Bombay Sanskrit and Prakrit Series

No. X & XLII.

DAŚAKUMÂRA CHARITA

OF

DAṆḌIN

Second Edition

Printed by B. Miller, Superintendent, British India Press,
Mazgaon, Bombay, and Published by the Government
Central Press, Bombay.

CONTENTS

Dr. BÜHLER'S CRITICAL PREFACE TO PART I

(First Edition.)

The present edition of the Pûrvapîṭhikâ has for its basis a Ms. marked N., which is about 100 years old, and was lent to the editor by Govind Shâstrî Nirantar, of Nasik. A careful collation of Wilson's B. Ms., called in the notes B^W., and of a fragment of his A. Ms., designated A^W., has been made. Bw. has been written by a Marâṭhâ scribe, and is probably 250 years old. It is preserved in the Library of the India Office and numbered 107.

A^W., which consists of six leaves (fols. 27, 30-34), is a modern transcript, made probably for Professor Wilson's use. The six leaves were found in a copy of Wilson's printed edition of the Daśakumâra-charita, belonging to the India Office Library.

The sources from which the text of the Daśakumâracharita has been taken are:

A. Mss.

1. S., a Ms. of the 16th century, lent by Bhâu Śâstrî, of Sâtârâ in the Dekhan.

2. G., a Ms., about 250 years old, bought in Surat for the Government of Bombay, Deccan College, Coll. of 1871-72, Nro. 49.

3. A^r., an incomplete Ms., about 150 years old, lent by a Śâstrî of Ankleshwar, near Broach.

B. Commentaries

4. Pa[d]., a modern transcript of a good copy of Kavîndra Sarasvatî's Padachandrikâ, a very full and prolix, but sometimes injudicious commentary, Elphinstone College, Coll. of 1867-68, III., Nro. 1.

5. *Bhû.*, a modern, very correct copy of Śivarâma's Bhûshaṇa, Elphinstone College, Coll. of 1867-68, III., Nro. 4.

6. *Ah*[d]., a very incorrect Ms. of the Sârâṃśaṭîkâ, attributed in the colophons to the cantos to Daṇḍin, Deccan College, Coll. of 1872-73, Nro. 18.

C. Editions.

7. W., Professor H. H. Wilson's editio princeps.

8. C., the Calcutta edition of Samvat 1906.

Dr. BÜHLER'S PREFACE TO PART I

(Second Edition.)

For the second edition, the Daśakumâracharita of Daṇḍin, with the commentaries of Kavîndra Sarasvatî and Śivarâma, by Messrs. Godbole and Parab, has been compared, as well as Professor Târânâth Tarkavâchaspati's annotated edition of 1872, which could be used only for the notes of the first edition.

Dr. PETERSON'S PREFACE TO PART II

(First Edition.)

This edition of Books IV. to VIII. of the Daśakumâracharita has been prepared, with Dr. Bühler's concurrence, to complete the edition of the work in the *Bombay Sanskrit Series.* Three manuscripts have been used, **A**, a manuscript in the Bhao Daji Collection of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, written in Śaka 1687, **B** and **C**, two manuscripts in the Bombay Government Collection, dated respectively Saṁvat 1851 and Samvat 1880. Wilson's (**W**) and Goḍbole and Parab's (**G**) editions have also been used, and the former has been collated throughout.

Little is known of the author of the book, Daṇḍin. His date has still to be settled. Wilson placed him in the eleventh century: more recent writers would assign him to the sixth. The older view will, I think, eventually be found to be nearer the truth. At all events, I believe, it can be shown that Daṇḍin is a later writer than Vâmana, who belongs to the eighth century.

Pischel, who believes that Daṇḍin is older than Vâmana, but admits that this cannot be proved by a comparison of the one writer's Kâvyâdarśa with the other's Kâvyâlaṃkâravṛitti, tells us that Kielhorn had pointed out to him that in Kâvyâdarśa, II. 51,

न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।
उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥

Daṇḍin would appear to be criticising part of Vâmana's rule, Kâvyâlaṃkâravṛitti iv. 2, 8, हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासादृश्यासंभवास्तद्दोषाः. It might be conceded to Pischel, that these passages in the two books, if they stood alone, would not necessarily do more than disclose a difference of opinion between Daṇḍin and Vâmana, on matter of common controversy, without being conclusive as to their relative age. But the passages in question do not stand alone. At Kâvyâdarśa II. 358, 359.

अनन्वयससंदेहावुपमास्वेव दर्शितौ ।
उपमारूपकं चापि रूपकेष्वेव दर्शितम् ॥
उत्प्रेक्षाभेद एवासावुत्प्रेक्षावयवोऽपि च ।

I see a clear reference to Vâmana's teaching with regard to the figures of speech which he calls *ananvaya*, *saṃdeha*, *upamârûpakam* and *utprekshâvayava*. For Vâmana these are four separate *alaṃkâras* requiring separate treatment. Daṇḍin has made the first three fall under his general definition of *upamâ* and *rûpakam* respectively. But he deems it necessary to note that he has done so. The fourth, he says, is a mere variety of *utprekshâ*. He mentions it at all, it is clear, only out of respect for some predecessor. In the present state of our knowledge we must, I submit, take it that that predecessor is Vâmana, and that the उत्प्रेक्षावयवः of Kâvyâdarśa II. 359 is a challenge of Vâmana's *dictum* Kâvyâlaṃkâravṛitti IV. 3, 33, उत्प्रेक्षाहेतुरुत्प्रेक्षावयवः.

Dandin's contraction of the styles of poetry to two only, the Vaidarbha and the Gauda varieties, appears also to me to be a reflection on Vâmana, who recognizes three, the Vaidarbha, Gauda and Pâñchâla (Kâvyâd. I. 40-43, Kâvyâl. I. 2, 9-13).*

We know from Râjaśekhara's verse, Śârngadhara-paddhati 174

त्रयोऽग्नयस्त्रयो देवास्त्रयो वेदास्त्रयो गुणाः ।
त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥

that Dandin was celebrated as the author of three books. Two are our book and the *Kâvyâdar'sa.* The third is still to seek. Pischel, who believes that it is the Mrichchhakaṭikâ, has to deal with an important passage in the beginning of the Kâvyâdarśa, in which Dandin apparently refers to a work on metre by himself called the Chhandovichiti. Dandin's Chhandovichiti, has not come down to us, or has not yet been recovered, and it is evident that there is a *primâ facie* possibility that it may be

* Pandit Maheśchandra Nyâyaratna, in his interesting paper in the Proceedings of the Bengal Asiatic Society for 1887, p. 193, holds that it is unquestionable that Vâmana is by much the older of the two writers. He does not, however, give his reasons. The Pandit has been before me with the observation that Kâvyâdarśa II. 197,

अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिः ।
दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥

is a reminiscence of Bâṇa in Kâdambarî, Bombay Edition, p. 102, l. 16. केवलं च निसर्गत एवाभानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम्. The remarks which follow on the *limpatîva* verse were written before I knew of the Pandit's paper, where the same view is taken.

Râjaśekhara's third book, leaving no room for the Mṛichchhakatikâ. Jacobi has taken this view (Indische Studien, XVII. p. 44). Pischel is disposed to think that in the passage in the Kâvyâdarśa Daṇḍin is not referring to a book at all.

I cannot think that he is right here. In Kâvyâdarśa I. 2. Daṇḍin tells us that his book is to be a compendium of previous works on *Kâvya* based on a wide study of existing poems. In v. 10 he says that his authorities divide *Kâvya* into two parts, body and soul. By the body of poetry is meant a row of words characterized by meaning of a choice kind. This leads him (v. 11) to the division of the body or material substance of *Kâvya* into what we call prose (*gadyam*) and poetry (*padyam*), and into the sub-division of this latter according as it is measured by syllables or by quantity. He then goes on (v. 11):

छन्दोविचित्यां सकलस्तत्प्रपञ्चो निदर्शितः ।
सा विद्या नौस्तितीर्षूणां गम्भीरं काव्यसागरम् ॥

"The full exposition of that subject (*sc. padyam*) has been given in the Chhandovichiti: that science is a ship for those who wish to cross the ocean of poetry." Accordingly, in the Kâvyâdarśa Daṇḍin says no more about the laws of metre. If I have interpreted the context rightly, it seems clear that Daṇḍin is referring to a book here, as also that he can only be referring to a book of his own composition. For nothing but the fact that he was able to refer to a book of his own could account for Daṇḍin's

omitting from his compendium one half of his subject, as that has just been defined by himself.

But while I think it probable that Daṇḍin wrote a Chhandovichiti, as Vâmana had done before him, I cannot hold, with any certainty, with Jacobi that we are to recognize in it the third pillar of his fame. In addition to the reference in the Kâvyâdarśa to the Chhandovichiti as a book Daṇḍin had written, there is an equally clear reference to a work to be called the Kalâparichchheda, which Daṇḍin intended to write, Kâvyâdarśa III. 171.

इत्थं कलाचतुःषष्टिविरोधः साधु नीयतां ।
तस्याः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविष्यति ॥

If it should turn out that Daṇḍin did not live to write the Kalâparichheda, Jacobi's hypothesis would recover great additional probability. But as matters stand it seems more likely that the Chhandovichiti and the Kalâparichchheda were regarded by Daṇḍin and his admirers as mere appendages to his Kâvyâdarśa, and that neither the one nor the other of them can be the third book, on which, alongside of the Kâvyâdarśa and the Daśakumâracharita, his fame rested. It is still, therefore, necessary to examine Pischel's plea in favour of the Mṛichchhakaṭikâ. It can be shown that his argument will not bear a careful examination of the passages in the Kâvyâdarśa on which it is founded. Daṇḍin refers twice to the verse, occurring in the Mṛichchhakaṭikâ, लिम्पतीव तमोऽङ्गानि &c. If the second reference stood alone, and if the verse had

not been identified, we might have been unable to say whether it was original or not. For Daṇḍin gives it there, without note or comment, as an instance of a stanza containing two or more figures of speech which are co-ordinate with each other, not subordinate, the one to the other. But he is able to do this only because he has already (II, 226 ff.) referred to, and been at great pains to refute, the opinion of previous writers, that the verse in question consists of *upamâs* only, and not, as Daṇḍin holds, of two *utprekshâs* and one *upamâ*. The passage need not be given at length here. I will only note that Daṇḍin first gives the two examples (चेतनस्य and अचेतनस्य) required by his two-fold division of *utprekshâ*. He then goes on :

लिम्पतीव तमोङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः । इतीदमपि भूयिष्ठमुत्प्रेक्षालक्षणान्वितम् ॥

This can only mean

"That (well-known) verse *too* लिम्पतीव तमोङ्गानि is mostly* composed of *utprekshâs*."

* भूयिष्ठम्. Daṇḍin is referring to the fact that the verse has two *utprekshâs* as against one *upamâ*. Pischel's translation "in a high degree" and Böhtlingk's "durchaus" both seem to miss this point.

Böhtlingk takes the view I am urging against Pischel. But his argument that Daṇḍin would hardly have ascribed here a verse of his own to "a (certain) poet," vv. 223, 225, and even to "a (certain) man" rests on a misconception of the terms so translated, कविना and पुंसा. They have nothing to do with an ascription of authorship, a sense in which the latter of the two would be unique. In the figure *utprekshâ* some one must, by a quaint conceit, represent something as entirely different from what it really is. कविना "the (not *a*) poet," and पुंसा "the man," *i. e.* the speaker. Daṇḍin introduces the expressions to drive home the fact that in such verses इव is exactly equal to मन्ये and the like.

The occurrence in the Kâvyâdarśa of a verse which is taken from the Mṛichchhakaṭikâ is not, it should be observed in passing, without a significance of its own. It does not prove that Daṇḍin was the author of the play, on the contrary. But it does go to prove that Daṇḍin, who quotes the play, cannot be a very old writer. For the Mṛichchhakaṭikâ belongs to a period when people had begun to forget how to write good Sanskrit.

Dr. Bühler pointed out to me that Mr. Lewis Rice has, Inscriptions from Śravaṇa Belgola, p. 43, brought to light an important passage in which a verse from "Daṇḍin" in praise of a Jain writer Śrîvarddhadeva, author of a Chûḍâmaṇi, is quoted in an inscription which dates from the Śaka year 1050 = 1128 A. D.

य एव उपश्लोकितो दण्डिना

जह्नोः कन्यां जटाग्रेण वभार परमेश्वरः ।
श्रीवर्द्धदेव संधत्से जिह्वाग्रेण सरस्वतीम् ॥

Mr. Rice would use this to help to settle Śrîvarddha's date, and that of various other authors and works that are in the inscription put before his time. "Daṇḍin is placed by the best authorities in the 6th century A. D. It follows that Śrîvarddha lived either at or before that period, and that the various authors mentioned above must be understood to have preceded him." It will be evident from what has been already written that these conclusions cannot stand. There is not a shred of evidence to show that Daṇḍin lived in the sixth century. On the con-

trary it is absolutely certain that he follows Bâṇa, who belongs to the early part of the seventh century; and it is, as I trust, I have shown, very probable that he is later than Vâmana, who belongs to the eighth. If the "Daṇḍin" of this inscription is our Daṇḍin, we are as likely in the end to get at his date through Śrîvarddha's as to be able to determine Śrîvarddha's from his. But I have to close these tentative remarks with the warning that the Daṇḍin of this inscription is probably not our author, but another writer of his name, who must be distinguished from him. I mean the author of the Mallikâmâruta, a play written in rivalry of Bhavabhûti's Mâlatîmâdhava, which has been printed in Calcutta, and copies of which are in the India Office Library and British Museum. Burnell has wrongly given the name of the author of that book as Raṅganâtha. That was his father's name, and the line goes up through Śrîkṛishṇa to Gokulanâtha. They belonged to the Tuṇḍîra country, a district near Conjeevaram. All these names, taken from the preface of the Mallikâmâruta, are against the idea that we are dealing here with the author of the Daśakumâracharita; and the style of the book in no way approaches that of our author. We must therefore hold that there were two Daṇḍins, and it seems likely that the Śravaṇa Belgola inscription refers to the younger and less famous one.

P. PETERSON.

ELPHINSTONE COLLEGE,
BOMBAY, 1*st July*, 1891.

PREFACE TO THE SECOND EDITION

(*Parts I and II together.*)

The present is a revised edition in one volume of Daṇḍin's Daśakumâracharita. Part I, including the Pûrvapîṭhikâ and the first three Uchchhvâsas of the work proper was edited as No. *X* of the Bombay Sanskrit Series by the late Dr. G. Bühler, C.I. E., as far back as 1887; Part II, No. *XLII* including the remaining five Uchchhvâsas was issued by the late Dr. P. Peterson. M.A., in 1891. Since the text of both parts together does not make more than 145 pages, the present edition is issued in a single volume.

Considerable additions have been made to the notes, and the text has been collated with the more recent editions of the Nirṇayasâgara Press and also a South-Indian recension. The latter contains in several places better readings, which have been adopted.

In preparing this edition, I am much indebted to Pandit R. V. Krishnamâchârya, Mr. Ramanuja Iyangar, Pandit K. R. Chakravarti and Rao Saheb T. A. Gopinath Rao, M. A., for many valuable suggestions. My acknowledgments are also due to D. R. Bhandarkar, Esquire, M. A., Dr. S. K. Belvalkar and Dr. N. G. Sardesai, Manager, Oriental Books Supplying Agency, Poona, for their kindness in lending me such books as I required from time to time.

POONA.
31st December, 1917. } G. J. AGASHE.

INTRODUCTION

We propose in the sequel to make an attempt to assess the literary merit of the Daśakumâracharita. It will suffice here to state that as a sample of prose composition it has enjoyed a unique popularity. It is difficult to account for this marked favour except on the ground of the paucity of prose works in Sanskrit.

Popularity of the work.

Paucity of Prose works.

2. Bâṇa's हर्षचरित and कादम्बरी and Subandhu's वासवदत्ता are well-known, but are rather much too hard for beginners.

Dhanapâla's तिलकमञ्जरी, Vâdîbhasiṃha's गद्यचिन्तामणि and Abhinava-Bhaṭṭa Bâṇa's वीरनारायणचरितम्, though said to be extant, have not yet found a publisher. भट्टारहरिचन्द्रकाव्यम्, तरङ्गवती and त्रैलोक्यसुन्दरी are known only by name, but have not yet been discovered.

3. Under these circumstances, the Daśakumâracharita has been found handy for beginners at a stage intervening between the Pañchatantra or Hitopadeśa on the one hand, and advanced prose works like the Harshacharita and Kâdambarî on the other. This alone can account for the work being prescribed by the Universities of Calcutta and Bombay,

Easy style of the work.

and for the issue of selections by the former and the publication of the complete work by the Bombay Educational Department. But this is only one of the reasons of the popularity of the work.

Degeneracy of taste.

4. Appayya Dîkshita, the famous author of the Kuvalayânanda beguiled his leisure hours by writing an abridgment of the Daśâkumâracharita and one Gopinâtha, referred to later on, showed the same partiality to the work about the same time. Very recent times have also found an admirer of this Daṇḍin in Kavimalla Bhaṭṭa Harimalla of Jeypore, who in 1894 published, among other works, his abridgment of the Pûrvapîṭhikâ (दशकुमारदशा) in a small brochure entitled "Jayapura-Pancharangam." It is possible that the very questionable taste with which Daṇḍin has dwelt on love scenes, the effrontery and nonchalance with which intrigues in the harem are avowed by the lovers and the utter callousness with which the advances of these princely suitors are encouraged by the ladies of the harem, all these apparently caught on the imagination of these latter-day Pandits and induced them to raise the author to the position of "a prince of poets"! Unless we are prepared to own a degeneracy of taste in recent times, it is hard to justify the estimation in which the work seems to have been held.

THE PÛRVAPÎṬHIKÂ

Dandin's own work incomplete.

5. Daṇḍin's own work, as now extant, has neither a beginning nor an end. The first is supplied by a Pûrvapîṭhikâ or Introduction which is believed on very good grounds to be the work of some other hand, and the last by a supplement called "Śesha" which is known to be the work of a Deccan Pandit by name Chakrapâṇi Dîkshita. There is something suspicious even about the title of the work, since Daṇḍin's Text gives only eight stories and not ten; the remaining two being supplied by the Pûrva-pîṭhikâ.

Bhaṭṭa Nârâyaṇa's Pûrvapîṭhikâ

6. The Deccan College Manuscript Library contains another Pûrvapîṭhikâ, No. 32, Coll. 1873–74. This is much more concise and consistent with the narrative in the text of Daṇḍin's own work and is now for the first time published as an Appendix to this edition. This Pûrvapîṭhikâ has the following colophon :—

भट्टनारायणकृतं पूर्ववृत्तान्तदर्शनम्
अप्राप्य दण्डिरचितं हरिशर्मा व्यलीलिखत् ॥

The first point worth noticing in this colophon is the position of the absolutive अप्राप्य, which can be construed either way, that is, either with भट्टनारायणकृतं पूर्ववृत्तान्तदर्शनम् or with the following expression दण्डिरचितम्. If अप्राप्य be taken with भट्टनारायणकृतम्, it would raise the presumption of this Pûrvapîṭhikâ having been written

by Dandin himself. But if a Pûrvapîthikâ was written by the author himself, the question naturally arises "why should Bhatta Nârâyana have attempted another?" Bâna's son completing his father's unfinished work is intelligible enough, but why should a stranger seek to fill up a gap left by another author? Professor Wilson ventures the conjecture that it "may be regarded as the work of one of the author's disciples," though he observes at the same time that "its general congruity with the acknowledged composition of Dandin renders it not improbably his work." (p. 5, Introduction).

Pûrvapîthikâ the work of some other hand.

7. Even a cursory examination of the Pûrvapîthikâ is, however, sufficient to show that it is not the work of the author of the Daśakumâracharita. Professor Wilson himself admits that "it is less ambitiously written" and adds that "as the incidents related are in one or two cases, briefly repeated in the body of the work and with some contradictions, doubts have been started as to the accuracy of the attribution." (p. 5 Intro.) Further on at p. 22, in noticing a contradiction between an incident as related in the Pûrvapîthikâ and in the body of the main work, Professor Wilson remarks that "either the author has been nodding or the Introduction is the work of a different writer who has been heedless or forgetful of the narrative of his predecessor."

The style inferior.

8. Professor Wilson has dismissed the subject of the inferiority of the Pûrvapîthikâ with the single remark that it is "less ambitiously written." But as a matter

of fact, it lacks not only the grace and finish, but contains comparatively more unfelicitous and unmeaning compounds and greater transgressions of grammar and idiom than are to be found in the main work. There is, besides, an unevenness in style as between one Uchchhvâsa and another, the fifth reaching a high level of elegance and the first being the most crude—a circumstance which raises a suspicion of even this part of the work having proceeded from different hands.

Contradictions and repetitions.

9. The doubt about the identity of the authorship of these two parts of the work is confirmed by the repetitions and contradictions which disfigure the Pûrvapîṭhikâ. The description of the personal charms of Vasumatî on p. 2 and that of Avantisundarî on pp. 25 and 26 of the Pûrvapîṭhikâ are evidently faint copies of the word-picture of Kalpa-Sundarî (p. 74 of the text) in the story of Upahâravarmâ.

Omissions.

10. Besides the contradictions noted by Wilson (at p. 22 of his Introduction), we may note that there are omissions also which cause a deal of confusion. In para. 1 (p. 67. ll. 1-2), the daughter of Upahâravarmâ's nurse speaks of certain overtures made to her by a forester (शबर) and of her escape from that plight through the good offices of a follower of the King of Mithilâ, an incident of which there is no trace in the Pûrvapîṭhikâ.

Bhatta Nârâyana's Pûrvapîthikâ is more concise and consistent.

11. As stated above, the Pûrvapîthikâ printed in the Appendix is (1) more concise and (2) more consistent with Dandin's text, both in the order of narration and the nature of incident. The princes introduced to the reader in Bhatta Nârâyanâ's work follow each other in the order of Dandin's text, whereas the accepted Pûrvapîthikâ opens with the story of Upahâravarmâ in the place of Apahâravarmâ of the text. Bhatta Nârâyana's Introduction begins with an account of Somaśarmâ, but the Pûrvapîthikâ ends with an account of the prince who bore the name of Somadatta.

Bhatta Nârâyana gives in a few words the same story which is presented in greater detail in the Pûrvapîthikâ, which has been commonly accepted as the composition of Dandin himself, but which would seem at best to have merely obtained his approval. If the two now brought together were carefully compared, it would appear as if some of the disciples of Dandin, as hinted by Professor Wilson, filled in a sketch approved by the author and each one tried his hand according to his own fancy and literary ability, and it is possible that the longest and the one which in any degree made an approach in manner and diction to the composition of the Guru was finally accepted.

Discrepancies.

12. Without some such surmise, it is hard to account for the many discrepancies in detail which a comparison of the two cannot fail to disclose. For instance, we

find in Bhaṭṭa Nârâyaṇa's work Matiśarmâ for Sitavarmâ among the King's ministers. So also we find Dharmapâla having only two sons assigned to him, *viz.*, Kâmapâla and Sumitra: and Padmodbhava having three instead of two, Sumantra being transferred from Dharmapâla's line of descent. Again, the third minister Matiśarmâ has only two sons instead of three.

As the story proceeds, we have more minor differences in detail, such as the gift by Śiva of a spear (*śula*) instead of a mace (*gadâ*). In the story of Somadatta, Bhaṭṭa Nârâyaṇa speaks of the Brahmin (who presented the foundling) as wandering in the Daṇḍakâ forest instead of on the bank of the Kâverî, hundreds of miles away in the South. So also in the same story we have the mention of Kulûta for Lâṭa. Similarly in the story of Pushpodbhava, the sage introducing the foundling is described by Bhaṭṭa Nârâyaṇa as merely sauntering on the sea-shore, instead of his being represented as returning from his ablutions in the Râma-tîrtha, and in the course of the same story Bhaṭṭa Nârâyaṇa mentions only a Yavana-dvipa instead of Kâla-yavana-dvipa. These discrepancies in the matter of geographical places are important to show that the mention of places was more a matter of fancy than as resting on any degree of probability. The author of the Pûrvapiṭhikâ never seems to have been troubled with any thought as to the plausibility of his stories; neither the distance

from the Vindhyas of the spots at which the foundlings were picked up, nor the fatigue of a long journey over hill and dale, nor the utter helpless and weak condition of the little babes being matters of any consequence.

Bhatta Nârâyanâ's consistency.

13. The foundlings introduced in Bhaṭṭa Nârâyaṇa's narrative again follow exactly the order of Daṇḍin's story and the consistency of his brief introduction is clearly established by the circumstance that Pramati is described as the son of Kâmapâla by the Yakshiṇî Târâvali in conformity to Daṇḍin's own statement in the Fifth Uchchhvâsa.

Then again Bhaṭṭa Nârâyaṇa speaks of the recovery of Râjasiṃha's lost kingdom "through the favour of Vâmadeva." This statement is important, because it leaves no room for the *Śesha or Uttarapîṭhikâ*, referred to in para. 5 above. So also the story of Śâmba at p. 27 (ll. 18-24) is anticipated by Bhaṭṭa Nârâyaṇa, and Rajahaṃsa is assured by a sage of Râjavâhana's elevation to paramount sovereignty after his captivity for two months. The Pûrvapîṭhika describes the marriage of Avantisundarî with Râjavâhana as being brought about by a magician, but Bhaṭṭa Nârâyaṇa says that the hero simply found an opportunity of entering the princess' apartment while the magician was exhibiting a thunder-storm.

Moreover the last two sentences of Bhaṭṭa Nârâyaṇa's Introductions often the abruptness of Daṇḍin's own narrative by the mention of a previous conversation between the lovers and the reference to a Śâstric injunction prescribing a description of the Universe as a means of winning over the affection of a young damsel.

Bhaṭṭa Nârâyaṇa difficult to identify.

14. It is difficult to say definitely who this Bhaṭṭa Nârâyaṇa was, unless we have incontrovertible evidence to fix the date of the composition of the Daśakumâracharita itself. The Bhaṭṭa Nârâyaṇa of the Veṇî-Saṃhâra seems to be altogether out of the question, since the pedantry and *penchant* for alliteration which distinguish every sentence of this Introduction are hardly in keeping with the style of the Veṇî-Saṃhâra. Aufrecht mentions 29 authors who bore that name. If not a contemporary, this Bhaṭṭa Nârâyaṇa must have lived at least very near Daṇḍin's own time.

The S'esha or concluding section.

15. Mention has already been made of the concluding part known as 'Śesha' the work of a Deccan Paṇḍit by name Chakrapâṇi Dîkshita, about whom nothing is known. Pandit R. V. Krishnamâchârya, a well-known Sanskrit scholar known as Abhinava-Bâṇa, speaks of a ninth Uchchhvâsa written by one Padmanâbha and published at Madras. Professor Wilson mentions (P. 30 Intro.) a concluding chapter by one Gopînâtha, which the Professor seems to have examined and rejected as being "not of great interest." This Gopînâtha is mentioned by

Aufrecht as Gopinâtha Kavirâja and as the author of (1) कौतुकरत्ना (A. D. 1677.) and some other works. On the whole, we feel inclined to hold that the Pûrvapîṭhikâ is not the work of Daṇḍin.

Let us now proceed to a consideration of the work itself.

DAŚAKUMÂRACHARITA.

(A) INTERNAL EVIDENCE.

16. Who was Daṇḍin, the author of the Daśakumâracharita, is a very hard question to decide, and before we proceed to a discussion of the same, it is necessary to examine the internal evidence afforded by the work itself.

Such an examination of the work will help us in arriving at some solution of the question of authorship.

Internal evidence of the Daśakumâracharita.

Since Daṇḍin, the author of the Kâvyâdarśa, has been assumed till now to be also the author of the Daśakumâracharita, we propose to conduct our examination of the Daśakumaracharita in the light of the precepts laid down in the Kâvyâdarśa itself. We propose to confine the test to the work proper, leaving out of consideration the Pûrvapîṭhikâ which most scholars concur in ascribing to other hands.

The essential requisite of good composition.

17. The author of the Kâvyâdarśa warns all aspirants to poetic fame against connivance at even the most trivial flaws in composition, and illustrates his meaning by comparing even a single fault

to "a spot of white leprosy which mars the beauty of the whole person." तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथंचन । स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् ॥ Kâv. I. 7.

18. With such a general test of good composition before us, is it possible to defend such (A) ungrammatical forms as:—

Violation of Grammar and idiom

(1) चुम्बयितुम् and आलिङ्गयितुम् p. 34-l. 7-8.
(2) स्नेदम् p. 72-l. 8.
(3) अनुकथयिष्यत p. 92-l. 8.
(4) आह्लादिषत p. 92-l. 9.
(5) उपगूह्य p. 106-l. 8.
(6) आचक्षिषि p. 128-l. 1
(7) आस्वादयितुम् p. 133-l. 23.

or such (B) ungrammatical constructions as:—

(1) एतन्नुरक्ता p. 35-l. 12.
(2) अहसाचक्रे p. 81-l. 19.
(3) अहं सस्वजे p. 139-l. 24?

or (C) such irregular syntax as in the following sentences:—

(1) भगवन्तं मरीचिं वेशकृच्छ्रादुत्थाय तेनास्मित्वद्दर्शनमत्रगमितः p. 64-l.6.
(2) प्रियसखीं दिदृक्षुः प्रियंवदा वसुमतीं सह भर्त्रा पुष्पपुरमनयत् । p. 66-l. 8.
(3) पुनरहमभिलिख्यास्मनः प्रतिकृतिमस्तत्प्रतिकृतिरस्मुष्यै नेया । p. 69-l. 11.
(4) मघवतोपि भाग्यवन्तम् p. 88-l. 7.
(5) साहमस्मि वो जननी p. 95-l. 4; नः सखी...... कलकलेखा, plural for singular p. 123-l. 8.
(6) उपसर्पयनिति प्राञ्जलिं परिष्वज्य गतासीत् । p. 96-l. 13.
(7) यथास्मि पतिव्रता p. 140-l. 22. (Without some such word as वक्तव्यम्?

or (**D**) such lapses in idiom as:—

(1) सन्निहितनामधेयः p. 103-l. 6.

(2) परिव्राज उज्जयिनीम् p. 116-l. 9?

or (**E**) such unfamiliar use of words as:—

(1) त्वदन्वेषणप्रवृत्ते मित्रगणे p. 41-l. 1.

(2) त्वया तु राज्ञे प्रेरणीयम् p. 85-l. 22. for sending a message.

(3) अथेदानीमत्र भवान् प्रविशतु p. 101-l. 5. for calling on a prince to begin his narrative.

(4) निष्क्रीतवान् p. 121-l. 14.

(5) कुचनलिनम् p. 140-l. 8.

or (F) such misuse of words as:—

(1) ब्राह्मणब्रुवः p. 35-l. 12. as applied to a Kshatriya who pretended to be a Brahmin.

(2) तत्र for 'there' p. 115-l. 1:

(3) उपरि p. 117-l. 1 for 'after' without any word to govern.

(4) जगदीश p. 127-l. 21. for "King of the country"?

We have culled these instances of bad grammar and faulty idiom only to show that an authority on Rhetoric to whom even trivial literary blemishes were like 'spots of white leprosy' could not possibly have sinned so grievously in his own composition, knowing that his own work would be cited by others against his own dicta.

19. Besides all the lapses we have cited above, there is one more specific departure from the precepts of the Kâvyâdarśa. Though as a general

rule, Daṇḍin insists upon perspicuity of style (प्रसादवत् &c. Kâv. I. 45) he considers "elaborateness of style" (ओजः) as the "soul of prose" (ओजः समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम् I. 80). Now, as a matter of fact, the Daśakumâracharita is much easier and decidedly less elaborate than even the Harshacharita. Except where describing the personal charms of a heroine or some particular pose as in Kandukâvatî's dance (p. 104) or some weird or picturesque scene, he seldom uses long and unwieldy compounds.

Another departure from the rules of the Kâvyâdarśa.

Nor does it appear likely that the author of the Kâvyâdarśa would have indulged in that literary *tour de force* of which the seventh Uchchhvâsa is such a notable example. And what by the way can we say of the motive assigned for resorting to such literary acrobatics ?

20. Thus far in regard to the mere use of words and expressions; but a more flagrant transgression of the rules laid down in the Kâvyâdarśa is to be found in the manner and matter and in the development of Rasa or Emotion.

Bad taste.

The author of the Kâvyâdarśa was a purist both in style and sentiment. To him perspicuity of diction was as dear as chastity of thought. His literary taste was as refined as our own and he would not tolerate such words as 'spitting' निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयात् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ Kâv. I 95. much less describe one of his heroes as spitting after

chewing betel-leaf on a white-washed wall at the foot of the sofa on which he sees his love sleeping. (*Vide* Daśak. p. 63,ll. 6, 7). Though the spit is shown as making on the wall a likeness of a Chakravâka bird, the very idea of spitting did not evidently strike the author of the Daśakumâra-charita as vulgar, apart from such a thing being considered an affront to his lady-love.

21. The dicta of the Kâvyâdarśa in the matter of expurgating whatever savoured of indelicacy or vulgarity are such as will commend themselves to the most fastidious critic of the West. For instance, "the delectableness of every expression of thought", says he "depends mainly on the absence of impropriety, whatever embellishments of style may be used to make the meaning attractive." (कामं सर्वोप्यलङ्कारो रसमर्थे निषिञ्चतु । तथाप्यग्राम्यतैवैनं भारं वहति भूयसा ॥ Kâv. I. 62.) Not content with merely a general *caveat* against impropriety, he illustrates the above rule by condemning even such an apparently harmless sentence as "How dost thou, O Girl! not love me, who love thee ?" (कन्ये कामयमानं मां न त्वं कामयसे कथम् । Kâv. I. 63.)

Indelicacy.

Even such a bald or blunt sentence is in his opinion "repellent." (इति ग्राम्योयमर्थात्मा वैरस्याय प्रकल्पते) | *Ibid.* If we place side by side with this dictum the very offensive verse त्वामयमाबद्धाञ्जलि &c., (p. 63-l. 4 Daśak.) can we in our heart of hearts believe that the same Daṇḍin who laid down the rule also composed such a lewd verse ?

The author of the Kâvyâdarśa is stern in denouncing not only the general meaning of a passage, but even the use of a single indelicate word. For, says he, "there is vulgarity even in the use of a single word if it suggests anything improper (शब्देऽपि ग्राम्यतास्त्येव सा सभ्येतरकीर्तनात् । Kâv. I. 65). "Even an innuendo or equivocation either by the trick of joining words or by implication was abhorrent to him" (पदसंधानवृत्त्या वा वाक्यार्थत्वेन वा पुनः। दुष्प्रतीतिकरं ग्राम्यम् । Kâv. I. 66). If these canons of good taste were applied to the Daśakumâracharita how can we justify the many improper passages which disfigure the work? When these passages are carefully considered, the conviction grows upon one that Daṇḍin, so well known and so highly respected as an authority on Rhetoric, could not, without stultifying himself, have so far forgotten his own precepts as to violate in practice what he taught in theory.

Subject-matter.

22. If the diction and style and bad taste of the Dasakumâracharita give the lie direct to the teaching of the Kâvyâdarśa, what can we say of the subject-matter? Gambling, burglary, murder, impersonation, abduction and illicit love are jointly or severally the predominant incidents in every story and one is surely justified in asking oneself whether the author of the Kâvyâdarśa meant these stories to be a practical illustration of his own precepts. A Kâvya in his opinion should have a good subject (सदाश्रयम्) drawn from history or popular tale or from other

sources: it should depend upon the fruit of the four-fold objects of life and the hero should be both clever and noble: (इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् । चतुर्वर्गफलायत्तं चतुरोदात्तनायकम् । Kâvyâdarśa 1. 15). Can we say that the stories of the Daśakumâracharita fulfil any one of these conditions ?

Besides all that we have urged above, a comparison of the Kâvyâdarśa and the Daśakumâracharita brings to light an instance which to us appears to be a clear indication of the non-identity of the authorship of these two works. In the second Parichchheda of the Kâvyâdarśa occurs the following verse:—

सहिष्ये विरहं नाथ देह्यदृश्याञ्जनं मम ।
यदक्तनेत्रां कन्दर्पः प्रहर्ता मां न पश्यति ॥ II. 15.

At page 105-ll. 18-19. (U. VI.) of the Daśakumâracharita we have the following sentences:—अस्ति किञ्चिदञ्जनम् । अनया यदक्तनेत्रया राजसूनुरुपस्थितो वानरीमिवैनां द्रक्ष्यति ।

It may be noted that the idea in both is the use of a collyrium. In the Kâvyâdarśa, the collyrium is described as making a person "invisible". The Daśakumâracharita carries the idea further and makes the collyrium to have the property of making the person using it "look like an ape." In the former, the idea is put elegantly and grammatically. In the latter the same is expressed clumsily and ungrammatically. If the author of the former work had also written the latter, would he have thus sinned both against grammar and perspicuity ?

23. This examination of the Daśakumâracharita with special reference to the Kâvyâdarśa, is to our mind sufficiently strong evidence of the improbability of both these works having proceeded from the same pen. Let us now see if the hypothesis we have attempted to raise can find any support, also from the plot and the general tenour of the work.

The author of Kâvyâdarśa is not probably the author of the Daśakumâracharita.

24. The plot consists of a number of tales loosely strung together with a single thread running through them all, *viz.*, the acquisition of paramount sovereignty. The hero of each story is a friend of Râjavâhana and each one becomes by some means the *de facto* ruler of a separate kingdom. The means employed in each case are execrable, a violent death of the actual ruler and a clandestine marriage with the Queen or a Princess being the main incidents of each tale. As far as Daṇḍin's own narrative goes, the seven Kumâras who are Râjavâhana's friends and associates lay at the feet of their royal master their own rights as rulers, each one having, in the course of carving out his career, secured a princely spouse. They all unite in assisting Siṃhavarmâ, the King of Aṅga, against Chaṇḍavarmâ, Viceroy of the King of Malwa, and have the honour of meeting their royal master and the satisfaction of receiving his congratulations on their ingenuity and prowess.

The plot.

The tenour of the work

25. We have in a previous section referred to the bad taste of the author in reference to the style and sentiment, but our attempt at estimating the literary merit of the work, would be one-sided and incomplete without an examination of its moral tone. Men and women may be wicked and an author may be permitted to paint them as they are in their true colours, but when an author stoops to justify what is immoral, he plays the part of an *advocatus diaboli* and cannot hope to escape censure. For instance, what can we say of an author who ferrets out or invents a story purporting to justify adultery and invokes the blessing of a deity on such unhallowed intercourse (p. 79, l. 9)? A mind that could conceive such a situation and a society that applauds such open advocacy of immorality are justly considered to be on the verge of degeneracy.

26. Prof. Wilson and Mark Collins seem to have attāched some importance to the geography of the Daśakumâracharita. We have already referred to the mention of रामतीर्थ, काल्यवन and कावेरी in the Pûrvapîṭhikâ. What weight can be attached to the geographical accuracy of the Pûrvapîṭhikâ, when one considers the description of the Kingdom of उज्जयिनी as सप्तसागरपर्यन्तं महीमण्डलम् (p. 22, ll. 5-6)? Mention is, indeed, made of no less than 18 different countries in the course of Daṇḍin's own narrative, but except in the case of the countries referred to in the Seventh and Eighth Uchchhvâsas, there is nothing to show that the author knew them familiarly. It

may be noted that the name ऋषिक as one of the countries mentioned in the south, though mentioned by Varâhamihira, is not found in later authorities.

27. Notwithstanding all we have said above, it must be conceded that there is a good deal to be said on the bright side, though it cannot redeem the grossness of the picture as a whole.

The style.

The style is generally fluent and the choice of words appropriate and sometimes very charming. Some of his sentences such as (1) आर्याः रूपेणैव परिवृत्तो मम स्वभावः (p. 78, l. 9); (2) त्वमेवोन्मत्ता यानुन्मत्त इत्युन्मत्तं मुक्तवती (p. 64, l. 2.) &c., are very pithy and are justly admired.

The literary *tour de force* which, though not in keeping with the spirit of the Kâvyâdarśa, displays great skill and mastery of vocabulary.

Along with a plentiful vocabulary and skill in the use of words, the author no doubt possessed considerable imagination and his descriptions of sunrise on pp. 51 and 68 and sunset on pp. 46, 71 and 125 are worthy of praise. So also is the imagery with which he describes the strange apparition which met the gaze of Arthapâla when he was suddenly brought face to face with Maṇikarṇikâ in the subterranean chamber, P. 88-89. In fact, it would appear that the author had in him all the making of a good poet but for his erotic tendency. He seems to have specially affected Vâtsyâyana's Kâmasûtra and the Kauṭiliyam. The former gave to his imagination a taint of sensualism and the latter warped his judgment of right and wrong.

The work on the whole contains evidence sufficient to point to some author other than Daṇḍin of the Kâvyâdarśa and we shall now proceed to some other evidence in the same direction.

(B) EXTERNAL EVIDENCE.

The influence of the Kâvyâdarśa discernible in the Kannad Kavirâja Mârga.

28. Professor K. B. Pathak at p. 13 of the Introduction to his edition of Nripatuṅga's Kavirâja-Mârga, a Kânarese work on Alaṃkâra has shown that six verses in Nṛipatuṅga's Kavirâja-Mârga are literal translations of corresponding verses of the Kâvyâdarśa. We give below the name of each of the Alaṃkâras and the reference to both the Kânarese work and the Sanskrit original side by side:—

	Alaṃkâra.	Kavirâja-Mârga.	Kâvyâdarśa.
1	असाधारणोपमा ...	III. 77.	II. 37.
2	असंभवोपमा ...	III. 79.	II. 39.
3	अनुशयाक्षेप ...	III. 101.	II. 161.
4	विशेषोक्ति	III. 122.	II. 326.
5	हेतु	III. 165.	II. 247.
6	अतिशयोक्ति ...	III. 194.	II. 219.

After quoting these parallel passages Professor Pathak goes on to add (p. 19, Introduction) "that most of the verses in the Third Parichchheda of the Kavirâja-Mârga are either translations or adaptations from the Kâvyâdarśa." "Nor do we fail," continues he "to recognise his influence in other parts of the work." This is convincing evidence of Nṛipatuṅga's familiarity with the Kâvyâdarśa and the debt he owed to the author of the Sanskrit original.

29. What is more pertinent to our present inquiry is the question whether any trace of the Daśakumâracharita is found in Nṛipatuṅga's work. Prof. Pathak refers (p. 13) to Nṛipatuṅga's "extolling" Bâṇa's two works, Harshacharita and Kâdambarî, as masterpieces of Sanskrit prose. But there is absolutely no mention of the prose-work of a Sanskrit author from whom he has borrowed so much in his own work on Alaṃkâra. Is it possible that Nṛipatuṅga knew not the Daśakumâracharita or if he did, did he deliberately ignore it? Neither of the two inferences is, we think, justified. To us it appears more likely that the Daśakumâracharita was simply non-existent. This absence of any mention in Nṛipatuṅga's work should also suffice to dispose of the argument that this work was perhaps an earlier production.

Absence of mention in the Kavirâja Mârga.

30. Mr. M. A. Râmânuja Iyangar, Kannada Translator, Mysore Educational Department, writing on 3rd July, 1914, says that "Nâgavarmâ an equally good authority on Alaṃkâra of the 12th

No mention by Nâgavarman.

century makes mention of the name of Daṇḍin with Bhâmaha, Rudraṭa and Vâmana, the ancient and eminent authorities on Rhetoric"—a statement also testified to by Prof. Pathak (p. 17) but apparently there is no mention even in Nâgavarma's work of the Daśakumâracharita.

Chauṇḍarâja's Kannada "Abhinava-Daśakumâracharita" of the 13th century

31. The evidence adduced till now is all of a negative character, but the Kannada language has happily preserved for us a clue to ascertaining approximately the time of this Daṇḍin. Mr. Râmânuja Iyangar already referred to states that there is a *chámpu* work in Kânarese called "Abhinava Daśakumâracharite." "The author is one Chauṇḍarâja, probably living at the close of the thirteenth century. He has in the 17th verse of the First Âśvâsa said 'Daṇḍin* the King of poets composed in Sanskrit a work known as Daśakumâra-

* The work begins with the following verse :—

मोदलोळ् दण्डिकवीश्वरं दशकुमाराख्यचारित्रमं ।
पदपिं संस्कृतभाषेयिं रचिसिदं धात्रीजनस्तोत्रसं ।
मदवप्पं तदनां प्रसिद्धियवतारकारमं नट्टुवं ।
विदितं रंगदोळाडि तोर्प तेरदिं पेळ्वें सुकर्णाटदिम् ॥ १ । १७

It ends thus :—

मदमुखगळे, दुर्व्यसनिगळे, निरंतर पापकर्मिग ।
ळगोददिगिसिद नास्तिकगें पु सिकगें करं पिशुनप्रियगें ध ।
र्मदरुचियिल्लदर्गखिळ नीतिगळु पेळ्लेकेब ।
पुंदे हृदयक्के पुण्यगति सज्जनसंगम दिन्न दिर्पदोळ् ॥ १४ । २७

इदु निखिलबुधजनमनोवनज वनदिवाकराकिरणप्रातिम-
प्रसन्न श्रीमदभंगविठ्ठलपदांभोज - मत्तमधुकर-मधुसूद-
ननंदन सरसकवि- चौंडराज - विरचितमप्प अभिनव-
दशकुमारचारितदोळ् ॥

charitam or 'the story of ten princes' to the admiration and pleasure of readers which I have displayed as a character in a drama would the original'."

The Telugu version by Ketana, also in the 13th century.

32. Another great scholar, Pandit K. R. Chakravarti, Assistant Kannada Translator, Educational Department, Bangalore, speaks of a Telugu version of the Daśakumâracharita by a Telugu poet named Ketana, who assumed the name अभिनवदण्डी, presumably because he rendered the Sanskrit work of दण्डी into Telugu. He is also said to have flourished in the 13th century.*

The Sanskrit original may be assigned to the eleventh century.

33. Now the production of two different versions in two sister languages in two contiguous provinces at about the same time, that is, in the thirteenth century seems clearly to point to the composition of the Sanskrit original within about two centuries previous at the best. If therefore we assign this Daṇḍin, the author of the Daśakumâracharita to the eleventh century, we shall not be far from the mark.

References in Sanskrit works of a later date.

34. The acceptance of some such date will also account for the absence of any notice of this work in Sanskrit works on Rhetoric up to the end of the eleventh century. The only reference in Sanskrit

* Extract from the Andhra-Daśakumâracharitam:

कौन्नैव शौरिसूनुनकुण्ठित कीर्तिविलासमोन्दग,
यम्मुन दण्डिचेप्पिन कथाक्रमनोप्पदेनुं गुंभातमोदग,
यम्मुनु नयमुंबेरय नोचितभावरसोदयानि दमम्मुगनङ्
दुगा दशकुमारचरित्र नुदन्धबुननितिन् ।

Literature in the domain of Alaṃkâra that we have is to be found in the citation of the opening verse of the Pûrvapîṭhikâ (ब्रह्माण्डच्छत्र &c.) without any mention of the author's name in the Sarasvati-Kaṇṭhâbharaṇa. The verse is ascribed in the Śârṅgadhara-paddhati and also in the Subhâshita-ratna-bhâṇḍâgâra to Daṇḍin but is not given under that author by Mr. Thomas in his Introduction to the Kavîndravacana-Samuccaya. It is quoted under Âśis as pointed out in our Note to p. 1, 11. If the verse is one of the class designated by the author of the History of Aryan Civilization as floating literature, it may possibly have been adopted as a benedictory verse at the beginning of the Pûrvapiṭhikâ as in the case of the Subhâshita-Prabandha of Bhoja. (*Vide* Note p. 1, 11.)

35. Another reference that we have been able to trace is contained in Taruṇa-Vâchaspati's commentary on Kâvyâdarśa I. 28, where that author mentions the Daśakumâracharita as an example of *Prabandhas* which are included under the head of Âkhyânas. This Taruṇa-Vâchaspati is mentioned by Aufrecht as a writer on Alaṃkâra and Prof. Raṅgâchârya considers him an old commentator of some note. No other work by him is known. He seems to us from his style and his way of exposition to be a comparatively late writer.

One more reference that we have been able to trace is to be found in Pûrṇa-Sarasvatî's commentary on Kâlidâsa's Meghadûta I, 31 where in explaining the

word 'अर्थेनाग्दुख्रः' Pûrṇa-Sarasvatî quotes [illegible] (Daśak. p. 38. l. 2). This Pûrṇa-Sarasvatî is not mentioned by Aufrecht. There is no doubt that he is later than Mallinâtha and Pandit R. V. Krishnamâchâriâr, otherwise known as Abhinava-Bâṇa places him in the 17th century.

There is also a reference of a very late date. Piṅgalârtha-Pradipa of Sri Lakshminâtha, noticed by Sir R. G. Bhandarkar at p. lxxiii in his Report on the Search of Sanskrit Mss. for the years 1887-1891, mentions a reference in that work to Daśakumâra-daśâ under the head of *Varṇavṛitti*. This पिङ्गलार्थ-प्रदीप was according to Dr. Kielhorn composed in A. D. 1601.

36. Such references as these, coupled with the circumstance already referred to, viz. that of the composition of abridgments of Daśakumâracharita by Appayya Dîkshita, Gopînâtha Kavirâja and Bhaṭṭa Harimalla bespeak a comparatively late date for the composition of the Daśakumâracharita and support the internal evidence afforded by the text.

Indications of modernity in the Text itself.

37. The Bṛihat-Kathâ of Guṇâḍhya is no doubt, the parent source from which many Sanskrit poets have drawn materials for their compositions: but the author of the Daśakumâra-charita is generally believed, and that too with good reasons, to have drawn upon either the Bṛihat-Kathâ-Mañjarî of Kshemendra or the

Kathâsarit-sâgara of Somadeva. The story of a boy passed off as a girl (p. 99), the story of Dhûminî (p. 108), that of Nitambavati (p. 115) and the so-called transformation described at p. 125 seem to be taken from either of these works as we have pointed out in the Notes. We are, however, inclined to hold that the latter work seems the more likely to have been used rather than the former, since there are many expressions, as we have pointed out in the Notes, which seem to have been borrowed directly from that work. Since the main incidents are common to both works, it is difficult to say definitely which work was used. We give below some of the incidents with references to both the works :—

The Bṛihat-Kathâ-Mañjarî.

(1) Three ministers and their sons Mañj. P. 36, V. 39.

(2) A boy sage carrying a woman to a penance forest where she is delivered of a son, P. 37, V. 50.

(3) Vindhya-Vâsinî bestowing a sword on a prince, P. 47, V. 25.

(4) A prostitute's mother remonstrating with her daughter, P. 52, V. 87.

(5) A magician preparing to offer a Princess as a victim to Chaṇḍikâ, P. 86, V. 218.

(6) A wife in a previous birth, P. 107, V. 61.

(7) Sons of the old ministers and companions of the Prince, P. 113, V. 132-134.

(8) Vidyâdhara prophesying paramount sovereignty to the Prince, P. 116, V. 15.

(9) Aśokadatta snatching an anklet from off the foot of a woman, P. 126, V. 139.

(10) A prince pursuing a boar goes to the nether world and marries a princess who was in the power of the boar, P. 133, V. 224.

(11) A Bhikshukî employed in winning the affection of a woman, P. 192, V. 418.

(12) Sons of ministers raised to their father's offices. P. 204, V. 560-562.

(13) A ship-wrecked on the coast of Ceylon, P. 212, V. 40.

(14) A Vidyâdhari cursed by a sage to birth as a mortal, P. 213, V. 50.

The above are instances of such hints as may have been borrowed from the Brihat-Kathâ-Mañjarì.

These hints of incidents could as well have been gleaned from the Kathâsaritsâgara. The following references to words and expressions, however, point to that work as the more likely source.

(1) भित्त्वा सुरङ्गां प्राविशत्तत्राजसुतागृहम् (Kathâ. P. 337. V. 54).

(2) अजीवयत्स्वमांसाद्यैः P. 390-391, V. 6.

(3) छिन्नहस्तपादचतुष्टयम् Ibid V. 9.

(4) निकृत्तहस्तचरणौ Ibid V. 12.

(5) हेममत्ता and हेममृता इति P. 386, V. 28-30.

These are casual references; many more can be traced in either work. It is needless to multiply them, since the only point of such a search is to find out the source from which the incidents of the

different stories are drawn. The Brihat-Kathâ-Mañjarî as well as the Kathâsaritsâgara both belong to the end of the eleventh century and it is a matter of no great importance to determine which of the two works could have furnished the materials.

38. There is in the last section (p. 129, l. 11) a reference to the dynasty of Bhoja (भोजवंशभूषणम्) which being complimentary is taken by Prof. Wilson as some evidence of the age in which the Daśakumâracharita was probably written. Wilson doubts the genuineness of this concluding section on the very slender ground of a change of style, but concedes that "if the work be, as it stands, the composition of Daṇḍin, he must have flourished some time after Bhoja—not long however—and in the time of some of his descendants." To us this last section seems to be the most powerful part of the work and since it is meant to give a résumé of Kauṭilya's scheme of politics, the style naturally undergoes a change suited to the nature of the subject.

We feel some hesitation in accepting this reference as pointing definitely to the celebrated King of Dhârâ. What to us appears to be the clear meaning is a reference to the Bhoja dynasty, and since the rulers of Vidarbha have been known to belong to the Bhoja family, the poet has simply given a compliment to the last King as "an ornament to the Bhoja race." Mr. Mark Collins has indeed set up an elaborate plea to show that the Bhojas referred to here must be the Vâkâṭakas. Says Mark Collins (p. 36.

of the Geography of the Daśak.) "the use of the name Bhoja which both (Kâlidâsa and Dandin) these authors apply to the rulers of this country (Vidarbha) finds an explanation if we assume that they wrote at a time when this dynasty was predominant in the South." Mr. Collins has, however, assumed that the author of the Kâvyâdarśa also wrote the Daśakumâracharita, a hypothesis which to us appears to be untenable from the internal evidence of the Daśakumâracharita itself and the other data which we have set out at some length in the preceding sections.

39. Prof. Wilson notices also two more indications of the comparative modernity of the work. Virûpaka in the second Uchchhvâsa (p. 47) repents of having, out of disappointment in love, been a convert to Jainism and longs to return to the orthodox faith. He also notes an allusion to Nâstikas or unbelievers in the orthodox faith at p. 127, l. 17.

These two references appear to us to point to a time when Jainism was powerful enough to make converts.

Prof. Wilson also notices (p. 19, Introduction) the incident of the intention to defraud a Yavana merchant of the fair price of a valuable diamond. (p. 77, l. 18). The name of the Yavana merchant in the Bombay recension is Khaniti and it is possibly formed, as hinted in the notes, of the two words खान + इति (खानेति) which by a slight elongation of the Mâtrâ or mark over न so as to be joined to the per-

pendicular mâtrâ after ख might have been copied to look as खनिति. If this was so, then Khâna would clearly be an Arabic or Persian name. In the Southern recension, the name of the Yavana trader is written as असमीति which might be असफ्—इति. In either case, the reference is not to some Greek but to an Arabic or Persian name.

40. Another allusion to a Yavana trader is found in the Sixth Uchchhvâsa (p. 106, l. 24) where Mitragupta is picked up by a Yavana ship of which Râmeshu was the captain. Though the name cannot be connected with any Arabic or Persian name in familiar use, there is no doubt that he was a Persian, since there is a reference in the next sentence to watering a thousand grape-plants (p. 107, l. 1). The use of the word Yavana may, moreover, be noted, since according to Sir R. G. Bhandarkar "the Mahomedans were for some time after the conquest of the country by them called Śakas by some of the Sanskrit writers and the name Yavana to designate them came into more general use afterwards," (Report for the Search of Sanskrit Manuscripts for the years 1887-1891, p. lxviii). Thus the word Yavana stands not for a Greek but for a Mahomedan.

41. In addition to these clear indications of modernity, there are casual references to the practices of a degenerate age, interspersed throughout the work. In line 17. p. 96, there is an account of a Brahmin watching a cock-fight. Such cock-fights were well known in Pâlnâd in the Krishna District.

Mr. Robert Sewell describes Nâyakurâla of Gurzâla witnessing a cock-fight (p. vii Appendix to Lists of Antiquities, Madras Vol. I.). At p. xxv. of the same Appendix, is described a male figure having a spear in one hand and a fighting cock in the other. The earliest date assigned to the "Pâlnâti Virulà Bhâgavatam" from which the story is taken is 1080-1087 A. D. This reference to a cock-fight while indicating a late date incidentally also points to the Southern Presidency as the land of Daṇḍin's birth.

42. In line 21, p. 96 there is the use of the word उपहस्तिका, a bag of leather or cloth for holding betel-nut, etc., the ingredients of a ताम्बूल. The practice of habitually chewing betel-leaf is itself very modern and the use of a handy leather bag for carrying the same is still more modern, at least in the case of Brahmins.

43. So also the mention of चित्रास्तरण or variegated carpets (p. 92. l. 13) and काञ्चनकुङ्कुमकम्बल or saffron-coloured shawls of gold embroidery (p. 138. l. 21) and also the use of the word भिल्ल unknown to Amarasiṃha and which seems to have been first incorporated by Hemachandra, all these more or less bespeak a comparatively late date. Some well-known Sanskrit scholars see in the last two words of the last line of the opening verse of the Púrvapîṭhikâ (विबुधद्वेषिणां कालदण्डः) an allusion to the Mahomedan invasion of India.

44. There is, besides, as we have pointed out in our note on l. 23, p. 130 some indication, however slight, of the author's having taken his cue in the

harangue of Vihârabhadra from Kali's diatribe in the Naishadhîya, Canto xvii, 37-96. The author of the Naishadhîya flourished towards the end of the twelfth century and if it be admitted that the hint for Vihârabhadra's burlesque is taken from the Naishadhîya, this would be an additional ground for assigning the Daśakumâracharita even to the end of the twelfth century.

Objections answered.

45. A friend urges that the composition of the Daśakumârâcharita could not be placed after the ninth century, because there is a mention at p. 110. l. 5 of कावेरीतीरपत्तनम्, the ancient capital of the Cholas, as in áffluent circumstances (?). In the first place, there is nothing in the text to show that the town was then in a flourishing condition. Secondly, has not the author mentioned श्रावस्ती, वलभी, दामलिप्त and even कुसुमपुर itself ? At best the mention of कावेरीतीरपत्तनम् might show his more intimate acquaintance with places in the Southern Presidency.

46. The same friend also lays some stress on the late marriage on which the story in the fifth Uchchhvâsa (p. 99, l. 9) turns. We have already shown that the story is borrowed from the Kathâsaritsâgara and cannot be taken as a reference to any usage of the author's age.

The Mallikâ-Mâruta possibly borrows incidents from the Daśakumâracharita.

47. Among the many Sanskrit authors and poets who signallised their admiration of the Daśakumâracharita may be mentioned Uddaṇḍa Raṅganâtha, the author of the Mallikâ-Mâruta, a Sanskrit drama professedly written after

Bhavabhûti's Mâlati-Mâdhava. This drama has been ascribed by some to the author of the Daśakumâra-charita. There is, indeed, a parallelism in incidents which is well calculated to raise such a presumption and the following enumeration will interest the careful student of the Daśakumâracharita.

(1) The plot of the drama is laid in Kusumapura.

(2) Mâruta, the hero, received from his father the portrait of a lady which happened to resemble that of Mallikâ, the heroine.

(3) While Mâruta is praying to the Goddess Gauri for success in his suit, Mallikâ the heroine happens to drop from the hands of a demon directly into his arms.

(4) Viśvâvasu, a celestial friend of Mâruta, personates Mallikâ and Kâlakaṇṭha, Mâruta's human friend, assumes the garb of Mandâkinî.

(5) Kâlakaṇṭha disgusted with life prepares to throw himself from a precipice.

(6) A flamingo coursing through the sky drops a necklace which was no other than that worn by the heroine.

(7) The daughter of Viśvâvasu is playing with balls before Gauri.

(8) Mâruta draws a portrait of his lady-love in the act of playing with balls.

(9) A sage curses the hero and heroine to mortal birth.

(10) The awakening of a strange consciousness of previous birth and past relations both in the hero and heroine.

48. These points of similarity and the taint of indecency from which the drama is not free (*see* especially v. 22 of Act viii, p. 244 Jibananda's Edition) must have suggested the ascription of the authorship of this drama to Daṇḍin. But an examination of the style of this drama is sufficient to disprove such identity of the authorship of these two works. The dialogues of the drama present much greater elaboration and consequently are much harder to understand than the simpler prose narrative of the Daśakumâracharita. The verse too is equally rugged, and whosoever reads the two works together cannot fail to be convinced of the groundlessness of the suggested common authorship of these two works. But even without the internal evidence above specified, we have sufficient and very full information supported by tradition among Southern Pandits about the life and times of Uddaṇḍa Raṅganâtha, the author of the Mallikâ-Mâruta.

The hypothesis untenable.

49. Rao Saheb T. A. Gopinâtha Rao, M.A., Superintendent of Archæology, Trivendram, says "Uddaṇḍa Śâstri was a native of the village called Lâṭapura on the bank of the Pâlaru (Kshîranadî), a place near Kâñchîpura. He was the son of Bhaṭṭa Raṅganâtha and Raṅgâdevî and belonged to the Vâdhûla Gotra and the Âpastamba Sûtra. Though born of a respectable family, the author was a poor man and had as a consequence to seek his fortune in the Ândhra, Karnâṭaka, Kaliṅga, Chola,

Name and date of the author of the Mallikâ-Mâruta.

and Kerala countries. Finally, he attached himself to the Court of the Zamorin, Mâna-Vikrama of Calicut and there he wrote his Mallikâ-Mâruta. He was a contemporary of the author of Tantra-Samuchchaya who lived in the Kollaru era, year 602 (A. D. 1427)." Rao Saheb Gopinâtha Rao adds in a post-script that "many verses and sentiments are common between Kokila-Sandeśa (another work of Uddaṇḍa) and the Mallikâ-Mâruta which should confirm the identity of the Authors of both."

The same account is given in Sanskrit in No. 27 of Vol. VI of the Vijñâna Chintâmaṇi, the well-known Sanskrit Magazine conducted by Kerala Panditas.

50. Now that the time of the composition of the Mallikâ-Mâruta is definitely ascertained, we are justified in counting this Uddaṇḍa among the admirers of the Daśakumâracharita. In fact, it would appear that this Daṇḍin of the Daśakumâracharita whoever he was, jumped into popularity as soon as the Daśakumâracharita came to be known. Poets like Uddaṇḍa copied and incorporated incidents from his work. Commentators like Pûrṇa-Sarasvatî quoted passages from his work and scholars like Appayya Dîkshita charmed away their tedium by composing abridgments of his work.

51. We have in the foregoing paragraphs attempted to show that—

Summary.

(1) The internal evidence of language and subject-matter of the Daśakumâracharita is altogether inconsistent with the teaching of the Kâvyâdarśa

and the two works could not have been written by the same author.

(2) That the Daśakumâracharita was unknown up to the end of the ninth century.

(3) That adaptations of the Sanskrit original in Kanarese and Telugu Languages were produced in the thirteenth century.

(4) That Sanskrit writers later than the fifteenth century make references to the work or make abridgments of the same.

The cumulative effect of all these data is to point to the eleventh or twelfth century as the probable date of the composition of the Daśakumâracharita.

Meaning of Râjaśekhara's couplet.

52. This naturally leads us to a consideration of the well-known couplet of Râjaśekhara ascribing three *Prabandhas* to Daṇḍin. (त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः).

In the first place, with all due deference to earlier writers on this subject, we demur to the meaning in which the word Prabandha seems to have been taken. A Prabandha is explained in the Kalpadruma as काव्यादिग्रथनम्. In explaining the word प्रबन्धकल्पना (Amara, V. 6) Kshîrasvâmin says प्रबन्धस्य कल्पना कादम्बर्यादिरूत्पाद्यत्वात्. Thus according to Kshîrasvâmin, a Prabandha implies some exercise of the creative faculty. As instances of this special meaning of प्रबन्ध we may refer to the following:—

(1) अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः Śiśupâlavadha, II. 73.

(2) भाससौमिल्लकविमिश्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य Malavikâgnimitra. Act I.

(3) प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रपञ्चविन्यासवैदग्ध्यनिधिं प्रबन्धम् Subandhu. But the following two quotations from the Kâvyâdarśa itself will be more convincing :—

(*a*) भाविकं तमिति प्राहुः **प्रबन्धविषयं** गुणम् (*Kâvyâ* II. 363).

(*b*) एकवाक्ये **प्रबन्धे** वा पूर्वापरपराहतम् (*Ibid.* IV. 8.)

But better still is the following verse ascribed to Râjaśekhara himself in the Sûkti-Muktâvali (*vide* p. xi, v. 44 of Sir R. Bhandarkar's Report for 1887-91).

कालंजरपतिश्चक्रे भीमटः पञ्चनाटकीम् ।
प्राप **प्रबन्धराजत्वं** तेषु स्वप्नदशाननम् ॥

It may be seen from this verse that Râjaśekhara uses the word प्रबन्ध in the sense of "a poetic composition" and we have therefore the greatest hesitation in including the Kâvyâdarśa, professedly a scientific treatise, among the three works ascribed to Daṇḍin.

It may also be remembered that Râjaśekhara obviously intended to confer a sort of immortality on poets only, and not on Sanskrit authors generally ; for in that case he might have written on authors on Medicine, Astronomy, Rhetoric and other subjects as well. Works on these subjects occasionally present rare specimens of really poetic feeling. He might at least have mentioned the names of Bharata, Bhâmaha, Varâhamihira and a host of others but he has evidently done nothing of the kind. His memorial

verses in our humble opinion refer to poets alone and he would not have devoted a verse to Pâṇini, if the latter had not been credited with the authorship of the Jâmbavatijaya. In short, we feel inclined to hold that Râjaśekhara had not the author of the Kâvyâdarśa in his mind—nor is that work a Prabandha in the sense in which the word is used in Poetics.

Kâvyâdarśa a compilation

53. Nor is this surmise altogether groundless. The author of the Kâvyâdarśa begins his work with an explicit avowal of compiling his work after a close study and critical examination of the usages of earlier poets. (पूर्वशास्त्राणि संहृत्य प्रयोगानुपलक्ष्य च I. 2). Further on, he says that they have themselves laid down the rules for that species of composition (सूरयः । वाचां विचित्रमार्गाणां निबबन्धुः क्रियाविधिम् I. 9) and have also shown the body and the ornaments of poems तैः शरीरं च काव्यानामलङ्काराश्च दर्शिताः I. 10). He makes no secret of his having borrowed his illustrations from earlier poets and actually uses the word कवीनाम् in I. 65, कविना in II. 223, 225, कवयो in IV. 32, कविकौशलात् in IV. 57, besides referring to poets as सूरयः in I. 9, as सद्भिः in II. 56, as तद्विदाम् in II. 54. As an instance of the criticism to which he subjected the poetical concepts of preceding authors, it is sufficient to mention that he has bestowed no less than 8 consecutive verses (II, 226—233) on an examination of the famous verse लिम्पतीव तमोऽङ्गानि which as far as our present knowledge goes seems first to have been used by Bhâsa in the first Act of

both his [illegible] and [illegible] (See T. Gaṇapati Śâstri's Introduction, p. xxiii). As specific instances of what Peterson has called reminiscences, we may add to the one from Bâṇa quoted by Peterson (vide p. 3, Preface) [illegible] (Kâvya. I. 45) which reminds one of Kâlidâsa's [illegible] (Śâkunt. Act I. 18). Similarly [illegible] (Kâvyâ. II. 285) naturally recalls to one's memory the sweet moan of Aja in the Raghuvaṃśa [illegible] (Raghu. viii. 57). So also [illegible] (Kâvyâ. II. 129) may have been suggested by Kâlidâsa's [illegible] (Śakunt. Act I). These are some striking instances of the usages of previous authors, but there are others in which the similarity in thought and expression is less obvious. For instances of this latter kind may be adduced the following:—[illegible] (Subhâshita-Ratna. p. 242 v. 60) which seems to have prompted Daṇḍin's [illegible] (Kâvyâ. II. 222). So also the Subhâshita [illegible] (Subhâshita-Ratna. p. 271, 66) has a suspicious resemblance to Daṇḍin's [illegible] (Kâvyâ. II. 225). The verse [illegible] (Kâvyâ. II. 280) so graphically striking the key-note of the romantic love of Udayana and Vâsavadattâ and so redolent of the sweetness of

Bhâsa, but not found in that author's स्वप्नवासवदत्तम्, has been traced to मदालसा by Premachandra Tarka-Vâgîśa, the learned Bengâli commentator of the Kâvyâdarśa. Taruṇa-Vâchaspatî, the commentator, however distinctly refers this verse to the love between Vatsarâja and Avantî which was another name of Vâsavadattâ (अत्र अवन्तीविषये वत्सराजस्य जाता रतिः......पुनर्जीवन्त्या दृष्टया पुष्टिमानीयमाना शृङ्गाररसतामापाद्यते p. 161, Raṅgâchârya's Edition). So also the verse निगृह्य केशेष्वाकृष्टा कृष्णा येनाग्रतो मम। सोयं दुःशासनः प्राप्तो लब्धः किं जीवति क्षणम्। (Kâvyâ. II. 282) though not found in the Veṇi-Saṃhâra, raises a presumption of some earlier drama in which Bhîma and Duḥśâsana are brought face to face. Such marked coincidences quite naturally lead to the surmise that wherever Daṇḍin could not actually quote the words, he resorted to the next best expedient of paraphrasing such verses as suited his purpose. Svapneśvarâchârya, the learned commentator of the Śâṇḍilya Sûtra has actually described the following couplet अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते। कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात्पुनः। (II. 276) as a प्रतिरूपा or paraphrase of Vidura's welcome to Śrîkṛishṇa in the Mahâbhârata. (*See* Udyogaparva, 91, 29—30). The well-known Subhâshita सुखं जीवन्ति हरिणाः वनेष्वपरसेविनः (Kâvyâ. II. 341) is most probably a quotation, since Daṇḍin himself says in the next verse सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते। राजानुवर्तनक्लेशनिर्विण्णेन मनस्विना। (Kâvyâ. II. 342). The Subhâshita-Ratna-Bhâṇḍâgâra ascribes the verse एकचक्रो रथो यन्ता etc. (Kâvyâ. II. 328) to a poet by name Argata about whom nothing is known. If all the poetical literature which Daṇḍin had before

him, were available to us, we might possibly have been able to trace many more verses which formed the basis of his observations, but the few that we have cited above are sufficient to show that he made no claim to originality, but as premised by him at the outset (I. 2) studied the poetical usages of earlier authors. We have laboured this point somewhat only to show that Daṇḍin in composing the Kâvyâdarśa drew more upon other writers than upon his own imagination. We do not deny that he must have possessed considerable poetical talent and must have been able to write very elegant verse, but what man of real literary culture, especially a literary critic, is not able to do this? But just as a few drops of rain do not make the rainy season, the occasional writing of a few verses cannot surely entitle one to the high distinction of a poet. The colophon at the end of the work rightly describes the author as आचार्यदण्डी an appellation which all subsequent writers have confirmed by tradition to distinguish him from his name-sake the poet.

Age of the Kâvyâdarśa.

54. The question of the non-identity of the authorship of the Daśakumâracharita and the Kâvyâdarśa cannot be finally set at rest until the age of the latter is even approximately settled. We propose, therefore, to see if the contents of the Kâvyâdarśa itself can furnish a clue in this direction.

The Kâvyâdarśa contains in the following verse a distinct reference to the Setubandha :—

महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः।
सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम्॥ (I. 34).

Pravarasena, the author of the Setubandha, is placed by all authorities, not later than the fifth century A. D. Assuming this as the *terminus ad quem*, let us see how far further we can push our enquiry. The reminiscence from Bâṇa quoted by Peterson appears to us to be very convincing, but even if we ignore it, there are indications here and there which by cumulation furnish pretty sure ground for pursuing our enquiry. In giving an illustration of the *Saṅkhyâta* variety of *Prahelikâ*, the author has given us the following verse:—

नासिक्यमध्या परितश्चातुर्वर्ण्यविभूषिता।
अस्ति काचित्पुरी यस्यामष्टवर्णाह्वया नृपाः॥ (III. 114).

The commentator identifies the town as काञ्ची, which is made up of four alphabets having a nasal in the centre and adds in reference to the kings of that town काञ्चीनगर्यां पल्लवा नाम क्षितिपतयः सन्तीति विवक्षितार्थस्य चतुरष्टवर्णशब्दाभ्यां सङ्ख्यावाचिभ्यां व्यामोहकरत्वात्सङ्ख्यातत्वम्। If the commentator is right in this identification, we have a clear hint that the author lived in the times of the Pallavas who ruled over Kâñchî, till about the middle of the eighth century A. D. If we piece this reference to another to a king by name Râjavarman* (II. 279) we obtain a clue to fixing

* Prof. Raṅgâchârya reads रातवर्मन् though he has also given राजवर्मन् the reading of most other Mss. Since no king of the Pallava dynasty is known to have borne that name, we have adopted the reading राजवर्मन् as the correct one.

however approximately, the age of the Kâvyâdarśa. This Râjavarman is possibly the Râjasiṃha who has been identified by Dr. Fleet with Narasiṃhavarmâ II (*vide* p. 330 of Fleet's 'Dynasties of the Kanarese kings'). This King was a devout Śaiva and is known to have built many temples in honour of Śiva and the praise which Daṇḍin has put into the mouth of that king in verse II. 278, comes very appropriately from the lips of such a devoted worshipper.

There is a widely believed tradition that the Kâvyâdarśa was written by Daṇḍin to serve as a text book for his royal pupil. The word पश्य in the 2nd Pers. Sing. occurring in I. 5 and II. 172, lends support to the tradition of the author's having compiled the work for a single pupil, but the additional circumstance that the pupil's attention is pointedly drawn to the "reflection in the mirror of literature of the glory of former kings" (आदिराजयशोबिम्बमादर्शं प्राप्य वाङ्मयम्। तेषामसन्निधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति I. 5) seems clearly to confirm the tradition of a royal pupil. Now, Mahendravarman, the son and successor of Narasiṃhavarman II, already referred to, is known as the author of a Sanskrit burlesque called मत्तविलासप्रहसनम् and it is quite possible that this Mahendravarman was the princely pupil for whom Daṇḍin wrote his work. Narasiṃhavarman II was the son and successor of Parameśvaravarman I who is placed between A. D. 655 and 680. Consequently Narasiṃhavarma must have ruled over Kâñchî

about the very end of the seventh century and if all that we have urged above is accepted. Daṇḍin would seem to have flourished in the latter half of the seventh century.

We proceed now to adduce tentatively a piece of collateral evidence which points the same way. We confess that it is not quite convincing, but if future research supplies the links which at this date are missing, the hint we are offering with some misgiving might perhaps be the most conclusive evidence in regard to the age of the author of the Kâvyâdarśa. This evidence is suggested by the last quarter of the first verse of the Kâvyâdarśa, which describes Sarasvatî, the Goddess of Learning, as "all white." (सर्वशुक्ला सरस्वती). Now a Karnâṭaka poetess, named variously as Vidyâ, Vidyakâ, Vijjâ or Vijjakâ (*See* Thomas' 'Kavindra.' p. 106) seems to have assumed, the sobriquet of Sarasvatî and the claim seems to have been admitted by such an authority as Râjaśekhara, who, according to the Sûkti-muktâvalî, the Subhâshita-Hârâvali and the Śârangadharapaddhati extolled this poetess as सरस्वतीव कार्णाटी विजयाङ्का जयत्यसौ । या वैदर्भगिरां वासः कालिदासादनन्तरम् । Pandit Durgâprasâda and Parab in their Sanskrit preface to the Karpûramañjari also venture the guess that the verse:—

एकोभून्नलिनात्ततश्च पुलिनाद्वल्मीकतश्चापरस्ते सर्वे कवयो भवन्ति गुरवस्तेभ्यो नमस्कुर्महे । अर्वाञ्चो यदि गद्यपद्यरचनैश्चेतश्चमत्कुर्वते **तेषां मूर्ध्नि ददामि वामचरणं कर्णाटराजप्रिया ॥**

The last line is important, since it shows the egotism which led विज्जका to assume the name of

Sarasvatî. If Durgâprasâda's guess is right, we can very well account for the following verse as coming according to the Śâraṅgadharapaddhati and the Subhâshita-Hârâvali, from the lips of Vijjakâ herself:

नीलोत्पलदलश्यामां विज्जकां मामजानता ।
वृथैव दण्डिना प्रोक्तं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥

The pleasant banter implied in the couplet has a point* only when there was a chance of their meeting each other during their life-time. This means that at some time or other they were contemporaries. The high praise which Râjaśekhara, no mean judge of poetical merit, has bestowed upon the poetess inclines us to hold that the verse was uttered by

* A friend has brought to my notice the reading विजयाङ्काम् for विज्जका माम्, which would imply that the gibe was uttered not by the poetess herself, but by some other person. Even if this reading is admitted, it is necessary to concede that there was a possibility of Daṇḍin's personal knowledge of the poetess' complexion having preceded in time his description of Sarasvatî as "all white" Daṇḍin could surely not have dreamed of a poetess being born after him, who would claim to be an incarnation of the Goddess of Learning. A note to p. 53 of the Kâvya-Mîmâṃsâ of Râjaśekhara (*See* p. 10 of the Notes) ascribes the following reading of the verse to Râjaśekhara himself,

नीलोत्पलदलश्यामां विज्जकां तामजानता ।
वृथैव दण्डिनाप्युक्तं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥

But this ascription seems to be erroneous, since in the whole of the Kâvya-Mîmâṃsâ, there is not a single reference to the Kâvyâdarśa. In Dr. Bhandarkar's Report for the years 1887—1890-91 the verse is given as anonymous (*vide* p. xii). According to Mr. Thomas also, the verse is given as anonymous in the Sûkti-ratnâvali.

Vijjakâ herself and if we could ascertain her age, we should be in a position to settle, however approximately, the date of the Kâvyâdarśa.

We have seen that Râjaśekhara has described the poetess as a कार्णाटी and she calls herself the beloved wife of a king of Karnâṭaka. Who was this king of Karnâṭaka is the next question to decide. As far as research has gone hitherto, only one Vijayâ has been traced as a queen of Karnâṭaka. She is mentioned as Vijaya-Bhaṭṭàrikâ in the Nerur and Kochre grants (*vide* 'Ind. Ant.,' Vol. VII., p. 163, and Vol. VIII., p. 44). She was the queen of Chandrâditya, eldest son of Pulakeshi II., the conqueror of Harsha. The date of the grants is Śake 581, that is. A. D. 659. We own to some misgiving in accepting without great reserve this queen as the poetess, since the epithet कलिकालप्रतिपस्रसूता applied to her in the grants cannot be taken to imply that she was a poetess. This is undoubtedly a serious flaw, but her date is so near that of the Pallava King Râjavarmâ, and if Durgâprasâda's conjecture is right, her description of herself as a queen and the proud distinction which Râjaśekhara conferred upon her as the abode after Kâlidâsa of utterances in the Vaidarbhî style, and also as Sarasvatî, tempt us to identify this Vijayâ as the one who indulged in that light pleasantry in reference to Daṇḍin's description of Sarasvatî. We offer the hint for what it is worth in the hope that future research might possibly supply the links wanting in this line of enquiry. Is it possible that Viśâkhadatta, the author of the Mudràràkshasa, who lived according

to Telang "in the early part of the eighth century" had this Vijayâ in his mind in writing the third line of the Nândî to that drama?

It may be seen that all the three lines of investigation, *viz.* (1) the reminiscences from former poets, (2) the reference to Kâñchî and the Pallava King Râjavarmâ, and (3) the reference by Vijayâ, converge and point towards the close of the seventh or the beginning of the eighth century as the age of Daṇḍin, the author of the Kâvyâdarśa.

55. Rao Saheb T. A. Gopinatha Rao has suggested another piece of evidence in support of the same conclusion and we proceed to give it in his own words. "I might call your attention to the mention of Daṇḍin as a contemporary of the Jain teacher Śrîvardhadeva whose name preceded that of Akalaṅka only by one generation in an inscription dated the 12th century A. D. ('Ep. Ind.,' Vol. III., p. 200). Akalaṅka, again, was a contemporary of Sâhasatuṅga; and I have found this latter title held by the Râshṭrakûṭa Dantidurga (Dantivarma II.) of about the middle of the eighth century, in a Telugu record from the Cuddapah District. Consequently it looks as if Daṇḍin the great rhetorician—if at all he is identical with the Daṇḍin mentioned in the Jain inscription above referred to—must have lived roughly in the beginning of the eighth or in the last quarter of the seventh century."

56. A study of the Kâvyâdarśa seems to show that the author was a Southerner. In illustrating

his canon on देशविरोध or contradiction in location. he refers to Kalingas, Cholas and the banks of the Kauveri. He has also a reference to the Jainas (*vide* III. 46) which seems to show that that sect had just begun to lose ground. His particular reference to Kâñchî is well-known.

57. Let us now proceed to the consideration of a subject which also arises out of the Kávyâdarśa. Are the verses composed by Daṇḍin in illustrating his literary canons sufficient to entitle him to be recognised not only as a great poet, but as the rival of Kâlidása? Mr. Thomas has verified only 16 verses cited in the Śárańgadharapaddhati, and some more can be traced in the Subhâshitaratnabhâṇḍâgâra. but the five citations from the Śriṅgâratilaka, the Sadukti-Karṇâmṛita, Subhâshitamuktâvali and the Padyaveṇî, which Mr. Thomas has verified, are sufficient to justify an inference that there must have been a poet by name Daṇḍin. Tradition abounds with stories of the poetical contests between Daṇḍin and Kâlidâsa, and the verse वनिताकरतामरस° verified by Mr. Thomas is supposed to be Daṇḍin's *extempore* rejoinder to Kâlidâsa's एकोपि त्रय इव भाति कन्दुकोयम्. This tradition of the contemporaneity of Daṇḍin and Kâlidâsa is supported by the following verse ascribed to Kâlidâsa in the Subhâshita-Hârâvali and in the Subhâshita Ratnâkara—

जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाभवत् ।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥

When we consider that this volume of tradition has not only been handed down by generations, but

has left clear traces in anthologies of a substratum of fact, we feel bound to concede that there was surely a poet by name Dandin, whose works have been lost to us. It is possible that the three works referred to by Râjaśekhara must have been written by this Dandin. An oft-quoted but still unverified verse picking out the peculiar excellence of the four poets who have written Mahâkâvyas gives the palm to Dandin for felicity of expression.* Are we to find this felicity in the verses of the Kâvyâdarśa? If prose works are meant, are not Bâna's works superior to the Daśakumâracharita? The three other poets named in the verse are Kâlidâsa, Bhâravi and Mâgha, who have left us long metrical compositions. Is it possible that a writer of prose fiction is bracketed along with these three shining luminaries in the firmament of Sanskrit verse? All these considerations incline us to the belief that there must have been a poet by name Dandin, the author of the Prabandhas.

Dandin of the Daśakumâracharita.

58. Who then was this Dandin, the author of the Daśakumâracharita? All research has failed till now to give us any clue to obtaining a satisfactory answer and fully 70 years after Prof. Wilson first edited the work, we have nothing better than a series of conjectures even about the name.

Prof. Wilson conjectured that this author was "a Dandin" "who amused his leisure with inventing

* उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

the stories in question, however inconsistent with his religious meditations" (p. 4, Intro.). Some well-known Pandits in Southern India who have kindly favoured us with their views concur in this conjecture and Pandit Krishṇamâchariar advances another conjecture that the author had the sobriquet given him in a spirit of banter by his contemporaries. Pandit Chakravarti on the other hand considers him a Sannyâsîn whose cravings for the delights of sense outlived his assumption of the yellow garb. Others again think that he was an impostor who like Chatterton in English Literature attempted to pass off his own work under a revered name.

All that we can glean from the Daśakumâracharita itself is that he was very probably a native of Southern India. In his references to Kaliṅga and Ândhra, his language and style are specially felicitous. The story of Gominî in the sixth Uchchhvâsa is so realistic in all details and gives such a minute description of economic house-keeping in Southern India that it is found unchanged even at this date. The reference to cock-fights already cited is another evidence of the poet having been a Southerner.

59. To conclude, we have attempted to show by internal and external evidence that the author of the Daśakumâracharita could not be placed earlier than Râjaśekhara and consequently this Daṇḍin could not be in his mind when he wrote his verse on Daṇḍin.

60. Many ingenious suggestions have been put forward as to the three works of Daṇḍin, on the assumption that the Daśakumâracharita was also

written by him. Some have suggested a छन्दोविचिति but that is a very common name for a work on Prosody. For, we read even in Âpastamba—छन्दः कल्पो व्याकरणं निरुक्तं शिक्षा छन्दोविचितिरिति (प्र. २, ख. ४, सू. ११) also छन्दोविचितिरिव मालिनीलनाथा (p. 135, Vâsavadattâ, Vâṇivilâsa Series), छन्दोविचितिकलाकामशास्त्रदण्डनीतिपूर्वा विद्या (Vâmana, Kâvyâlaṃkâra III. 3, and again in the same छन्दोविचितेर्वृत्तसंशयच्छेदः III. 6). Even Varâhamihira has said विपुलानपि बुद्ध्वा छन्दोविचितिम्. The commentator of Kâvyâdarśa says in his gloss छन्दोविचित्यामिति...छन्दोविचित्यां पिङ्गलनागेन दर्शितः (Kâvyâdarśa, p. 10, Rangâchârya's edition).

As the third work, others have suggested a कलापरिच्छेद by Daṇḍin. The commentator above referred to says, however, काव्यादर्शस्य कश्चिदन्योऽपि परिच्छेदोऽस्तीत्याहुः। तत्र कलाचतुःषष्टिर्द्रष्टव्या (p. 282, Kâvyâdarśa). A chapter on कला does not seem to be improbable, since even Vâmana in the above Sútra makes a reference to कला.

But all this search appears to be needless, since as we have attempted to show it is all on the wrong track. It is to trace the three works of the Poet Daṇḍin that our researches must be directed.

61. As to the verse cited in the Śravaṇa Belgola Inscription referred to in Dr. Peterson's Preface, it is possible that it may have been written by the author of the Kâvyâdarśa, since Mr. T. A. Gopinatha Rao has expressed the opinion that Śrivardha-deva, the Jain poet to whom the panegyric refers, lived about the end of the seventh or the early part of the eighth century.

62. Bhâsa was till recently nothing more than a mere name. Let us hope that some fortunate

explorer like Gaṇapati Śâstri will at no distant date light upon the lost works of Daṇḍin and satisfy the curiosity of the Sanskrit-loving world as regards the three works of Daṇḍin, "well-known in all three worlds."

The late Dr. Peterson has noticed in his edition of the Subhâshitâvali no less than 350 poets. Mr. Thomas has given references in the Introduction to the Kavîndra-Vacana-samuccaya to 109 poets, besides only naming 66 more. Râjaśekhara's memorial verses which record the names of different poets mention only 37 poets, of whom the works of only 6, *viz.* कालिदास, कुमारदास, बाण, भारवि, माघ and भास have seen the light of day. The works of the rest are either entirely lost or lie buried in obscurity. However much the lover of Sanskrit poetry may regret the inaccessibility of such a treasure, he must console himself with the hope that time will restore these precious gems. It is no wonder that Daṇḍin shares the fate of so many of his compeers.

Conclusion.

63. All that we have attempted to do in this rather lengthy introduction is to bring together what material we could find to dissociate the Daśakumâracharita from the name of Âcharya Daṇḍin, the author of the Kâvyâdarśa. Much, however, remains to be done to clear the mist that hangs about the name of Daṇḍin. Was there a poet of the name of Daṇḍin, distinct from Âchârya Daṇḍin, the author of the Kâvyâdarśa? If there was one, was he a contemporary of Kâlidâsa as the

S. Háràvali and the S. Ratnákara seem to suggest in the verse जाते जगति वाल्मीकौ, etc. (see para 57)? Or was the author of the Kâvyâdarśa also the poet referred to by Râjaśekhara in his famous couplet? If he was identical, what are the three Prabandhas "well-known in the three worlds"? Gangâ-devî, the famous poetess queen of Vijayânagar who wrote the Madhurâ-Vijayam in celebration of her husband's conquest, seems to take the author of the Kâvyâdarśa as the poet Dandin, since in the course of her panegyric on earlier poets, she expressly prefixes the epithet आचार्य to Dandin's name in the following verse :—आचार्यदण्डिनो वाचामाचान्तामृतसम्पदाम् । etc. (I. 09). We cannot see our way to reconcile this ascription with the absence of all reference to the Kâvyâdarśa in the Kâvya-Mimâmsâ, also ascribed to Râjaśekhara. The last work is professedly a work on Poetics and it is a matter of surprise that there is absolutely no mention of the Kâvyâdarśa at least in the recently published part of that work. Or was this Râjaśekhara quite a different person from the one who wrote the memorial verses on poets? If in the course of future research the poet Dandin is found to be distinct from Âchârya Dandin of the Kâvyâdarśa as also from his name-sake, the author of the Daśakumâracharita, we shall have to concede that there were three Dandins, as Râjaśekhara himself is credited with the supposition of three Kâlidâsas (शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु (S. Háràvali). These are some of the questions that must await further research.

॥ अथ दशकुमारचरिते पूर्वपीठिका ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

ब्रह्माण्डच्छत्त्रदण्डः शतधृतिभवनाम्भोरुहो नालदण्डः
क्षोणीनौकूपदण्डः क्षरदमरसरित्पट्टिकाकेतुदण्डः ।
ज्योतिश्चक्राक्षदण्डस्त्रिभुवनविजयस्तम्भदण्डोऽङ्घ्रिदण्डः
श्रेयस्त्रैविक्रमस्ते वितरतु विबुधद्वेषिणां कालदण्डः ॥

अस्ति समस्तनगरीनिकषायमाणा शश्वदगण्यपण्यविस्तारितमणिगणादिवस्तुजातव्याख्यातरत्नाकरमाहात्म्या मगधदेशशेखरीभूता पुष्पपुरी नाम नगरी । तत्र वीरभटपटलोत्तरङ्गतुरङ्गकुञ्जरमकरभीषणसकलरिपुगणकटकजलनिधिमथनमन्दरायमाणसमुद्दण्डभुजदण्डः पुरन्दरपुराङ्गणवनविहरणपरायणगीर्वाणतरुणगणिकागणजेगीयमानयातिमानया शरदिन्दुकुन्दघनसारनीहारहारमृणालमरालसुरगजनीरक्षीरगिरिशाट्टहासकैलासकाशनीकाशमूर्त्या रचितदिगन्तरालपूर्त्या कीर्त्याभितः सुरभितः स्वर्लोकशिखरोरुरुचिररत्नरत्नाकरवेलामेखलावलयितधरणीरमणीसौभाग्यभोगभाग्यवाननवरतयागदक्षिणारक्षितशिष्टविशिष्टविद्यासंभारभासुरभूसुरनिकरो विरचितारातिसंतापेन प्रतापेन सतततुलितवियन्मध्यहंसो राजहंसो नाम घनदर्पकन्दर्पसौन्दर्यसोदर्य-

1. श्रीशं वंदे N.— 7. जात° om. N.— 9. समुद्दण्डदोर्दण्डमण्डनः । M.— 12. परिचितदिग° N.— 13. मेखलायित° N.

हृद्यानिरवद्यरूपो भूपो बभूव । तस्य वसुमती नाम वसुमतीव लीलावतीकुलशेखरमणी रमणी बभूव । रोषणेक्षणेन निटिलेक्षणेन भस्मीकृतचेतने मकरकेतने तदा भयेनानवद्या वनितेति मत्वा तस्य रोलम्बावली केशजालं प्रेमाकरो रजनीकरो विजितारविन्दं वदनं जयध्वजायमानो मीनो जायायुतोक्षियुगलं सकलसैनिकाङ्गवीरो मलयसमीरो निश्वासः पथिकहृद्दलनकरवालः प्रवालश्चाधरबिम्बं जयशङ्खो बन्धुरा लावण्यधरा कन्धरा पूर्णकुम्भौ चक्रवाकानुकारौ पयोधरौ ज्यायमाने भ्रूकुटी मार्दवासमाने बिसलते च बाहू ईषत्फुल्ललीलावतंसकह्लारकोरकौ गङ्गावर्तसनाभिर्नाभिर्दूरीकृतयोगिमनोरथो जैत्ररथोतिघनं जघनं जयस्तम्भभूते सौन्दर्यभूते विघ्नितयतिजनारम्भे रम्भे चोरुयुगमातपत्रसहस्रपत्त्रं पादद्वयमस्त्रभूतानि प्रसूनानि तानीतराण्यङ्गानि च समभूवन्निव । विजितामरपुरे पुष्पपुरे निवसता सानन्तभोगलालिता वसुमती वसुमतीव मगधराजेन यथासुखमन्वभावि । तस्य राज्ञः परमविधेया धर्मपालपद्मोद्भवसितवर्मनामधेया धीरधिषणावधीरितविबुधाचार्यविचार्यकार्यसाहित्याः कुलामात्यास्त्रयोभूवन् । तेषां सितवर्मणः सुमतिसत्यवर्माणौ धर्मपालस्य सुमन्त्रसुमित्रकामपालाः पद्मोद्भवस्य सुश्रुतरत्नोद्भवाविति तनयाः सप्ताभूवन् । तेषु धर्मशीलः सत्यवर्मा संसारासारतां बुद्ध्वा तीर्थयात्राभिलाषी देशान्तरमगमत् । विटनटवारनारीपरायणो दुर्विनीतः कामपालो जनकाग्रजन्मनोः शासनमतिक्रम्य भुवं बभ्राम । रत्नोद्भवोपि वाणिज्यनिपुणतया पारावारतरणमकरोत् । इतरे मन्त्रिसूनवः पुरन्दरपुरातिथिषु पितृषु यथापूर्वमन्वतिष्ठन् । ततः कदाचिन्नानाविधमहदायुधनैपुण्यरचितागण्यजन्यराजन्यमौलिपालिनिहितनिशितसायको मगधनायको मालवेश्वरं प्रत्यग्रसङ्ग्रामघस्मरं समुत्कटमानसारं मानसारं प्रति सहेलं न्यक्कृतजलधिनिर्घोषाहंकारेण भेरीझाङ्कारेण हठिकाकर्णनाक्रान्तभयचण्डिमानं दिग्दन्तावलवलयं विघूर्णयन्निजभरनमन्मेदिनीभरणायस्तभुजगराजमस्तक-

1. रमणी लील- Mss.—3. तदङ्गाः B.—17. समभूवन् । B.—20. कदापि गतवान् M.

बलेन चतुरङ्गबलेन संयुतः संग्रामाभिलाषेण रोषेण महताविष्टो निर्ययौ । मालवनाथोऽप्यनेकानेकपयूथसनाथो विग्रहः सविग्रह इव साग्रहोऽभिमुखीभूय भूयो निर्जगाम । तयोरथ रथतुरगखुरक्षुण्णक्षोणीसमुद्भूते करिघटाकटस्रवन्मदधाराधौतमूले नववल्लभवरणागतदिव्यकन्याजनजवनिकापटमण्डप इव वियत्तलव्याकुले धूलीपटले दिविषद्ध्वनिधिक्कृतान्यध्वनिपटहध्वानबधिरिताशेषदिगन्तरालं शस्त्राशस्त्रि हस्ताहस्ति परस्पराभिहतसैन्यं जन्यमजनि । तत्र मगधराजः प्रक्षीणसकलसैन्यमण्डलं मालवराजं जीवग्राहमभिगृह्य कृपालुतया पुनरपि स्वराज्ये प्रतिष्ठापयामास । ततः स रत्नाकरमेखलामिलामनन्यशासनां शासदनपत्यतया नारायणं सकललोकैककारणं निरन्तरमर्चयामास । अथ कदाचित्तदग्रमहिषी देवी देवेन कल्पवल्लीफलमाप्नुहीति प्रभातसमये सुस्वप्नमवलोकितवती । सा तदा दयितमनोरथपुष्पभूतं गर्भमाधत्त । राजापि संपन्न्यक्कृताखण्डलः सुहृन्नृपमण्डलं समाहूय निजसंपन्मनोरथानुरूपं देव्याः सीमन्तोत्सवं व्यधत्त । एकदा हितैः सुहृन्मन्त्रिपुत्रपुरोहितैः सभायां सिंहासनासीनो गुणैरहीनो ललाटतटन्यस्ताञ्जलिना द्वारपालेन व्यज्ञापि । देव देवसंदर्शनलालसमानसः कोऽपि देवेन विरच्यार्चनार्हो यतिर्द्वारदेशमध्यास्त इति । तदनुज्ञातेन तेन स संयमी नृपसमीपमनायि । भूपतिरायान्तं तं विलोक्य सम्यग्ज्ञाततदीयगूढचारभावो निखिलमनुचरनिकरं विसृज्य मन्त्रिजनसमेतः प्रणमन्तमेनं मन्दहासमभाषत । ननु तापस देशं सापदेशं भ्रमन्भवांस्तत्र तत्र भवदभिज्ञातं कथयत्विति । तेनाभाषि भूभ्रमणबलिना प्राञ्जलिना । देव शिरसि देवस्याज्ञामादायैनं निर्दोषं वेषं स्वीकृत्य मालवेन्द्रनगरं प्रविश्य तत्र गूढतरं वर्तमानस्तस्य राज्ञः समस्तमुदन्तजातं विदित्वा प्रत्यागमम् । मानी मानसारः स्वसैनिकायुष्मत्तान्तराये संपराये भवतः पराजयमनुभूय वैलक्ष्यलक्ष्यहृदयो वीतदयो महाकाल-

4. करिघटाकूट N.— 5 °मण्डल इव B^w.— 7. मगधनाथः M.— 10. लोककारणम् B^w.—शासन° Mss.— 11. आदेहि B^w.— 17. स before संयमी om. N.— 17. विरच्यार्चने नियुक्तो M.—25. पराभवम्. B^w.

निवासिनं कालीविलासिनमनश्वरं महेश्वरं समाराध्य तपःप्रभावसंतुष्टादस्मादेव वीरारातिघ्नीं भयदां गदां लब्ध्वात्मानमप्रतिभटं मन्यमानो महाभिमानो भवन्तमभियोक्तुमुद्युङ्क्ते । ततः परं देव एव प्रमाणमिति । तदालोच्य निश्चितकृत्यैरमात्यै राजा विज्ञापितोऽभूत् । देव निरुपायेन देवसहायेन योद्धुमरातिरायाति । तस्मादस्माकं युद्धं सांप्रतमसांप्रतम् । सहसा दुर्गसंश्रयः कार्य इति । तैर्बहुधा विज्ञापितोऽप्यखर्वेण गर्वेण विराजमानो राजा तद्वाक्यमकृत्यमित्यनादृत्य प्रतियोद्धुमना बभूव । शितिकण्ठदत्तशक्तिसारो मानसारो योद्धुमनसामग्रीभूय सामग्रीसमेतोऽक्लेशं मगधदेशं प्रविवेश । तदा तदाकर्ण्य मन्त्रिणो भूमहेन्द्रं मगधेन्द्रं कथंचिदनुनीय रिपुभिरसाध्ये विन्ध्याटवीमध्येवरोधान्मूलबलरक्षितान्निवेशयामासुः । राजहंसस्तु प्रशस्तवीतदैन्यसैन्यसमेतस्तीव्रगत्या निर्गत्याधिकरुषं द्विषं रुरोध । परस्परबद्धवैरयोरेतयोः शूरयोस्तदातदालोकनकुतूहलागतगगनचराश्चर्यकारणे रणे वर्तमाने जयाकाङ्क्षी मालवदेशरक्षी विविधायुधस्थैर्यचर्याञ्चितसमरतुलितामरेश्वरस्य मगधेश्वरस्योपरि पुरारातिदत्तां गदां प्राहिणोत् । निशितशरनिकरशकलीकृतापि सा पशुपतिशासनस्यावन्ध्यतया सूतं निहत्य रथस्थं राजानं मूर्छितमकार्षीत् । ततो वीतप्रग्रहा अक्षतविग्रहा वाहा रथमादाय दैवगत्यान्तःपुरशरण्यं महारण्यं प्राविशन् । मालवनाथो जयलक्ष्मीसनाथो मगधराज्यं प्राज्यं समाक्रम्य पुष्पपुरमध्यतिष्ठत् । तत्र हेतिततिहतिश्रान्ता अमात्या दैवगत्या प्रत्युत्क्रान्तजीविता निशान्तवातलब्धसंज्ञाः कथंचिदाश्वस्य राजानं समन्तादन्वीक्ष्यानवलोकितवन्तो दैन्यवन्तो देवीमवापुः । वसुमती तु तेभ्यो निखिलसैन्यक्षतिं राजोद्देश्यत्वं चाकर्ण्योद्विग्ना शोकसागरमग्ना रमणानुमरणे मतिं व्यधत्त । कल्याणि भूरमणमरणमनिश्चितम् । किं च दैवज्ञकथितो मथितोद्धतारातिः सार्वभौमोऽभिरामो भविता सुकुमारः कुमारस्त्वदुदरे वसति । तस्मादद्य तव मरणमनुचितमिति भूपितभाषितैरमात्यपुरोहितै-

5. देवसहायेन B. Bᵂ.—5. तदस्माकम् N.— 6. क्रियताम् M.— 8. समग्रसामग्रीसमेतोऽक्लेशम् M.— 10. अभिभूय M.— 20. हेतिनिहतिश्रान्ताः । अनुत्क्रान्तजीविता M.— 21. आश्वास्य Mss.

रनुनीयमानया तया क्षणं क्षणहीनया तूष्णीमस्थायि । अथार्धरात्रे निद्रानिलीढनेत्रे परिजने विजने शोकपारावारमपारमुत्तर्तुमशक्नुवती सेनानिवेशदेशं निःशब्दलेशं शनैरतिक्रम्य यस्मिन्रथस्य संसक्ततया तदानयनपलायनश्रान्ता गन्तुमक्षमाः क्षमापतिरथ्याः पथ्याकुलाः पूर्वमतिष्ठंस्तस्य निकटवटतरोः शाखायां मृतिरेखायामिव क्वचिदुत्तरीयार्धेन बन्धनं मृतिसाधनं विरच्य मर्तुकामा वाङ्माधुरीविरसीकृतकलकण्ठा साश्रुकण्ठा व्यलपत् । लावण्योपमितपुष्पसायक भूनायक भवानेव भाविन्यपि जन्मनि वल्लभो भवत्विति । तदाकर्ण्य नीहारकरकिरणनिकरसंपर्कलब्धावबोधो मागधोगाधरुधिरविक्षरणनष्टचेष्टो देवीवाक्यमेव निश्चिन्वानस्तन्वानः प्रियवचनानि शनैस्तामाह्वयत् । सा ससंभ्रममागत्यामन्दहृदयानन्दसंफुल्लवदनारविन्दा तमुपोषिताभ्यामिवानिमिषिताभ्यां लोचनाभ्यां संपीय विकस्वरेण स्वरेण पुरोहितामात्यजनमुच्चैराहूय तेभ्यस्तमदर्शयत् । राजा निटिलतलचुम्बितनिजचरणाम्बुजैः प्रशंसितदैवमाहात्म्यैरमात्यैरभाणि । देव रथ्यचयः सारथ्यपगमे रथं रभसादरण्यमनयदिति । तत्र निहतसैनिकग्रामे संग्रामे मालवपतिनाराधितपुरारातिना प्रहितया गदया दयाहीनेन ताडितो मूर्छामागत्यात्र वने निशान्तपवनेन बोधितोभवमिति महीपतिरकथयत् । ततो विरचितमहेन मन्त्रिनिवहेन विरचितदैवानुकूल्येन कालेन शिबिरमानीयापनीताशेषशल्यो विकासितनिजाननारविन्दो राजा सहसा विरोपितव्रणोकारि । विरोधिदैवधिक्कृतपुरुषकारो दैन्यव्याप्ताकारो मगधाधिपतिरधिकाधिरमात्यसंमत्या मृदुभाषितया तया वसुमत्या मत्या कलितया च समबोधि । देव सकलस्य भूपालकुलस्य मध्ये तेजोवरिष्ठो गरिष्ठो भवानद्य विन्ध्यवनमध्यं निवसतीति । जलबुद्बुदसमाना विराजमाना संपत्तडिल्लतेव सहसैवोदेति नश्यति च । तन्निखिलं दैवायत्तमेवावधार्य कार्यम् । किं च पुरा रामचन्द्रहरिश्चन्द्रमुख्या

1. अनुनयमानया Mss. N.— 6. वाङ्माधुरीदूरीकृतकलकण्ठकण्ठा । M.— 12. लोचनाभ्याम् om. N.— सत्याय्य or सत्पाय्य N.—; संप्राप्य. Bw.— पिबन्ती. —25. रामचन्द्रहरिश्चन्द्रमुख्या । M.

असंख्या नरेन्द्रा ऐश्वर्योपमितमहेन्द्रा दैवतन्त्रं दुःखयन्त्रं सम्यगनुभूय पश्चादनेककालं निजराज्यमन्वभूवन्। तद्वदेव भवान्भविष्यति। कंचन सैन्यकालं विरचितदैवसमाधिर्गताधिस्तिष्ठतु तावदिति। ततः सकलसमन्वितो राजहंसस्तपोविभ्राजमानं वामदेवनामानं तपोधनं निजाभिलाषावाप्तिसाधनं जगाम। तं प्रणम्य तेन कृतातिथ्यस्तस्मै कथितकथ्यस्तदाश्रमे दूरीकृतश्रमे कंचन कालमुषित्वा निजराज्याभिलाषी मितभाषी सोमकुलावतंसो राजहंसो मुनिमभाषत। भगवन् मानसारः प्रबलेन दैवबलेन मां निर्जित्य मद्भोग्यं राज्यमनुभवति। तद्वदहमप्युग्रं तपो विरच्य तमरातिमुन्मूलयिष्यामि लोकशरण्येन भवत्कारुण्येनेति नियमवन्तं भवन्तं प्राप्नवमिति। ततस्त्रिकालज्ञस्तपोधनो राजानमवोचत्। सखे शरीरकार्श्यकारिणा तपसालम्। वसुमतीगर्भस्थः सकलरिपुकुलमर्दनो राजनन्दनो नूनं संभविष्यति। कंचन कालं तूष्णीमास्स्वेति। गगनचारिण्यापि वाण्या सत्यमेतदिति तदेवावाचि। राजापि मुनिवाक्यमङ्गीकृत्यातिष्ठत्। ततः संपूर्णगर्भदिवसा वसुमती सुमुहूर्ते सकललक्षणलक्षितं सुतमसूत। ब्रह्मवर्चसेन तुलितवेधसं पुरोधसं पुरस्कृत्य कृत्यविन्महीपतिः कुमारं सुकुमारं जातसंस्कारेण बालालंकारेण च विराजमानं राजवाहननामानं व्यधत्त। तस्मिन्नेव काले सुमतिसुमन्त्रसुमित्रसुश्रुतानां मन्त्रिणां प्रमतिमित्रगुप्तमन्त्रगुप्तविश्रुताख्या महाभिख्याः सूनवो नवोदयेन्दुरुचश्चिरायुषः समजायन्त। राजवाहनो मन्त्रिपुत्रैरात्ममित्रैः सह बालकेलीरनुभवन्नवर्धत।

अथ कदाचिदेकेन तापसेन रसेन राजलक्षणविराजितं कंचिन्नयनानन्दकरं सुकुमारं कुमारं राज्ञे समर्प्यावाचि। भूवल्लभ कुशसमिदानयनाय वनं गतेन मया कदाचिदशरण्या व्यक्तकार्पण्याश्रु मुञ्चन्ती वनिता विलोकिता। निर्जने वने किंनिमित्तं रुद्यते त्वयेति पृष्टा सा करसरोरुहैरश्रु प्रमृज्य सगद्गदं मामवोचत्। मुने लावण्यजितपुष्प-

Br.—2. [illegible] N.—7. प्रबल। M.—13. [illegible] N. instead of [illegible].—[illegible] Mss. here as well as below l. 22. 21. [illegible] om. M

सायके मिथिलानायके कीर्तिव्यापृतसुधर्मणि निजसुहृदो मगधराजस्य सीमन्तिनीसीमन्तमहोत्सवाय पुत्रदारसमन्विते पुष्पपुरमुपेत्य कंचन कालमधिवसति समाराधितगिरीशो मालवाधीशो मगधराजं योद्धुमभ्यगात् । तत्र प्रख्यातयोरेतयोरसंख्ये संख्ये वर्तमाने सुहृत्साहाय्यकं कुर्वाणो निजबलेसति विधेये विदेहेश्वरो जयवता रिपुणाभिगृह्य कारुण्येन पुण्येन विसृष्टो हतावशेषेण शून्येन सैन्येन सह स्वपुरगमनमकरोत् । ततो वनमार्गेण दुर्गेण गच्छन्नधिकबलेन शबरबलेन रभसादभिहन्यमानो मूलबलाभिरक्षितावरोधः स महानिरोधः पलायिष्ट । तदीयार्भकयोर्यमयोर्धात्रीभावेन परिकल्पिताहं मद्दुहितापि तीव्रगतिं भूपतिमनुगन्तुमक्षमे अभूव । तत्र विवृतवदनः कोपि रूपी कोप इव व्याघ्रो मामाघ्रातुमागतवान् । भीताहमुदग्रग्राव्णि स्खलन्ती पर्यपतम् । मदीयपाणिभ्रष्टो बालकः कस्यापि कपिलाशवस्य क्रोडमभ्यलीयत । तच्छवाकर्षिणोमर्षिणो व्याघ्रस्य प्राणान्बाणो बाणासनयन्त्रमुक्तोपाहरत् । विलोलालको बालकोपि शबरैरादाय कुत्रचिदपानीयत । कुमारमपरमुद्वहन्ती मद्दुहिता कुत्र गता न जाने । साहं मोहं गता केनापि कृपालुना वृष्णिपालेन स्वकुटीरमावेश्य विरोपितव्रणाभवम् । ततः स्वस्थीभूय भूयः क्ष्माभर्तुरन्तिकमुपतिष्ठासुरसहायतया दुहितुरनभिज्ञाततया च व्याकुलीभवामीत्यभिदधानैकाकिन्यपि स्वामिनं गमिष्यामीति सा तदैव निरगात् । अहमपि भवन्मित्रस्य विदेहनाथस्य विपन्निमित्तं विषादमनुभवंस्तदन्वयाङ्कुरं कुमारमन्विष्यंस्तदेकं चण्डिकामन्दिरं सुन्दरं प्रागाम् । तत्र संततमेवंविधविजयसिद्धये कुमारं देवतोपहारं करिष्यन्तः किराता महीरुहशाखावलम्बितमेनमसिलतया वा सैकततले खनननिक्षिप्तचरणं लक्षीकृत्य शितशरनिकरेण वानेकचरणैः पलायमानं कुक्कुरबालकैर्वा दंदशयित्वा संहनिष्याम इति भाषमाणा मया समभ्यभाष्यन्त । ननु किरातोत्तम घोरप्रचारे कान्तारे स्खलितपथः स्थविरभूसुरोहं मम पुत्रकं कचि-

4. संख्ये om. N.—11. उदग्रपाणिः A.—15. उपानीयत Mss.—21. विजय° om. N.—24. दंशयित्वा N.

च्छायायां निक्षिप्य मार्गान्वेषणाय किंचिदन्तरमगच्छम्। स कुत्र गतः केन वा गृहीतः परीक्ष्यापि न वीक्ष्यते। तन्मुखावलोकनेन विना नैकान्यहान्यतीतानि। किं करोमि क्व यामि भवद्भिर्न किमदर्शीति। द्विजोत्तम कश्चिदत्र तिष्ठति। किमेष तव नन्दनः। सत्यमेतत् तदेनं गृहाणेत्युक्त्वा दैवानुकूल्येन मह्यं तं व्यतरत्। तेभ्यो दत्ताशीरहं बालकमङ्गीकृत्य शिशिरोदकादिनोपचारेणाश्वास्य निःशङ्कं भवदन्तिकमानीतवानस्मि। एनमायुष्मन्तं पितृरूपो भवानभिरक्षतादिति। राजा सुहृदापन्निमित्तं शोकं तन्नन्दनवदनविलोकनसुखेन किंचिदधरीकृत्य तमुपहारवर्मनाम्नाहूय राजवाहनमिव पुपोष।

जनपतिरेकस्मिन्दिवसे तीर्थस्नानाय पक्कणनिकटमार्गेण गच्छन्नबलया कयाचिदुपलालितमनुपमशरीरं कुमारं कंचिदवलोक्य कुतूहलाकुलस्तामपृच्छत्। मानिनि रुचिरमूर्तिः सुराजगुणसंपूर्तिरसावर्भको भवदन्वयसंभवो न भवति। कस्य नयनानन्दो निमित्तेन केन दीनो भवदधीनो जातः कथ्यतां याथातथ्येन त्वयेति। प्रणतया शबर्या सलीलमलापि। राजन् आत्मपल्लीसमीपे पदव्यां वर्तमानस्य मिथिलेश्वरस्य सर्वस्वमपहरति शबरसैन्ये मद्दयितेनापहृत्य कुमार एष मह्यमर्पितो व्यवर्ध्यत। तदवधार्य कार्यज्ञो राजा मुनिकथितं द्वितीयं राजकुमारमेवं निश्चित्य सामदानाभ्यां तामनुनीयापहारवर्मेत्याख्याय देव्यै वर्धयेति समर्पितवान्।

कदाचिद्वामदेवशिष्यः सोमदेवशर्मा कंचिदेकं बालकं राज्ञः पुरो निक्षिप्याभाषत। देव रामतीर्थे स्नात्वा प्रत्यागच्छता मया काननावनौ वनितया कयापि धार्यमाणमेनमुज्ज्वलाकारं कुमारं विलोक्य सादरमभाणि। स्थविरे का त्वमेतस्मिन्नटवीमध्ये बालकमुद्वहन्ती किमर्थमायासेन भ्रमसीति। वृद्धयाप्यभाणि। मुनिवर कालयवननाम्नि द्वीपे कालगुप्तो नाम धनाढ्यो वैश्यवरः कश्चिदस्ति। तन्नन्दिनीं नयनानन्दकारिणीं सुवृत्तां नामैतस्माद्द्वीपादागतः कश्चिन्मगधनाथमन्त्रिसंभवो रत्नोद्भवो नाम रमणीयगुणालयो भ्रान्तभूवलयो मनो-

16. व्यवर्धत Mss.

हारी व्यवहार्युपयम्य सुवस्तुसंपदा श्वशुरेण संमानितोऽभूत् । कालक्रमेण नताङ्गी गर्भिणी जाता । ततः सोदरविलोकनकुतूहलेन रत्नोद्भवः कथंचिच्छ्वशुरमनुनीय चपललोचनया सह प्रवहणमारुह्य पुष्पपुरमभिप्रतस्थे । कल्लोलमालिकाभिहतः पोतः समुद्राम्भस्यमज्जत् । गर्भभरालसां तां ललनां धात्रीभावेन कल्पिताहं कराभ्यामुद्वहन्ती फलकमेकमधिरुह्य दैवगत्या तीरभूमिमगमम् । सुहृज्जनवृतो रत्नोद्भवस्तत्र निमग्नो वा केनाप्युपायेन तीरमगमद्वा न जानामि । क्लेशस्य परां काष्ठामधिगता सुवृत्तास्मिन्नटवीमध्येऽद्य सुतमसूत। प्रसववेदनया विचेतना सा प्रच्छायशीतले तरुतले निवसति । विजने वने स्थातुमशक्यतया जनपदगामिनं मार्गमन्वेष्टुमुद्युक्तया मया विवशायास्तस्याः समीपे बालकं निक्षिप्य गन्तुमनुचितमिति कुमारोऽप्यनायीति । एतस्मिन्नेव क्षणे वन्यो वारणः कश्चिददृश्यत । तं विलोक्य भीता सा बालकं निपात्य प्राद्रवत्। अहमपि समीपलतागुल्मे प्रविश्य परीक्षमाणोऽतिष्ठम् । निपतितं बालकं पल्लवकवलमिवाददति गजपतौ कण्ठीरवो भीमरवो महाग्रहेण न्यपतत् । भयाकुलेन दन्तावलेन झटिति वियति समुत्पात्यमानो बालको न्यपतत्। चिरायुष्यतयासन्नोन्नततरुशाखासमासीनेन वानरेण केनचित्पक्वफलमनीषया परिगृह्य फलेतरतया विततस्कन्धमूले निक्षिप्तोऽभूत् । सोऽपि मर्कटः क्वचिदगात् । बालकेन सत्त्वसंपन्नतया सकलक्लेशसहेनाभावि । केसरिणा करिणं निहत्य कुत्रचिदगामि । लतागृहान्निर्गतोऽहमपि तेजःपुञ्जं बालकं शनैरवनिरुहादवतार्य वनान्तरे वनितामन्विष्याविलोक्यैनमानीय गुरवे निवेद्य तन्निदेशेन भवन्निकटमानीतवानस्मीति । सर्वेषां सुहृदामेकदैवानुकूलदैवाभावेन महदाश्चर्यं बिभ्राणो राजा रत्नोद्भवः कथमभवदिति चिन्तयंस्तं नन्दनं पुष्पोद्भवनामधेयं विधाय तद्वृत्तान्तं व्याख्याय सुश्रुताय विषादसंतोषावनुभवंस्तदनुजतनयं समर्पितवान् ।

अन्येद्युः कंचन बालकमुरसि दधती वसुमती वल्लभमभिगता

3. उपनीय N.—7. केनोपायेन Mss.—11. एकं बालकम् N.—17. °फलबुद्ध्या N.—26. अनुगता N.

तेन कुत्रत्योयमिति पृष्टा समभाषत । राजन् अतीतायां रात्रौ काचन दिव्यवनिता मत्पुरतः कुमारकमेनं संस्थाप्य निद्रामुद्रितां मां विबोध्य विनीताब्रवीत् । देवि त्वन्मन्त्रिणो धर्मपालनन्दनस्य कामपालस्य वल्लभा यक्षकान्ताहं तारावली नाम नन्दिनी मणिभद्रस्य । यक्षेश्वरानुमत्या मदात्मजमेनं भवत्तनुजस्याम्भोनिधिवलयवेष्टितक्षोणीमण्डलेश्वरस्य भाविनो विशुद्धयशोनिधे राजवाहनस्य परिचर्याकरणायानीतवत्यस्मि । त्वमेनं मनोजसंनिभं वर्धयेति । विस्मयविकसितनयनया मया सविनयं सत्कृता स्वक्षी यक्षी साप्यदृश्यतामयासीदिति । कामपालस्य यक्षकन्यासंगमे विस्मयमानमानसो राजहंसो रञ्जितमित्रं सुमित्रमन्त्रिणमाहूय तदीयभ्रातृपुत्रमर्थपालं विधाय तस्मै सर्वं वार्तादिकं व्याख्यायादात् ।

ततः परस्मिन्दिवसे वामदेवान्तेवासी तदाश्रमवासी समाराधितदेवकीर्तिं कुमारमेकमवगमय्य नरपतिमवादीत् । देव तीर्थयात्राप्रसङ्गेन कावेरीतीरमागतोहं विलोलालकं बालकं निजोत्सङ्गतले निधाय रुदतीं स्थविरामेकां विलोक्यावोचम् । स्थविरे का त्वमयमर्भकः कस्य नयनानन्दकरः कान्तारं किमर्थमागता शोककारणं किमिति । सा करयुगेन बाष्पजलमुन्मृज्य निजशोकशङ्कूत्पाटनक्षममेव मामवलोक्य शोकहेतुमवोचत् । द्विजोत्तम राजहंसमन्त्रिणः सितवर्मणः कनीयानात्मजः सत्यवर्मा तीर्थयात्राभिलाषेण देशमेनमागच्छत् । स कस्मिंश्चिदग्रहारे कालीं नामैकस्य भूसुरस्य नन्दिनीं विवाह्य तस्या अनपत्यतया गौरीं नाम तद्भगिनीं काञ्चनकान्तिं परिणीय तस्यामेकं तनयमलभत । काली सासूयमेकदा धात्र्या मया सह बालमेनमेकेन मिषेणानीय तटिन्यामेतस्यामक्षिपत् । करेणैकेन बालमुद्धृत्यापरेण प्लवमाना नदीवेगागतस्य कस्यचित्तरोः शाखामवलम्ब्य तत्र शिशुं निधाय नदीवेगेनोह्यमाना केनचित्तरुलग्नेन कालभोगिनाहमदंशि । मदवलम्बीभूतो भूरुहोयमस्मिन्देशे तीरमगमत् । गरलस्योद्दीपनतया

17. बाष्प° om. N., उन्मृज्य Mss.—25. अदंशि Mss.

मयि मृतायामरण्ये कश्चन शरण्यो नास्तीति मया शोच्यत इति । ततो विषमविषज्वालावलीढावयवा सा धरणीतले न्यपतत् । दयाविष्टोहं मन्त्रबलेन विषव्यवस्थामपनेतुमक्षमः समीपकुञ्जेष्वौषधविशेषमन्विष्य प्रत्यागतो व्युत्क्रान्तजीवितां तां व्यलोकयम् । तदनु तस्याः पावकसंस्कारं विरच्य शोकाकुलचेता बालमेनमगतिमादाय सत्यवर्मवृत्तान्तश्रवणवेलायां तन्निवासाग्रहारनामधेयस्याश्रुततया तदन्वेषणमशक्यमित्यालोच्य भवदमात्यतनयस्य भवानेवाभिरक्षितेति भवन्तमेनमनयमिति । तन्निशम्य सत्यवर्मस्थितेः सम्यगनिश्चिततया खिन्नमानसो नरपतिः सुमतये मन्त्रिणे सोमदत्तं नाम तदनुजतनयमर्पितवान् । सोपि सोदरमागतमिव मन्यमानो विशेषेण पुपोष ।

एवं मिलितेन कुमारमण्डलेन बालकेलीरनुभवन्नधिरूढानेकवाहनो राजवाहनोऽनुक्रमेण चौलोपनयनादिसंस्कारजातमलभत । ततः सकललिपिज्ञानं निखिलदेशीयभाषापाण्डित्यं षडङ्गसहितवेदसमुदायकोविदत्वं काव्यनाटकाख्यानकाख्यायिकेतिहासचित्रकथासहितपुराणगणनैपुण्यं धर्मशब्दज्योतिस्तर्कमीमांसादिसमस्तशास्त्रचातुर्यं कौटिल्यकामन्दकीयादिनीतिपटलकौशलं वीणाद्यशेषवाद्यदाक्ष्यं संगीतसाहित्यहारित्वं मणिमन्त्रौषधादिमायाप्रपञ्चचुञ्चुत्वं मातङ्गतुरंगादिवाहनारोहणपाटवं विविधायुधप्रयोगचणत्वं चौर्यदुरोदरादिकपटकलाप्रौढत्वं च तत्तदाचार्येभ्यः सम्यग्लब्ध्वा यौवनेन विलसन्तं कुमारनिकरं निरीक्ष्य महीवल्लभः सोहं शत्रुजनदुर्लभ इति परमानन्दमविन्दत ॥

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते कुमारोत्पत्तिर्नाम प्रथम उच्छ्वासः ॥

---

17. °चञ्चत्वं Mss.

। अथ पूर्वपीठिकायां द्वितीय उच्छ्वासः ।

अथैकदा वामदेवः सकलकलाकुशलेन कुसुमसायकसंशयितसौन्दर्येण कलितसोदर्येण साहसापहसितकुमारेण सुकुमारेण जयध्वजातपवारणकुलिशाङ्कितकरेण कुमारनिकरेण परिवेष्टितं राजानमानतशिरसं समभिगम्य तेन तां कृतां परिचर्यामङ्गीकृत्य निजचरणकमलयुगलगलन्मधुकरायमाणकाकपक्षं विदलिष्यमाणविपक्षं कुमारचयं गाढमालिङ्ग्य मितसत्यवाक्येन विहिताशीरभ्यभाषत । भूवल्लभ भवदीयमनोरथफलमिव समृद्धलावण्यं तारुण्यं नुतमित्रो भवत्पुत्रोऽनुभवति । सहचरसमेतस्य नूनमेतस्य दिग्विजयारम्भसमय एषः । तदस्य सकलक्लेशसहस्य राजवाहनस्य दिग्विजयप्रयाणं क्रियतामिति । कुमारा माराभिरामा रामाद्यपौरुषा रुषा भस्मीकृतारयो रयोपहसितसमीरणा रणाभियानेन यानेनाभ्युदयाशंसं राजानमकार्षुः । तत्साचिव्यमितरेषां विधाय समुचितां बुद्धिमुपदिश्य शुभे मुहूर्ते सपरिवारं कुमारं विजयाय विससर्ज । राजवाहनो मङ्गलसूचकं शुभशकुनं विलोकयन्देशं कंचिदतिक्रम्य विन्ध्याटवीमध्यमविशत् । तत्र हेतिहतिकिणाङ्कं कालायसकर्कशकायं यज्ञोपवीतेनानुमेयविप्रभावं व्यक्तकिरातप्रभावं लोचनपरुषं कमपि पुरुषं ददर्श । तेन विहितपूजनो राजवाहनोऽभ्यभाषत । ननु मानव जनसङ्गरहिते मृगहिते घोरप्रचारे कान्तारे विन्ध्याटवीमध्ये भवानेकाकी किमिति निवसति । भवदंसोपनीतं यज्ञोपवीतं भूसुरभावं द्योतयति । हेतिहतिभिः किरातरीतिरनुमीयते । कथय किमेतदिति । तेजोमयोऽयं मानुषमात्रपौरुषो नूनं न भवतीति मत्वा स पुरुषस्तद्वयस्यमुखान्नामजनने विज्ञाय तस्मै निजवृत्तान्तमकथयत् । राजनन्दन केचिदस्यामटव्यां वेदादिविद्याभ्यासमपहाय निजकुलाचारं दूरीकृत्य सत्यशौचादिधर्मव्रातं परिहृत्य किल्बिषमन्विष्यन्तः पुलिन्दपुरोगमास्तदन्नमुपभुञ्जाना बहवो ब्राह्मणब्रुवा निवसन्ति । तेषु कस्यचित्पुत्रो निन्दापात्रचारित्रो मातङ्गो नामाहं सह किरातबलेन[1] जनपदं प्रविश्य ग्रामेषु धनिनः स्त्रीबालसहितानानीय

1. [illegible] N.

बन्धने निधाय तेषां सकलधनमपहरन्नुद्धृत्य वीतदयो व्यचरम् । कदाचिदेकस्मिन्कान्तारे मदीयसहचरगणेन जिघांस्यमानं भूसुरमेकमवलोक्य दयायत्तचित्तोवोचम् । ननु पापा न हन्तव्यो ब्राह्मण इति । ते रोषारुणनयना मां बहुधा निरभर्त्सयन् । तेषां भाषणपारुष्यमसहिष्णुरहमवनिसुररक्षणाय चिरं प्रयुध्य तैरभिहतो गतजीवितोभवम् । ततः प्रेतपुरीमुपेत्य तत्र देहधारिभिः पुरुषैः परिवेष्टितं सभामध्ये रत्नखचितसिंहासनासीनं शमनं विलोक्य तस्मै दण्डप्रणाममकरवम् । सोपि मामवेक्ष्य चित्रगुप्तं नाम निजामात्यमाहूय तमवोचत् । सचिव नैषोमुष्य मृत्युसमयः । निन्दितचरितोप्ययं महीसुरनिमित्तं गतजीवितोभूत् । इतः प्रभृति विगलितकल्मषस्यास्य पुण्यकर्मकरणे रुचिरुदेष्यति । पापिष्ठैरनुभूयमानमत्र यातनाविशेषं विलोक्य पुनरपि पूर्वशरीरमनेन गम्यतामिति । चित्रगुप्तोपि तत्रतत्र संतप्तेष्वायसस्तम्भेषु बध्यमानानत्युष्णीकृते विततशरावतैले क्षिप्यमाणांल्लगुडैर्जर्जरीकृतावयवानिशितटङ्कैः परितक्ष्यमाणानपि दर्शयित्वा पुण्यबुद्धिमुपदिश्य माममुञ्चत् । तदैव पूर्वशरीरमहं प्राप्तो महाटवीमध्ये शीतलोपचारं रचयता महीसुरेण परीक्ष्यमाणः शिलायां शयितः क्षणमतिष्ठम् । तदनु विदितोदन्तो मदीयबन्धुगणः सहसागत्य मन्दिरमानीय मामपक्रान्तव्रणमकरोत् । द्विजन्मा कृतज्ञो मह्यमक्षरशिक्षां विधाय विविधागमतन्त्रमाख्याय कल्मषक्षयकारणं सदाचारमुपदिश्य ज्ञानेक्षणगम्यमानस्य शशिखण्डशेखरस्य पूजाविधानमभिधाय पूजां मत्कृतामङ्गीकृत्य निरगात् । तदारभ्याहं किरातकृतसंसर्गं बन्धुकुलवर्गमुत्सृज्य सकललोकैकगुरुमिन्दुकलावतंसं चेतसि स्मरन्नस्मिन्कानने दूरीकृतकलङ्को वसामि । देव भवते विज्ञापनीयं रहस्यं किंचिदस्त्यागम्यतामिति । स वयस्यगणादपनीय रहसि पुनरेनमभाषत । राजन् अतीते निशान्ते गौरीपतिः स्वप्नसंनिहितो निद्रामुद्रितलोचनं विबोध्य प्रसन्नवदनकान्तिः प्रश्रया-

3. अब्रवम् instead of अवोचम् N.—11.; N. om. पूर्वशरीरमनेन....तदेव; evidently a mere clerical error.—17. वेशबन्धुगणः N.

नतं मामवोचत् । मातङ्ग दण्डकारण्यान्तरालगामिन्यास्तटिन्यास्तीरभूमौ सिद्धसाध्याराध्यमानस्य स्फटिकलिङ्गस्य पश्चादद्रिपतिकन्यापदपङ्क्तिचिह्नितस्याश्मनः सविधे विधेराननमिव विलं विद्यते । तत्र निक्षिप्तं ताम्रशासनं विधातुरिव शासनं समादाय विधिं तदुपदिष्टं दिष्टविजयमिव विधाय पाताललोकाधीश्वरेण भवता भवितव्यम् । भवत्साहाय्यकरो राजकुमारोऽद्य श्वो वा समागमिष्यतीति । तदादेशानुगुणमेव भवदागमनमभूत् । साधनाभिलाषिणो मम तोषिणो रचय साहाय्यमिति । तथेति राजवाहनः सार्कं मातङ्गेन नमितोत्तमाङ्गेन विहायार्धरात्रे निद्रापरतन्त्रं मित्रगणं वनान्तरमवाप । तदनु तदनुचराः कल्ये साकल्येन राजकुमारमनवलोकयन्तो विषण्णहृदयास्तेषु तेषु वनेषु सम्यगन्विष्यानवेक्षमाणा एतदन्वेषणमनीषया देशान्तरं चरिष्णवोऽतिसहिष्णवो निश्चितपुनःसंगमसंकेतस्थानाः परस्परं वियुज्य ययुः ।

लोकैकवीरेण कुमारेण रक्ष्यमाणः संतुष्टान्तरङ्गो मातङ्गोऽपि विलं शशिशेखरकथिताभिज्ञानपरिज्ञातं निःशङ्कं प्रविश्य गृहीतताम्रशासनो रसातलं पथा तेनैवोपेत्य तत्र कस्यचित्पत्तनस्य निकटे केलीकाननकासारस्य विगतसारसस्य समीपे नानाविधेन शासनविधानोपपादितेन हविषा होमं विरच्य प्रत्यूहपरिहारिणि सविस्मयं त्रिलोकयति राजवाहने समिदाज्यसमुज्ज्वलिते ज्वलने पुण्यगेहं देहं मन्त्रपूर्वकमाहुतीकृत्य तडित्समानकान्तिं दिव्यां तनुमलभत । तदनु मणिमयमण्डनमण्डलमण्डिता सकललोकललनाकुलललामभूता कन्यका काचन विनीतानेकसखीजनानुगम्यमाना कलहंसगत्या शनैरागत्यावनिसुरोत्तमाय मणिमेकमुज्ज्वलाकारमुपायनीकृत्य तेन का त्वमिति पृष्टा सोत्कण्ठा कलकण्ठस्वनेन मन्दमन्दमुदञ्जलिरभाषत । भूसुरोत्तम अहमसुरोत्तमनन्दिनी कालिन्दी नाम । मम पितास्य लोकस्य शासिता महानुभावो निजपराक्रमासहिष्णुना विष्णुना दूरीकृतामरे समरे

4. For निक्षिप्तं N. substitutes दैवस्य शिल्पं and omits the second शासनम्.—8. मातङ्गेन सततम् N.—15. पथा om. N.—16. विततसारसस्य M.

यमनगरातिथिरकारि । तद्वियोगशोकसागरमग्नां मामवेक्ष्य कोपि कारुणिकः सिद्धतापसोभाषत। बाले कश्चिद्दिव्यदेहधारी मानवो नवो वल्लभस्तव भूत्वा सकलरसातलं पालयिष्यतीति । तदादेशं निशम्य घनोन्मुखी चातकी वर्षागमनमिव तवालोकनकाङ्क्षिणी चिरमतिष्ठम् । मन्मनोरथफलायमानं भवदागमनमवगम्य मद्राज्यावलम्बभूतामात्यानुमत्या मदनकृतसारथ्येन मनसा भवन्तमागच्छम् । लोकस्यास्य राज्यलक्ष्मीमङ्गीकृत्य मां तत्सपत्नीं करोतु भवानिति । मातङ्गोपि राजवाहनानुमत्या तां तरुणीं परिणीय दिव्याङ्गनालाभेन हृष्टतरो रसातलराज्यमुररीकृत्य परमानन्दमाससाद ।

वञ्चयित्वा वयस्यगणं समागतो राजवाहनस्तदवलोकनकौतूहलेन भुवं गमिष्णुः कालिन्दीदत्तं क्षुत्पिपासादिक्लेशनाशनं मणिं साहाय्यकरणसंतुष्टान्मातङ्गाल्लब्ध्वा कंचनाध्वानमनुवर्तमानं तं विसृज्य बिलपथेन तेन निर्ययौ। तत्र च मित्रगणमनवलोक्य भुवं बभ्राम । भ्रमंश्च विशालोपशल्ये कमप्याक्रीडमासाद्य तत्र विशिश्रमिषुरान्दोलिकारूढं रमणीसहितमाप्तजनपरिवृतमुद्याने समागतमेकं पुरुषमपश्यत् । सोपि परमानन्देन पल्लवितचेता विकसितवदनारविन्दो मम स्वामी सोमकुलावतंसो विशुद्धयशोनिधी राजवाहन एषः । महाभाग्यतयाकाण्ड एवास्य पादमूलं गतवानस्मि । संप्रति महान्नयनोत्सवो जात इति ससंभ्रममान्दोलिकाया अवतीर्य सरभसपदविन्यासविलासिहर्षोत्कर्षचरितस्त्रिचतुरपदान्युद्गतस्य चरणकमलयुगलं गलदुल्लसन्मल्लिकावलयेन मौलिना पस्पर्श । प्रमोदाश्रुपूर्णो राजा पुलकिताङ्गं तं गाढमालिङ्ग्य अये सौम्य सोमदत्त इति व्याजहार । ततः कस्यापि पुंनागभूरुहस्य प्रच्छायशीतले तले संविष्टेन मनुजनाथेन सप्रणयमभाणि । सखे कालमेतावन्तं देशे कस्मिन्प्रकारेण केनास्थायि भवता संप्रति कुत्र गम्यते तरुणी केयमेव परिजनः संपादितः कथं कथयेति ।

---

3. घनशब्दोन्मुखी N.—6. मदनानुकूल° B^{w}.

सोपिमित्रसंदर्शनव्यतिकरापगतचिन्ताज्वरातिशयो मुकुलितकरकमल सविनयमात्मीयप्रचारप्रकारमवोचत् ॥

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते द्विजोपकृतिर्नाम द्वितीय उच्छ्वासः ॥

। अथ पूर्वपीठिकायां तृतीय उच्छ्वासः ।

देव भवच्चरणकमलसेवाभिलाषीभूतोहं भ्रमन्नेकस्यां वनावनौ पिपासाकुलो लतापरिवृतशीतलनदसलिलं पिबन्नुज्ज्वलाकारं रत्नं तत्रैकमद्राक्षम् । तदादाय गत्वा च कंचनाध्वानमतिक्रम्याम्बरमणेरत्युष्णतया गन्तुमक्षमो वनेस्मिन्नेव किमपि देवायतनं प्रविष्टो दीनाननं बहुतनयसमेतं स्थविरं महीसुरमेकमवलोक्य कुशलमुदितदयोहमपृच्छम् । कार्पण्यविवर्णवदनो महदाशापूर्णमानसोवोचदग्रजन्मा । महाभाग सुतानेतान्मातृहीनाननेकैरुपायै रक्षन्निदानीमस्मिन्कुदेशे भैक्षं संपाद्य ददेतेभ्यो वसामि शिवालयेस्मिन्निति । भूदेव एतत्कटकाधिपती राजा कस्य देशस्य किंनामधेयः किमत्रागमनकारणमस्येति पृष्टोभाषत महीसुरः । सौम्य मत्तकालो नाम लाटेश्वरो देशस्यास्य पालयितुर्वीरकेतोस्तनयां वामलोचनां नाम तरुणीरत्नमसमानलावण्यं श्रावंश्रावमवधूतदुहितृप्रार्थनस्य तस्य पाटलीं नाम्ना नगरीमरौत्सीत् । वीरकेतुरपि भीतो महदुपायनमिव तनयां मत्तकालायादात् । तरुणीलाभहृष्टचेता लाटपतिः परिणेया निजपुर एवेति निश्चित्य गच्छन्निजदेशं प्रति संप्रति मृगयादरेणात्र वने सैन्यवासमकारयत् । कन्यासारणे नियुक्तो मानपालो नाम वीरकेतुमन्त्री मानधनश्चतुरङ्गबलसमन्वितोन्यत्र रचितशिबिरस्तन्निजनाथावमानखिन्नमानसोन्तर्बिभेदेति । विप्रोसौ बहुतनयो विद्वान्निर्धनः स्थविरश्च दानयोग्य इति तस्मै करुणापूर्णमना रत्नमदाम् । परमाह्लादविकसिताननोभिहितानेकाशीः कुत्रचिदग्रजन्मा

16. नाम्ना om. N.—19. कन्यासारेण Mss. But a locative is required on account of नियुक्तः.

जगाम । अध्वश्रमखिन्नेन मया तत्र निरवेशि निद्रासुखम् । तदनु पश्चा-न्निगडितबाहुयुगलः स भूसुरः कशाघातचिह्नितगात्रोनेकनैस्त्रिंशिकैरनु-यातोभ्येत्य मामसौ दस्युरित्यदर्शयत् । परित्यक्तभूसुरा राजभटा रत्नावाप्तिप्रकारं मदुक्तमनाकर्ण्य भयरहितं मां गाढं नियम्य रज्जुभि-रानीय कारागारमेते तव सखाय इति निगडितान्कांश्चिन्निर्दिष्टवन्तो मामपि निगडितचरणयुगलमकार्षुः । किंकर्तव्यतामूढेन निराशक्लेशा-नुभवेनावाचि मया । ननु पुरुषा वीर्यपरुषा निमित्तेन केन निर्विशथ कारावासदुःखं दुस्तरम् । यूयं वयस्या इति निर्दिष्टमेतैः किमिदमिति । तथाविधं मामवेक्ष्य भूसुरान्मया श्रुतं लाटपतिवृत्तान्तं व्याख्याय चौरवीराः पुनरवोचन् । महाभाग वीरकेतुमन्त्रिणो मानपालस्य किंकरा वयं तदाज्ञया लाटेश्वरमारणाय रात्रौ सुरुङ्गाद्वारेण तदगारं प्रविश्य तत्र राजाभावेन विषण्णा बहु धनमपहृत्य महाटवीं प्राविशाम । अपरेद्युश्च पदान्वेषिणो राजानुचरा बहवोभ्येत्य धृतधनचयानस्मान्परितः परिवृत्य दृढतरं बद्ध्वा निकटमानीय समस्तवस्तुशोधनवेलायामेक-स्यानर्घ्यरत्नस्याभावेनास्मद्वधाय माणिक्यादानायास्मान्किलाशृङ्खल-यन्निति । श्रुतरत्नरत्नावलोकनस्थानोहमिदं तदेव माणिक्यमिति निश्चित्य भूदेवदाननिमित्तां दुरवस्थामात्मनो जन्म नामधेयं युष्मदन्वेषण-पर्यटनप्रकारं चाभाष्य समयोचितैः संलापैर्मैत्रीमकार्षम् । ततोर्धरात्रे तेषां मम च शृङ्खलाबन्धनं निर्भिद्य तैरनुगम्यमानो निद्रितस्य द्वाःस्थ-गणस्यायुधजालमादाय पुररक्षान्पुरतोभिमुखागतान्पटुपराक्रमलीलया-ऽभिद्राव्य मानपालशिबिरं प्राविशम् । मानपालो निजकिंकरेभ्यो मम कुलाभिमानवृत्तान्तं तत्कालीनविक्रमं च निशम्य मामार्चयत् । परेद्युर्मत्त-कालेन प्रेषिताः केचन पुरुषा मानपालमुपेत्य मन्त्रिन् मदीयराज-मन्दिरे सुरुङ्गया बहु धनमपहृत्य चौरवीरा भवदीयकटकं प्राविशं-स्तानर्पय नोचेन्महाननर्थः संभविष्यतीति क्रूरतरं वाक्यमब्रुवन् । तदाकर्ण्य रोषारुणितनेत्रो मन्त्री लाटपतिः कस्तेन मैत्री का पुनरस्य वराकस्य

2. निगलितबाहु° Mss.— 7. अवोचि Mss.— 15. रत्नस्य om. N.

सेवया किं लभ्यमिति तान्निरभर्त्सयत् । ते च मानपालेनोक्तं विप्रलापं मत्तकालाय तथैवाकथयन् । कुपितोपि लाटपतिर्दोर्वीर्यगर्वेणाल्पसैनिकसमेतो योद्धुमभ्यगात् । पूर्वमेव कृतरणनिश्चयो मानी मानपालः संनद्धयोधो योद्धुकामो भूत्वा निःशङ्कं निरगात् । अहमपि सबहुमानं मन्त्रिदत्तानि बहुलतुरंगमोपेतं चतुरसारथिं रथं च दृढतरं कवचं मदनुरूपं चापं च विविधबाणपूर्णं तूणीरद्वयं समुचितान्यायुधानि गृहीत्वा युद्धसंनद्धो मदीयबलविश्वासेन रिपूद्धरणोद्युक्तं मन्त्रिणमन्वगाम् । परस्परमत्सरेण तुमुलसंगरकरमुभयसैन्यमतिक्रम्य समुल्लसद्भुजाटोपेन बाणवर्षं तदङ्गे विमुञ्चन्नरातीन्प्राहरम् । ततोतिरयतुरंगमं मद्रथं तन्निकटं नीत्वा शीघ्रलङ्घनोपेततदीयरथोहमरातेः शिरःकर्तनमकार्षम् । तस्मिन्निपतिते तदवशिष्टसैनिकेषु पलायितेषु नानाविधहयगजादिवस्तुजातमादाय परमानन्दसंनतो मन्त्री ममानेकविधां संभावनामकार्षीत् । मानपालप्रेषितात्तदनुचरादेनमखिलमुदन्तजातमाकर्ण्य संतुष्टमना राजाभ्युद्गतो मदीयपराक्रमे विस्मयमानः समहोत्सवममात्यबान्धवानुमत्या शुभदिने निजतनयां मह्यमदात् । ततो यौवराज्याभिषिक्तोहमनुदिनमाराधितमहीपालचित्तो वामलोचनयानया सह नानाविधसौख्यमनुभवन्भवद्विरहवेदनाशल्यवैकल्यहृदयः सिद्धादेशेन सुहृज्जनावलोकनफलं प्रदेशं महाकालनिवासिनः परमेश्वरस्याराधनायाद्य पत्नीसमेतः समागतोस्मि । भक्तवत्सलस्य गौरीपतेः कारुण्येन भवत्पादारविन्दसंदर्शनानन्दसंदोहो मया लब्ध इति ।

तन्निशम्याभिनन्दितपराक्रमो राजवाहनस्तं निरपराधदण्डे दैवमुपालभ्य तस्मै क्रमेणात्मचरितं कथयामास । तस्मिन्नवसरे पुरतः पुष्पोद्भवं विलोक्य ससंभ्रमं निजनिटिलतटस्पृष्टचरणाङ्गुलिमुदञ्जलिममुं गाढमालिङ्ग्यानन्दबाष्पसंफुल्ललोचनः सौम्य सोमदत्तायं स पुष्पोद्भव इति तस्मै तं दर्शयामास । तौ च चिरविरहदुःखमुत्सृज्या-

1. च om. N.— 4. युद्धकामः N.— 11. तदवशिष्ट° Mss.— 20. तत्पदारविन्द° N.

न्योन्यालिङ्गनसुखमन्वभूताम् । ततस्तस्यैव महीरुहस्य च्छायायामुपविश्य राजा समभाषत । वयस्य भूसुरकार्यकरिष्णुरहं मित्रगणो विदितार्थः सर्वथान्तरायं करिष्यतीति निद्रितान्भवतः परित्यज्य निरगाम् । तदनु प्रबुद्धो वयस्यवर्गः किमिति निश्चित्य मदन्वेषणाय कुत्र गतवान् । भवानेकाकी कुत्र गत इति । सोपि ललाटतटचुम्बदञ्जलिपुटः सविनयमलपत् ॥

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते सोमदत्तचरितं नाम तृतीय उच्छ्वासः ॥

। अथ पूर्वपीठिकायां चतुर्थ उच्छ्वासः ।

देव महीसुरोपकारायैव देवो गतवानिति निश्चित्यापि देवेन गन्तव्यं देशं निर्णेतुमशक्नुवानो मित्रगणः परस्परं वियुज्य दिक्षु देवमन्वेष्टुमगच्छत् । अहमपि देवस्यान्वेषणाय महीमटन्कदाचिदम्बरमध्यगतस्याम्बरमणेः किरणमसहिष्णुरेकस्य गिरितटमहीरुहस्य प्रच्छायशीतले तले क्षणमुपाविशम् । मम पुरोभागे दिनमध्यसंकुचितसर्वावयवां कूर्माकृतिं मानुषच्छायां निरीक्ष्योन्मुखो गगनतलान्महारयेण पतन्तं पुरुषं कंचिदन्तराल एव दयोपनतहृदयोऽहमवलम्ब्य शनैरवनितले निक्षिप्य दूरापातवीतसंज्ञं तं शिशिरोपचारेण विबोध्य शोकातिरेकेणोद्गतबाष्पलोचनं तं भृगुपतनकारणमपृच्छम् । सोपि कररुहैरश्रुकणानपनयन्नभाषत । सौम्य मगधाधिनाथामात्यस्य पद्मोद्भवस्यात्मसंभवो रत्नोद्भवो नामाहम् । वाणिज्यरूपेण कालयवनद्वीपमुपेत्य कामपि वणिक्कन्यकां परिणीय तया सह प्रत्यागच्छन्नम्बुधौ तीरस्यानतिदूर एव प्रवहणस्य भग्नतया सर्वेषु निमग्नेषु कथंकथमपि दैवानुकूल्येन तीरभूमिमभिगम्य निजाङ्गनावियोगदुःखार्णवे प्लवमानः कस्यापि सिद्धतापसस्यादेशादरेण षोडश हायनानि कथंचिन्नीत्वा दुःखस्य पारमनवेक्षमाणो गिरिपतनमकार्षमिति ।

---

14. सूर्याकृतिं मानुष° B[P].

तस्मिन्नेवावसरे किमपि नारीकूजितमश्रावि । न खलु समुचितमिदं यत्सिद्धादिष्टे पितृतनयमिलने विरहमसहिष्णुर्वैश्वानरं विशसीति । तन्निशम्य मनोविदितजनकभावं तमवादिषम् । तात भवते विज्ञापनीयानि बहूनि सन्ति । भवतु । पश्चादखिलमाख्यातव्यम् । अधुना नारीकूजितमनुपेक्षणीयं मया । क्षणमात्रमत्र भवता स्थीयतामिति । तदनु सोहं त्वरया किंचिदन्तरमगमम् । तत्र पुरतो भयंकरज्वालाकुलहुतभुगवगाहनसाहसिकां मुकुलिताञ्जलिपुटां वनितां कांचिदवलोक्य ससंभ्रममनलादपनीय कूजन्त्या वृद्धया सह मत्पितुरभ्यर्णमभिगमय्य स्थविरामवोचम् । वृद्धे भवत्यौ कुत्रत्ये कान्तारे निमित्तेन केन दुरवस्थानुभूयते कथ्यतामिति । सा सगद्गदमवादीत् । पुत्र कालयवनद्वीपे कालगुप्तनाम्नो वणिजः कस्यचिदेषा सुता सुवृत्ता नाम रत्नोद्भवेन निजकान्तेनागच्छन्ती जलधौ मग्ने प्रवहणे निजधात्र्या मया सह फलकमेकमवलम्ब्य दैवयोगेन कूलमुपेतासन्नप्रसवसमया कस्यांचिदटव्यामात्मजमसूत । मम तु मन्दभाग्यतया बाले वनमातङ्गेन गृहीते मद्द्वितीया परिभ्रमन्ती षोडशवर्षानन्तरं भर्तृपुत्रसंगमो भविष्यतीति सिद्धवाक्यविश्वासादेकस्मिन्पुण्याश्रमे तावन्तं समयं नीत्वा शोकमपारं सोढुमक्षमा समुज्ज्वलिते वैश्वानरे शरीरमाहुतीकर्तुमुद्युक्तासीदिति । तदाकर्ण्य निजजननीं ज्ञात्वा तामहं दण्डवत्प्रणम्य तस्यै मदुदन्तमखिलमाख्याय धात्रीभाषणफुल्लवदनं विस्मयविकसिताक्षं जनकमदर्शयम् । पितरौ तौ साभिज्ञानमन्योन्यं ज्ञात्वा मुदितान्तरात्मानौ विनीतं मामानन्दाश्रुवर्षेणाभिषिच्य गाढमाश्लिष्य शिरस्युपाघ्राय कस्यांचिन्महीरुहच्छायायामुपाविशताम् । कथं निवसति महीवल्लभो राजहंस इति जनकेन पृष्टोहं तस्य राज्यच्युतिं त्वदीयजननं सकलकुमारावाप्तिं तव दिग्विजयारम्भं भवतो मातङ्गानुयानमस्माकं युष्मदन्वेषणकारणं सकलमभ्यधाम् । ततस्तौ कस्यचिदाश्रमे मुनेरस्थापयम् । ततो देवस्यान्वेषणपरायणोहमखिलकार्यनिमित्तं वित्तं निश्चित्य भवदनुग्रहा-

23. राज्यच्युतिम् N.— 26 °निश्चिन्त्य B.

लब्धस्य साधकत्वस्य साहाय्यकरणदक्षं शिष्यगणं निष्पाद्य विन्ध्यवनमध्ये पुरातनपत्तनस्थानान्युपेत्य विविधनिधिसूचकानां महीरुहाणामधो निक्षिप्तान्वसुपूर्णान्कलशान्सिद्धाञ्जनेन ज्ञात्वा रक्षिषु परितः स्थितेषु खननसाधनैरुत्पाद्य दीनारानसंख्यान्राशीकृत्य तत्कालागतमनतिदूरे निवेशितं वणिक्कटकं कंचिदभ्येत्य तत्र बलिनो बलीवर्दान्गोणीश्च क्रीत्वान्यद्रव्यमिषेण वसु तद्गोणीसंचितं तैरुह्यमानं शनैः कटकमनयम् । तदधिकारिणा चन्द्रपालेन केनचिद्वणिक्पुत्रेण विरचितसौहृदोहममुनैव साकमुज्जयिनीमुपाविशम् । मत्पितरावपि तां पुरीमभिगमय्य सकलगुणनिलयेन बन्धुपालनाम्ना चन्द्रपालजनकेन नीयमानो मालवनाथदर्शनं विधाय तदनुमत्या गूढवसतिमकरवम् । ततः काननभूमिषु भवन्तमन्वेष्टुमुद्युक्तं मां परममित्रं बन्धुपालो निशम्यावदत् । सकलं धरणीतलमपारमन्वेष्टुमक्षमो भवान्मनोग्लानिं विहाय तूष्णीं तिष्ठतु । भवन्नायकालोकनकारणं शुभशकुनं निरीक्ष्य कथयिष्यामीति । तल्लपितामृताश्वासितहृदयोहमनुदिनं तदुपकण्ठवर्ती कदाचिदिन्दुमुखीं नवयौवनावलीढावयवां नयनचन्द्रिकां बालचन्द्रिकां नाम तरुणीरत्नं वणिङ्मन्दिरलक्ष्मीं मूर्तामिवावलोक्य तदीयलावण्यावधूतधीरभावो लतान्तबाणबाणलक्ष्यतामयासिषम् । चकितबालकुरङ्गलोचना सापि कुसुमसायकसायकायमानेन कटाक्षवीक्षणेन मामसकृन्निरीक्ष्य मन्दमारुतान्दोलितलतेवाकम्पत । मनसाभिमुखैश्च समाकुञ्चितै रागलज्जान्तरालवर्तिभिरपाङ्गवर्तिभिरीक्षणविशेषैर्निजमनोवृत्तिमकथयत् । चतुरगूढचेष्टाभिरस्या मनोनुरागं सम्यग्ज्ञात्वा सुखसंगमोपायमचिन्तयम् । अन्यदा बन्धुपालः शकुनैर्भवद्गतिं प्रेक्षिष्यमाणः पुरोपान्तविहारवनं मया सहोपेत्य कस्मिंश्चिन्महीरुहे शकुन्तवचनानि शृण्वन्नतिष्ठत् । अहमुत्कलिकाविनोदपरायणो वनान्ते परिभ्रमन्सरोवरतीरे चिन्ताक्रान्तचित्तां दीनवदनां मन्मनोरथैकभूमिं बालचन्द्रिकां व्यलोकयम् । तस्याः ससंभ्रमप्रेमलज्जाकौतुकमनोरमं लीलाविलोकनसुखमनुभवन्

3. पुरतः स्थितेषु N.— 17. N. om. °तामयासिषम् मामस°.— 20. °वर्त्तिभि साङ्ग° Mss., but see P. 26. L. 18.— 24. वनान्तरे N.

सुदत्या वदनारविन्दे विषण्णभावं मदनकदनखेदानुभूतं ज्ञात्वा तन्निमित्तं ज्ञास्यंल्लीलया तदुपकण्ठमुपेत्यावोचम्। सुमुखि तव मुखारविन्दस्य दैन्यकारणं कथयेति। सा रहस्यसंजातविश्रम्भतया विहाय लज्जाभये शनैरभाषत। सौम्य मानसारो मालवाधीशो वार्धकस्य प्रबलतया निजनन्दनं दर्पसारमुज्जयिन्यामभ्यषिञ्चत्। स कुमारः सप्तसागरपर्यन्तं महीमण्डलं पालयिष्यन्निजपैतृष्वस्रीयावुद्दण्डकर्माणौ चण्डवर्मदारुवर्माणौ धरणीभरणे नियुज्य तपश्चरणाय राजराजगिरिमभ्यगात्। राज्यं सर्वमसपत्नं शासति चण्डवर्मणि दारुवर्मा मातुलाग्रजन्मनोः शासनमतिक्रम्य पारदार्यपरद्रव्यापहरणादि दुष्कर्म कुर्वाणो मन्मथसमानस्य भवतो लावण्यायत्तचित्तां मामेकदा विलोक्य कन्यादूषणदोषं दूरीकृत्य बलात्कारेण रन्तुमुद्युङ्क्ते। तच्चिन्तया दैन्यमगच्छमिति। तस्या मनोगतं मयि रागोद्रेकं मन्मनोरथसिद्ध्यन्तरायं च निशम्य बाष्पपूर्णलोचनामाश्वास्य दारुवर्मणो मारणोपायं च विचार्य वल्लभामवोचम्। तरुणि भवदभिलाषिणं दुष्टहृदयमेनं निहन्तुं मृदुरुपायः कश्चिन्मया चिन्त्यते। यक्षः कश्चिदधिष्ठाय बालचन्द्रिकां निवसति। तदाकारसंपदाशाशृङ्खलितहृदयो यः संबन्धयोग्यः साहसिको रतिमन्दिरे तं यक्षं निर्जित्य तयैकसखीसमेतया मृगाक्ष्या संलापामृतसुखमनुभूय कुशली निर्गमिष्यति तेन चक्रवाकसंशयाकारपयोधरा विवाहनीयेति सिद्धैर्नैकेनावादीनि पुरजनस्य पुरतो भवदीयैः सत्यवाक्यैर्जनैरसकृत्कथनीयम्। तदनु दारुवर्मा वाक्यानीत्थंविधानि श्रावंश्रावं तूष्णीं यदि भिया स्थास्यति तर्हि वरम्। यदि वा दौर्जन्येन त्वया संगममङ्गीकरिष्यति तदा स भवदीयैरित्थं वाच्यः। सौम्य दर्पसारवसुधाधिपामात्यस्य भवतोऽस्मन्निवासे साहसकरणमनुचितम्। पौरजनसाक्षिकं भवन्मन्दिरमानीतया तया तोयजाक्ष्या सह क्रीडन्नायुष्मान्यदि भविष्यसि तदा परिणीय तरुणीं मनोरथान्निर्विशेति। सोऽप्येतदङ्गीकरिष्यति। त्वं सखीवेषधारिणा मया सह तस्य मन्दिरं गच्छ।

---

2. अवोचिषम् Mss.— 23. °तोऽस्मिन्नि° Mss.

अहमेकान्तनिकेतने मुष्टिजानुपादाघातैस्तं रभसान्निहत्य पुनरपि वयस्यामिषेण भवतीमनु निःशङ्कं निर्गमिष्यामीति । तदेनमुपायमङ्गीकृत्य विगतसाध्वसलज्जा भवज्जनकजननीसहोदराणां पुरत आवयोः प्रेमातिशयमाख्याय सर्वथास्मत्परिणयकरणे ताननुनयेः । तेपि वंशसंपल्लावण्याढ्याय यूने मह्यं त्वां दास्यन्त्येव । दारुवर्मणो मारणोपायं तेभ्यः कथयित्वा तेषामुत्तरमाख्येयं मह्यमिति । सापि किंचिदुत्फुल्लसरसिजानना मामब्रवीत् । सुभग क्रूरकर्माणं दारुवर्माणं भवानेव हन्तुमर्हति । तस्मिन्हते सर्वथा युष्मन्मनोरथः फलिष्यति । एवं क्रियताम् । भवदुक्तं सर्वमहमपि तथा करिष्य इति मामसकृद्विवृत्तवदना विलोकयन्ती मन्दंमन्दमगारमगात् । अहमपि बन्धुपालमुपेत्य शकुनज्ञात्तस्मात्त्रिंशद्दिवसानन्तरमेव भवत्सङ्गः संभविष्यतीत्यशृणवम् । तदनु मदनुगम्यमानो बन्धुपालो निजावासं प्रविश्य मामपि निलयाय विससर्ज । मन्मायोपायवागुरापाशलग्नेन दारुवर्मणा रतिमन्दिरे रन्तुं समाहूता बालचन्द्रिका तं गमिष्यती दूतिकां मन्निकटमभिप्रेषितवती । अहमपि मणिनूपुरमेखलाकङ्कणकटकताटङ्कहारक्षौमकज्जलं वनितायोग्यं मण्डनजातं निपुणतया तत्तत्स्थानेषु निक्षिप्य सम्यगङ्गीकृतमनोज्ञवेषो वल्लभया सह तदागारद्वारोपान्तमगच्छम् । द्वाःस्थकथितास्मदागमनेन सादरं विहिताभ्युद्गतिना तेन द्वारोपान्तनिवारिताशेषपरिवारेण मदन्विता बालचन्द्रिका संकेतागारमनीयत । नगरव्याकुलां यक्षकथां परीक्षन्नागरिकजनोपि कुतूहलेन दारुवर्मणः प्रतीहारभूमिमगमत् । विवेकशून्यमतिरसौ रागातिरेकेण रत्नखचितहेमपर्यङ्के हंसतूलगर्भशयनमानीय तरुणीं तस्यै मह्यं तमिस्रासम्यगनवलोकितपुंभावाय मनोरमस्त्रीवेषाय च चामीकरमणिमयमण्डनानि सूक्ष्माणि चित्रवस्त्राणि कस्तूरिकामिलितं हरिचन्दनं कर्पूरसहितं ताम्बूलं सुरभीणि कुसुमानीत्यादिवस्तुजातं समर्प्य मुहूर्तद्वयमात्रं हासवचनैः संलपन्नतिष्ठत् । ततो रागान्धतया सुमुखी-

1. °पदाघातैः Mss — 14. गमिष्यतीति Mss.— 25. कुसुमानि ललितं Bw.

। अथ पूर्वपीठिकायां पञ्चम उच्छ्वासः ।

अथ मीनकेतनसेनानायकेन मलयगिरिमहीरुहनिरन्तरावासिभुजंगमभुक्तावशिष्टेनेव सूक्ष्मतरेण धूतहरिचन्दनपरिमलभरेणेव मन्दगतिना दक्षिणानिलेन वियोगिहृदयस्थं मन्मथानलमुज्ज्वलयन्सहकारकिसलयमकरन्दास्वादनरक्तकण्ठानां मधुकरकलकण्ठानां काकलीकलकलेन दिक्चक्रं वाचालयन्मानिनीमानसोत्कलिकामुपनयन्माकन्दसिन्दुवाररक्ताशोककिंशुकतिलकेषु कलिकामुपपादयन्मदनमहोत्सवाय रसिकमनांसि समुल्लासयन्वसन्तसमयः समाजगाम । तस्मिन्नतिरमणीये कालेऽवन्तिसुन्दरी नाम मानसारनन्दिनी प्रियवयस्यया बालचन्द्रिकया सह नगरोपान्तरम्योद्याने विहारोत्कण्ठया पौरसुन्दरीसमवायसमन्विता कस्यचिच्चूतपोतकस्य च्छायाशीतले सैकततले गन्धकुसुमहरिद्राक्षतचीनाम्बरादिनानाविधेन परिमलद्रव्यनिकरेण मनोभवमर्चयन्ती रेमे । तत्र रतिप्रतिकृतिमवन्तिसुन्दरीं द्रष्टुकामः काम इव वसन्तसहायः पुष्पोद्भवसमन्वितो राजवाहनस्तदुपवनं प्रविश्य तत्र तत्र मलयमारुतान्दोलितशाखानिरन्तरसमुद्भिन्नकिसलयकुसुमफलसमुल्लसितेषु रसालतरुषु कोकिलकुलकीरालिमधुकराणामालापाञ्श्रावंश्रावं विकसदिन्दीवरकह्लारकैरवराजीवराजिकेलिलोलकलहंससारसकारण्डवचक्रवाकचक्रवालकलरवव्याकुलविमलशीतलसलिलललितानि सरांसि दर्शंदर्शममन्दलीलया ललनासमीपमवाप । बालचन्द्रिकया निःशङ्कमित आगम्यतामिति हस्तसंज्ञया समाहूतो निजतेजोनिर्जितपुरुहूतो राजवाहनः कृशोदर्या अवन्तिसुन्दर्या अन्तिकं समाजगाम । या वसन्तसहायेन समुत्सुकतया रतेः केलीशालभञ्जिकाविधित्सया कंचन नारीविशेषं विरच्यात्मनः क्रीडाकासारशारदारविन्दसौन्दर्येण पादद्वयमुद्यानवनदीर्घिकामत्तमरालिकागमनरीत्या लीलालसगतिविलासं तूणीरलावण्येन जङ्घे लीलामन्दिरद्वारकदलीलालित्येन मनोज्ञमूरुयुगं जैत्ररथचक्रचातुर्येण घनं जघनं किंचिद्विकासितलीलावतंसकह्लारकोरककोटरानुवृत्त्या गङ्गावर्तसनाभिं

23. शारविन्द° Bw.

नाभिं सौधारोहणपरिपाट्या वलित्रयं मौर्वीमधुकरपङ्क्तिनीलिमलीलया रोमावलिं पूर्णसुवर्णकलशशोभया कुचद्वन्द्वं लतामण्डपसौकुमार्येण बाहू जयशङ्खाभिख्यया कण्ठं कमनीयकर्णपूरसहकारपल्लवरागेण प्रतिबिम्बीकृतबिम्बं रदनच्छदं बाणायमानपुष्पलावण्येन शुचि स्मितमग्रदूतिकाकलकण्ठिकाकलालापमाधुर्येण वचनजातं सकेलसैनिकनायकमलयमारुतसौरभ्येण निःश्वासपवनं जयध्वजमीनदर्पेण लोचनयुगलं चापयष्टिश्रिया भ्रूलते प्रथमसुहृदः सुधाकरस्यापनीतकलङ्कया कान्त्या वदनं लीलामयूरबर्हभङ्ग्या केशपाशं च विधाय समस्तमकरन्दकस्तूरिकासंमितेन मलयजरसेन प्रक्षाल्य कर्पूरपरागेण संमृज्य निर्मितेव रराज । सा मूर्तिमतीव लक्ष्मीर्मालवेशकन्यका स्वेनैवाराध्यमानं संकल्पितवरप्रदानायाविर्भूतं मूर्तिमन्तं मन्मथमिव तमालोक्य मन्दमारुतान्दोलितलतेव मदनावेशवती चकम्पे । तदनु क्रीडाविश्रम्भान्निवृत्ता लज्जया कानि कान्यपि भावान्तराणि व्यधत्त । ललनाजनं सृजता विधात्रा नूनमेषा घुणाक्षरन्यायेन निर्मिता नो चेदब्जभूरेवंविधनिर्माणनिपुणो यदि स्यात्तर्हि तत्समानलावण्यामन्यां तरुणीं किं न करोतीति सविस्मयानुरागं विलोकयतस्तस्य समक्षं स्थातुं लज्जिता सती किंचित्सखीजनान्तरितगात्रा तन्नयनाभिमुखैः किंचिदाकुञ्चितै रेचितभ्रूलतैरपाङ्गवीक्षितैरात्मनः कुरङ्गस्यानायमानलावण्यं राजवाहनं विलोकयन्त्यतिष्ठत् । सोपि तस्यास्तदोत्पादितभावरसानां सामग्र्या लब्धबलस्येव विषमशरस्य शरव्यायमाणमानसो बभूव ।

सा मनसीत्थमचिन्तयत् । अनन्यसाधारणसौन्दर्येणानेन कस्यां पुरि भाग्यवतीनां तरुणीनां लोचनोत्सवः क्रियते । पुत्ररत्नेनामुना पुरंध्रीणां पुत्रवतीनां सीमन्तिनीनां का नाम सीमन्तमौक्तिकीक्रियते । कास्य देवी । किमत्रागमनकारणमस्य । मन्मथो मामपहसितनिजलावण्यमेनं

1. मौर्वीक° Bw.—8 °वार्ह° Mss.—10. सुमूर्ति° Bw.—15. अन्याम् om N.—18. आनयमानलावण्यम् Bw., आनीयमान° N., we according to Wilson's edition.

विलोकयन्तीमलघुपयेनातिमात्रं मन्मनिजमनाः तान्वयं करोति । किं करोमि । कथमयं ज्ञातव्य इति । ततो बालचन्द्रिका तयोरन्तरङ्गवृत्तिं भावविवेकैर्ज्ञात्वा कान्तासमाजसंनिधौ राजनन्दनोदन्तस्य सम्यगाख्यानमनुचितमिति लोकसाधारणैर्वाक्यैरभाषत । भर्तृदारिके अयं सकलकलाप्रवीणो देवतासांनिध्यकरण आहवनिपुणो भूसुरकुमारो मणिमन्त्रौषधिज्ञः परिचर्यार्हो भवत्या पूज्यतामिति । तदाकर्ण्य निजमनोरथमनुवदन्त्या बालचन्द्रिकया संतुष्टान्तरङ्गा तरङ्गावली मन्दानिलेनेव संकल्पजेनाकुलीकृता राजकन्या जितमारं कुमारं समुचितासनासीनं विधाय सखीहस्तेन शस्तेन गन्धकुसुमाक्षतघनसारताम्बूलादिनानाजातिवस्तुनिचयेन पूजां तस्मै कारयामास ।

राजवाहनोऽप्येवमचिन्तयत् । नूनमेषा पूर्वजन्मनि मे जाया यज्ञवती नो चेदेतस्यामेवंविधोऽनुरागो मन्मनसि न जायेत । शापावसानसमये तपोनिधिर्जातिस्मरत्वमावयोः समानमेव । तथापि कालजनितविशेषसूचकैर्वाक्यैरस्या ज्ञानमुत्पादयिष्यामि । तस्मिन्नेव समये कोऽपि मनोरमो राजहंसः केलीविधित्सया तदुपकण्ठमगमत् । समुत्सुकया राजकन्यया मरालग्रहणे नियुक्तां बालचन्द्रिकामवलोक्य समुचितो वाक्यावसर एष इति संभाषणनिपुणो राजवाहनः सलीलमलपत् । सखि पुरा शाम्बो नाम कश्चिन्महीवल्लभो मनोवल्लभयां यज्ञवत्या सह विहारवाञ्छया कमलाकरमवाप्य तत्र कोकनदकदम्बसमीपे निद्राधीनमानसं राजहंसं शनैर्गृहीत्वा बिसगुणेन तस्य चरणयुगलं निगडयित्वा कान्तामुखं सानुरागं विलोकयन्मन्दस्मितविकसितैककपोलमण्डलस्तामभाषत । इन्दुमुखि मया बद्धो मरालः शान्तो मुनिवदास्ते स्वेच्छयानेन गम्यतामिति । सोऽपि राजहंसः शाम्बमशपत् । महीपाल यदस्मिन्नम्बुजखण्डेऽनुष्ठानपरायणतया परमानन्देन तिष्ठन्तं नैष्ठिकं मामकारणं राज्यगर्वेणावमानितवानसि तदेतत्पाप्मना रमणीविरहसंतापमनुभवेति । विषण्णवदनो शाम्बो

1. मलघूत्पेलवमतिमात्रम् X.— 19. अवलोक्य Bv.

जीवितेश्वरीविरहमसहिष्णुर्भूमौ दण्डवत्प्रणम्य सविनयमभाषत। महाभाग यदज्ञानेनाकरवं तत्क्षमस्वेति। स तापसः करुणाक्रुष्टचेतास्तमवदत्। राजन् इह जन्मनि भवतः शापफलाभावो भवतु। मद्वचनस्यामोघतया भाविनि जनने शरीरान्तरं गताया अस्याः सरसिजाक्ष्या रसेन रमणो भूत्वा मुहूर्तद्वयं मच्चरणयुगलबन्धनकारितया मासद्वयं शृङ्खलानिगडितचरणो रमणीवियोगविषादमनुभूय पश्चादनेककालं वल्लभया सह राज्यसुखं लभस्वेति। तदनु जातिस्मरत्वमपि तयोरन्वग्रहीत्। तस्मान्मरालबन्धनं न करणीयं त्वयेति। सापि तद्वचनाकर्णनाभिज्ञातस्वपुरातनजननवृत्तान्ता नूनमयं मत्प्राणवल्लभ इति मनसि जानती रागपल्लवितमानसा समन्दहासमवोचत्। सौम्य पुरा शाम्बो यज्ञवतीसंदेशपरिपालनाय तथाविधं हंसबन्धनमकार्षीत्। तथा हि लोके पण्डिता अपि दाक्षिण्येनाकार्यं कुर्वन्तीति कन्याकुमारावेवमन्योन्यपुरातनजनननामधेयपरिचितेः परस्परज्ञानाय साभिज्ञमुक्त्वा मनोजराग-पूर्णमानसौ बभूवतुः।

तस्मिन्नवसरे मालवेन्द्रमहिषी परिजनपरिवृता दुहितृकेलीविलोकनाय तं देशमवाप। बालचन्द्रिका तु तां दूरतो विलोक्य ससंभ्रमं रहस्यनिर्भेदभिया हस्तसंज्ञया पुष्पोद्भवसेव्यमानं राजवाहनं वृक्षवाटिकान्तरितगात्रमकरोत्। सा मानसारमहिषी सखीसमेताया दुहितुर्नानाविधां विहारलीलामनुभवन्ती क्षणं स्थित्वा दुहित्रा समेता निजागारगमनायोद्युक्ता बभूव। मातरमनुगच्छन्त्यवन्तिसुन्दरी राजहंसकुलतिलक विहारवाञ्छया केलीवने मदन्तिकमागतं भवन्तमकाण्ड एव विसृज्य मया समुचितमिति जनन्यनुगमनं क्रियते। तदनेन भवन्मनोनुरागोऽन्यथा मा भूदिति मरालमिव कुमारमुद्दिश्य समुचितालापकलापं वदन्ती पुनःपुनः परिवृत्तदीननयना वदनं विलोकयन्ती निजमन्दिरमगात्। तत्र हृदयवल्लभकथाप्रसङ्गे बालचन्द्रिकाकथिततदन्वयनामधेया मन्मथबाणपतनव्याकुलमानसा विरह

5. निगलित° Mss.; but against the sense.— 7. तयोरनुग्रहात् N.— 9. °जनन° om. N. °वृत्तान्तमयम् N.— 10. समन्दहासपूर्वम् N.— 13. परिचिते Br.— 18. दुहित्रा समेता om. Bw.

वेदनया बहुलपक्षशशिकलेव क्षामक्षामाहारादिसकलव्यापारं परिहृत्य रहस्यमन्दिरे मलयजरसक्षालितपल्लवकुसुमकल्पिततल्पतलायत्ततनुलता बभूव । तत्र तथाविधावस्थामनुभवन्तीं मन्मथानलसंतप्तां सुकुमारीं कुमारीं निरीक्ष्य खिन्नो वयस्यागणः काञ्चनकलशसंचितानि हरिचन्दनोशीरघनसारमिलितानि तदभिषेककल्पितानि सलिलानि बिसतन्तुमयानि वासांसि च नलिनीदलमयानि तालवृन्तानि च संतापहरणानि बहूनि संपाद्य तस्याः शरीरमशिशिरयत् । तदपि शीतलोपचरणं सलिलमिव तप्ततैले तदङ्गे दहनमेव समन्तादाविश्चकार । किंकर्तव्यतामूढां विषण्णां बालचन्द्रिकामीषदुन्मीलितेन कटाक्षवीक्षितेन बाष्पकणाकुलेन विलोक्य विरहानलोष्णनिःश्वासग्लपिताधरया नताङ्ग्या शनैः सगद्गदं व्यलापि । प्रियसखि कामः कुसुमायुधः पञ्चबाण इति नूनमसत्यमुच्यते । इयमहमयोमयैरसंख्यैरिषुभिरनेन हन्ये । सखि चन्द्रमसं वाडवानलादतितापकरं मन्ये यदस्मिन्नन्तः प्रविशति शुष्यति पारावारः । सति निर्गते तदेव वर्धते । दोषाकरस्य दुष्कर्म किं वर्ण्यते मया यदनेन निजसहोदर्याः पद्मालयाया गेहभूतमपि कमलं विहन्यते । विरहानलसंतप्तहृदयस्पर्शेन नूनमुष्णीकृतः स्वल्पीभवति मलयानिलः । नवपल्लवकल्पिततल्पमिदमनङ्गाग्निशिखापटलमिव संतापं तनोस्तनोति । हरिचन्दनमपि पुरा निजयष्टिसंश्लेषवदुरगरदनलिप्तोल्वणगरलसंकलितमिव तापयति शरीरम् । तस्मादलमलमायासेन शीतलोपचारे । लावण्यजितमारो राजकुमार एवागदंकारो मन्मथज्वरापहरणे । सोऽपि लब्धुमशक्यो मया । किं करोमीति बालचन्द्रिका मनोजज्वरावस्थापरमकाष्ठां गतां कोमलाङ्गीं तां राजवाहनलावण्याधीनमानसामनन्यशरणामवेक्ष्यात्मन्यचिन्तयत् । कुमारः सत्वरमानेतव्यो मया नो चेदेनां स्मरणीयां गतिं नेष्यति मीनकेतनः । तत्रोद्याने कुमारयोरन्योन्यावलोकनवेलायामसमसायकः समं मुक्तसायकोऽभूत् । तस्मात्कुमारानयनं सुकरम् ।

3. सकुमारतनुं कुमारीं N.— 15. भयपादनेन निजसहो° N.— 20. लावण्यजितमन्मथः N.

ततोवन्तिसुन्दरीरक्षणाय समयोचितकरणीयचतुरं सखीगणं नियुज्य राजकुमारमन्दिरमवाप । पुष्पबाणबाणतूणीरायमाणमानसोनङ्गतप्तावयवसंपर्कपरिम्लानपल्लवशयनमधिष्ठितो राजवाहनः प्राणेश्वरीमुद्दिश्य सह पुष्पोद्भवेन संलपन्नागतां नियवयस्यामालोक्य पादपमूलमन्वेषणीया लतेव बालचन्द्रिकागतेति संतुष्टमना निटिलतटमण्डनीभवदम्बुजकोरकाकृतिलसदञ्जलिपुटामितो निषीदेति निर्दिष्टसुचितासनासीनामवन्तिसुन्दरीप्रेषितं सकर्पूरं ताम्बूलं विनयेन ददतीं तां कान्तावृत्तान्तमपृच्छत् । तया सविनयमभाणि । देव क्रीडाभवने भवदालोकनकालमारभ्य मन्मथमथ्यमाना पुष्पतल्पादिषु तापशमनमलभमाना वामनेनेवोन्नततरुफलमलभ्यं त्वदुरःस्थलालिङ्गनसौख्यं स्मरान्धतया लिप्सुः सा स्वयमेव पत्रिकामालिख्य वल्लभायैनामर्पयेति मां नियुक्तवती । राजकुमारः पत्रिकां तामादाय पपाठ ।

सुभग कुसुमसुकुमारं जगदनवद्यं विलोक्य ते रूपम् ।
मम मानसमभिलषति त्वं चित्तं कुरु तथा मृदुलम् ॥

इति पठित्वा सादरमभाषत । सखि छायावन्मामनुवर्तमानस्य पुष्पोद्भवस्य वल्लभा त्वमेव तस्या मृगीदृशो बहिश्चराः प्राणा इव वर्तसे । त्वच्चातुर्यमस्याः क्रियालतायामालवालमभूत् । तदखिलं करिष्यामि । नताङ्ग्या मन्मनःकाठिन्यमाख्यातम् । यदा केलीवने गन्तुमनाः कुरङ्गलोचना लोचनपथमभ्यवर्तत तदैवापहृतमदीयमानसा सा स्वमन्दिरमगात् । सा चेतसो माधुर्यकाठिन्ये स्वयमेव जानाति । दुष्करः कन्यान्तःपुरप्रवेशः । तदनुरूपमुपायमुपपाद्य श्वः परश्वो वा नताङ्गीं संगमिष्यामि । मदुदन्तमेवमाख्याय शिरीषकुसुमसुकुमाराया यथा शरीरबाधा न जायेत तथाविधमुपायमाचरेति । बालचन्द्रिका तस्य प्रेमगर्भितं वचनमाकर्ण्य संतुष्टा कन्यापुरमगच्छत् ।

2. अनङ्गतप्तावयवसंपर्क° N.— 6. अमितो निषीदेति N.— 18. यदा केलि [दिनविशेषं . . . तदर्हद्] वने गतमना कुरं N; °मनाः A^{b}. B^{b}. °लुमनाः B.— 19. °वर्तत M., B^{b}.: अवर्ततैव A^{b}.— 20. स चेतसः N., A^{b}.;— स्वचेतसः B^{b}.

राजवाहनोऽपि यत्र हृदयवल्लभावलोकनसुखमलभत तदुद्यानं विरहविनोदाय पुष्पोद्भवसमन्वितो जगाम । तत्र चकोरलोचनावचितपल्लवकुसुमनिकुरम्बं महीरुहसमूहं शरदिन्दुमुख्या मन्मथसमाराधनस्थानं च नताङ्गीपदपङ्क्तिचिह्नितं शीतलसैकततलं च सुदतीभुक्तमुक्तं च माधवीलतामण्डपान्तरपल्लवतल्पं च विलोकयँल्ललनातिलकविलोकनवेलाजनितशेषाणि स्मारंस्मारं मन्दमारुतकम्पितानि नवचूतपल्लवानि मदनाग्निशिखा इव चकितो दर्शंदर्शं मनोजकर्णेजपानामिव कोकिलकीरमधुकराणां क्वणितानि श्रावंश्रावं मारविकारेण क्वचिदप्यवस्थातुमसहिष्णुः परिबभ्राम । तस्मिन्नवसरे धरणीसुर एकः सूक्ष्मचित्रनिवसनः स्फुरन्मणिकुण्डलमण्डितो मुण्डितमस्तकमानवसमेतश्चतुरवेषमनोरमो यदृच्छया समागतः समन्ततोऽभ्युल्लसत्तेजोमण्डलं राजवाहनमाशीर्वादपूर्वकं ददर्श । राजा सादरं को भवान्कस्यां विद्यायां निपुण इति तं पप्रच्छ । स च विद्येश्वरनामधेयोऽहमैन्द्रजालिकविद्याकोविदो विविधदेशेषु राजमनोरञ्जनाय भ्रमन्नुज्जयिनीमद्यागतोऽस्मीति शशंस । पुनरपि राजवाहनं सम्यगालोक्यास्यां लीलावनौ पाण्डुरतानिमित्तं किमिति साभिप्रायं विहस्यापृच्छत् । पुष्पोद्भवश्च निजकार्यकरणं तर्कयन्नेनमादरेण बभाषे । ननु सतां सख्यस्याभाषणपूर्वतयाचिरं रुचिरभाषणो भवानस्माकं प्रियवयस्यो जातः । सुहृदामकथ्यं किमस्ति । केलीवनेऽस्मिन्वसन्तमहोत्सवायागताया मालवेन्द्रसुताया राजनन्दनस्यास्य चाकस्मिकदर्शनेऽन्योन्यानुरागातिरेकः समजायत । सततसंभोगसिद्ध्युपायाभावेनासावीदृशीमवस्थामनुभवतीति । विद्येश्वरो लज्जाभिरामं राजकुमारमुखमभिवीक्ष्य विरचितमन्दहासो व्याजहार । देव भवदनुचरे मयि तिष्ठति तव कार्यमसाध्यं किमस्ति । अहमिन्द्रजालविद्यया मालवेन्द्रं मोहयन्पौरजनसमक्षमेव तत्तनयापरिणयं रचयित्वा कन्यान्तःपुरप्रवेशं कारयिष्यामीति वृत्तान्त

3. °निकुरम्ब N., A^w.; °निकुरम्ब° B^w.— 6, नवनूतन° A^w.; नवनूत B^w.; नवचूत° N.— 13. स च cm. N.— 24. ऐन्द्रजालिके निजकार्य° A^w. B^w.— 25. करिष्यामि A^w.. B^i.

एष राजकन्यायै सखीमुखेन पूर्वमेव कथयितव्य इति । संतुष्टमना महीपतिरनिमित्तं मित्रं प्रकटीकृतकृत्रिमक्रियापाटवं विप्रलम्भकृत्रिमप्रेमसहजसौहार्दवेदिनं तं विद्येश्वरं सबहुमानं विससर्ज ।

अथ राजवाहनो विद्येश्वरस्य क्रियापाटवेन फलितमिव मनोरथं मन्यमानः पुष्पोद्भवेन सह स्वमन्दिरमुपेत्य सादरं बालचन्द्रिकामुखेन निजवल्लभायै महीसुरक्रियमाणं संगमोपायं वेदयित्वा कौतुकाकृष्टहृदयः कथमिमां क्षपां क्षपयामीत्यतिष्ठत् । परेद्युः प्रभाते विद्येश्वरो रसभावरीतिगतिचतुरस्तादृशेन महता निजपरिजनेन सह राजभवनद्वारान्तिकमुपेत्य दौवारिकनिवेदितनिजवृत्तान्तः सहसोपगम्य सप्रणाममैन्द्रजालिकः समागत इति द्वाःस्थैर्विज्ञापितेन तद्दर्शनकुतूहलाविष्टेन समुत्सुकावरोधसहितेन मालवेन्द्रेण समाहूयमानः कक्षान्तरं प्रविश्य सविनयमाशिषं दत्त्वा तदनुज्ञातः परिजनताड्यमानेषु वाद्येषु नदत्सु गायकीषु मदकलकोकिलामञ्जुलध्वनिषु समधिकरागरञ्जितसामाजिकमनोवृत्तिषु पिच्छिकाभ्रमणेषु सपरिवारः परिवृढं भ्रामयन्मुकुलितनयनः क्षणमतिष्ठत् । तदनु विषमं विषमुल्बणं वमन्तः फणालंकरणा रत्नराजिनीराजितराजमन्दिराभोगा भोगिनो भयं जनयन्तो निश्चेरुः । गृध्राश्च बहवस्तुण्डैरहिपतीनादाय दिवि समाचरन् । ततोऽग्रजन्मा नरसिंहस्य हिरण्यकशिपोर्दैत्येश्वरस्य विदारणमभिनीय महदाश्चर्यान्वितं राजानमभाषत । राजन् अवसानसमये भवता शुभसूचकं द्रष्टुमुचितम् । ततः कल्याणपरंपरावाप्तये भवदात्मजाकारायास्तरुण्या निखिललक्षणोपेतस्य राजनन्दनस्य विवाहः कार्य इति । तदवलोकनकुतूहलेन महीपालेनानुज्ञातः स संकल्पितार्थसिद्धिसंभावनसंफुल्लवदनः सकलमोहजनकमञ्जनं लोचनयोर्निक्षिप्य परितो व्यलोकयत् । सर्वेषु तदैन्द्रजालिकमेव कर्मेति साद्भुतं पश्यत्सु रागपल्लवितहृदयेन राजवाहनेन पूर्वसंकेतसमागतामनेकभूषणभूषिताङ्गीमवन्तिसुन्दरीं

3. तं om. N.— 8. रसभावगीतिरीति A^v.— 11. °नो विद्येश्वरः कक्ष्या° Mss.— 14. सपरिवारं Mss;— परिवृतं N.

वैवाहिकमन्त्रतन्त्रनैपुण्येनाग्निं साक्षीकृत्य संयोजयामास । क्रियावसाने सतीन्द्रजालपुरुषाः सर्वे गच्छन्तु भवन्त इति द्विजन्मनोच्चैरुच्यमाने सर्वे मायामानवा यथायथमन्तर्भावं गताः । राजवाहनोपि पूर्वसंकल्पितेन गूढोपायचातुर्येणैन्द्रजालिकपुरुषवत्कन्यान्तःपुरं प्रविवेश । मालवेन्द्रोपि तदद्भुतं मन्यमानस्तस्मै वाडवाय प्रचुरतरं धनं दत्त्वा विद्येश्वर त्वमिदानीं साधयेति तं विसृज्य स्वयमन्तर्मन्दिरं जगाम । ततोवन्तिसुन्दरी प्रियसहचरीवरपरिवारा वल्लभोपेता सुन्दरीमन्दिरं ययौ । एवं दैवमानुषबलेन मनोरथसाफल्यमुपेतो राजवाहनः सरसमधुरचेष्टाभिः शनैःशनैर्हरिणलोचनाया लज्जामपनयन्सुरतरागमुपनयन्रहोविश्रम्भमुपजनयन्संलापे तदनुलापपीयूषपानलोलश्चित्राच्चित्रं चित्तहारिणं चतुर्दशभुवनवृत्तान्तं श्रावयामास ॥

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरितेवन्तिसुन्दरीपरिणयो नाम पञ्चम उच्छ्वासः ॥

॥ पूर्वपीठिकेयं संपूर्णा ॥

7. सुन्दरं मन्दिरम् N.— 9. सुरतरागमुपनयन् om. Aᵂ.— 10. °लोलुपः Bᵂ. Aᵂ.— अवन्तिसुंदरीपरिणयो नाम पञ्चम उच्छ्वासः ॥ om. N.

॥ अथ दशकुमारचरितम् ॥

श्रुत्वा तु भुवनवृत्तान्तमुत्तमाङ्गना विस्मयविकासिताक्षी सस्मितमिदमभाषत । दयित त्वत्प्रसादादद्य मे चरितार्था श्रोत्रवृत्तिः । अद्य मे मनसि तमोपहस्त्वया दत्तो ज्ञानप्रदीपः । पक्कमिदानीं त्वत्पादपद्मपरिचर्याफलम् । अस्य च त्वत्प्रसादस्य किमुपकृत्य प्रत्युपकृतवती भवेयम् । अभवदीयं हि नैव किंचिन्मत्संबद्धम् । अथवास्यैवास्यापि जनस्य क्वचित्प्रभुत्वम् । अशक्यं हि मदिच्छया विना सरस्वतीमुखग्रहणोच्छेपणीकृतो दशनच्छद एष चुम्बयितुमम्बुजासनास्तनतटोपभुक्तमुरःस्थलं चैतदालिङ्गयितुमिति प्रियोरसि प्रावृडिव नभस्तुपास्तीर्णगुरुपयोधरमण्डला प्रौढकन्दलीमुकुलमिव रूढरागपल्लवितं चक्षुरुल्लासयन्ती बर्हिबर्हावलीविडम्बिना कुसुमचन्द्रकशारेण मधुकरकुलव्याकुलेन केशकलापेन स्फुरदरुणकिरणकेसरकरालं कदम्बकुड्मलमिव कान्तस्याधरमणिमधीरमाचुचुम्ब । तदारम्भस्फुरितया च रागवृत्त्या भूयोभूयः प्रावर्ततातिमात्रचित्रोपचारशीकरो रतिप्रबन्धः । सुरतखेदप्रसुप्तयोस्तु तयोः स्वप्ने बिसगुणनिगडितपादो जरठः कश्चिज्जालपादः प्रत्यदृश्यत । प्रत्यबुध्येतां चोभौ । अथ तस्य राजकुमारस्य कमलमृदुशशिकिरणरज्जुदामनिगृहीतमिव रजतशृङ्खलोपगूढं चरणयुगलमासीत् । उपलभ्यैव च किमेतदित्यतिपरित्रासविह्वला मुक्तकण्ठमाचक्रन्द राजकन्या । येन तत्सकलमेव कन्यान्तःपुरमाभिपरीतमिव पिशाचोप-

---

8. ततः प्रियोरसि W.— 10. अवली om. A[r].; Pa[d]. has बर्हाः मयूरः । ...तस्य बर्हाणि पिच्छानि विडंबयता निर्भर्त्सयता । and may, therefore have read बर्हिबर्हाणि विडम्बयता ॥— 11. कदम्बकुड्मलमिव W., C. we accdg. to G., S.; कन्दुककुसुमं A[r].— 13. भूयोभूयः प्रावर्तत G.; C.— 13. सुरतखेद° om. W.—सुप्त° A[r].; C.— 14. तु om. S, G., A[r]., °निगडितचरणः G., A[r].; जरठजालपादः Ah[d]., Bhû., S.— 17. च om. S., A[r]., G.— 18. येन च Pa[d].—राजकन्यान्त° G.; W.

हतमिव वेपमानमनिरूप्यमाणतदात्वायतिविभागमगण्यमानरहस्यरक्षासमयमवनितलविप्रविध्यमानगात्रमाक्रन्दविदीर्यमाणकण्ठमश्रुस्रोतोवगुण्ठितकपोलमाकुलीबभूव। तुमुले चास्मिन्समयेऽनियन्त्रितप्रवेशाः किंकिमिति सहसोपसृत्य विविशुरन्तर्वंशिकाः पुरुषा ददृशुश्च तदवस्थं राजकुमारम्। तदनुभावनिरुद्धनिग्रहेच्छास्तु ते सद्य एव तमर्थं चण्डवर्मणे निवेदयांचक्रुः।

सोऽपि कोपादागत्य निर्दहन्निव दहनगर्भया दृशा निशाम्योत्पन्नप्रत्यभिज्ञः कथं स एवैष मदनुजमरणनिमित्तभूतायाः पापाया बालचन्द्रिकायाः पत्युरत्यभिनिविष्टवित्तदर्पस्य वैदेशिकवणिक्पुत्रस्य पुष्पोद्भवस्य मित्रं रूपमत्तः कलाभिमानी नैकविधविप्रलम्भोपायपाटवावर्जितमूढपौरजनाध्यारोपितवितथदेवतानुभावः कपटधर्मकञ्चुको निगूढपापशीलश्चपलो ब्राह्मणब्रुवः। कथमिवैनमनुरक्ता मादृशेष्वपि पुरुषसिंहेषु सावमाना पापेयमवन्तिसुन्दरी। पश्यतु पतिमद्यैव शूलावतंसितमियमनार्यशीला कुलपांसनी। इति निर्भर्त्सयन्भीषणभ्रुकुटिदूषितललाटः काल इव काललोहदण्डकर्कशेन बाहुदण्डेनावलम्ब्य हस्ताम्बुजे रेखाम्बुजरथाङ्गलाञ्छने राजपुत्रं सरभसमाचकर्ष। स तु स्वभावधीरः सर्वपौरुषातिभूमिः सहिष्णुतैकप्रतिक्रियां दैवीमेव तामापदमवधार्य स्मर तस्या हंसगामिनि हंसकथायाः सहस्व वासु मासद्वयमिति प्राणपरित्यागरागिणीं प्राणसमां समाश्वास्यारिवश्यतामयासीत्।

अथ विदितवार्त्तावार्त्तौ महादेवीमालवेन्द्रौ जामातरमाकारपक्षपातिनावात्मत्यागोपन्यासेनारिणा जिघांस्यमानं ररक्षतुः। न शेकतुस्तु तमप्रभुत्वादुत्तारयितुमापदः। स किल चण्डशीलश्चण्डवर्मा सर्वमिदमुदन्तजातं राजराजगिरौ तपस्यते दर्पसाराय संदिश्य सर्वमेव 24 पुष्पोद्भवकुटुम्बकं सर्वस्वहरणपूर्वकं सद्य एव बन्धने क्षिप्त्वा कृत्वा च

3. कपोलतल° G., C., W.—समये om. Ar.. G., W.— 6. निवेदयामासुः G., C.— 11. जनमिथ्याध्यारोपित° G., Ar., S.; मिथ्यारो° Pad.— 18. मासद्वयमपि Ar.; रिपुव° W., C.

राजवाहनं राजकेसरिकिशोरकमिव दारुपञ्जरनिबद्धं मूर्धजजालेलीनचूडामणिप्रभावविक्षितक्षुत्पिपासादिखेदं च तमवधूतदुहितृप्रार्थनस्याङ्गराजस्योद्धरणायाङ्गानभियास्यन्ननन्यविश्वासान्निनाय रुरोध च बलभरदत्तकम्पश्चम्पाम् । चम्पेश्वरोपि सिंहवर्मा सिंह इवासह्यविक्रमः प्राकारं भेदयित्वा महता बलसमुदायेन निर्गत्य स्वप्रहितदूतव्राताहूतानां साहाय्यदानायातिसत्वरमापततां धरापतीनामचिरकालभाविन्यपि संनिधावदत्तापेक्षः साक्षादिवावलेपो वपुष्मानक्षमापरीतः प्रतिबलं प्रतिजग्राह । जगृहे च महति संपराये क्षीणसकलसैन्यमण्डलः प्रचण्डप्रहरणशतभिन्नवर्मा सिंहवर्मा करिणः करिणमवप्लुत्यातिमानुषप्राणबलेन चण्डवर्मणा । स च तद्दुहितर्यम्बालिकायामबलारत्नसमाख्यातायामतिमात्राभिलाषः प्राणैरेनं न व्ययूयुजत् । अपि त्वनीनयदपनीताशेषशल्यमकल्यसंधो बन्धनगृहम् । अजीगणच्च गणकसंघैश्चैव क्षपावसाने विवाहनीया राजदुहितेति । कृतकौतुकमङ्गले च तस्मिन्नेकपिङ्गाचलात्प्रतिनिवृत्त्यैणजङ्घो नाम जङ्घाकरिकः प्रभवतो दर्पसारस्य प्रतिसंदेशमावेदयत् । अयि मूढ किमस्ति कन्यान्तःपुरदूषकेपि कश्चित्कृपावसरः । स्थविरः स राजा जरावलुप्तमानावमानचित्तो दुश्चरितदुहितृपक्षपाती यदेव किंचित्प्रलपति त्वयापि किं तदनुमत्या स्थातव्यम् । अविलम्बितमेव तस्य कामोन्मत्तस्य चित्रवधवार्त्ताप्रेषणेन श्रवणोत्सवोऽस्माकं विधेयः । सा च दुष्टकन्या सहानुजेन कीर्तिसारेण निगडितचरणा चारके निरोद्धव्येति । तच्चाकर्ण्य प्रातरेव राजभवनद्वारे स दुरात्मा कन्यान्तःपुरदूषकः संनिधापयितव्यश्चण्डपोतकश्च मातङ्गपतिरुचितकल्पनोपपन्नस्तत्रैव समुपस्थापनीयः । कृतविवाहकृत्यश्चोत्थायाहमेव तमनार्यशीलं तस्य हस्तिनः कृत्वा क्रीडनकं

1. निबद्धमूर्ध° W.; विलीन° Pa^d^—8. प्रक्षीण° G., A^r^., C.—9. भिन्नमर्मा W., C अतिमनुष्यबलेन A^r^., S.— 12. अकल्यसंधो Pa^d^.; W.— 15. कन्यापुर° W.; we accdg. to Pa^d^.—17. °अनुमत्या त्वयापि A^r^., S.—19. अयमस्माकं श्रवणोत्सवो वि° A^r^.; S.—21. कन्यापुर° W.; we accdg. to Pa^d^.; चण्डपोतः Pa^d^.; G., C.—22. उपचित N.--23. अनार्य W., C., A^r^.—क्रीडनं Pa^d^., Ah^d^. Bhû.

तदधिरूढ एव गत्वा शत्रुसाहाय्यकाय प्रत्यासीदतो राजन्यकस्य सकोशवाहन स्यावग्रहणं करिष्यामीति पार्श्वचरानवेक्षांचक्रे ।

निन्ये चासावहन्यन्यस्मिन्नुन्मिषत्येवोषोरागे राजपुत्री राजाङ्गणम् । रक्षिभिरुपतस्थे च क्षरितगण्डश्चण्डपोतकः । क्षणे च तस्मिन्मुमुचे तदङ्घ्रियुगलं रजतशृङ्खलया । सा चैनं चन्द्रलेखाच्छविः काचिदप्सरोरूपिणी भूत्वा प्रदक्षिणीकृत्य प्राञ्जलिर्व्यजिज्ञपत् । देव दीयतामनुग्रहार्द्रं चित्तम् । अहमस्मि सोमरश्मिसंभवा सुरतमञ्जरी नाम सुरसुन्दरी । तस्या मे नभसि परिपतन्नलिनलुब्धमुग्धकलहंसानुबद्धचक्रवालायास्तन्निवारणक्षोभविच्छिन्नविगलिता हारयष्टिर्यदृच्छया जातु हैमवते सरसि मन्दोदके मग्नोन्मग्नस्य महर्षेर्मार्कण्डेयस्य मस्तके मणिकिरणद्विगुणितपलितमपतत् । पातितश्च कोपितेन कोपि तेन मयि शापः । पापे भजस्व लोहजातिमजातचैतन्या सतीति । स पुनः प्रसाद्यमानस्त्वत्पादपद्मद्वयस्य मासद्वयमात्रं संदानतामेत्य निस्तरणीयामिमामापदमपरिक्षीणशक्तित्वं चेन्द्रियाणामकल्पयत् । अनल्पेन च पाप्मना रजतशृङ्खलीभूतां मामैक्ष्वाकस्य राज्ञो वेगवतः पौत्रः पुत्रो मानसवेगस्य वीरशेखरो नाम विद्याधरः शंकरगिरौ समभ्यगमत् । आत्मसात्कृता च तेनाहमासम् । अथासौ पितृप्रयुक्तवैरे वर्तमाने विद्याधरचक्रवर्तिनि वत्सराजवंशवर्धने नरवाहनदत्ते चिरसाशयस्तदपकारक्षमोयमिति तपस्यता दर्पसारेण सह समसृज्यत । प्रतिश्रुतं च तेनास्मै स्वस्वसुरवन्तिसुन्दर्याः प्रदानम् । अन्यदा तु वियति व्यवदायमानचन्द्रिके मनोरथप्रियतमामवन्तिसुन्दरीं दिदृक्षुरवशेन्द्रियस्तदिन्द्रमन्दिरद्युति कुमारीपुरमुपासरत् । अन्तरितस्तिरस्कारिण्या विद्यया स च तां तदा

1. °साहाय्याय C., S.— 2. अवग्रहं Bhû., C., A[r]., Ah[d].; G.; we accdg. to Pa[d]., S.— 4. उपतस्थौ W., A[r]., G.— 5. अप्सरो C., S.; अप्सरा G.— 11. कोपि om. S., G., A[r].,W., मयि om. S., G., A[r].,—12. भज G., A[r].— 14. पञ्चेन्द्रियाणां W.— 15. रूप्यशृङ्ख° G., रूप्यशृंख. ...कृताम्. C.,—A[r]. °भूतामादाय मां S., G.— 17. प्रवर्तमाने Pa[d].— 17. भाविविद्याधर° M.— 22. स च om. W., C., G.

त्वदङ्कापाश्रयां सुरतखेदक्लान्तगात्रीं त्रिभुवनवर्णयात्रासंहारसंभिन्नाभिः कथाभिरमृतस्यन्दिनीभिः प्रत्यानीयमानरागपूरां व्यरूपयत् । स तु प्रकुपितोपि त्वदनुभावप्रतिबद्धनिग्रहान्तराध्यवसायः समालिङ्ग्येतरेतरमत्यन्तसुखसुप्तयोर्युवयोर्दैवदत्तोत्साहैः पाण्डुलोहशृङ्खलात्मना मया पादपद्मयोर्युगलं तव निगडयित्वा तिरोहितमभवत् । अवसितश्च मनाक् शापस्य मासद्वयं तव पारतन्त्र्यम् । मतीदानीं किं तव करवाणीति प्रणिपतन्तीं वार्तयानया मत्प्राणसमां समाश्वासयेति व्याहृत्य विससर्ज ।

तस्मिन्नेव क्षणान्तरे हतोद्धतश्चण्डवर्मा सिंहवर्मदुहितुरम्बालिकायाः पाणिस्पर्शरागप्रवर्तिते बाहुदण्ड एव बलवदवलम्ब्य सरभसमाकृष्य केनापि दुष्करकर्मणा तस्करेणैकेनैव मत्सरप्रहारेण । राजमन्दिरोद्देशे च शवशतमसमापादयन्नचकितगतिरसौ विहरतीति वाचः समभवन् । श्रुत्वा तेनैव मत्तहस्तिनमुद्धस्ताधोरणो राजपुत्रोऽधिरुह्य रक्तलोचनेन राजभवनमभ्यवर्तत । सान्द्रतरयावकपदपङ्क्तिदर्शितवर्त्मा च प्रविश्य वेश्माभ्यन्तरमदभ्राभ्रनिर्घोषगम्भीरेण स्वरेणाभ्यधात् । कः स महापुरुषो येनैतन्मानुषमानदुष्करं मत्कार्यमनुष्ठितम् । आगच्छतु स मया सहैनं मत्तहस्तिनमारोहतु । अभयमेव तस्य मदुपकण्ठवर्तिनो देवदानवैरपि विगृह्णानस्येत्यवादीत् । निशम्यैवं स पुमानुपोढहर्षो निर्गत्य कृताञ्जलिराक्रम्य संगतैरङ्कुशैः कुञ्जरगात्रमलक्ष्यमभ्यरोहत् । आरोहन्तमेवैनं निर्वर्ण्य नृपोत्फुल्लहृदये नियतं सोऽयमपहारवर्मैवेति पश्चान्निषीदतोऽस्य बाहुदण्डयुगलमुभयभुजमूलप्रवेशितमवलम्ब्य स्वमङ्गमालिङ्गयामास । स्वयं च पृष्ठतो वलिताभ्यां भुजाभ्यां पर्यवेष्टयत् । तत्क्षणोपसंहृतालिङ्गनव्यतिकरश्चापहारवर्मा चापवक्रकाकपक्षकर्णमाल-

1. [illegible] W.; सुरतखेद° om. W.— 2. तु om. W., S. [illegible] S.— 6. तव om. W. G.— 7. [illegible] W.— 11. [illegible] W.; C., G., Ar., S.—[illegible] om. Pad., but mentions it as V., I.— 13. [illegible] om. G., S., Ar.— 16. [illegible] S., G.— 18. [illegible] W., Ar. G.— 19. [illegible] G., C. W.— 20. [illegible] om. S., G., Ar.— 23. [illegible] Bhū.

पट्टिशमुसलतोमरादिप्रहरणजातमुपयुञ्जानान्वलावलिप्तान्प्रतिवलवीरान्वहुप्रकारयोधिनः परिक्षिपतः क्षितौ विचिक्षेप । क्षणेन चाद्राक्षीत्तदपि सैन्यमन्येन समन्ततोभिमुखमभिधावता वलनिकायेन परिक्षिप्तम् ।

अनन्तरं च कश्चित्कर्णिकारगौरः कुरुविन्दसवर्णकुन्तलः कमलकोमलपाणिपादः कर्णचुम्बिदुग्धधवलस्निग्धनीललोचनः कटितटनिविष्टरत्नखरः पट्टनिवसनः कृशाकृशोदरोरःस्थलः कृतहस्ततया रिपुकुलमिषुवर्षेणाभिवर्षन्पादाङ्गुष्ठनिष्ठुरावघृष्टकर्णमूलेन प्रजविना गजेन संनिकृष्य पूर्वोपदेशप्रत्ययादयमेव स देवो राजवाहन इति कृताञ्जलिः प्रणम्यापहारवर्माणि निविष्टदृष्टिराचष्ट । सखेत्वदादिष्टेन मार्गेण संनिपातितमेतदङ्गराजसाहाय्यदानायोपस्थितं राजकम् । अरिवलं च विहतविध्वस्तं स्त्रीवालहार्यशस्त्रं वर्तते '। किमन्यत्कृत्यमिति । हृष्टस्तु व्याजहारापहारवर्मा । देव दृष्टिदानेनानुगृह्यतामयमाज्ञाकरः । सोयमहमेवामुना रूपेण धनमित्राख्यया चान्तरितो मन्तव्यः । स एवायं निर्गमय्य वन्धनादङ्गराजमपवर्जितं च कोशवाहनमेकीकृत्यास्मद्गृह्येण चामुना सह राजकेनैकान्ते सुखोपविष्टमिह देवमुपतिष्ठतु यदि न दोष इति । देवोपि यथा ते रोचत इति तमाभाष्य गत्वा च तन्निर्दिष्टेन मार्गेण नगराद्बहिरतिमहतो रोहिणद्रुमस्य कस्यचित्क्षौमावदातसैकते गङ्गातरङ्गपवनपातशीतले तले द्विरदादवततार । प्रथमसमवतीर्णेनापहारवर्मणा च स्वहस्तसत्वरसमीकृते मातङ्ग इव भागीरथीपुलिनमण्डले सुखं निषसाद । तथा निषण्णं तमुपहारवर्मार्थपालप्रमतिमित्रगुप्तमन्त्रगुप्तविश्रुतैर्मैथिलेन च प्रहारवर्मणा काशीभर्त्रा च कामपालेन

1. प्रहरणजालं W.; उपयुञ्जानः all MSS. except Pa[d].— 4. अन्तरे च G.; Bhû., Ah[d].— 7. इषुवर्षेणाभिपात्य G., S.— 10. राजन्यकं C., W.— अखिलारिवलं S., Bhû., अखिलं चारि° G.— 12. सोयमप्यहमेवा W., C., S.; °हामिव G.; सोयमेव हीति Pa[d].; सोयमहमिव Ar.— 13. एवाय W.;— 15. राजन्यकेन W.; C., S. G.; we accdg. to Pa[d].—16. च om. and गत्वा after मार्गेण G ; A[r].— 17. कस्यचिन्मूले A[r].; S., W.,—19. स्फटिकासन इव भागीरथी° A[r].; स्फाटिकमय इव भा° W.; मातङ्ग इव om. A[r].

चम्पेश्वरेण सिंहवर्मणा सहागत्य धनमित्रः प्रणिपपात । देवोपि हर्षाविद्धमभ्युत्थितः कथं समस्त एव मित्रगणः समागतः को नामायमभ्युदय इति कृतयथोचितोपचारानुत्पीडिततरं परिरेभे । काशीपतिमैथिलाङ्गराजांश्च सुहृन्निवेदितान्पितृवदपश्यत् । तैश्च हर्षनिर्भरतरं सरभसोपगूढः परमाभिननन्द । ततः प्रवृत्तासु प्रीतिसंकथासु प्रियवयस्यगणानुयुक्तः स्वस्य च सोमदत्तपुष्पोद्भवयोश्चरितमनुवर्ण्य सुहृदामपि वृत्तान्तं क्रमेण श्रोतुं कृतप्रस्तावस्तांश्च तदुक्तावन्वयुङ्क्त । तेषु प्रथमं प्राह स्म किलापहारवर्मा ॥

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते
प्रथम उच्छ्वासः ॥

---

1. सहोपगत्य W., C.— 2. समस्त एव W., C.—समुपागतः Ar., S.— 3. °बन्धांश्च° S., Ar.— 4. हर्षकम्पितरतरं C., S. W., Bhû.; हर्षनिर्भरतरं Ms. W. note; हर्षनिर्भरसंभ्रमो° G.— 5. सहर्षोपगूढः S.

॥ अथ द्वितीय उच्छ्वासः ॥

देव त्वयि तदावतीर्णे द्विजोपकारायासुरविवरं त्वदन्वेषणप्रसृते च मित्रगणेऽहमपि महीमटन्नङ्गेषु गङ्गातटे बहिश्चम्पायाः कश्चिदस्ति तपःप्रभावोत्पन्नदिव्यचक्षुर्मरीचिर्नाम महर्षिरिति कुतश्चित्संलपतो जनसमाजादुपलभ्यामुतो बुभुत्सुस्त्वद्गतिं तमुद्देशमगमम्। न्यशामयं च तस्मिन्नाश्रमे कस्यचिच्चूतपोतकस्य च्छायायां कमप्युद्विग्नवर्णं तापसम्। अमुना चातिथिवदुपचरितः क्षणं विश्रान्तः क्वासौ भगवान्मरीचिः। तस्मादहमुपलिप्सुः प्रसङ्गप्रोषितस्य सुहृदो गतिम्। आश्चर्यज्ञानविभवो हि स महर्षिर्मह्यं विश्रुत इत्यवादिषम्। अथासावुष्णमायतं च निःश्वस्याशंसत्। आसीत्तादृशो मुनिरस्मिन्नाश्रमे। तमेकदा काममञ्जरी नामाङ्गपुरीवतंसस्थानीया वारयुवतिरश्रुबिन्दुताराकितपयोधरा सनिर्वेदमभ्युपेत्य कीर्णशिखण्डास्तीर्णभूमिरभ्यवन्दिष्ट। तस्मिन्नेव च क्षणे मातृप्रमुखस्तदाप्तवर्गः सानुक्रोशमनुप्रधावितस्तत्रैवाविच्छिन्नपातमपतत्। स किल कृपालुस्तं जनमार्द्रया गिरोत्थाप्यार्त्तिकारणं तां गणिकामपृच्छत्। सा तु सव्रीडेव सविषादेव सगौरवेव चाब्रवीत्। भगवन्, ऐहिकस्य सुखस्याभाजनं जनोऽयमामुष्मिकाय श्रेयसीयायार्त्यभ्युपपत्तिवित्तयोर्भगवत्पादयोर्मूलं शरणमभिप्रपन्न इति। तस्यास्तु जनन्युदञ्जलिः पलितशारशिखण्डबन्धस्पृष्टमुक्तभूमिरभाषत। भगवन्, अस्या मे दोषमेषा वो दासी विज्ञापयति। दोषश्च मम स्वाधिकारानुष्ठापनम्। एष हि गणिकामातुरधिकारो यद्दुहितुर्जन्मनः प्रभृत्येवाङ्गक्रिया तेजोबलवर्णमेधासंवर्धनेन दोषाग्निधातुसाम्यकृता मितेनाहारेण शरीरपोषणमापञ्चमाद्वर्षात्पितुरप्यनतिदर्शनं जन्मदिने पुण्यदिने चोत्सवोत्तरो मङ्गलविधिरध्यापनमनङ्गविद्यानां साङ्गानां

1. °प्रस्थिते Pa[d].— 9. अशंसत् W.— 10. अङ्गपुर्यवतंस° W.; C.; G.; Bhû; we accdg. to Pa[d]., S., Ah[d]. and Bhû. v. l.— 11. उपेत्य W., C.— 12. तदाप्तवर्गः W.— 12. पतति पातं M.— 13. गिराश्वस्य W., C.— 18. अस्यां W., Bhû.; दोष एषा W.— 19. यत् om. W., C.— 21. मिताहारेण W.—22. °दिनेषु twice G.; °दिने °दिनेषु C. °दिन twice Pa[d].

नृत्यगीतवाद्यनाट्यचित्रास्वाद्यगन्धपुष्पकलासु लिपिज्ञानवचनकौशलेषु च सम्यग्विनयनं शब्दहेतुसमयविद्यासु वार्त्तावार्तावबोधनमाजीवज्ञाने क्रीडाकौशले सजीवनिर्जीवासु च द्यूतकलास्वभ्यन्तरीकरणमभ्यन्तरकलासु वैश्वासिकजनात्प्रयत्नेन प्रयोगग्रहणं, यात्रोत्सवादिष्वादरप्रसाधितायाः स्फीतपरिवर्हायाः प्रकाशनं, प्रसङ्गवत्यां संगीतादिक्रियायां पूर्वसंगृहीतैर्ग्राह्यवाग्भिः सिद्धिलम्भनं, दिङ्मुखेषु तत्तच्छिल्पवित्तकैर्यशःप्रख्यापनं, कार्तान्तिकादिभिः कल्याणलक्षणोद्धोषणं, पीठमर्दविटविदूषकैर्भिक्षुक्यादिभिश्च नागरिकपुरुषसमवायेषु रूपशीलमाधुर्यप्रस्तावना, युवजनमनोरथलक्ष्यभूतायाः प्रभूततमेन शुल्केनावस्थापनं, स्वतो रागान्धाय तद्भावदर्शनोन्मादिताय वा जातिरूपवयोर्थऽशक्तिशौचत्यागदाक्षिण्यशिल्पमाधुर्योपपन्नाय स्वतन्त्राय प्रदानमधिकगुणायास्वतन्त्राय प्राज्ञतमायाल्पेनापि बहुव्यपदेशेनार्पणमस्वतन्त्रेण वा गान्धर्वसमागमेन तद्गुरुभ्यः शुल्कापहरणमलाभेऽर्थस्य कामस्वीकृते स्वामिन्यधिकरणे वा साधनं, रक्तस्य दुहित्रैकचारिणीव्रतानुष्ठापनं, नित्यनैमित्तिकप्रीतिदायकतया हृतशिष्टानां गम्यधनानां चित्रैरुपायैरपहरणमददता लुब्धप्रायेण च विगृह्यासनं, प्रतिहस्तिप्रोत्साहनेन लुब्धस्य रागिणस्त्यागशक्तिसंधुक्षणमसारस्य वाक्संतक्षणैर्लोकोपक्रोशनैर्दुहितृनिरोधनैर्व्रीडोत्पादनैरन्याभियोगैरवमानैश्चापवाहनमर्थदैरनर्थप्रतिघातिभिश्चानिन्द्यैरिभ्यैरनुबद्धार्थानर्थसंशयान्विचार्य भूयोभूयः संयोजनमिति। गणिकायाश्च गम्यं प्रति सज्जतैव न सङ्गः। सत्यामपि प्रीतौ न मातुर्मातृकाया वा शासनातिवृत्तिः। एवं स्थितेऽनया प्रजापतिविहितं स्वधर्ममुल्लङ्घ्य क्वचिदागन्तुके रूपमात्रधने विप्रयूनि स्वेनैव व्ययेन रममाणया मासमात्रमत्यवाहि। गम्यजनश्च भूयानर्थयोग्यः प्रत्याचक्षाणयानया प्रकोपितः। स्वकुटुम्बकं चावसादितम्। एषा कुमतिर्न कल्याणीति निवारयन्त्यां मयि वनवासाय कोपात्प्रस्थिता। सा

1. मात्रा°— 7. ऽपघोषणं W.; घोषणं S.— 9. प्रभूतायाः W., ऽपस्थापनं S.— 13. गुरुभ्य. W.— 14. अधिकगुणे S.; वा om. Bhû.; च Pa[d].—रक्ततरस्य C.; G.— 19. अनिन्द्यरभ्यैः C., W.— 22. धनव्ययेन C., W.

चेदियमहार्यनिश्चया सर्व एष जनोऽत्रैवानन्यगतिरनशनेन संस्थास्यत इत्यरोदीत् ।

अथ सा वारयुवतिस्तेन तापसेन भद्रे ननु दुःखाकरोऽयं वनवासः । तस्य फलमपवर्गः स्वर्गो वा । प्रथमस्तु तयोः प्रकृष्टज्ञानसाध्यः प्रायो दुःसंपाद एव । द्वितीयस्तु सर्वस्यैव सुलभः कुलधर्मानुष्ठायिनः । तदशक्यारम्भादुपरम्य मातुर्मते वर्तस्वेति सानुकम्पमभिहिता । सा तु प्रत्यवादीत् । यदि भगवत्पादमूलमशरणं शरणमस्तु मम कृपणाया हिरण्यरेता देव एवेत्युदमनायत । स तु मुनिरनुविमृश्य गणिकामातरमवदत् । संप्रति गच्छ गृहान् । प्रतीक्षस्व कानिचिद्दिनानि यावदियं सुकुमारी सुखोपभोगसमुचिता सत्यरण्यवासोद्वेजिता भूयोभूयश्चास्माभिर्विबोध्यमाना प्रकृतावेव स्थास्यतीति ।

तथेति तस्याः प्रतियाते स्वजने सा गणिका तमृषिमलघुभक्तिर्धौतोद्गमनीयवासिनी नात्यादृतशरीरसंस्कारा वनतरुपोतकालवालपूरणैर्देवतार्चनकुसुमोच्चयावचयप्रयासैर्नैकविकल्पोपहारकर्मभिः कामशासनार्थे च गन्धमाल्यधूपदीपनृत्यगीतवाद्यादिभिः क्रियाभिरेकान्ते च त्रिवर्गसंबन्धिनीभिः कथाभिरध्यात्मवादैश्चानुकूलैरल्पीयसैव कालेनान्वरञ्जयत् ।

एकदा च रहसि रक्तं तमुपलक्ष्य मूढः खलु लोको यत्सह धर्मेणार्थकामावपि गणयतीति किंचिदस्मयत । कथय वासु केनांशेनार्थकामातिशायी धर्मस्तवाभिप्रेत इति प्रेरिता मरीचिना लज्जामन्थरमारभताभिधातुम् । इतः किल जनाद्भगवतस्त्रिवर्गबलाबलज्ञानम् । अथवा तदपि प्रकारान्तरं दासजनानुग्रहस्य । भवतु श्रूयताम् । ननु धर्मादृतेऽर्थकामयोरनुत्पत्तिरेव । तदनपेक्ष एव धर्मो निवृत्तिसुखप्रसूतिहेतुरात्मनः समाधानमात्रसाध्यश्च सोऽर्थकामवद्बाह्यसाधनेषु नात्यायतते । तत्त्वदर्शि-

---

2. अवादीत् W.— 8. हिरण्यरेता एव W.; हिरण्यरेता देव इ° S.— 10. अरण्यवासेन. G.; °वासव्यसनेन C.— 12. °भक्तिभिः Pa^d.— 14. °कुसुमसमुच्चया°. W., C., S., G., Bhû.; we accdg. to Pa^d.—अनेकवि° W.— 16. अनुरूपैः W., C.—20. सलज्जा W.— 23. स धर्मः G., C.

नोपबृंहितश्च यथाकथंचिदप्यनुष्टीयमानाभ्यां नार्थकामाभ्यां बाध्यते। बाधितोपि चाल्पायासप्रतिसमाहितस्तमपि दोषं निर्हत्य श्रेयसेऽप्यनल्पाय कल्पते। तथा हि पितामहस्य तिलोत्तमायामभिलाषो भवानीपतेर्मुनिपत्नीसहस्रसंदूषणं पद्मनाभस्य षोडशसहस्रान्तःपुरविहारः प्रजापतेः स्वदुहितर्यपि प्रणयप्रवृत्तिः शचीपतेरहल्याजारता शशाङ्कस्य गुरुतल्पगमनमंशुमालिनो वडवालङ्घनमनिलस्य केसरिकलत्रसमागमो बृहस्पतेरुतथ्यभार्याभिसरणं पराशरस्य दाशकन्यादूषणं पाराशर्यस्य भ्रातृदारसंगतिरत्रेर्मृगीसमागम इति। अमराणां च तेषु तेषु कार्येष्वासुरविप्रलम्भनानि ज्ञानबलान्न धर्मपीडामावहन्ति। धर्मपूते च मनसि नभसीव न जातु रजोनुषज्यते। तन्मन्ये नार्थकामौ धर्मस्य शततमीमपि कलां स्पृशत इति।

श्रुत्वैतदृषिरुदीर्णरागवृत्तिरभ्यधात्। अयि विलासिनि साधु पश्यसि। न धर्मस्तत्त्वदर्शिनां विषयोपभोगेनोपरुध्यत इति। किंतु जन्मनः प्रभृत्यर्थकामवार्तानभिज्ञा वयम्। ज्ञेयौ चेमौ किंरूपौ किंपरिवारौ किंफलौ चेति। सा त्वब्रवीत्। अर्थस्तावदर्जनवर्धनरक्षणात्मकः कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यसंधिविग्रहादिपरिवारस्तीर्थप्रतिपादनफलश्च। कामस्तु विषयातिसक्तचेतसोः स्त्रीपुंसयोर्निरतिशयसुखस्पर्शविशेषः। परिवारस्तु तस्य यावदिह रम्यमुज्ज्वलं च वस्तु। फलं पुनः परमाह्लादनं परस्परविमर्दजन्म स्मर्यमाणमधुरमुदीरिताभिमानमनुत्तमं सुखमपरोक्षं स्वसंवेद्यमेव तस्यैव कृते विशिष्टस्थानवर्तिनः कष्टानि तपांसि महान्ति दानानि दारुणानि युद्धानि भीमानि समुद्रलङ्घनादीनि मानवाः समाचरन्तीति।

निशम्यैतन्नियतिबलान्नु तत्पाटवान्नु स्वबुद्धिमान्द्यान्नु स्वनियममनादृत्य तस्यामसौ प्रासजत्। सा सुदूरं मूढात्मानं च तं प्रवहणेन

1. °उपबृंहितस्तु W.— 2. अपि om. W.— 5. अनिलस्य° W.— 15. चेति W.— 17. °अतिसक्त° Bhû.: अभिषिक्त° G.— 18. वे om G., वस्तु om. C.;— 19. स्वसंवेद्यं om. G., S.— 21. समुद्रलङ्घनादीनि om. C.— 22. नियतिबलात्तु W.

नीत्वा पुरमुदारशोभया राजवीथ्या स्वभवनमनैषीत् । अभूच्च घोषणा श्वः कामोत्सव इति । उत्तरेद्युः स्नातानुलिप्तमारचितमञ्जुमालमारब्धकामिजनवृत्तं निवृत्तस्ववृत्ताभिलाषं क्षणमात्रेऽपि गते तया विना दूयमानं तमृषिमृद्धिमता राजमार्गेणोत्सवसमाजं नीत्वा क्वचिदुपवनोद्देशे युवतिजनशतपरिवृतस्य राज्ञः संनिधौ स्मितमुखेन तेन भद्रे भगवता सह निषीदेत्यादिष्टा सविभ्रमं कृतप्रणामा सस्मितं न्यषीदत् ।

तत्र काचिदुत्थाय बद्धाञ्जलिरुत्तमाङ्गना देव जितानयाहम् । अस्यै दास्यमद्यप्रभृत्यभ्युपेतं मयेति प्रभुं प्राणंसीत् । विस्मयहर्षमूलश्च कोलाहलो लोकस्योदजिहीत । हृष्टेन च राज्ञा महार्हैरलंकारैर्महता च परिवर्हेणानुगृह्य विसृष्टा वारमुख्याभिः पौरमुख्यैश्च गणशः प्रशस्यमाना स्वभवनमगत्वैव तमृषिमभाषत । भगवन् अयमञ्जलिः । चिरमनुगृहीतोयं दासजनः । स्वार्थ इदानीमनुष्ठेय इति । स तु रागादशनिहत इवोद्भ्राम्याब्रवीत् । प्रिये किमेतत् । कुत इदमौदासीन्यम् । क्व गतस्तव मय्यसाधारणोनुराग इति । अथ सा सस्मितमिदमवादीत् । भगवन् ययाद्य राजकुले मत्तः पराजयोभ्युपेतस्तस्याश्च मम च कस्मिंश्चित्संघर्षे महर्षिं मरीचिमावर्जितवतीव श्लाघस इति तयाहमधिक्षिप्ता दास्यपणबन्धेन चास्मिन्नर्थे प्रावर्तिषि । सिद्धार्था चास्मि त्वत्प्रसादादिति । स तया तथावधूतो दुर्मतिः कृतानुशयः शून्यवत्र्यवर्तिष्ट । यस्तयैवं कृतस्तपस्वी तमेव मां महाभाग मन्यस्व । स्वशक्तिनिषिक्तं रागमुद्धृत्य तयैव बन्धक्या महद्वैराग्यमर्पितम् । अचिरादेव शक्य आत्मा त्वदर्थसाधनक्षमः कर्तुम् । अस्यामेव तावदङ्गपुर्यां चम्पायामिति ।

---

2. आरचितमुण्डमालं G., S., W; आचरित° Pa[d].—3. क्षणमात्रेपि G., S.; गतेपि C., वापि om W.— 3. दूयमानचित्तं C., S.— 5. जन om. W.—समासदत्तत्र स्मितमुखेन. W.— 8. तद्दास्यम् W.— 10. गुणतः M.— 12. अशनिनिहतः W.— 14. इदं om. W., C.— 18. तयास्म्यहम° G., C., S.; we accdg. to W. and Bhû.— 18. शून्यमेव G., S.— 19. शक्ति om. C.— 20. त्वदर्थसंपादन° S.

अथ तन्मनश्च्युततमःस्पर्शभियेवास्तं रविरगादपिमुक्तश्च रागः संध्यात्वेनास्फुरत् । तत्कथादत्तवैराग्याणीव कमलवनानि समकुचन् । अनुमतमुनिशासनस्त्वहममुनैव सहोपास्य संध्यामनुरूपाभिः कथाभिस्तमनुशय्य नीतरात्रिः प्रत्युन्मिषत्युदयप्रस्थदावकल्पे कल्पद्रुमकिसलयावधीरिण्यरुणार्चिषि तं नमस्कृत्य नगरायोदचलम् । अदर्शं च मार्गाभ्यासवर्तिनः कस्यापि क्षपणकविहारस्य बहिर्विविक्ते रक्ताशोकषण्डे निषण्णमस्पृष्टसमाधिमाधिक्षीणमग्रगण्यमनभिरूपाणां कृपणवर्णकमपि क्षपणकम् । उरसि चास्य शिथिलितमलनिश्चयान्मुखान्निपततोऽश्रुबिन्दूनलक्षयम् । अप्राक्षं चान्तिकोपविष्टः । क्व तपः क्व च रुदितम् । न चेद्रहस्यमिच्छामि श्रोतुं शोकहेतुमिति । सोऽब्रूत । सौम्य श्रूयताम् । अहमस्यामेव चम्पायां निधिपालितनाम्नः श्रेष्ठिनो ज्येष्ठसूनुर्वसुपालितो नाम । वैरूप्यात्तु मम विरूपक इति प्रसिद्धिरासीत् । अन्यश्चात्र सुन्दरक इति यथार्थनामा कलागुणैः समृद्धोपि वसुना नातिपुष्टोऽभवत् । तस्य च मम च वपुर्वसुनी निमित्तीकृत्य वैरं वैरोपजीविभिः पौरधूर्तैरुदपाद्यत । ततस्त एव कदाचिदावयोरुत्सवसमाजे स्वयमुत्पादितमन्योन्यावमानमूलमधिक्षेपवचनव्यतिकरमुपशमय्य न वपुर्वसु वा पुंस्त्वमूलम् । अपि तु यः प्रकृष्टगणिकाप्रार्थ्ययौवनो स एव पुमान् । अतो युवतिललामभूता काममञ्जरी यं वा कामयते स हरतु सुभगपताकामिति व्यवास्थापयन् । तदभ्युपेत्यावां प्राहिणुव तस्यै दूतान् । अहमेव किलामुष्या स्मरोन्मादहेतुरासम् । आसीनयोश्चावयोर्मामिवोपगम्य सा नीलोत्पलमयामिवापाङ्गदामाङ्गे मम मुञ्चती तं जनमपत्रपयाधोमुखं व्यधत्त । सुभगंमन्येन च मया स्वधनस्य स्वगृहस्य स्वगणस्य स्वदेहस्य स्वजीवितस्य च सैवेश्वरी कृता कृतश्चाहमनया

2. °स्नानि om. M.— 6. अभ्यास° W., Bhû., Ab^{d}. बहिश्चन्यायाः— S. निपतितान् W.—12. तु. om. W.—15. त एव om. S.— 16. °वचनशतव्याति° G.; वचनशतव्यतिकरशत° S.— 17. प्रकृष्ट...नो हि यः स पु° C.; W.— 19. तदभ्यु° om. W., C.— 21. अपाङ्गदाम W., C., S., Bhû.; we accdg. to G. and Pa^{d}.— 22. सुभगेन G., C., S., W., we accdg. to Pa^{d}.

मलमल्लकशेषो हृतसर्वस्वस्तया चापवाहितः । अपद्य लोकोपहासलक्ष्यतामक्षमश्च धिक्कृतानि पौरवृद्धानां सोढुमिह जैनायतने मुनिनैकेनोपदिष्टमोक्षवर्त्मा सुकर एष वेशो वेशनिर्गतानामित्युदीर्णवैराग्यस्तदपि कौपीनमजहाम् । अथ पुनः प्रकीर्णमलपङ्कः प्रबलतरकेशलुञ्चनव्यथः प्रकृष्टतमक्षुत्पिपासादिदुःखः स्थानासनशयनभोजनेषु द्विप इव नवग्रहो बलवतीभिर्यन्त्रणाभिरुद्वेजितः प्रत्यवामृशम् । अहमस्मि द्विजातिः । अस्वधर्मो ममैष पाषण्डपथावतारः । श्रुतिस्मृतिविहितेनैव वर्त्मना मम पूर्वजाः प्रावर्तन्त । मम तु मन्दभाग्यस्य निन्द्यवेषममन्ददुःखायतनं हरिहरहिरण्यगर्भादिदेवतापवादश्रवणनैरन्तर्यात्प्रेत्यापि निरयफलम् । अफलं विप्रलम्भप्रायमीदृशमिदमधर्मवर्त्म धर्मवत्समाचरणीयमासीदिति । प्रत्याकलितस्वदुर्नयः पिण्डीखण्डं विविक्तमेतदासाद्य पर्याप्तमश्रु मुञ्चामीति । श्रुत्वा चैतदनुकम्पमानोऽब्रवम् । भद्र क्षमस्व कंचित्कालमत्रैव निवस । निर्जेन क्षुब्नेनासावेव वेश्या यथा त्वां योजयिष्यति तथा यतिष्ये । सन्त्युपायास्तादृशा इत्याश्वास्य तमनूत्थितोऽहम् । नगरमाविशन्नेव चोपलभ्य लोकवादाल्लुब्धसमृद्धपूर्णं पुरमित्यर्थानां नश्वरत्वं च प्रदर्श्य प्रकृतिस्थानमूंन्विधास्यन्कर्णीसुतप्रहिते पथि मतिमकरवम् । अनुप्रविश्य च द्यूतसभामक्षधूर्तैः समगंसि । तेषां च पञ्चविंशतिप्रकारासु सर्वासु द्यूताश्रयासु कलासु कौशलमक्षभूमिहस्तादिषु चात्यन्तदुरुपलक्ष्याणि कूटकर्माणि तन्मूलानि सावलेपान्याधिक्षेपवचनानि जीवितनिरपेक्षाणि संरम्भविचेष्टितानि सभिकप्रत्ययव्यवहारान्न्यायबलप्रतापप्रायानङ्गीकृतार्थसाधनक्षमान्बलिषु सान्त्वनानि दुर्बलेषु भर्त्सि-

1. हृतसर्वस्वतया चा° C.; च om. W.—2. इहैवायतने W.; उपदिष्ट उत्तमो व° W.— 4. संकीर्ण° W.— 7. पाषण्डि° S., C.— 8. एव om. S.— 10. अफलं om. S.—15. अहं om. G., S; अभ्युत्थितः W.; उत्थितः C., G.—16. लुब्धेभ्यपू° G., Ah[d].; लुब्धसाभिकामिभ्यपू° S.— 17. अथ प्रतिपद्य. G.; अनुप्रपद्य Bhû.;— 18. च om. S.— 18. द्यूतसमाजम° W.—च om. W., S. C.; we accdg. to G. and Pa[d].— 22. प्रयोजितार्थसाधनक्षमान् C., G., जितार्थ° S.

तानि पक्षरचनानैपुणमुच्चावचानि प्रलोभनानि कलहप्रभेदवर्णनानि द्रव्यसंविभागौदार्यमन्तरान्तराश्लीलप्रायान्कलकलानित्येतानि चान्यानि चानुभवन्न तृप्तिमध्यगच्छम्। अहसं च किंचित्प्रमाददत्तशारे क्वचित्कितवे। प्रतिकितवस्तु निर्दहन्निव क्रोधताम्रया दृशा मामभिवीक्ष्य शिक्षयसि रे द्यूतवर्त्म हासव्याजेन। आस्तामयमशिक्षितो वराकः। त्वयैव तावद्विचक्षणेन देविष्यामीति द्यूताध्यक्षानुमत्या व्यत्यषजत्। मया जितश्चासौ षोडशसहस्राणि दीनाराणाम्। तदर्धं सभिकाय लब्धेभ्यश्च दत्त्वार्धं स्वीकृत्योदतिष्ठम्। उदतिष्ठंश्च तत्र गतानां हर्षगर्भाः प्रशंसालापाः। प्रार्थयमानसभिकानुरोधाच्च तदगारेऽत्युदारमभ्यवहारविधिमकरवम्। यन्मूलश्च मे दुरोदरावतारः स मे विमर्दको नाम विश्वास्यतरं द्वितीयं हृदयमासीत्।

तन्मुखेन च सारतः कर्मतः शीलतश्च सकलमेव नगरमवधार्य धूर्जटिकण्ठकल्माषकालतमे तमसि नीलनिवसनार्धोरुकपरिहितो बद्धतीक्ष्णकौक्षेयकः फणिमुखकाकलीसंदंशकपुरुषशीर्षकयोगचूर्णयोगवर्तिकामानसूत्रकर्कटकरज्जुदीपभाजनभ्रमरकरण्डकप्रभृत्यनेकोपकरणयुक्तो गत्वा कस्यचिल्लुब्धेश्वरस्य गृहे संधिं छित्त्वा पटभाससूक्ष्मच्छिद्रालक्षितान्तर्गृहप्रवृत्तिरव्यग्रो निजगृहमिवानुप्रविश्य नीवीं सारवतीमादाय निरगाम्। नीलनीरदनिकरपीवरतिमिरनिबिडितायां राजवीथ्यां झटिति शतह्रदासंपातमिव क्षणमालोकमलक्षयम्। अथासौ नगरदेवतेव नगरमोषपरोषिता निःसंबाधवेलायां निःसृता संनिकृष्टा काचिदुन्मिषद्भूषणा युवतिराविरासीत्। कासि वासु क्व यासीति सदयमुक्ता त्रासगद्गदमगादीत्। आर्य पुर्यामस्यामर्यवर्यः कुबेरदत्त-

1. नैपुण्यं W.; उपप्रलोभ° Bhû., W., S., C.— 5. रे om. S., G.— 8. अनुदतिष्ठंश्च S.— 9. अत्युदारं om. W., Com. do not explain it.— 12. च om. S.; शीलतः om. S.— 13. नीलवसना° W.— 15. [illegible] Bhû.— 16. पटभास Pa[d].; पटहास° C.; we accdg. to Bhû., Ah[c].; S. पटभास°.—18. °तिमिरभारनिबिडितायां G.; S.; निबिडपीडितायां C., W.; °तमोनि° Pa[d].;— 21. °विभूषणा S.; कासि: om. S.— 22. सगद्गदं नाम° W.—अर्द्य C. W. S. कुबेरदत्त° W.

नामा प्रतिवसति । अस्म्यहं तस्य कन्या । मां जातमात्रां धनमित्रनाम्नेऽत्रत्यायैव कस्मैचिदिभ्यकुमारायान्वजानाद्भार्यां मे पिता । स पुनरस्मिन्नत्युदारतया पित्रोरन्ते वित्तैर्निजैः क्रीत्वैवार्थिवर्गाद्दारिद्र्यं दरिद्रति सत्यथोदारक इति प्रीतलोकाधिरोपितापरश्लाघ्यनामनि वरयत्येव मां तरुणीभूतामधन इत्यदत्त्वार्थपतिनाम्ने कस्मैचिदितरस्मै यथार्थनाम्ने सार्थवाहाय दित्सति मे पिता । तदमङ्गलमद्य किल प्रभाते भावीति ज्ञात्वा प्रागेव प्रियतमदत्तसंकेता वञ्चितस्वजना निर्गत्य बाल्याभ्यस्तेन वर्त्मना मन्मथाभिसरा तदागारमभिसरामि । तन्मां मुञ्च गृहाणेतद्भाण्डमित्युन्मुच्य मह्यमर्पितवती । दयमानश्चाहमब्रवम् । एहि साध्वि त्वां नयेयं त्वत्प्रियावसथमिति त्रिचतुराणि पदान्युदचलम् । आपतच्च दीपिकालोकपरिलुप्यमानतिमिरभारं यष्टिकृपाणपाणि नागरिकबलमनल्पम् । दृष्ट्वैव प्रवेपमानां कन्यकामवदम् । भद्रे मा भैषीः । अस्त्ययमसिद्वितीयो मे बाहुः । अपि तु मृदुरयमुपायस्त्वदपेक्षया चिन्तितः । शयेऽहं भावितविषवेगविक्रियः । त्वयामी वाच्याः । निशि वयमिमां पुरीं प्रविष्टाः । दष्टश्च ममैष नायको दर्वीकरेणामुष्मिन्सभागृहकोणे । यदि वः कश्चिन्मन्त्रवित्कृपालुः स एवैनमुज्जीवयन्मम प्राणानाहरेदनाथाया इति । सापि बाला गत्यन्तराभावाद्भयगद्गदस्वरा बाष्पदुर्दिनाक्षी बद्धवेपथुः कथंकथमपि गत्वा मदुक्तमन्वतिष्ठत् । अशयिषि चाहं भावितविषविक्रियः । तेषु कश्चिन्नरेन्द्राभिमानी मां निर्वर्ण्य मुद्रातन्त्रमन्त्रध्यानादिभिश्चोपक्रम्याकृतार्थो गत एवायं कालदष्टः । तथा हि । स्तब्धश्यावमङ्गं रुद्धा दृष्टिः । शान्त

---

1. वसति W.— 3. अमुष्मिन् W., C., S.; दरिद्रत्यथो S.; दारिद्र्यात्युदार° G.— 4. इति च W., C.— 8. मन्मथैकाभिसरा S., G.; °सारा Bhû.— 10. नयै W., त्वत्प्रियतमं W., C.; °प्रियं G.; प्रियावसं S.— 12. दृष्ट्वैव om. C.; W., S., Ar.— 13. अयम् om. W.— 14. शयेयं W., शयेय C.; शयीयाहं S., we accdg. to Pa[d]. and G.—°विक्रिय° om. S.; त्वयाप्यमी W.— 16. सभाकोणे C., G., S.; कोण एव W.— 16. एव तमनुजी° W.; एव om. C.— 19. नरेन्द्रमानी S., G.— 21, °श्यावर्ण° W.; Bhû.

एवोन्मा । शुचालं खलु श्वोऽभिसारकारिण्यामः । कोऽतिवर्तते दैवमिति सहेतरैः प्रायात् ।

उत्थितश्चाहमुदारकाय तां नीत्वाब्रवम् । अहमस्मि कोऽपि तस्करः । त्वद्गतेनैव चेतसा सहायभूतेन स्वामिमामभिसरन्तीमन्तरोपलभ्य कृपया त्वत्समीपमनैषम् । भूषणमिदमस्या इत्यंशुपटलपाटितध्वान्तजालं तदर्पितवान् । उदारकस्तु तदादाय सलज्जं च सहर्षं च ससंभ्रमं च मामभाषत । आर्य त्वयैवेयमस्यां निशि प्रिया मे दत्ता वाक्पुनर्ममापहृता । तथा हि । न जाने वक्तुं त्वत्कर्मैतदद्भुतमिति । न ते स्वशीलमद्भुतत्वमतिभाति । नैवमन्येनापि कृतपूर्वमिति प्रतिनियतैव वस्तुशक्तिः । न हि त्वय्यन्यदीया लोभादयः । त्वयाद्य साधुतोन्मीलितेति तस्करस्त्वत्पूर्वविज्ञानेभ्यो न रोचते । दृष्टमिदानीमौदार्यस्य स्वरूपमिति त्वदाशयमननुमान्य न युक्तो निश्चयः । त्वयामुना सुकृतेन क्रीतोऽयं दासजन इत्यसारमतिगरीयसा क्रीणामीति न ते प्रज्ञाविक्षेपः । प्रियादानस्य प्रतिदानमिदं शरीरमिति तदलाभे निधनोन्मुखमिदमपि त्वयैव दत्तम् । अथवैतावदत्र प्राप्तरूपम् । अद्यप्रभृति भर्तव्योऽयं दासजन इति मम पादयोरपतत् । उत्थाप्य चैनमुरसोपश्लिष्याभाषिषि । भद्र काद्य ते प्रतिपत्तिरिति । सोऽभ्यधत्त । न शक्नोमि चैनामत्र पित्रोरनभ्यनुज्ञयोपयम्य जीवितुम् । अतोऽस्यामेव यामिन्यां देशमिमं जिहासामि । को वाहं यथा त्वमाज्ञापयसीति । अथ मयोक्तम् । अस्त्वेतत् । स्वदेशो देशान्तरमिति नेयं गणना विदग्धस्य पुरुषस्य । किंतु बालेयमनल्पसौकुमार्या कष्टाः प्रत्यवायभूयिष्ठाश्च कान्तारपथाः । शैथिल्यमिव किंचित्प्रमादस्त्वयोरनयैनेदृशेन देशत्यागेन संभाव्यते । तत्सहानया सुखमिहैव वस्तव्यम् । एहि नयावैनां

4. सहायेन S., G.— 6. the first च om. S.; the first two च om. G.— 9. नड ते स्व° W.; न च स्व° S.— 15. अथ प्राप्तरूपं C., G.— 18. पित्रोः W.; मातापित्रोः S.— 19. मयोक्तं कर्तव्यमस्त्वेतद्देशो S.— 20. विदग्धस्य om. [illegible] ध्याव चैनां S.; नयाव चैनां G.

स्वमेवावासमिति । अविचार्यानुमते तेन सद्य एव तां तद्गृहमुपनीय तयैवापसर्पभूतया तत्र मृद्भाण्डावशेषमचोरयाव । ततो निष्पत्य क्वचिन्मुषितकं निधाय समुच्चलन्तौ नागरिकसंपातेन मार्गपार्श्वशायिनं कंचिन्मत्तवारणमुपरिपुरुषमाकृष्याध्यारोहाव । ग्रैवेयग्रोतपादयुगलेन च मयोत्थाप्यमान एव पातिताधोरणपृथुलोरःस्थलपरिणतः पुरीतल्लता-परीतदन्तकाण्डः स रक्षिकवलमाक्षिणोत् । अध्वंसयाव चामुनैवार्थ-पतिभवनम् । अपवाह्य च क्वचन जीर्णोद्याने शाखाग्राहिकयावत-राव । स्वगृहं गतौ च स्नातौ शयनमध्यशिश्रियाव ।

तावदेवोदगादुदधेरुदयाचलेन्द्रपद्मरागशृङ्गकल्पं कल्पद्रुमहेमपल्लवा-पीडपाटलं पतङ्गमण्डलम् । उत्थाय च धौतवक्त्रौ प्रगेतनानि मङ्गला-न्यनुष्ठायास्मत्कर्मतुमुलं पुरमनुविचरन्तावशृणुव वरवधूगृहेषु कोला-हलम् । अथार्थैरर्थपतिः कुबेरदत्तमाश्वास्य कुलपालिकाविवाहं मासावधिकमकल्पयत् । उपह्वरे पुनरित्यशिक्षयं धनमित्रम् । उप-तिष्ठ सखे । एकान्त एव चर्मरत्नभस्त्रिकामिमां पुरस्कृत्याङ्गराजं-माचक्ष्व । जानात्येव देवो नैककोटिसारस्य वसुमित्रस्य मां धनमित्रं नामैकपुत्रम् । सोऽहं मूलहरत्वमेत्यार्थिवर्गादस्म्यवज्ञातः । मदर्थमेव संवर्धितायां कुलपालिकायां महादारिद्र्यदोषात्पुनः कुबेरदत्तेन दुहितर्य-र्थपतये दित्सितायामुद्वेगादुज्झितुमसूनुपनगरभवं जरद्वनमवगाह्य कण्ठ-न्यस्तशस्त्रिकः केनापि जटाधरेण निवार्यैवमुक्तः । किं ते साह-सस्य मूलमिति । मयोक्तम् । अवज्ञासोदर्यं दारिद्र्यमिति । स पुनरेवं कृपालुरन्वग्रहीत् । तात मूढोऽसि । नान्यत्पापिष्ठतममात्मत्यागात् । आत्मानमात्मनानवसाद्यैवोद्धरन्ति सन्तः । सन्त्युपाया धनार्जनस्य

1. स्ववासं W.; सयैवैनां W.—2. मृद्भाण्डावशेषं S., G.—3. नागरिकपुरुषसंपाते G., S., C.; W., Bhû.— 4. उपरिपुच्छं C.; ग्रैवेयकप्रतोद° W.— 5. गजपतिः पतिता° S.; G.—7. चावतराव S.; C.—9. तावत्तोद° S.—11. °तुमुलत्वम् M. अनु चरन्तौ W.— 13. पुनराशिक्षवं W.— 14. चर्मभस्त्रिकां S.; Bhû.— 16. स्ववर्गावज्ञातः S.— 18. उपपौरिकं S., उपनगरागिक G.— 20. अवज्ञासोदर्यं° W., G., S.—21. पापतमं S.

बहवो नैकोपि च्छिन्नकण्ठप्रतिसंधानपूर्वस्य प्राणलाभस्य । किमनेन । सोऽस्म्यहं मन्त्रसिद्धः । साधितेयं लक्षग्राहिणी चर्मरत्नभस्त्रिका । चिरमहमस्याः प्रसादात्कामरूपेषु कामप्रदः प्रजानामवात्सम् । मत्स- रिण्यां जरसि भूमिस्वर्गमत्रेद्देशे प्रवेक्ष्यन्नागतः । तामिमां प्रतिगृहाण । मदन्यत्र चेयं वणिग्भ्यो वारमुख्याभ्यो वा दुग्ध इति हि तन्त्रता प्रतीतिः । किंतु यत्सकाशादन्यायापहृतं तत्तस्मै प्रत्यर्पणीयम् । न्याया- र्जितं तु देवब्राह्मणेभ्यस्त्याज्यम् । तथेयं देवतेव शुचौ देशे निवे- श्यार्च्यमाना प्रातःप्रातः सुवर्णपूर्णैव दृश्यते । स एष कल्प इति बद्धाञ्जलये मह्यमेनां दत्त्वा किमपि ग्रावच्छिद्रं प्राविशत् । इयं च रत्नभूता चर्मभस्त्रिका देवायानिवेद्य नोपजीव्येत्यानीता । परंतु देवः प्रमाणमिति । राजा च नियतमेव वक्ष्यति । भद्र प्रीतोऽस्मि । गच्छ यथेच्छमेनामुपभुङ्क्ष्वेति । भूयश्च ब्रूहि । यथा न कश्चिदेनां मुष्णाति तथानुगृह्यतामिति । तदप्यवश्यमसावभ्युपेष्यति । ततः स्वगृहमेत्य यथोक्तमर्थत्यागं कृत्वा दिने दिने वरिवस्यमानां स्तेयलब्धैरर्थैर्नक्तमापूर्य प्राह्णे लोकाय दर्शयिष्यसि । ततः कुबेरदत्तस्तृणाय मत्वार्थपतिमर्थलुब्धः कन्यकया स्वयमेव त्वामुपस्थास्यति । अथ कुपितोऽर्थपतिर्व्यवहर्तु- मर्थगर्वादभियोक्ष्यते । तं च भूयश्चित्रैरुपायैः कौपीनावशेषं करिष्यावः । स्वकं च चौर्यमनेनैवाभ्युपायेन सुप्रच्छन्नं भविष्यतीति । हृष्टश्च धनमित्रो यथोक्तमन्वतिष्ठत् । तदहरेव मन्नियोगाद्विमर्दकोर्थपतिसेवा- भियुक्तस्तस्योदारके वैरमभ्यवर्धयत् । अर्थलुब्धश्च कुबेरदत्तो निवृ- त्यार्थपतेर्धनमित्रायैव तनयां तानुनयं प्रादित्सत । प्रत्यवभ्राचार्यपतिः ।

एष्वेव दिवसेषु काममञ्जर्याः स्वसा यवीयसी रागमञ्जरी नाम पञ्चवीरगोष्ठे संगीतकमनुष्ठास्यतीति सान्द्रादरः समागमन्नागरजनः । स चाहं सह सख्या धनमित्रेण तत्र संन्यधिषि । प्रवृत्तनृत्यायां च

1. अपि om. W.—5. वारयोषिन्मुख्याभ्य W.; तत् om. W.— 6. किंतं तत्तस्मै G.— 8. कल्पविधि: इति बद्धाञ्जलिरतिष्ठम् । W.—9. किमपि om. W.— 14. दर्श- यनिम् W.—23. संगीतं Bhû.— 24. नृत्यायां च तस्यां S. °नृत्तायां W.

तस्यां द्वितीयं रङ्गपीठे ममाभून्मनः। तद्दृष्टिविभ्रमोत्पलवनसञ्चापाश्रयश्च पञ्चशरो भावरसानां सामग्र्यात्समुदितबल इव मामतिमात्रमव्यथयत्। अथासौ नगरदेवतेव नगरमोपरोधिता लीलाकटाक्षमालाशृङ्खलाभिर्नीलोत्पलपलाशदामश्यामलाभिर्मामबध्नात्। नृत्योत्थिता च सा सिद्धिलाभशोभिनी किं विलासात्किमभिलाषात्किमकस्मादेव वा न जानेऽसकृन्मां सखीभिरप्यनुपलक्षितेनापाङ्गप्रेक्षितेन सविभ्रममारेचितभ्रूलतमभिवीक्ष्य सापदेशं च किंचिदाविष्कृतदशनचन्द्रिकं स्मित्वा लोकलोचनमानसानुयाता प्रातिष्ठत।

सोऽहं स्वगृहमेत्य दुर्निवारयोत्कण्ठया दूरीकृताहारस्पृहः शिरःशूलस्पर्शमपदिशन्विविक्ते तल्पे मुक्तैरवयवैरशयिषि। अतिनिष्णातश्च मदनतन्त्रे मामभ्युपेत्य धनमित्रो रहस्यकथयत्। सखे सैव धन्या गणिकादारिका यामेवं भवन्मनोऽभिनिविशते तस्याश्च मया सुलक्षिता भाववृत्तिः। तामप्यचिरादयुग्मशरः शरशयने शाययिष्यति। स्थानाभिनिवेशिनोश्च वामयत्नसाध्यः समागमः। किंतु सा किल वरकन्यका गणिका स्वधर्मप्रतीपगामिना भद्रोदारेणाशयेन समगिरत। गुणशुल्काहं न धनशुल्का। न च पाणिग्रहणादृतेऽन्यभोग्यं यौवनमिति। तच्च मुहुः प्रतिषिध्याकृतार्था तदग्रिणी काममञ्जरी माता च माधवसेना राजानमश्रुकण्ठ्यौ व्यजिज्ञपताम्। देव युष्मद्दासी रागमञ्जरी रूपानुरूपशीलशिल्पकौशला पूरयिष्यति मनोरथानित्यासीदस्माकं महत्याशा। सा च मूलच्छिन्ना यदियमतिक्रम्य स्वकुलधर्ममर्थनिरपेक्षा गुणेभ्य एव स्वं यौवनं विचिक्रीषते। कुलस्त्रीवृत्तमेवाच्युतमनुतिष्ठासति। एवं सति सा चेदियं देवपादाज्ञयापि तावत्प्रकृतिमापद्येत तदा पेशलं भवेदिति।

3. अत्रासौ W.— 4. पलाशश्यामलाभिः W., C.— 5. वा om. W.— 6. सविभ्रमारेचित° W., °लतां W., S.—आवर्जितदशन° S.— 11. सा.— 13. अचिराया° S.— 15. समगिरत W., S., Pa[d]., we accdg. to Bhû., C. G.,— 21. अच्युतं om. W.; °वृत्तेवान्यतमं S., C.; वृत्तमेवानयाष्टितं G.; we accdg. to Pa[d].

राज्ञा च तदनुरोधात्तथानुशिष्टा सत्यप्यनाश्रवैव सा यदासीत्तदास्याः स्वसा माता च रुदितनिर्बन्धेन राज्ञे समगिरेताम्। यदि कश्चिद्भुजङ्गोऽस्मदिच्छया विनैनां बालां विप्रलभ्य नाशयिष्यति स तस्कर-वद्वध्य इति। तदेवं स्थिते धनादृते न तत्स्वजनोऽनुमन्यते। न तु धन-दायासावभ्युपगच्छतीति विचिन्त्योत्राभ्युपाय इति।

अथ मयोक्तम्। किमत्र चिन्त्यम्। गुणैस्तामावर्ज्य गूढमर्थैस्तत्स्वजनं तोषयिष्यामीति। ततश्च काञ्चित्काममञ्जर्याः प्रधानदूतीं धर्मरक्षितां नाम शाक्यभिक्षुकीं चीवरपिण्डदानादिनोपसंगृह्य तन्मुखेन तया बन्धक्या पणबन्धमकरवम्। अजिनरत्नमुदारकान्मुषित्वा मया तुभ्यं देयं यदि प्रतिदानं रागमञ्जरीति। सोहं संप्रतिपन्नायां च तस्यां तथा तमर्थं संपाद्य मद्गुणोन्मादिताया रागमञ्जर्याः करकिसलयमग्रहीषम्। यस्यां च निशि चर्मरत्नस्तेयवादस्तस्याः प्रारम्भे कार्यान्तरापदेशेन समाहूतेषु शृण्वत्स्वेव नागरमुख्येषु मत्प्रणिधिर्विमर्दकोऽर्थपतिगृह्यो नाम भूत्वा धनमित्रमुल्लङ्घ्य बहुतर्जयत्। उक्तं च धनमित्रेण। भद्र कस्तवार्यो यत्परस्य हेतोर्मामाक्रोशसि। न स्मरामि स्वल्पमपि तवापकारं मत्कृतमिति। स भूयोऽपि तर्जयन्निवाब्रवीत्। स एष धनगर्वो नाम यत्परस्य भार्यां शुल्कक्रीतां पुनस्तत्पितरौ द्रव्येण विलोभ्य स्वीचिकीर्षसि। ब्रवीषि च कस्तवापकारो मत्कृत इति। ननु प्रतीतमेवैतत्सार्थवाहस्यार्थपतेर्विमर्दको बहिश्चराः प्राणा इति। सोहं तत्कृते प्राणानपि परित्यजामि ब्रह्महत्यामपि न परिहरामि। ममैकरात्रजागरप्रतीकारस्तवैष चर्मरत्नाहंकारदाहज्वर इति। तथा ब्रुवाणश्च पौरमुख्यैः सामर्षमाकुश्यापवाहितोऽभूत्। इयं च वार्त्ता कृत्रिमार्त्तिना धनमित्रेण चर्मरत्ननाशमादावेवोपक्षिप्य

2. समगिरतां C., S.—3. विप्रलोभ्य G., S.; विलोभ्य W.—5. इति om. W.—10. सोपि सहर्षं तथेति प्रतिपन्नायां S.; सोहं सहर्षं प्रति° G.—16. मयाकृतं W.—17. स्वां चिकीर्षसि G., W.—स एष करतव W.—21. सानन्दं निर्दिश्य C., W., S.; we accdg. to G., Ah[d].; गतोभूत् W., C.—22. एव om. W., C., S., G.; we accdg. to Pa[d].

पार्थिवाय निवेदिता । स चार्थपतिमाहूयोपह्वरे पृष्टवान् । अङ्ग किमस्ति कश्चिद्विमर्दको नामात्रभवत इति । तेन च मूढात्मनास्ति देव परं मित्रन् कश्च तेनार्थ इति कथिते राज्ञोक्तम् । अपि शक्तोपि तमाह्वातुमिति । बाढमस्मि शक्त इति निर्गत्य स्वगृहे वेशवाटे द्यूतसभायामापणे च निपुणमन्विष्यन्नोपलब्धवान् । कथं चोपलभेत स वराकः । स खलु विमर्दको मद्राहितत्वदभिज्ञानचिह्नो मन्नियोगात्त्वदन्वेषणायोज्जयिनीं तदहरेव प्रातिष्ठत । अर्थपतिस्तु तमदृष्ट्वा तत्कृतमपराधमात्मसंबद्धं मत्वा मोहाद्भयाद्वा प्रत्याख्याय पुनर्धनमित्रेण विभाविते कुपितेन राज्ञा निगृह्य निगडबन्धनमनीयत ।

तेष्वेव दिवसेषु विधिना कल्पोक्तेन चर्मरत्नं दोग्धुकामा काममञ्जरी पूर्वदुग्धं क्षपणीभूतविरूपकं रहस्युपसृत्य ततोऽपहृतं सर्वमर्थजातं तस्मै प्रत्यर्प्य सप्रश्रयं च बह्वनुनीय प्रत्यागमत् । सोऽपि कथंचिन्निर्ग्रन्थिकग्रहान्मोचितात्मा मदनुशिष्टो हृष्टतमः स्वधर्ममेव प्रत्यपद्यत । काममञ्जर्यपि कतिपयैरेवाहोभिरश्मन्तकशेषमजिनरत्नदोहाशया स्वमभ्युदयमकरोत् । अथ मत्प्रयुक्तो धनमित्रः पार्थिवं मिथो व्यज्ञापयत् । देव येयं गणिका काममञ्जरी लोभोत्कर्षाल्लोभमञ्जरीति लोकोपक्रोशपात्रमासीत्साद्य मुसलोलूखलान्यपि निरपेक्षं त्यजति । तन्मन्ये मच्चर्मरत्नलाभहेतु । तस्य खलु कल्पस्तादृशः । वणिग्भ्यो वारमुख्याभ्यश्च दुग्धे नान्येभ्य इति हि तद्गता प्रतीतिः । अतोऽमुष्यामस्ति मे शङ्केति । सा सद्य एव राज्ञा सह जनन्या समाहूयत । व्यथितवर्णेनेव मयोपह्वरे कथितम् । नूनमार्ये सर्वस्वत्यागादतिप्रकाशादाशङ्कनीयचर्मरत्नलाभा तदनुयोगायाङ्गराजेन समाहूयसे ।

---

2. परमं W.— 4. च om. G.; कथं वो° C.— 6. °अभिज्ञानचिह्नो Pa[d].— 7. °अपराधं नाम मत्संबन्धीति W.; आत्मसंबन्धीति C., S., G.— 9. विभावितेन C., W., G., S. we accdg. to Pa[d]. and Ah[d].— 10. विधिकल्पेन W.— 11. तदपहृतं W. —12. सप्रत्ययं बहू° G., C., W., and Pa[d]. v. l.— 13. निर्ग्रन्थाग्रहा° Bhû., Ah[d].— 14. कतिपयैरिव W.— 18. °लाभहेतुस्त° W.; °लाभहेतुकं G.; °लाभहेतं S.; लाभं हेतुं C.— 21 सर्वस्य W.

भूयोभूयश्च निर्बन्धया त्वया नियतमस्मि तदागतिस्त्वेनाहमपदेश्यः। ततश्च मे भावी चित्रवधः। मृते च मयि न जीविष्यत्येव मे भगिनी त्वं च निःस्वीभूता। चर्मरत्नं च धनमित्रमेव प्रति-भजिष्यति। तदियमापत्समन्ततोऽनर्थानुबन्धिनी। तत्किमत्र प्रति-विधेयमिति। तया तज्जनन्या चाश्रूणि विसृज्योक्तम्। अस्त्येवै-तदस्मद्भाग्यानिर्भिन्नमार्य रहस्यम्। राज्ञश्च निर्बन्धाद्धिस्त्रिश्चतुर्नि-तुल्यापि नियतमागतिरपदेश्यैव चोरितस्य त्वयि। त्वयि त्वपदिष्टे सर्वमस्मत्कुटुम्बमवर्तिष्ट। अर्थपतौ च तदपयशो लग्नम्। अङ्गपुर-प्रसिद्धं च तस्य कीनाशस्यास्माभिः संगतम्। अमुनैव तदस्मद्-दत्तमित्यपदिश्य वरमाल्ला गोपायितुमिति मामभ्युपगमय्य राजकुलम-गमताम्। राजानुयुक्ते च नैव न्याय्यो वैशकुलस्य वक्तुरपदेशः। न चार्थैर्न्यायार्जितैरेव पुरुषा वेशमुपतिष्ठन्तीत्यसकृदभियुज्य कर्णनासाच्छेदोपक्षेपभीषिताभ्यां दग्धबन्धकीभ्यां स एव तपस्वी तस्करत्वेनार्यपतिरभ्याख्यात। कुपितेन च राज्ञा तस्य प्रागभ्युद्यतो दण्डः। प्राञ्जलिना धनमित्रेणैव प्रत्यषिध्यत। आर्य नैर्घृण्य एव वरो वणिजामीदृशेष्वपराधेष्वसुभिरवियोगः। यदि कुपितोऽसि हृतसर्वस्वो निर्वासनीयः पाप एष इति। तन्मूला च धनमित्रस्य कीर्तिरजायत। अनीयत च भर्ता। पटच्चरच्छेदशेषोऽर्थपतिरर्थमत्तः सर्वपौरजनसमक्षं निरवास्यत। तस्यैव द्रव्याणां केनचिदवयवेन सा वराकी काम-मञ्जरी चर्मरत्नमृगतृष्णिकापविद्धसर्वस्वा सानुकम्पं धनमित्राभिनो-दितेन भूपेनान्वगृह्यत। धनमित्रश्चाहनि गुणिनि कुलपालिकामुपा-यंस्त। तदेवं सिद्धसंकल्पो रागमञ्जरीगृहं हेमरत्नपूर्णमकरवम्।

1. निर्बन्धेनैतोऽस्मि W.; तदागत्येन मामहं W.— 4. °द्विगुणं, सङ्कटमनिता S., G.; तत् om. S., G.— 6. निर्भिन्नेदूरं W.; C., we acedg. to Bhû., G., S. अतिनि-ष्टुर W., C.S., G., we accdg. to Pa[d]., Bhû., Ah[d].,— 7. त्वयि न स्वन देहे W.— S. अयशः C., S., W.— 9. अमुनैतत् W.— 10. अन्येदत Bhû.— 12 अभिनन्दद G., S., Pa[d]. v. 1.— 15. देव for आर्य M.— 16. नास्त्यन्योऽभिसम्भिवेण C., S.— 17. च om. W.— 19. तक्षमाणे C., S., G.; अभिनोदितेन W., C., S.

अस्मिंश्च पुरे लुब्धसमृद्धवर्गस्तथा मुषितो यथा कपालपाणिः स्वैरेव धनैर्मद्विश्राणितैः समृद्धीकृतस्यार्थिवर्गस्य गृहेषु भिक्षार्थमभ्रमत् । न च्चलमतिनिपुणोऽपि पुरुषो नियतिलिखितां लेखामतिक्रमितुम् । यतोऽहमेकदा रागमञ्जर्याः प्रणयकोपप्रशमनाय सानुनयं पायितायाः प्रणयसमर्पितमुखमधुगण्डूषमास्वादमास्वादं मदेनास्पृक्ष्ये । शीलं हि मदोन्मादयोरमार्गेणाप्युचितकर्मस्वेव प्रवर्तनम् । यदहमुपोढमदो नगरमिदमनयैकयैव शर्वर्या निर्धनीकृत्य त्वद्भवनं पूरयेयमिति प्रत्यर्थितप्रियतमाप्रणामाञ्जलिशपथशतातिवर्ती मत्तवारण इव रभसच्छिन्नशृङ्खलः कयापि धात्र्या शृगालिकाख्ययानुगम्यमानो नातिपरिकरोऽसिद्वितीयो रंहसा परेणोदचलम् । अभिपततोऽपि नागरिकपुरुषानशङ्कमेव विगृह्य तस्कर इति तैरभिहन्यमानोऽपि नातिप्रकुपितः क्रीडन्निव मदावसन्नहस्तपतितेन निस्त्रिंशेन त्रिचानेव हत्वाघूर्णमानताम्रदृष्टिरपतम् । अनन्तरमार्तरवान्विसृजन्ती शृगालिका ममाभ्यासमगमत् । अबध्ये चाहमरिभिः । आपदा तु मदापहारिण्या सद्य एव बोधितस्तत्क्षणोपजातया प्रतिभया व्यचीचरम् । अहो ममेयं मोहमूला महत्यापदापतिता । प्रस्ततरं च सख्यं मया सह धनमित्रस्य मत्परिग्रहत्वं च रागमञ्जर्याः । मदेनसा च तौ प्रोर्णुतौ श्वो नियतं निग्राहयिष्येते । तदियमिह प्रतिपत्तिर्ययानुष्ठीयमानया मन्नियोगतस्तौ परित्रास्येते । मां च कदाचिदनर्थाढितस्तारयिष्यत इति । कमप्युपायमात्मनैव निर्णीय शृगालिकामगादियम् । अपेहि जरतिके या तामर्थलुब्धां दग्धगणिकां रागमञ्जरिकामजिनरत्नमत्तेन शत्रुणा मे मित्रच्छद्मना धनमित्रेण संगमितवती सा हतासि । तस्य पापस्य चर्मरत्नमोपाहुहितुश्च ते

3. नियतिलिखितं W.—4. यापितायाः W.; पुनः पुनः प्रणय° C., S., G.; but wrong on account of आस्वादमास्वादं.— 6. अनुचितकर्मसु S.; उपाचित° Bhû.— 7. तदहं G., S.— 9. धूर्तया धात्र्या S.— 11. यत्रावगाह्य S., W., C., G.; we accdg. to Bhu. and Pa[d].; अपि om. W.— 12. घूर्णमानताम्र° G., S.— 16. प्रथिततरं च मया G., S.— 19. तारयिष्यन्तीति W., G.; °तीति C.;— 20. अत्रादिदं W.; या त्वं G.

ताराभरणापहारादहमद्य निःशल्यमुत्सृजेयं जीवितमिति । सा पुनरुद्घटितज्ञा परमधूर्ता साश्रुगद्गदमुदञ्जलिस्तान्पुरुषान्सप्रणाममासादितवती सामपूर्वं मम पुरस्तादयाचत । भद्रकाः प्रतीक्षध्वं कंचित्कालं यावदस्मादस्मदीयं सर्वं मुषितमर्थजातमवगच्छेयमिति । तथेति तैः प्रतिपन्ने पुनर्मत्समीपमासाद्य सौम्य क्षमस्वास्य दासीजनस्यैकमपराधम् । अस्तु सकामं त्वत्कलत्राभिमर्शी वैरास्पदं धनमित्रः । स्मरंस्तु चिरकृतां ते परिचर्यामनुग्रहीतुमर्हसि दासीं रागमञ्जरीम् । आकल्पसारो हि रूपाजीवोजनः । तद्ब्रूहि क्व निहितं तस्या भूषणमिति पादयोरपतत् । ततो दयमान इवाहमब्रवम् । भवतु मृत्युहस्तवर्तिनः किं ममामुष्या वैरानुबन्धेनेति । तद्ब्रुवन्निव कर्ण एवैनामशिक्षयमेवमेव प्रतिपत्तव्यमिति । सा तु प्रतिपन्नार्थैव जीव चिरं प्रसीदन्तु ते देवता देवोऽप्यङ्गराजः पौरुषप्रीतो मोचयतु त्वामेतेऽपि भद्रमुखास्त्वद्दयन्तामिति क्षणादपासरत् । आनीये चाहमारक्षिकनायकस्य शासनाच्चारकम् ।

अथोत्तरेद्युरागत्य दृप्ततरः सुभगमानी सुन्दरंमन्यः पितुरत्ययादचिराधिष्ठिताधिकारस्तारुण्यमदादनतिपक्वः कान्तको नाम नागरिकः किंचिदिव भर्त्सयित्वा समभ्यधत्त । न चेद्धनमित्रस्याजिनरत्नं प्रतिप्रयच्छसि न चेद्वा नागरिकेभ्यश्चोरितकानि प्रत्यर्पयसि द्रक्ष्यसि परमष्टादशानां कारणानामन्ते च मृत्युमुखमिति । मया तु स्मयमानेनाभिहितम् । सौम्य यद्यपि दद्यामाजन्मनो मुषितं धनं न त्वर्थपतिदारापहारिणः शलोर्मे मित्रमुखस्य धनमित्रस्य चर्मरत्नप्रत्याशां पूरयेयम् । अद्यैव तदयुतमपि यातनानामनुभवेयम् । इयं मे साधीयसी संधेति । तेनैव क्रमेण वर्तमाने सान्त्वनतर्जनप्राये प्रतिदिनमनुयोगव्यतिकरेऽनुगुणान्नपानलाभात्कतिपयैरेवाहोभिर्विरोपितव्रणः प्रकृतिस्थोऽहमासम् ।

1. उद्घटितज्ञाना S.— 3. प्रतीक्ष्यताम् C., W.— 4. प्रतिपन्ना S.— 8. रूपाजीवी W. रूपाजीवा S., अस्या C., W.— 10. अमुष्यां S., C., G.; इव om. C., G., S.— 13. आरक्षक° Bhû.— 17. स समभ्यधत्त W., C.— 18. न चेत्तु नागरिके° S.— 23. तेन च W.

अथ कदाचिदच्युताम्बरपतितपत्त्विषि क्षयिणि वासरे हृष्टवर्णा शृगालिकोज्ज्वलेन वेषेणोपसृत्य दूरस्थानुचरा मामुपाश्लिष्याब्रवीत्। आर्य दिष्ट्या वर्धसे। फलिता तव सुनीतिः। यथा त्वयादिष्टं तथा धनमित्रमेत्याब्रवम्। आर्य तवैवमापन्नः सुहृदुवाच। अहमद्य वेशसंसर्गसुलभात्पानदोषाद्बद्धः। त्वया पुनरविशङ्कमद्यैव राजा विज्ञापनीयः। देव देवप्रसादादेव पुरापि तदजिनरत्नमर्थपतिमुषितमासादितम्। अथ तु भर्ता रागमञ्जर्याः कश्चिदक्षधूर्तः कलासु कवित्वेषु लोकवार्त्तासु चातिवैचक्षण्यान्मया समसृज्यत। तत्संबन्धाच्च वस्त्राभरणप्रेषणादिना तद्भार्यां प्रतिदिनमन्ववर्ते। तदसावशङ्किष्ट निकृष्टाशयः कितवः। तेन च कुपितेन हृतं तच्चर्मरत्नमाभरणसमुद्गकश्च तस्याः। स तु भूयः स्तेयाय भ्रमन्नगृह्यत नागरिकपुरुषैः। आपन्नेन चामुनानुसृत्य हृदत्यै रागमञ्जरीपरिचारिकायै पूर्णप्रणयानुवर्तिना तद्भाण्डनिधानोद्देशः कथितः। ममापि चर्मरत्नमुपायोपक्रान्तो यदि प्रयच्छेदिह देवपादैः प्रसादः कार्य इति। तथा निवेदितश्च नरपतिरसुभिर्मामवियोज्योपच्छन्दनैरेव स्वं ते दापयितुं प्रयतिष्यते। तन्नः पथ्यमिति। श्रुत्वैव च त्वदनुभावप्रत्ययादनतिलघुना तेन तत्तथैव संपादितम्। अथाहं त्वदनुभावप्रत्यायिताया रागमञ्जर्याः सकाशाद्यथेप्सितानि वस्तूनि लभमाना राजदुहितुरम्बालिकाया धात्रीं माङ्गलिकां त्वदादिष्टेन मार्गेणान्वरञ्जयम्। तामेव संक्रमीकृत्य रागमञ्जर्याश्चाम्बालिकायाः सख्यं परमवीवृधम्। अहरहश्च नवनवानि प्राभृतान्युपहरन्ती कथाश्चित्राश्चित्तहारिणीः कथयन्ती तस्याः परं प्रसादपात्रमासम्। एकदा च हर्म्यगतायास्तस्याः स्थानस्थितमपि कर्णकुवलयं स्रस्तमिति प्रतिसमादधती प्रमत्तेव प्रच्याव्य पुनरुत्क्षिप्य भूमेस्तेनोपकन्यापुरं कारणेन केनापि भवनाङ्गणं प्रविष्टस्य कान्तकस्योपरि प्रवृत्त-

3. यथा तदा त्वया° S.— 4. आपन्नसुहृदमुना चैवमादिष्टोसि W.; G.: इत्युवाच C.— 5. पुनरपि विशङ्कं W.; त्वामेते W.— 9. निकृष्टाशयतया G., S., W.— 10. समुद्गकं S., G.; C.— 16. तेन तथैव G.; तेनैतत्तथैव S.— 22. हर्म्याङ्गणगता° W.— 23. मादधती B.—M. omits पुनरुत्क्षिप्य भूमेः।

केनचित्तु हस्तवर्तिकागारिकेण तावतीं सुरुङ्गां कारयित्वा प्रविष्टस्योपवनं तवोपरिष्टादस्मदायत्तैव रक्षा। रक्ततरो हि तस्याः परिजनो न रहस्यं भेत्स्यतीति। सोऽब्रवीत्। साधु भद्रे दर्शितम्। अस्ति कश्चित्तस्करः खननकर्मणि सगरसुतानामिवान्यतमः। स चेल्लभ्येत क्षणेनैतत्कर्म साधयिष्यतीति। कतमोऽसौ किमिति न लभ्यत इति मयोक्ते येन तद्धनमित्रस्य चर्मरत्नं मुषितमिति त्वामेव स निरदिक्षत्। यद्येवमेहि त्वयास्मिन्कर्मणि साधिते चित्रैरुपायैस्त्वामहं मोचयिष्यामीति शपथपूर्वं तेनाभिसंधाय सिद्धेऽर्थे भूयोऽपि निगडयित्वा योऽसौ चौरः स सर्वथोपक्रान्तो न तु धार्ष्ट्यभूमिः प्रकृतवैरस्तदजिनरत्नं दर्शयिष्यतीति राज्ञे विज्ञाप्य चित्रमेनं हनिष्यसि। तथा च सत्यर्थः सेत्स्यति रहस्यं च न स्रवतीति मयोक्ते सोऽतिहृष्टः प्रतिपद्य मामेव त्वदुपप्रलोभने नियुज्य बहिरवस्थितः। प्राप्तरूपमतः परं चिन्त्यतामिति।

प्रीतेन च मयोक्तम्। यदुक्तमल्पम्। त्वनय एवात्र भूयान्। आनयैनमिति। अथानीतेनामुना मन्मोचनाय शपथः कृतो मया च रहस्यानिर्भेदाय। विनिगडीकृतश्च स्नानभोजनविलेपनान्यनुभूय नित्यान्धकारात्कारामित्तिकोणादारभ्योरगास्येन सुरुङ्गामकरवम्। अचिन्तयं चैवम्। हन्तुमनसैवामुना मन्मोचनाय शपथः कृतः। तदमुं हत्वापि नासत्यवाददोषेण स्पृश्य इति। निष्पततश्च मे निगडनाय प्रसार्यमाणपाणेस्तस्य पादेनोरसि निहत्य पतितस्य तस्यैवासिधेन्वा शिरो न्यकृन्तम्। अकथयं च शृगालिकाम्। भण भद्रे कथंभूतः कन्यापुरसंनिवेशो महानयं प्रयासो वृथैव मा भूत्। अमुत्र किंचिच्चोरयित्वा निवर्तिष्य इति। तदुपदर्शितविभागं चावगाह्य

1. सुरंगां G., Pa[d].— 6. न. om. W., C., S., यद्येवमेव W.— 8. तेन संधाय W., C.— 9. प्रकृतनः प्रकृष्ट° C., W., S.— 10. घातयिष्यसि C., W., S.— 12. प्राप्तं we accdg. to G., Ah[d]. and Pa[d].; इतः W., C., S.— 15. नित्यान्धकारात्कारमित्ति° W.— 17. तदेनं seems to be the reading of Pa[d].— 19. तस्य om. G., S. sec. m.— 21. मा वृथैव भूत् G., W., C.— 22. तदुपदर्शितविभागञ्च C., W.— 22. कन्यान्तःपुरं W., C.

कन्यापुरे प्रज्वलत्सु मणिप्रदीपेषु नैकक्रीडाखेदसुप्तस्य परिजनस्य मध्ये महितमहार्घरत्नप्रत्युप्तसिंहाकारदन्तपादे हंसतूलगर्भकोमलशय्योपधानशालिनि कुसुमलवच्छुरितपर्यन्ते पर्यङ्कतले दक्षिणपादपार्ष्ण्यधोभागानुवलितेतरचरणाग्रपृष्ठमीषद्विवृतमधुरगुल्फसंधि परस्परश्लिष्टजङ्घाकाण्डमाकुञ्चितकोमलोभयजानु किंचिद्वेल्लितोरुदण्डयुगलमधिनितम्बस्रस्तमुक्तैकभुजलताग्रमपाश्रयान्तनिमिताकुञ्चितेतरभुजलतोत्तानतलकरकिसलयमाभुग्नश्रोणिमण्डलमतिश्लिष्टचीनांशुकान्तरीयमनतिवलिततनुतरोदरमणुतरनिःश्वासारम्भकम्पमानकठोरकुचकुड्मलमातिरश्चीनबन्धुरशिरोधरोद्देशदृश्यमाननिष्टप्ततपनीयसूत्रपर्यस्तपद्मरागरुचकमर्धलक्ष्याधरकर्णपाशनिभृतकुण्डलमुपरिपरावृत्तश्रवणपाशरत्नकर्णिकाकिरणमञ्जरीपिञ्जरितविषमव्याविद्धशिथिलशिखण्डबन्धमात्मप्रभापटलदुर्लक्ष्यपाटलोत्तराधरविवरं गण्डस्थलीसंक्रान्तहस्तपल्लवदर्शितकर्णावतंसकृत्यमुपरिकपोलादर्शतलनिषिक्तचित्रवितानपत्त्रजातिजनितविशेषकक्रियमामीलितलोचनेन्दीवरमविभ्रान्तभ्रूपताकमुद्भिद्यमानश्रमजलपुलकभिन्नशिथिलचन्दनतिलकमाननेन्दुसंमुखागतालकलतं च विश्रब्धप्रसुप्तामतिधवलोत्तरच्छदनिमग्नप्रायैकपार्श्वतया चिरविलसनखेदनिश्चलां शरदम्भोधरोत्सङ्गशायिनीमिव सौदामिनीं राजकन्यामपश्यम्। दृष्ट्वैव स्फुरदनङ्गरागचकितश्चोरयितव्यनिःस्पृहस्तयैव तावच्चोर्यमाणहृदयः किंकर्तव्यतामूढः क्षणमतिष्ठम्। अतर्कयं च। न चेदिमां वामलोचनामामुयां न मृष्यति मां जीवितुं वसन्तबन्धुः। असंकेतितपरामृष्टा चेयमतिबाला व्यक्तमार्तस्वरेण निहन्यान्मे मनोरथम्। ततोऽहमेवाग्नीय।

1. [illegible] W.—महति महार्हे° G., C., S.; महार्हरत्न° C., W.; we accdg. to Pa[d].— 3. °च्छुरितपर्यन्ते G., S. °अनुवेल्लितेतर° Bhû., W.; we accdg. to Ah[d]., Pa[d]., S., G.— 4. °विवृत्त° W.— 5. कोमल° om., W.— 6. °लतामपेक्षाले W., C., S.; °निहिताकुञ्चित C., W., S. pr. m.; निर्मित° G.; निभित्त° Pa[d]., Ah[d]., Bhû.— 7. अतनुतरात्रे· Pa[d]., °श्वासा° Bhû.— 11. °धरबिम्बे M.— 12. कपोलदेश W.; °पत्त्रक्रियाजनित° Ah[d]., Bhû., G.— 15. °संमुखालकं° W., C.— 16. °निमग्नां° W.— 20. जीवन्तं- 21. आर्तरवेण W., C., S.; आर्धय इति W.—आर्गले Pa[d]., G., Bhû: but add निर्ट°.

तदियमत्र प्रतिपत्तिरिति । नागदन्तलग्ननिर्यासकल्कवर्णितं फलकमादाय मणिसमुद्गकाच्चूर्णवर्तिकां समुद्धृत्य तां तथा शयानां तस्याश्च मामा बद्धाञ्जलि चरणलग्नमालिखमार्यां चैताम् ।

त्वामयमाबद्धाञ्जलि दासजनस्तामिममर्थमर्थयते ।
स्वपिहि मया सह सुरतव्यतिकरखिन्नेव मा मैवम् ॥

हेमकरण्डकाच्च वासताम्बूलवीटिकां कर्पूरस्फुटिकां पारिजातकं चोपयुज्यालक्तकपाटलेन तद्रसेन सुधाभित्तौ चक्रवाकमिथुनं निरष्ठीवम् । अङ्गुलीयकविनिमयं च कृत्वा कथंकथमपि निरगाम् । सुरुङ्गया च प्रत्येत्य बन्धनागारं तत्र बद्धस्य नागरिकवरस्य सिंहघोषनाम्नस्तेष्वेव दिनेषु मित्रत्वेनोपचरितस्यैवं मया हतस्तपस्वी कान्तकस्त्वया प्रतिभिद्य रहस्यं लब्धव्यो मोक्ष इत्युपदिश्य सह शृगालिकया निरक्रमिषम् । नृपतिपथे च समापत्य रक्षिकपुरुषैरगृह्ये । अचिन्तयं च । अलमस्मि जवेनापसर्तुमनामृष्ट एवैभिरेषा पुनर्वराकी गृह्येत । तदिदमत्र प्राप्तरूपमिति । तानेव चपलमभिपत्य स्वपृष्ठसमर्पितकूर्परः पराङ्मुखः स्थित्वा यद्यहमस्मि तस्करो भद्रा बध्नीत मां युष्माकमयमधिकारो न पुनरस्या वर्षीयस्या इत्यवादिषम् । सा तु तावतैवोन्नीतमदभिप्राया तान्सप्रणाममभ्येत्य भद्रमुखा ममैष पुत्रो वायुग्रस्तश्चिरं चिकित्सितः पूर्वेद्युः प्रसन्नकल्पः । प्रकृतिस्थ एव जातो जातास्थया मया बन्धनान्निष्क्रमय्य स्नापितोनुलेपितश्च परिधाप्य निष्प्रवाणियुगलमभ्यवहार्य परमान्नमौशीरेद्य कामचारः कृतोऽभूत् । अथ निशीथे भूय एव वायुनिघ्नो निहत्य कान्तकं नृपतिदुहितारमेयमिति रंहसा परेण राजपथमभ्यपतत् । निरूप्य चाहं पुत्रमेवंगतमस्यां वेलायामनुधावामि । तत्प्रसीदत बद्ध्वैनं मह्यमर्पयतेति यावदसौ क्रन्दति तावदहं स्थविरे केन देवो मातरिश्वा बद्धपूर्वः किमेते काकाः

1. निर्यासवालुका° W., S.— 2. उद्धृत्य W.— 2. आबद्धांजलि om. G.; °लि W., C.— 5. मदनव्यतिकर° W.— 11. प्रतिभिद्य B.; आदिश्य S.— 12. समागत्य W., C.— 17. तावतोन्नाति° W., C., S.— 18. अभिगम्य W.; अभ्यु-पेत्य C., S.

शौङ्गेयस्य मे निग्रहीतारः। शान्तं पापमित्यधावम्। असावप्यनीभिस्त्वमेवोन्मत्ता याऽनुन्मत्त इत्युन्मत्तं मुक्तवती कस्तमिदानीं बध्नातीति कदर्थिता रुदत्येव मामन्वधावत्। गत्वा च रागमञ्जरीगृहं चिरविरहखेदविह्वलामिमां बहुविधं समाश्वास्य तं निशाशेषमनयम्। प्रत्यूषे चोदारकेण समगच्छे।

अथ भगवन्तं मरीचिं वेशकृच्छ्रादुत्थाय पुनः प्रतितप्रतपःप्रभावप्रत्यापन्नदिव्यचक्षुषमुपसंगम्य तेनास्म्येवंभूतं त्वद्दर्शनमवगमितः। सिंहघोषश्च कान्तकापचारं निर्भिद्य तत्पदे प्रसन्नेन राज्ञा प्रतिष्ठापितस्तेनैव चारकसुरुङ्गापथेन कन्यापुरप्रवेशं भूयोपि मे समपादयत्। समगंसि चाहं शृगालिकामुखविसृतवार्त्तानुरक्तया राजदुहित्रा। तेष्वेव दिवसेषु चण्डवर्मा सिंहवर्मविधूतदुहितृप्रार्थनः कुपितोभियुज्य पुरमरुणत्। अमर्षणश्चाङ्गराजो यावदरिः पारग्रामिकं विधिमाचिकीर्षति तावत्स्वयमेव सालं निर्भिद्य प्रत्यासन्नानपि सहायानप्रतीक्षमाणो निर्गत्याभ्यधिकबलेन विद्विषा महति संपराये भिन्नवर्मा सिंहवर्मा बलादगृह्यत। अम्बालिका च बलवदभिगृह्य चण्डवर्मणा परिणेतुमात्मभवनमनीयत। कौतुकं च स किल क्षपावसाने विवाह इत्यबध्नात्। अहं च धनमित्रगृहे तद्विवाहायैव पिनद्धमङ्गलप्रतिसरस्तमेवावोचम्। सखे समापतितमेवाङ्गनाथाभिसरं राजमण्डलम्। सुगूढमेव संभूय पौरवृद्धैस्तदुपावर्तय। उपावृत्तश्च कृत्तशिरसमेव शत्रुं द्रक्ष्यसीति। तथेति तेनाभ्युपगते गतायुषोऽमुष्य भवनमुत्सवाकुलमुपसमाधीयमानपरिणयोपकरणमितस्ततः प्रवेशनिर्गमप्रवृत्तलोकसंबाधमलक्ष्यशस्त्रिकैः सह प्रविश्य मङ्गलपाठकैरम्बालिकापाणिपल्लवमग्नौ साक्षिण्यार्यवर्गेन

3. निन्दिता कदर्थिता W., C., S.— 4. चिरवियोगविक्लवां W., C., S., विक्लवां also Bhû., Ah[d]., we accdg. to G., Pa[d].— 5. प्रभाते पुनरुदारकेण च W., C.; प्रत्यूषे तु च S.; we accdg. to G. and Pa[d].— 6. प्रतिपन्नतप॰ W., C, S.— 7. उपसंक्रम्य W., C.— 12. पारग्रामिकं seems to be the original reading of Bhû.— 13. प्राकारं Pa[d].— 14. भिन्नमर्मा W., C.— 15. अम्बालिकां Pa[d]. ॰ह्यात्मपरिणेतुं G., C.— 19. उपावृत्तश्च कृतकृत्य W.; तथा च तेन W., C., S.— 21. ॰लोकमङ्गलं W., C.

विधिनार्प्यमाणमादित्समानस्यायामिनं बाहुदण्डमाकृष्य च्छुरिकयोरसि प्राहार्षम् । स्फुरतश्च कतिपयानन्यानपि यमविषयमगमयम् । हतविध्वस्तं च तद्गृहमनुविचरन्वेपमानमधुरगात्रीं विशाललोचनामभिनिशाम्य तदालिङ्गनसुखमनुबुभूषुस्तामादाय गर्भगृहमविक्षम् । अस्मिन्नेव क्षणे तवास्मि नवाम्बुवाहस्तनितगम्भीरेण स्वरेणानुगृहीत इति ।

श्रुत्वा च स्मित्वा च देवोपि राजवाहनः कथमसि कार्कश्येन कर्णीसुतमप्यतिक्रान्त इत्यभिधाय पुनरवेक्ष्योपहारवर्माणमाचक्ष्व तवेदानीमवसर इत्यभाषत । सोपि सस्मितं प्रणम्यारभताभिधातुम् ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरितेपहारवर्मचरितं नाम द्वितीय उच्छ्वासः ॥

---

5. स्तनित° om. S., W., C.—7. पुनर्निरीक्ष्य W.—8. C., W., S. place the last sentence at the beginning of the next Uchchhvâsa.

॥ अथ तृतीय उच्छ्वासः ॥

एषोऽप्यहमस्मि पर्यटन्नेकदा गतो विदेहेषु । मिथिलामप्रविश्यैव क्वचिन्मठिकायां विश्रमितुमेत्य कयापि वृद्धतापस्या दत्तपाद्यः क्षणमलिन्दभूमाववास्थिषि । ततस्तस्यास्तु मद्दर्शनादेव किमप्याबद्धधारमश्रु प्रावर्तत । किमेतदम्ब कथय कारणमिति पृष्टा सकरुणमाचष्ट । जैवातृक ननु श्रूयते पतिरस्या मिथिलायाः प्रहारवर्मा नामासीत् । तस्य खलु मगधराजो राजहंसः परं मित्रमासीत् । तयोश्च वल्लभे बलशम्बरयोरिव वसुमतीप्रियंवदे सख्यमप्रतिममधत्ताम् । अथ प्रथमगर्भाभिनन्दितां तां च प्रियसखीं दिदृक्षुः प्रियंवदा वसुमतीं सह भर्त्रा पुष्पपुरमगमत् । तस्मिन्नेव च समये मालवेन मगधराजस्य महज्जन्यमजनि । तत्र लेशतोऽपि दुर्लक्षितां गतिमगमन्मगधराजः । मैथिलेन्द्रस्तु मालवेन्द्रप्रयत्नमाणितः स्वविषयं प्रति निवृत्तो ज्येष्ठस्य संहारवर्मणः सुतैर्विकटवर्मप्रभृतिभिर्व्याप्तं राष्ट्रमाकर्ण्य स्वस्रीयात्सुह्मपतेर्दण्डावयवमादित्सुरटवीपथमवगाह्य लुब्धकलुप्तसर्वस्वोऽभूत् । तत्सुतेन च कनीयसा हस्तवर्तिना सहैकाकिनी वनचरशरवर्षभयपलायिता वनमगाहिषि । तत्र मे शार्दूलनखावलीढनिपतितायाः पाणिभ्रष्टः स बालकः कस्यापि कपिलाशवस्य क्रोडमभ्यलीयत । तच्छवाकर्षिणश्च व्याघ्रस्यासूनिषुरिष्वसनयन्त्रमुक्तः क्षणादालिक्षत् । भिल्लदारकैः स बालकोऽपाहारि । सा त्वहं मोहसुप्ता केनापि वृष्णिपालेनोपनीय स्वकुटीरमावेश्य कृपयोपक्रान्तव्रणा स्वस्थीभूय स्वभर्तुरन्तिकमुपतिष्ठासुरसहायतया यावद्व्याकुलीभवामि तावन्ममैव दुहिता सह यूना केनापि तमेवोद्देशमागमत् । सा भृशं रुरोद । रुदितान्ते च सा सार्थघाते स्वहस्तगतस्य राजपुत्रस्य किरातभर्तृहस्तगमन-

1. अस्मि om. S.; अप्यहम् om. Pa[d].— 3. बद्धधार W., C., S., G.— 7. भदद्तां W. अदधतां G.; S. sec. m.; अदधातां C., S. Pr. m.; we accdg. to Pa[d].— 9. अस्मिन्नेव C., W.— 10 दुर्लक्षां C.— 12. राज्यं C.— 19. स्वं कुटीरं C— 22. सा om. G., S.— 22. भर्तृ° om. W., we accdg. to S., G., C., Pa[d].

मात्मनश्च केनापि वनचरेण व्रणविरोपणं स्वस्थायाश्च पुनस्तेनोपयन्तुं चिन्तिताया निकृष्टजातिसंसर्गवैक्लव्यात्प्रत्याख्यानपारुष्यं तदक्षमेण चामुना विविक्तविपिने स्वशिरःकर्तनोद्यममनेन यूना यदृच्छया दृष्टेन तस्य दुरात्मनो हननमात्मनश्चोपयमनमित्यकथयत् । स तु पृष्टो मिथिलेन्द्रस्य कोपि सेवकः कारणविलम्बी तन्मार्गानुसारी जातः । सह तेन भर्तुरन्तिकमुपसृत्य पुत्रवृत्तान्तेन ओत्रनस्य देव्याः प्रियंवदाया-श्चादहाव ।

स च राजा दिष्टदोषाज्ज्येष्ठपुत्रैश्चिरं विगृह्य पुनरसहिष्णुतया-तिमात्रं प्रयुध्य बद्धः । देवी च बन्धनं गमिता । दग्धा पुनरहमस्मि-न्नपि वार्द्धके हतजीवितमपारयन्ती हातुं प्रव्रज्यां किलाग्रहीपम् । दुहिता तु मम हतजीवनाकृष्टा विकटवर्ममहादेवीं कल्पसुन्दरीं किलाशिश्रियत् । तौ चेद्राजपुत्रौ निरुपद्रवाववर्धिष्येतामियता कालेन तवेमां वयोवस्थामस्प्रक्ष्येताम् । तयोश्च सतोर्न दायादा नरेन्द्रस्य प्रसह्यकारिणो भवेयुरिति प्रमन्युरभिरुरोद । श्रुत्वा च तां तापसी-गिरमहमपि प्रवृद्धवाष्पो निगूढमभ्यधाम् । यद्येवमम्ब समा-श्वसिहि । नन्वस्ति कश्चिन्मुनिस्त्वया तदवस्थया पुत्राभ्युपपादनार्थं याचितस्तेन स लब्धो वर्धितश्च । वार्त्तेयमतिमहती । किमनया । सोहमस्मि । शक्यश्च मयासौ विकटवर्मा यथाकथंचिदुपश्लिष्य व्यापा-दयितुम् । अनुजाः पुनरतिबहवस्तैरपि घटन्ते पौरजानपदाः । मां तु न कश्चिदिहत्य ईदृक्तया जानाति । पितरावपि तावन्मां न संविदाते

---

3. विविक्तविपिने W., C., S.— तेन C.— 4. स च W., C., S.— 5. मिथिलेन्द्रस्यैव C., S., बभूव W.— 6. स्वभर्तुः G., W.— 8. दिष्टदोषज्ये° W.— 9. अतिमात्रं चिरं S., C.— 10. हत° om. all Mss. except G., Pa[d]., Bhû.— 11. हतजीविता. W., C., °जीविका G.; we accdg. to S.; °कृष्टा om. S.; विकटवर्ममहिषीं. W., C., S.; we accdg. to G., Pa[d]., Bhû.— 12. निरुपद्रवावेव C., S.— 14. W. puts न before भवेयुः; प्रवृद्धमन्युः W., C., S., Bhû.; we accdg. to G., Pa[d]., Ah[d]., G.; तां om. C., S.— 16. तदवस्थया om. W.— 17. अतिमहती हि W.—अतिमहीति S.— 20. जनो जानाति C.; S.; यावत् W.; Bhû., Ah[d].—20. प्रतिसंविदाते G., W.

किमुतेतरे । तदेनमर्थमनुपायेन साधयिष्यामीत्यगादिषम् । सा तु वृद्धा सरुदितं परिष्वज्य मुहुर्मुहुः शिरस्युपाघ्राय प्रस्नुतस्तनी सगद्गदमगदत् । वत्स चिरं जीव । भद्रं तव । प्रसन्नोद्य भगवान्विधिः । अद्यैव प्रहारवर्मण्यपि विदेहा जाताः । यतः प्रलम्बमानपीनबाहुर्भवानपारं चैतच्छोकसागरमद्योत्तारयिता स्थितः । अहो महद्भागधेयं देव्याः प्रियंवदाया इति हर्षनिर्भरा स्नानभोजनादिना मामुपाचरत् । अशिश्रियं चास्मिन्मठैकदेशे निशि कटशय्याम् । अचिन्तयं च । विनोपधिनायमर्थो न साध्यः । स्त्रियश्चोपधीनामुद्भवक्षेत्रम् । अतोन्तः पुरवृत्तान्तमस्या अवगम्य तद्द्वारेण किंचिज्जालमाचरेयमिति ।

चिन्तयत्येव मयि महार्णवोन्मग्नमार्तण्डतुरंगमश्वासरयावधूतेव व्यावर्तत त्रियामा । समुद्रगर्भवासजडीकृत इव मन्दप्रतापो दिवसकरः प्रादुरासीत् । उत्थायावसायितदिनमुखनियमविधिस्तां मे मातरमवादिषम् । अम्ब जाल्मस्य विकटवर्मणः कच्चिदन्तःपुरवृत्तान्तमभिजानासीत्यनवसितवचन एव मयि काचिदङ्गना प्रत्यदृश्यत । तां चावेक्ष्य सा मे धात्री हर्षाश्रुकुण्ठितकण्ठमाचष्ट । पुत्रि पुष्करिके पश्य भर्तृदारकम् । अयमसावकृपया मया वने परित्यक्तः पुनरप्येवमागत इति । सा तु हर्षनिर्भरपीडिता चिरं प्ररुद्य बहु विलप्य शान्ता पुनः स्वमात्रा राजान्तःपुरवृत्तान्ताख्याने न्ययुज्यत । उक्तं च तया । कुमार कामरूपेश्वरस्य कलिन्दवर्मनाम्नः कन्या कल्पसुन्दरी कलासु रूपे चाप्सरसोप्यतिक्रान्ता पतिमभिभूय वर्तते । तदेकवल्लभः स तु बह्ववरोधोपि विकटवर्मेति । तामवोचम् । उपसर्पैनां मत्प्रयुक्तैर्गन्ध-

---

2. [illegible] C., S.— 3. [illegible] C., W., [illegible] S.—4. [illegible]° W., C.: [illegible] S.— [illegible]° Ar.; we accdg. to G., Pa[d].—[illegible] W. C., Ar.— 6 [illegible] S.— 7. [illegible] W., C., Ar., Ab[d].— 10. [illegible] W., C., S., Ar.: [illegible]° W., C., Ar., [illegible] S.; [illegible]° C., W., S.—11. [illegible] W.— 15. [illegible] W. °[illegible] S., C.— 17. [illegible] om. W., S — 21. °[illegible] W., G. Bhn.; [illegible] Ar.; [illegible] W.

माल्यैः। उपजनय चासमानदोषनिन्दादिना स्वभर्तरि द्वेषम् । अनुरूपभर्तृगामिनीनां वासवदत्तादीनां वर्णनेन ग्राहयानुशयम् । अवरोधान्तरेषु च राज्ञो विलसितानि सुगूढान्यपि प्रयत्नेनान्विष्य प्रकाशयन्ती मानमस्या वर्धयेति । पुनरहमम्बामवोचम् । इत्थमेव त्वयाप्यनन्यव्यापारया नृपाङ्गनासावुपस्थातव्या । प्रत्यहं च यद्यत्तत्र वृत्तं तदस्मि त्वयाववोध्यः । मदुक्त्या पुनरियमुदर्कस्वादुनोस्मत्कर्मणः प्रसाधनाय च्छायेवानपायिनी कल्पसुन्दरीमनुवर्ततामिति । ते च तमर्थं तथैवान्वतिष्ठताम् ।

केषुचिद्दिनेषु गतेष्वाचष्ट मां मदम्बा । वत्स माधवीव पिचुमन्दाश्लेषिणी यथासौ शोच्यमात्मानं मन्यते तथोपपाद्य स्थापिता । किं भूयः कृत्यमिति । पुनरहमभिलिख्यात्मनः प्रतिकृतिमस्मत्प्रातिकृतिरियममुष्यै नेया । नीतां चैनां निर्वर्ण्य सा नियतमेवं वक्ष्यति । नन्वस्ति कश्चिदीदृशाकारः पुमानिति । प्रतिब्रूह्येनाम् । यदि स्यात्ततः किमिति । यदुत्तरं सा दास्यति तदहमस्मि प्रतिबोधनीय इति । सा तथेति राजकुलमुपसंक्रम्य प्रतिनिवृत्ता मामेकान्ते न्यवेदयत् । वत्स दर्शितोसौ चित्रपटस्तस्यै मत्तकाशिन्यै । चित्रीयमाणा चासौ भुवनमिदं सनाथीकृतं येद्देवेपि कुसुमधन्वनि नेदृशी वपुःश्रीः संनिधत्ते । चित्रमेतच्चित्रतरम् । न च तमवैमि य ईदृशमिहल्यो निर्मिमीते । केनेदमालिखितमित्यादृतवती व्याहृतवती च । मया च स्मेरयोदीरितम् । देवि सदृशमाज्ञापयसि । भगवान्मकरकेतुरप्येवं सुन्दर इति न शक्यमेव संभावयितुम् । अथ च विस्तीर्णेयमर्णवनेमिः । क्वचिदीदृशमपि रूपं दैवशक्त्या संभवेत् । अथतु यद्येवंरूपो रूपानुरूपशिल्पशीलविद्याज्ञानकौशलो युवा महाकुलीनश्च कश्चित्संनिहितः स्यात्स

---

3. चामुष्य S., C., W., A^r.— 5. अपि om. S.— 6. वृत्तान्तं G.; वृत्तान्तं जातं W.; वृत्तजातं C.; we accdg. to S. & Pa^d.; त्वयैव बोध्यः Pa^d.— 9. पिचुमर्दः W., C.— 15. मह्यमेकान्ते S., G.— 17. येन देवे C., S., W., A^r., om. G.— 18. चित्रतमं W., G., S. sec. m., C., A^r.— 20. भगवानपि—केतरेव W.; एवं न सुकरः S., A^r.; अपि om. C.— 21. शक्यमेवं S., W.

किं लप्स्यत इति । तयोक्तम् । अम्ब किं ब्रवीमि । शरीरं हृदयं जीवितमिति सर्वमिदमल्पमनर्हं च । ततो न किंचिल्लप्स्यते । न चेदयं विप्रलम्भः स्यादमुष्य दर्शनानुभवेन यथेदं चक्षुश्चरितार्थं भवेत्तथानुग्रहः कार्य इति । भूयोपि मया दृढतरीकर्तुमुपन्यस्तम् । अस्ति कोपि राजसूनुरवरुद्धश्चरन् । अमुष्य वसन्तोत्सवे सह सखीभिर्नगरोपवनविहारिणी रतिरिव विग्रहिणी यदृच्छया दर्शनपथं गतासि । गतश्चासौ कामशरैरेकलक्ष्यतां मामन्ववर्तिष्ट । मया च वामन्योन्यानुरूपैरन्यदुर्लभैराकारादिभिर्गुणातिशयैश्च प्रेर्यमाणया तद्रचितैरेव शेखरस्रगनुलेपनादिभिश्च चिरमुपासितासि । सादृश्यं च स्वमनने स्वयमेवाभिलिख्य त्वत्समाधिगाढत्वदर्शनाय प्रेषितम् । एष चेदर्थो निश्चितः स्यादमुष्यातिमानुषप्राणसत्त्वप्रज्ञाप्रकर्षस्य न किंचिद्दुष्करं नाम । तमद्यैव दर्शयेयम् । संकेतो देय इति । तया तु किंचिदिव ध्यात्वा पुनरभिहितम् । अम्ब नैतदिदानीं गोप्यतममतः कथयामि । मम तातस्य राज्ञा प्रहारवर्मणा सह महती प्रीतिरासीन्मातुश्च मे मानवत्याः प्रियवयस्या देवी प्रियंवदासीत् । ताभ्यां पुनरजातापत्याभ्यामेव कृतः समयोभूत् । आवयोः पुत्रवत्याः पुत्राय दुहितृमत्या दुहिता देयेति । तातस्तु मां जातां नष्टापत्या प्रियंवदेति प्रार्थयमानाय विकटवर्मणे दैवाद्दत्तवान् । अयं च निष्ठुरः पितृद्रोही नात्युपपन्नसंस्थानः कामोपचारेष्वलब्धवैचक्षण्यः कलासु काव्यनाटकादिषु मन्दाभिनिवेशः शौर्योन्मादी दुर्विकत्थनोनृतवादी चास्थानवर्षी । नातिरोचते ममैष भर्ता विशेषतश्चैषु वासरेषु । यदयमुद्याने मदन्तरङ्गभूतां पुष्करिकामप्युपान्तवर्तिनीमनादृत्य मय्याबद्धसापत्न्यमत्सरामनात्मज्ञामात्म-

---

1. एव किं ब्रवीमि W., किं ब्रवीमि S.; अंब किं ब्रवीमि Ar.—3. विप्रलंभतस्या S.; विप्रलम्भस्तस्या अमुष्य C.; स्यात् तस्या अमुष्य W.; we accdg. to G., Ar.; लप्स्यते Ar.; किं किं लप्स्यते. G.—5. निगूढं चरन् Pa[d].—8. कुसुमशेखर° W., C., Ar.—9. एतेन सार्धं Ar., तेन G.—10. °गाढदर्शनाय S., G., निश्चितस्तस्यामुष्य S., C., W., we accdg. to G., Ar.—13. अंब तव नै° C., S., गोप्यं S; W.—15. प्रियवयस्याः प्रियंवदायाश्च देव्याः W. against all the Mss. & Com.—17. नष्टापत्या S., C., W., Ar.—22. °मत्सरां Pa[d].?

नाटकीयां रमयन्तिकामनपत्यानिर्विशेषं मत्संवर्धितायाश्चम्पकलतायाः स्वयमवचिताभिः सुमनोभिरलमकार्षीन्मदुपभुक्तमुक्ते चित्रकूटगर्भवेदिकागते रत्नतल्पे तया सह व्यहार्षीत् । अयोग्यश्च पुमानवज्ञातुं च प्रवृत्तस्तत्किमित्यपेक्ष्यते । परलोकभयं चैहिकेन दुःखेनान्तरितम् । अविषह्यं हि योषितामनङ्गशरनिषङ्गीभूतचेतसामनिष्टजनचिरसंवासयन्त्रणादुःखम् । अतोमुना पुरुषेण मामद्योद्यानमाधवीगृहे समागमय । तद्वार्त्ताश्रवणमात्रेणैव हि ममातिमात्रं मनोनुरक्तम् । अस्ति चायमर्थराशिः । अनेनामुष्य पदे प्रतिष्ठाप्य तमेवात्यन्तमुपचर्य जीविष्यामीति । मयापि तदभ्युपेत्य प्रत्यागतम् । अतः परं भर्तृदारकः प्रमाणमिति ।

ततस्तस्या एव सकाशादन्तःपुरसंनिवेशमन्तर्वंशिकपुरुषस्थानानि प्रमदवनप्रदेशानपि विभागेनावगम्यास्तगिरिशिखरपातक्षुभितशोणित इव शोणीभवति भानुबिम्बे पश्चिमाम्बुधिपयःपातनिर्वापितपतंगाङ्गारधूमसंभार इव भरितनभसि तमसि प्रविजृम्भिते परदारपरामर्शोन्मुखस्य ममाचार्यकमिव कर्तुमुत्थिते गुरुपरिग्रहग्रहणश्लाघिनि ग्रहाग्रेसरे क्षपाकरे कल्पसुन्दरीवदनपुण्डरीकेणेव मद्दर्शनातिरागप्रथमोपनतेन स्मयमानेन चन्द्रमण्डलेन संधुक्षमाणतेजसि भुवनविजिगीषोद्यते देवे पुष्पधन्वनि यथोचितं शयनीयमभजे । व्यचीचरं च । सिद्धप्राय एवायमर्थः । किंतु परकलत्रलङ्घनाद्धर्मपीडा भवेत् । साप्यर्थकामयोर्द्वयोरुपलम्भे शास्त्रकारैरनुमतैवेति । गुरुजनबन्धमोक्षोपायसंधिना मया चैष व्यतिक्रमः कृतस्तदपि पापं निर्हृत्य कियत्यापि धर्मकलया मां समग्रयेदिति ।

---

1. नामपत्य° W., C.; अप्यपत्य° A^r.— 2. मदुपभुक्त°..... व्यहार्षीत् om. W.— 6. समागमयेति W.— 8. अमुं स्वपदे W.; स्वे पदे; S., C.—तमेवं W.; अपि om. W.— 11. °निवेशं Pa^d.— 12. °कूटपात° Pa^d.— 13. अम्भोधि°; W., C., S.; we accdg. to G., Pa^d.— 14. भरिततमासि नमसि Pa^d. विजृम्भिते W., C., S., G., A^r.; प्रजृम्भित G.— 15. कर्तुमुपस्थिते G., A^r.; गुरुपरिग्रहग्रहणगुणश्ला° S.; गुरुपरिग्रहणश्ला° C.— 17. त्रिभुवन° S., G., C., A.; we accdg. to Pa^d. & W.— 21. °मोक्षोपायाभिसंधिना G., C., W. Ah^d., Bhû. °सिद्धिना S.

अपि त्वेतदाकर्ण्य देवो राजवाहनः सुहृदो वा किं नु वक्ष्यन्तीति चिन्तापराधीन एव निद्रया परामृश्ये । अदृश्यत स्वप्ने हस्तिवक्त्रो भगवानाह स्म च । सौम्य उपहारवर्मन् मा स्म ते दुर्विकल्पो भूत् । त्वमसि मदंशः । शंकरजटाभारलालनोचिता सुरसरिदसौ वरवर्णिनी । सा च मद्विलोडनासहिष्णुर्मामशपत् । एहि मर्त्यत्वमिति । अशाप्यत मया च यथेह बहुभोग्या तथा प्राप्यापि मानुष्यकमनेकसाधारणी भवेति । अभ्यर्थितश्चानयैकपूर्वा पुनस्त्वामेवोपचर्य यावज्जीवं रमेयमिति । तदयमर्थो भव्यो भवता निराशङ्कच इति । प्रतिबुध्य च प्रीतियुक्तस्तदहरपि प्रियासंकेतव्यतिकरादिस्मरणेनाहमनैषम् । अन्येद्युरनन्ययावृत्तिरनङ्गो मय्येवेषुवर्षमवर्षत् । अशुष्यच्च ज्योतिष्मतः प्रभामयं सरः । प्रासरच्च तिमिरमयः कर्दमः । कार्दमिकानिवसनश्च दृढतरपरिकरः खड्गपाणिरुपहृतप्रकृतोपस्करः स्मरन्मातृदत्तान्यभिज्ञानानि राजमन्दिरपरिखानुदम्भसमुपातिष्ठम् । अथोपखातं मातृगृहद्वारे पुष्करिकया प्रथमसंनिधापितां वेणुयष्टिमादाय तया गाधितया च परिखां स्थापितया च प्राकारमत्यलङ्घयम् । अधिरुह्य पक्वेष्टकचितेन गोपुरो-

1. धर्मं कृ° C.; ममाभिहित् W.— 3. स्वप्ने भगवान्ननः C., Ar.— 4. मतस्त्वं Ar., C., W.— 4. गङ्गजटाभार° C., W., Ar.; तां कदाचिद्गजाननो जलक्रीडां कुर्वन्नतिव्यगाहत । सा च सपत्नीतनयविहितां विलोडनामसहमाना तम° C., W.; Ar.— 5. अनरत्तारित् S., C., W., Ar.— 6. सोप्यहमहेतुकशापप्रदानाक्कुद्धस्तामशपत् W., C., Ar.—Instead of अशाप्यत–रमयेयमिति C. & Ar. read ततस्तेन प्रतिशप्ता सा सविलक्षेव [विलक्षेव C.] मामुपसृत्य सगद्गदं [अगदत् C.] स्वामिन्ननवरतमवरणवरिवस्याविधायिनी न शापार्हेत्याक्रन्दं कृपाक्रान्तमनसा मयोक्तम् । [भिन्ने C.] मास्य शापोन्यथा भवितुमर्हति । परं त्वदनुप्रहार्थमहमात्मनेशां द्विधा विभज्य विकटवर्मनृपतिरूपेण [°पदभेन C.] मिथिलापतिप्रहारवर्मात्मजोपहारवर्मात्मना च मर्त्यलोकेऽवतरिष्यामि त्वं च कामरूपाधि [पतेः C.] कलिन्दवर्मनाम्नः कन्या कल्पसुन्दरी नाम भूत्वा ज्यायसा मदंशेन विकटवर्मणा प्रथममन्यपि परिणीता संगत्य [°ना C.] तस्मिन्नुपहारवर्मणि मन्मूर्तावेव [स्वम्°] न्ययमुपगते पुनरुपहारवर्मात्मकं कनीयांसं मदंशमुपलभ्य तेन साकं विविधसुखोपभोगमनुभविष्यसि. W. has neither our text nor the passage given in C. & Ar.— 10. अनन्यव्यावृत्ति. W., C.; °यावृत्तिः Ar.—12. अहं च कर्दमिक W.—°नुपसंभृतमस्तुत° W.—°पसंभृतमस्तुत° C.; S.; Ar.— 15. गच्छापितया W. against all Mss.; तया च om. W.; तया om. C.; परिखां W.; परिखामपि Ar.

परितलाधिरोहिणा सोपानपथेन भुवमवातरम् । अवतीर्णश्च बकुलवीथीमतिक्रम्य चम्पकावलीवर्त्मना मनागिवोपसृत्योत्तराहि करुणं चक्रवाकमिथुनरवमशृणवम् । पुनरुदीचा पाटलिपथेन स्पर्शलभ्यविशालसौधकुड्योदरेण शरक्षेपामिव गत्वा पुनः प्राचा पिण्डीभाण्डीरखण्डमण्डितोभयपार्श्वेन सैकतपथेन किंचिदन्तरमतिक्रम्य पुनरवाचीं चूतवीथीमगाहिषि । ततश्च गहनतरमुदरोपरचितरत्नवेदिकं माधवीलतामण्डपमीषद्विवृतसमुद्गकोन्मिषितभासा दीपवर्त्या न्यरूपयम् । प्रविश्य चैकपार्श्वे फुल्लपुष्पनिरन्तरकुरण्टपोतपङ्क्तिभित्तिपरिगतं गर्भगृहमवनिपतितारुणाशोकशाखामयमभिनवकुसुमकोरकपुलकलाञ्छितं प्रत्यग्रप्रवालपटलपाटलं कपाटमुद्घाट्य प्राविक्षम् । तत्र चासीद्विस्तीर्णं कुसुमशयनं सुरतोपकरणवस्तुगर्भाश्च कमलिनीपलाशसंपुटा दन्तमयस्तालवृन्तः सुरभिसलिलभरितश्च भृङ्गारकः । समुपविश्य मुहूर्तं विश्रान्तः परिमलमतिशयवन्तमाघ्रासिषम् । अश्रौषं च मन्दं मन्दं पदशब्दम् । श्रुत्वैव संकेतगृहान्निर्गत्य रक्ताशोकस्कन्धपार्श्वव्यवहिताङ्गः स्थितोऽस्मि । सा च सुभ्रूरसुशीमकामा शनैरुपेत्य तत्र मामदृष्ट्वा बलवद्व्यथिष्ट व्यसृजच्च मत्तराजहंसीव कण्ठरागवल्गुगद्गदां गिरम् । व्यक्तमस्मि विप्रलब्धा । नास्त्युपायः प्राणितुम् । अयि हृदय किमिदमकार्यं कार्यवदध्यवस्यापि तदसंभवेन किमेवमुत्ताम्यसि । भगवन् पञ्चबाण कस्तवापराधः कृतो मया यदेवं दहसि न च भस्मीकरोषीति ।

अथाहमाविर्भूय विवृतदीपभाजनो भामिनि ननु बहुपराद्धं भवत्या चित्तजन्मनो यदमुष्य जीवितभूतां रतिमाकृत्या कदर्थितवती धनुर्यष्टिं

1. चावरुह्य A^{r}.— 2. °अधिरोहेण W., C., भुवमध्य° W.— 4. पाटलाप° C., A^{r}., W.; पाटली° S.; °विमलसौध° S., A^{r}.—5. °कुल्योदरेण C., A^{r}., °तुल्योदरेण W.— पुनरपि पिंडी° A^{r}.; किंचिदुत्तरं Pa^{d}.— 8. °विवृतसमुद्गकसंपुटको° S., A^{r}.; °संपुटो° W.— 9. भित्ति om. M.— 10. कोमलमुकुलपुलक° S., W.— 11. स्वास्तीर्ण Pa^{d}.— 12. मदनोपकरण° W.— 15. पार्श्व om. M.— 16. सुशीमकामा W., C., G., Pa^{d}.— सुषीम° S., A^{r}.; तत्र om. S., W.— 17. रंगराग° A^{r}.— 19. तदसंभवे S., C.; तदसंबन्धेन Pa^{d}.

भ्रूलताभ्यां भ्रमरमालामयीं ज्यां नीलालकद्युतिभिरस्त्राण्यपाङ्गवीक्षितवृष्टिभिर्महारजनध्वजपटांशुकं दशनच्छदमयूखजालैः प्रथमसुहृदं मलयमारुतं परिमलपटीयसा निःश्वासपवनेन परभृतरुतमतिमञ्जुलैः प्रलापैः पुष्पमयीं पताकां भुजयष्टिभ्यां दिग्विजयारम्भपूर्णकुम्भमिथुनमुरोजयुगलेन क्रीडासरो नाभिमण्डलेन संनाह्यरथमण्डलं श्रोणिमण्डलेन भवनरत्नतोरणस्तम्भयुगलमूरुयुगलेन लीलाकर्णकिसलयं चरणतलप्रभाभिः । अतः स्थान एव त्वां दुनोति मीनकेतुः । मां पुनरनपराधमधिकमायासयतीत्येष तस्य दोषः । तत्प्रसीद सुन्दरि जीवय मां जीवनौषधैरिवापाङ्गैरनङ्गभुजङ्गदष्टमित्याश्लिष्टवान् । अरीरमं चानङ्गरागावेशपेशलां विशाललोचनाम् । अवसितार्थां चारक्तविकूणितेक्षणामीषत्स्वेदरेखोद्भिदजर्जरितकपोलमूलामनर्गलकलकलप्रलापिनीमरुणदशनकररुहार्पणव्यतिकरामत्यर्थपरिश्लथाङ्गीमार्त्तामिव लक्षयित्वा मानसीं शारीरीं च धारणां शिथिलयन्नात्मानमपि तया समानार्थमापादयम् । तत्क्षणविमुक्तसंगतौ रतावसानिकं विधिमनुभवन्तौ चिरपरिचिताविवातिरूढविश्रम्भौ क्षणमवातिष्ठावहि । पुनरहमुष्णमायतं च निःश्वस्य किंचिद्दीनदृष्टिः सचकितप्रसारिताभ्यां भुजाभ्यामेनामनतिपीडं परिष्वज्य नातिविशदमचुम्बिषम् । अश्रुमुखी तु सा यदि प्रयासि नाथ प्रयातमेव मे जीवितं गणय । नय मामपि न चेद्दासजनो निष्प्रयोजन इत्यञ्जलिमवतंसतामनैषीत् । अवादिषं च ताम् । अयि मुग्धे कः सचेतनः स्त्रियमभिकामयमानां नाभिनन्दति । यदि मदनुग्रहनिश्चलस्तवाभि-

1. कदर्थिता Pa[d]., which gives the preceding and following nouns in the nominative instead of in the accusative.— 2. अपाङ्गवीक्षितैः C., S., W., Ar.— अपाङ्गवृष्टिभिः G.; we accdg to Pa[d].— 4. अतिमञ्जुलम° W. against all Mss. & Com.— 6. संस्तरद° Ah[d].— 8. मकरकेतु S., C., W., इव इव C., S., Ar.—एव अस्य W.— 11. चानङ्ग° om. W.—अनङ्ग° om. C., S.; °पेशलवि° Pa[d]—अवसितार्थां—अनुभवन्तौ om. W.— 16. तदा तदा वियोगकाले समापाते अहं W.; अतिगूढ° Pa[d].— 17. °दृष्टिरहं पुरः° W.; भुजलताभ्यां निवर्ड G.

संघिराचराविचारं मदुपदिष्टम् । आदर्शय राज्ञे रहसि मत्सादृश्यगर्भं चित्रपटमाचक्ष्व च किमियमाकृतिः पुरुषसौन्दर्यसंवं पारमारूढा न वेति । बाढमारूढेति नूनमसौ वक्ष्यति । ब्रूहि भूयो यद्येवमस्ति कापि तापसी देशान्तरभ्रमणलब्धप्रागल्भ्या मम च मातृभूता । तयेदमालेख्यरूपं पुरस्कृत्याहमुक्ता । सोस्ति तादृशो मन्त्रो येन त्वमुपोषिता पर्वणि विविक्तायां भूमौ पुरोहितैर्हुतमुक्ते सप्तार्चिषि नक्तमेकाकिनी शतं चन्दनसमिधः शतमगरुसमिधः कर्पूरमुष्टीः पट्टवस्त्राणि च प्रभूतानि हुत्वा भविष्यस्येवमाकृतिः । अथ चालयिष्यसि घण्टाम् । घण्टापुटक्वणिताहूतश्च भर्ता भवत्यै सर्वं रहस्यजातमाख्याय निमीलिताक्षो यदि त्वामालिङ्गेदियमाकृतिरमुमुपसंक्रामेत् । त्वं तु भविष्यसि यथा पुराकारैव । यदि भवत्यै भवत्प्रियाय चैवं रोचते न चास्मिन्विधौ विसंवादः कार्य इति । वपुश्चेदिदं तवाभिमतं सह सुहृन्मन्त्रिभिरनुजैः पौरजानपदैश्च संप्रधार्य तेषामप्यनुमते कर्मण्यस्मिन्नभिमुखेन स्थेयमिति । स नियतमभ्युपेष्यति । पुनरस्यामेव प्रमदवनवीथीशृङ्गाटिकायामाथर्वणिकेन विधिना संज्ञापितपशुनाभिहुत्य मुक्ते हिरण्यरेतसि तद्धूमशमनेन संप्रविष्टेन मयास्मिन्नेव लतामण्डपे स्थातव्यम् । त्वं पुनः प्रगाढायां प्रदोषवेलायामालपिष्यसि कर्णे कृतनर्मस्मिता विकटवर्माणम् । धूर्तोसि त्वमकृतज्ञश्च । मदनुग्रहलब्धेनापि रूपेण लोकलोचनोत्सवायमानेन मत्सपत्नीरभिरमयिष्यसि । नाहमात्मविनाशाय वेतालोत्थापनमाचरेयमिति । श्रुत्वेदं त्वद्वचः स यद्वक्ष्यति तन्मह्यमेकाकिन्युपागत्य निवेदयिष्यसि । ततः परमहमेव ज्ञास्यामि । मत्पदचिह्नानि चोपवने पुष्करिकया प्रमार्जयेति । सा तथेति शास्त्रो-

---

1. रहसि om. C., W., S—3. परमारूढ C., W.; न वा W.—5. तादृग्मन्त्रो S., C., W., Ar.—11. एवं om. W.—12. विसंवादः शङ्क्य इति S., C., W., Ar.—13. संमन्त्र्य तेषां W., C., S., Ar.; we accdg. to Pad., G., Ahd., Bhū., अनुमतेन W.; अस्मिन् om. C., W.—15. °वनवाटीशृङ्गाटि° W., C.—16. धूमपटलेन सह Ar.—20. यद्वदिष्यति. C., W.

पदेशमिव मदुक्तमादृत्यातृप्तसुरतरागैव कथंकथमप्यगादन्तःपुरम् । अहमपि यथाप्रवेशं निर्गत्य स्वमेवावासमयासिषम् ।

अथ सा मत्तकाशिनी तथा तमर्थमन्वतिष्ठत् । अतिष्ठच्च तन्मते स दुर्मतिः । अभ्रमच्च पौरजानपदेष्वियमद्भुतायमाना वार्ता । राजा किल विकटवर्मा देवीमन्त्रबलेन देवयोग्यं वपुरासादयिष्यति । नूनमेष न विप्रलम्भोऽतिकल्याणः । कैव कथा प्रमादस्य । स्वस्मिन्नेवान्तःपुरोपवने स्वाग्रमहिष्यैव संपाद्यः किलायमर्थः । तथा हि बृहस्पतिप्रतिमबुद्धिभिर्मन्त्रिभिरप्यभ्यूह्यानुमतः । यद्येवं भावि नान्यदतः परमस्ति किंचिदद्भुतम् । अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभाव इति प्रसृतेषु लोकप्रवादेषु प्राप्ते पर्वदिवसे प्रगाढायां प्रौढतमसि प्रदोषवेलायामन्तःपुरोद्यानादुदैरत धूर्जटिकण्ठधूम्रो धूमोद्गमः । क्षीराज्यदधितिलगौरसर्षपवसामांसरुधिराहुतीनां च परिमलः पवनानुसारी दिशि दिशि प्रावात्सीत् । प्रशान्ते च सहसा धूमोद्गमे तस्मिन्नहमविशम् । निशान्तोद्यानमागमच्च गजगामिनी । आलिङ्ग्य च मां सस्मितमभ्यधत्त । धूर्त सिद्धं ते समीहितमवसितश्च पशुरसौ । अमुष्य चोपप्रलोभनाय त्वदादिष्टया दिशा मयोक्तम् । कितव न साधयामि ते सौन्दर्यम् । एवं सुन्दरो हि त्वमप्सरसामपि स्पृहणीयो भविष्यसि किमुत मानुषीणाम् । मधुकर इव निसर्गचपलो यत्र क्वचिदासज्जति भवादृशो नृशंस इति । तेन तु मे पादयोर्निपत्याभिहितम् । रम्भोरु सहस्व मत्कृतानि दुश्चरितानि । मनसापि न चिन्तयेयमितः परमितरनारीम् । त्वरस्व प्रस्तुते कर्मणीति । तदहमीदृशेन वैवाहिकेन नेपथ्येन त्वामभिसृतवती । प्रागपि रागाग्निसाक्षिकमनङ्गेन गुरुणा दत्तैव तुभ्यमेषा जाया । पुनरपीमं जातवेदसं साक्षीकृत्य स्वहृदयने

1. अतृप्तसुरतरागैव om. W.— 6. एष विप्रलम्भोनाति° W., C.—8. प्यभूदनुमत W.—°प्यनुमत. G , Ar.— 10. प्रसृततरेषु W., C., S., G., Ar., wo accdg. to Pad.—लोकवादेषु W., C., S., Ar.— 13. च दिशि C., W., Ar.— 15. अभ्यधात् W.— 18. निसर्गचपलात् W., C., Ar.— 20. दुश्चरित्राणि S., Ar.— 21. °नारी C.—प्रकृते S., C., W., Ar.

दत्तेति । प्रपदेन चरणपृष्ठे निष्पीड्योत्क्षिप्तपादपार्ष्णिरितरेतरव्यतिषक्तकोमलाङ्गुलिदलेन भुजलताद्वयेन कन्धरां ममावेष्ट्य सलीलमाननमानमय्य स्वयमुन्नमितमुखकमला विभ्रान्तविशालदृष्टिरसकृदस्यचुम्बत् ।

अथैनामिहैव कुरण्टगुल्मगर्भे तिष्ठ यावदहं निर्गत्य साधयेयं साध्यं सम्यगिति विसृज्य तामुपसृत्य होमानलप्रदेशमशोकशाखावलम्बिनीं घण्टामचालयम् । अकूजच्च सा तं जनं कृतान्तदूतीवाह्वयन्ती । प्रावर्तिषि चाहमगरुचन्दनप्रमुखानि होतुम् । आयासीच्च राजा यथोक्तं देशम् । शङ्कापन्नमिव किंचित्सविस्मयं निचाय्य तिष्ठन्तमब्रवम् । ब्रूहि सत्यं भूयोपि मे भगवन्तं चित्रभानुमेव साक्षीकृत्य न चेदनेन रूपेण मत्सपत्नीरभिरमयिष्यसि ततस्त्वयीदं रूपं संक्रामयेयमिति । स तदैव देव्यैवेयं नोपधिरिति स्फुटोपजातसंप्रत्ययः प्रावर्तत शपथाय । स्मित्वा पुनर्मयोक्तम् । किं वा शपथेन । कैव हि मानुषी मां परिभविष्यति । यद्यप्सरोभिः संगच्छसे संगच्छस्व कामम् । कथय कानि ते रहस्यानि । तत्कथनान्ते त्वत्स्वरूपभ्रंश इति । सोऽब्रवीत् । अस्ति वृद्धो मत्पितुः कनिष्ठः प्रहारवर्मा । तं विषान्नेन व्यापाद्याजीर्णदोषं ख्यापयेयमिति मन्त्रिभिः सहाध्यवसितम् । अनुजाय विशालवर्मणे दण्डचक्रं पुण्ड्राभियोगाय दित्सितम् । पौरवृद्धश्च पाञ्चालिकः परित्रातश्च सार्थवाहः खनतिनाम्नो यवनाद्वज्रमेकं वसुंधरामूल्यं लघीयसार्घेण लभ्यमिति ममैकान्तेमन्त्रयेताम् । गृहपतिश्च ममान्तरङ्गभूतो जनपदमहत्तरः शतहलिरलीकवादशीलमवलेपवन्तं दुष्टग्राममण्यमनन्तसीरं जनपदकोपेन घातयेयमिति दण्डधरानुद्धारकर्मणि मत्प्रयोगान्नियोक्तुमभ्युपागमत् । इत्यमिदमाचिरप्रसृतं रहस्यमित्याकर्ण्य

1. प्रपदेन च W.—प्रोत्क्षित° W.—2. अङ्गुलितलेन all except C.—व्यतिषिक्त° G., pa[d].—2. समावेष्ट्य S., C., A[r].—4. कुरुण्ट° S., C.—7. अगुरु° C., S., W., G.—8. विचार्य C., W., S., A[r].; we accdg. to G.; विलोक्य Ah[d].—10. रमयिष्यसि W.—त्वामिदं A[r]., S. त्वामि° W.—15. कनीयान्भ्राता &., C., W.— 18. असमीतिनाम्नो M.—22. °प्रसूत C., प्रस्तुतं G., S., A[r]., W.; we accdg. to Pa[d].

तामियन्तवायुरुपपद्यस्व कर्मोचितां गतिमिति च्छुरिकया द्विधाकृत्य कृत्तगात्रं तस्मिन्नेव प्रवृत्तस्फीतसर्पिषि हिरण्यरेतस्यजुहवम् अभूच्चासौ भस्मसात् । अथ स्त्रीस्वभावादीपद्विह्वलां हृदयवल्लभां समाश्वास्य हस्तकिसलयेवलम्ब्य गत्वा तद्गृहमनुज्ञयास्याः सर्वाण्यन्तःपुराण्याहूय सद्य एव सेवां दत्तवान् । विस्मितविलासिनीसार्थमध्ये काञ्चिद्विहृत्य कालं विसृष्टावरोधमण्डलस्तामेव संहतोरुमूलपपीडं भुजोपपीडं चोपगूह्य तल्पेभिरमयन्नल्पामिवामुं निशामनैषम् । अलभे च तन्मुखाद्राजकुलस्य शीलम् । उषसि स्नात्वा कृतमङ्गलो मन्त्रिभिः सह समगच्छे तांश्चाब्रवम् । आर्या रूपेणैव सह परिवृत्तो मम स्वभावः । य एष विषान्नेन हन्तुं चिन्तितः पिता मे स मुक्त्वा स्वमेतद्राज्यं भूय एव ग्राहयितव्यः । पितृवदमुष्मिन्वयं शुश्रूषयैव वर्तामहे । न ह्यस्ति पितृवधात्परं पातकमिति । भ्रातरं च विशालवर्माणमाहूयोक्तवान् । वत्स न सुभिक्षाः सांप्रतं पुण्ड्रास्ते दुःखमोहोपहतास्त्यक्तात्मानो राष्ट्रं नः सुभिक्षमभिद्रवेयुः । अतो मुष्टिवधः सस्यवधो वा यदोत्पद्यते तदाभियास्यसि । नाद्य यात्रा युक्तेति । नगरवृद्धावप्यलापिषम् । अल्पीयसा मूल्येन महार्हं वस्त्रं मास्तु मे लभ्यं धर्मरक्षायै तदनुगुणेनैव मूल्येनादानं क्रियतामिति । शतहलिं च राष्ट्रमुख्यमाहूयाख्यातवान् । योसावनन्तसीरः प्रहारवर्मणः पक्ष इति निनाशयिषितः सोपि पितरि मे प्रकृतिस्थे किमिति नाश्येत त्वयापि तस्मिन्संरम्भो न कार्य इति । त इमे सर्वमाभिज्ञानिकमुपलभ्य स एवायमिति निश्चिन्वाना विस्मयमानाश्च मां महादेवीं च प्रशंसन्तो मन्त्रबलानि चोद्घोषयन्तो वन्ध-

1. स्वकर्मा C., S., W.—छुरिकया G., S., Ar.— 2. प्रवृत्त° om. Ar.; प्रवर्तित° G.— 4. °किशलयम° W.—6. °मण्डलस्तदन्तःपुरे तया सह निशाम° W. °मण्डलस्तामेव संहतोरुमूलपपीडं चोपगूह्य....दवैनां G.; तामेव संहतो—मूलपपीडं भुजोपपीडं चोपगूह्य S.; तामेव संहतोरुमूरुपीडंमुरःपीडं चोपगूह्य....तां निशां C.; संहतोरुमूरुपीडं चोपगूह्य Ar.—ऊरुपपीडं Bh0.; वरुरूपपीडं. pa[d].— 10. स्वधर्मेन तद्राज्यं Ar.—14. मुष्टिबन्धः S., G., Ah[d].; सस्यबन्धः S., G.—16. वस्तु न मे लभ्यं W., वस्त्रवस्तु न लभ्यं S.; वस्त्रवस्तु लभ्यं नाम G.; महार्हमस्तु मे लभ्यं Ar.; according to conjecture; आदानं क्रियतां Ar.; W.—19. तत्त्वया G., C.

नात्पितरौ निष्क्रमय्य स्वं राज्यं प्रत्यपादयम् । अहं च तया मे धात्र्या सर्वमिदं मम चेष्टितं रहसि पित्रोरवगमय्य प्रहर्षकाष्ठाधिरूढयोस्तयोः पादमूलमभजे । अभज्ये च यौवराज्यलक्ष्म्या तदनुज्ञातया । प्रसाधितात्मा देवपादविरहदुःखदुर्भगान्निर्विशन्भूयोस्य पितृसखस्य सिंहवर्मणो लेख्याच्चण्डवर्मणश्चम्पाभियोगमवगम्य शत्रुवधो मित्ररक्षा चोभयमपि करणीयमेवेत्यलघुना लघुसमुत्थानेन सैन्यचक्रेणाभ्यसरम् । अभूवं च भूमिस्त्वत्पादलक्ष्मीसाक्षात्क्रियामहोत्सवानन्दराशेरिति ।

श्रुत्वैतद्देवो राजवाहनः सस्मितमवादीत् । पश्यत पारतल्पिकमुपधियुक्तमपि गुरुजनबन्धव्यसनमुक्तिहेतुतया दुष्टामित्रप्रमापणाभ्युपायतया राज्योपलब्धिमूलतया च पुष्कलावर्थधर्मावप्यरीरधत् । किं हि बुद्धिमद्भिः प्रयुक्तं नाभ्युपैति शोभामिति । अर्थपालमुखे निधाय स्निग्धदीर्घां दृष्टिमाचष्टां भवानात्मीयचरितमित्यादिदेश । सोपि बद्धाञ्जलिरभिदधे ॥

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते उपहारवर्मचरितं नाम तृतीय उच्छ्वासः ॥

---

2. समाचेष्टितं W., G.; मम चेष्टितं Ar.—5. आभिगम्य W.—11. विधाय W.; °भत्प्रयुक्तं Pad.—Ar. places the last sentence in the next Uchchhvāsa.

॥ अथ चतुर्थ उच्छ्वासः ॥

देव सोहमप्येभिरेव सुहृद्भिरेककर्मोर्भिमालिनेमिभूमिवलयं भ्रमन्नुपासरं कदाचित्काशीपुरीं वाराणसीम् । उपस्पृश्य च मणिभङ्गनिर्मलाम्भसि मणिकर्णिकायामविमुक्तेश्वरं भगवन्तमन्धकमथनमभिप्रणम्य प्रदक्षिणं परिभ्रमन्पुरुषमेकमायामवन्तमायसपरिघपीवराभ्यां भुजाभ्यां बध्यमानपरिकरमविरतरुदितोच्छूनताम्रदृष्टिमद्राक्षम् । अतर्कयं च । कर्कशोयं पुरुषः । कार्पण्यमिव वर्षति म्लानतारं चक्षुः । आरम्भश्च साहसानुवादी । नूनमसौ प्राणनिस्पृहः किमपि कृच्छ्रं प्रियजनव्यसनमूलं प्रपित्सते । तत्पृच्छेयमेनमस्ति चेन्ममापि कोपि साहाय्यावकाशस्तमेनमभ्युपपद्य इत्यपृच्छम् । भद्र संनाहोयं साहसमवगमयति । न चेद्गोप्यमिच्छामि श्रोतुं शोकहेतुमिति । स मां सबहुमानं निर्वर्ण्य को दोषः श्रूयतामिति क्वचित्करवीरतले मया सह निषण्णः कथानकार्षीत् ।

महाभाग सोहमस्मि पूर्वेषु कामचरः पूर्णभद्रो नाम गृहपतिपुत्रः । प्रयत्नसंवर्धितोपि पित्रा दैवच्छन्दानुवर्ती चौर्यवृत्तिरासम् । अथास्यां काशीपुर्यामर्यवर्यस्य कस्यचिद्गृहे चोरयित्वा रूपाभिग्राहितोबध्ये । बद्धे च मयि मत्तहस्ती मृत्युविजयो नाम हिंसाविहारी राजद्वारगोपुरोपरितलाधिरूढस्य पश्यतः कामपालनाम्न उत्तमामात्यस्य शासनाज्जनकण्ठरवद्विगुणितघण्टारवो मण्डलितहस्तकाण्डमभ्यधावत् । अभिपत्य च मया निर्भयेन निर्भर्त्सितः परिणमन्दारुखण्डसुषिरानु-

1. सोप्यहम् A. B.—परिभ्रमन् W.—2. A omits काशीपुरीं.—W. omits च.—3. मनम्य W.—4. °षं पी° W. (a mistake).—5. आबध्यमान° W.—10. बहुमानं W.—11. श्रूयतामिति । ततः क्वचित् W.—14. संवर्धित (sic) पिता A. B. omits पित्रा. C omits अपि.—चौर° W.—15. C omits कस्यचित्.—स्व. W.—16. °विहारं A.—18. °काण्ड . W.—19. परिणत· A.

प्रविष्टोभयभुजदण्डचण्डघट्टितप्रतिमानो भीत इव न्यवर्तिष्ट । भूयश्च नेत्रा जातसंरम्भेण निकामदारुणैर्वागङ्कुशपादैरभिमुखीकृतो मयापि द्विगुणाबद्धमन्युना निर्भर्त्स्याभिहतो विवृत्यापाद्रवत् । अथ मयानुपत्य सरभसमाक्रुष्टो रुष्टः स यन्ता हन्त मृतोसि क्व यासि कुञ्जरापसदेति निशितेन वारणेन वारणं मुहुर्मुहुरभिघ्नन्निर्याणभागे कथमपि मदभिमुखमकरोत् । अपसरतु द्विरदकीट एषः । अन्यः कश्चिन्मातङ्गपतिरानीयतां येनाहं मुहूर्तं विहृत्य गच्छामि गन्तव्यां गतिमित्यवोचम् । दृष्ट्वैव स मां रुष्टमुद्गर्जन्तमुत्क्रान्तयन्तृनिष्ठुराज्ञः पलायिष्ट । मन्त्रिणा पुनरहमाहूयाभ्यधायिषि । भद्र मृत्युरिवैष मृत्युविजयो हिंसाविहारी । सोयमपि नाम त्वयैवंभूतः कृतः । तद्विरम्य कर्मणोस्मान्मलीमसात्किमलमसि प्रपद्यास्मानार्यवृत्त्या वर्तितुमिति । यथाज्ञापितोस्मीति विज्ञापितोयं मया मित्रवन्मय्यवर्तिष्ट ।

मयैकदा रहसि जातविश्रम्भेण पृष्टः सोभाषत स्वचरितम् । आसीत्कुसुमपुरे राज्ञो रिपुंजयस्य मन्त्री धर्मपालो नाम विश्रुतधीः श्रुतर्षिः । अमुष्य पुत्रः सुमित्रो नाम पित्रैव समः प्रज्ञागुणेषु । तस्यास्मि द्वैमातुरः कनीयान्भ्राताहम् । वेशेषु विलसन्तं मां विनयरुचिरसाववारयत् । पुनरवार्यदुर्नयश्चाहमपसृत्य दिङ्मुखेषु भ्रमन्यदृच्छयास्यां वाराणस्यां प्रमदवने मदनदमनाराधनाय निर्गत्य सह सखीभिः कन्दुकेन परिक्रीडमानां काशीभर्तुश्चण्डसिंहस्य कन्यां कान्तिमतीं नामा-

---

1. A omits चण्ड.—आघट्टित C.—2. पादपातनैः C. पादपातै· W.—3. द्विगुणाविद्धमन्यूना A. द्विगुणमन्यूना C.—निपत्य A. C. omits the word.—4. रुष्टश्च यन्ता W.—6. द्विपकीट C. अथावोचं। अपसरतु &c. B. अथापसरतु द्विरदवराकः W.—8. °यन्त्री° A. उत्क्रामन्तं यन्तृ° W.—10. तावत् for नाम W. C. omits the word.—विरम C. W.—12. यथाज्ञापयसीति C. यथाज्ञापयाति तथेति W.—13. नृष्टश्च मयैकदा &c. C.—14. नाम वेदश्रुतावृषिः B. नाम श्रुत ऋषिः C.—15. W. omits आस्मि.—16. असौ विनयरुचिः W.—17. पुनरवार्या (*sic*) A. अवार्य· (omitting पुनर्) W.—उपसृत्य W.—18. A. omits दमन.—19. अनुक्रीडमाना W.—कन्या कान्तिमती नामचक्रमे W.

चकमे । कथमपि समगच्छे च । अथ इत्नं विहरता कुमारीपुरे सा मयासीदापन्नसत्त्वा । कंचित्सुतं च सूतवती । सूतजात इति सोपविद्धो रहस्यानिर्भेदभयात्परिजनेन क्रीडाशैले, शबर्या श्मशानाभ्याशं नीतः । तयैव च निवर्तमानया निशीथे राजवीथ्यामारक्षिकपुरुषैरभिगृह्य तर्जितया दण्डपारुष्यभीतया निर्भिन्नप्रायं रहस्यम् । राजाज्ञयाहमाक्रीडनगिरिदरीगृहे विश्रब्धप्रसुप्तस्तयोपदर्शितः । यथोपपन्नरज्जुबद्धः श्मशानमुपनीय मातङ्गोद्यतेन कृपाणेन प्राजिहीर्ष्ये । नियतिबलाल्लूनबन्धनस्तमसिमाच्छिद्यान्त्यजं तमन्यांश्च कांश्चित्प्रहृत्यापासरम् । अशरणश्च भ्रमन्नटव्यामेकदोदश्रुमुख्या दिव्याकारया कन्यया सपरिवारयोपास्थायिषि । सा मामञ्जलिकिसलयोत्तंसितेन मुखविलोलकुन्तलेन मूर्ध्ना प्रणिपत्य मया सह वनवटद्रुमस्य कस्यापि महतः प्रच्छायशीतले तले निषण्णा कासि वासु कुतोस्यागता कस्य हेतोरस्य मे प्रसीदसीति साभिलापमाभाषिता मया बाष्पं मधुवर्षमवर्षत् ।

नाथ नाथस्य यक्षाणां मणिभद्रस्यास्मि दुहिता तारावली नाम । साहं कदाचिदगस्त्यपत्नीं लोपामुद्रां नमस्कृत्यापावर्तमाना मलयगिरेः, परेतावासे वाराणस्यां कमपि दारकं रुदन्तमद्राक्षम् । आदाय चैनं तीव्रस्नेहा मम पित्रोः संनिधिमनैषम् । अनैषीच्च तातो मे मां देवस्यालकेश्वरस्यास्थानीम् । अथाहमाहूयाजग्मा हरसखेन । बाले बालेऽस्मिन्भावस्ते कीदृश इति । औरस इवास्मिन्वत्से वत्सलतेति मया विज्ञापितः सत्यमाह वराकीति तन्मूलामतिमहतीं कथामकरोत् । तत्रैतन्मयावगतम् । त्वं किल शौनकः शूद्रकः कामपालश्चाभिन्नः ।

1. चकमे B. C.—A. omits च.—अथ इत्नं च A. B. W.—3. °किद्ध्ताच्छ्मशानमानीतः W.—4. W. omits. च.— 8. °बन्धः. W.—9. एकदाश्रुमुख्यकयापि दिव्याकारया सपरिवारया कन्ययोपास्थायिषि W.— 11. वनस्य W.—महावट W. A. omits वन.— 12. B. W. omit तले.— 15. आर्य नाथस्य B. W.— 17. वाराणस्यां W.— 18. तीव्रस्नेहात् W.—W. omits मां C. omits मे.— 20. कीदृशस्ते भाव इति W.— 22. तत्रैतावदवगतं मया W.

बन्धुमती विनयवती कान्तिमती चाभिन्ना । वेदवत्यर्यदासी सोमदेवी चैकैव । हंसावली शूरसेना सुलोचना चानन्या । नन्दिनी रङ्गपताकेन्द्रसेना चापृथग्भूता । या किल शौनकावस्थायामग्निसाक्षिकमात्मसात्कृता गोपकन्या सैव किलार्यदासी पुनश्चाद्य तारावलीत्यभूवम् । बालश्च किल शूद्रकावस्थे त्वय्यार्यदास्यवस्थायां मय्युदभूत् । अवर्ध्यत च विनयवत्या । स्नेहवासनया तु तस्यां कान्तिमत्यवस्थायामद्योदभूत् । एवमनेकमृत्युमुखपरिभ्रष्टं दैवान्मयोपलब्धः । तमेकपिङ्गादेशाद्वने तपस्यतो राजहंसस्य देव्यै वसुमत्यै तत्सुतस्य भाविचक्रवर्तिनो राजवाहनस्य परिचर्यार्थं समर्प्य गुरुभिरभ्यनुज्ञाता कृतान्तयोगात्कृतान्तमुखभ्रष्टस्य ते पादपद्मशुश्रूषार्थमागतास्मीति ।

तच्छ्रुत्वा तामनेकजन्मरमणीमसकृदाश्लिष्य हर्षाश्रुमुखो मुहुर्मुहुः सान्त्वयित्वा तत्प्रभावदर्शिते महति मन्दिरेऽहर्निशमिन्द्रदुर्लभान्भोगाननन्वभूवम् । द्वित्राणि दिनान्यतीत्य मत्तकाशिनीं तामवादिषम् । प्रिये प्रत्यपकृत्य मत्प्राणद्रोहिणश्चण्डसिंहस्य वैरनिर्यातनसुखमनुबुभूषामीति । तया सस्मितमेहि कान्त कान्तिमतीदर्शनाय नयामि त्वामिति स्थितेर्धरात्रे राज्ञो वासगृहमनीये । ततस्तस्य चण्डसिंहस्य शिरोभागवर्तिनीमसियष्टिमादाय प्रबोध्यैनं प्रस्फुरन्तमब्रवम् । अयमस्मि भवज्जामाता । भवदनुमत्या विना तव कन्याभिमर्शी । तमपराधमनुवृत्त्या प्रमार्ष्टुमागत इति । सोथ भीतो मामभिप्रणम्याह । अहमेव मूढोपराद्धो यस्तव दुहितृसंसर्गानुग्राहिणो ग्रहग्रस्त इवोत्क्रान्तसीमा

1. देववती यज्ञदासी A. वेगवती अर्यदासी C. वेदिमती यक्षदासी W.— 2. A. B. C. omit च.—गोपकन्या for सुलोचना C. W.— चाद्वितीया W. C.—3. चाग्निसाक्षिकं A.— 4. बालकश्च A.— 5. अभूत् A.—अवर्द्धत W.—स तु W.— 7. अनेकमृत्युहस्तमुक्तो दैवान्मयोपलब्धः A. एवमेनं मृत्युमुख° &c. C.— 10. परिभ्रष्टस्य C. W.— 11. इति श्रुत्वा W.—12. भूमिदुर्लभान् C. W.— 13. अतिक्रम्य C. W.— 14. प्रत्युपकृत्य W.— 15. सास्मितमभिहितं C. W.— 16. ततस्तच्छिरः° C. W.— 17. आदायासियष्टिं C. W.—अहमस्मि C. W.— 19. सोतिभीतः C. W.— 20. मूढापराद्धः W.-

स्वयमेव समादिष्टवानहम् । तदास्तां कान्तिमती राज्यमिदं मम जीवितमप्यद्यप्रभृति भवदधीनमित्यवादीत् । अथापरेद्युः प्रकृतिमण्डलं संनिधाप्य विधिवदात्मजायाः पाणिमग्राहयत् । अश्रावयच्च तनयवार्तां तारावली कान्तिमत्यै । सोमदेवीसुलोचनेन्द्रसेनाभ्यश्च पूर्वजातिवृत्तान्तम् । इत्यहमद्य मन्त्रिपदापदेशं यौवराज्यमनुभवन्विहरामि विलासिनीभिरिति ।

स एवं मादृशेऽपि जन्तौ परिचर्यानुबन्धी बन्धुरेकः सर्वभूतानामसकेन स्वर्गते श्वशुरे ज्यायसि श्याले चण्डघोषनाम्नि स्त्रीष्वतिप्रसङ्गात्प्रागेव क्षयक्षीणायुषि पञ्चवर्षदेशीयं सिंहघोषनामानं कुमारमभ्यषेचयत् । अवर्धयच्च विधिनैनं स साधुः । तस्माच्च यौवनोन्मादिनः पैशुन्यवादिनो दुर्मन्त्रिणः कतिचिदासन्नन्तरङ्गभूताः । तैः किलासावित्थमग्राह्यत । प्रतन्यैव स्वसा तेऽमुना भुजंगेन संगृहीता । पुनः प्रसुते राजनि भर्तुरनुयतासिरासीत् । तेनास्मै तत्क्षणप्रबुद्धेन भीत्यानुनीय दत्ता कन्या । तं च देवज्येष्ठं चण्डघोषं विषेण हत्वा बालोऽयमसमर्थ इति त्वमद्यापि प्रकृतिविश्रम्भणायोपेक्षितः । क्षिणोति पुरा स कृतघ्नो भवन्तम् । तमेवान्तकपुरमभिगमयितुं यतस्वेति । स तथा कुपितोऽपि यक्षिणीभयान्नास्मिन्पापमाचरितुमशकत् । एषु किल दिवसेष्वयथापूर्वमाकृतौ कान्तिमत्याः समुपलक्ष्य राजमहिषी सुलक्षणा नाम समप्रणयमपृच्छत् । देवि नाहमयथातथ्येन विप्रलम्भनीया । कथय तथ्यं केनेदमयथापूर्व्यमाननारविन्दे तवैषु वासरेष्विति । सा तु भद्रे स्मरसि किमयथातथ्येन किंचिन्मयोक्तपूर्वम् । सखी मे तारावली सपत्नी च किमपि कलुषिताशया रहति भर्त्रा

1. C. omits स्वयमेव.—मम च (omitting अद्य) C. W.—2. तदधीनं C. W.—4. C. omits जाति.—5. °पदापदेशात् C.— 8. ज्यायसि च C. W.— 9. पञ्चवर्षं A. B.—12. तदासुन्दर C. W.— 13. तेनैव दैव.नन्दन° C. तेनैवास्मै देवनन्दन° W.— 14. दत्ता A. B. कन्या दत्ता W.— 15. क्षिणोति च C. B. has a gap here extending to अभिगृह्य पूर्वनन्दनम् p. 85. —17. °अनतिचिर C. नचिरमेव W.— नचिरात् M.— 18. नष्टनन्द्य A. नष्टनष्ट (sic) C.—19. अयथातथ्येन W.—20. अयथापूर्वं W.— 21. सा त्ववदीत् W. अयथातथ्येन A.—अवदीत् M.

मद्गोत्रापदिष्टा प्रणयमभ्युपेत्य प्रणम्यमानाप्यस्माभिरुपोढमत्सरा प्रावसत् । अवसीदति च नः पतिः । अतो मे दौर्मनस्यमिति । तत्प्रायेणैकान्ते सुलक्षणया कान्ताय कथितम् । अथासौ निर्भयोच्च प्रियतमाविरहपाण्डुभिरवयवैर्धैर्यस्तम्भिताश्रुपर्याकुलेन चक्षुषोष्मश्वासशोषिताभिरिव नातिपेशलाभिर्वाग्भिर्वियोगं दर्शयन्तं कथमपि राजकुले कार्याणि कारयन्तं पूर्वसंकेतितैः पुरुषैरभिग्राह्याबन्धयत् । तस्य किल स्थानस्थानेषु दोषानुद्घोष्य तथोद्धरणीये चक्षुषी यथा तन्मूलमेवास्य मरणं भवेदिति । अतोऽत्रैकान्ते यथेष्टमश्रु मुक्त्वा तस्य साधोः पुरः प्राणान्मोक्तुकामो बध्नामि परिकरमिति ।

मयापि मत्पितृव्यसनमाकर्ण्य पर्यश्रुणा सोऽभिहितः । सौम्य किं तत्र गोपयित्वा । यस्तस्य सुतो यक्षकन्यया देवस्य राजवाहनस्य पादशुश्रूषार्थं देव्या वसुमत्या हस्तन्यासः कृतः सोऽहमस्मि । शक्ष्यामि सहस्रमपि भटानामुदायुधानां हत्वा पितरं मोचयितुम् । अपि तु संकुले यदि कश्चित्पातयेत्तदङ्गे शस्त्रिकां सर्व एव मे यत्नो भस्मनि हुतमिव भवेत् । इत्यनवसितवचन एव मयि महानाशीविषः प्राकाररन्ध्रेणोदैरयच्छिरः । तमहं मन्त्रौषधिबलेनाभिगृह्य पूर्णभद्रमत्रवम् । भद्र सिद्धं नः समीहितम् । अनेन तातमलक्ष्यमाणः संकुले यदृच्छया पतितेन नाम दंशयित्वा तथा विषं स्तम्भयेयं यथा मृत इत्युदास्येत । त्वया मुक्तसाध्वसेन माता मे बोधयितव्या । यः स यक्ष्या वने देव्या वसुमत्या हस्तार्पितो युष्मत्सुनुः सोऽनुप्राप्तः । पितुरवस्थां मदुपलभ्य बुद्धिबलादित्थमाचरिष्यति । त्वया तु मुक्तसाध्वसया राज्ञे प्रेषणीयम् । एष खलु क्षत्रधर्मो यद्बन्धुरबन्धुर्वा दुष्टः स निरपेक्षं निग्राह्य इति । स्त्रीधर्मश्चैष यद्दुष्टस्यादुष्टस्य वा भर्तु-

2. अतोऽस्या मे A. अतोऽस्ति मे W.—7. स्थानेषु C.—दोषं C. W.—10. तत्पितृ° W.—11. गोपायित्वा W.— 18. पातितेन W.— 19. इत्युच्येत A. उदास्येच B.— त्वया तु B. W.—19. इत्युत्सृज्येत M.—21. मुक्तत्रासया W. मुक्तत्रासयोक्त्वा C.—23. A omits वा. अदुष्टस्य दुष्टस्य C. W.

र्गतिर्गन्तव्येति । तदहममुनैव सह चिताग्निमारोक्ष्यामि । अभिजनानुरूपः पश्चिमो विधिरनुज्ञातव्य इति । स एवं निवेदितो नियतमनुज्ञास्यति । ततः स्वमेवागारमानीय काण्डपटपरिक्षिप्ते विविक्तोद्देशे दर्भसंस्तरमधिशाय्य स्वयं कृतानुमरणमण्डनया च तत्र संनिधेयमिति । अहं च बाह्यकक्ष्यागतस्त्वया प्रवेशयिष्ये । ततः पितरमुज्जीव्य तदभिरुचितेनाभ्युपायेन चेष्टिष्यामह इति । स तथेति हृष्टतरस्तूर्णमभ्यगमत् ।

अहं तु घोषणास्थाने चिञ्चावृक्षं लम्बघनतरविपुलशाखमारुह्य गूढतनुरतिष्ठम् । आरूढश्च लोको यथायथमुच्चस्थानानि । उच्चावचप्रलापः प्रस्थितः । तावन्मे पितरं तस्करमिव पश्चाद्बद्धभुजमुद्धुरध्वनिमहाजनानुयातमानीय मदभ्याश एव स्थापयित्वा मातङ्गैरघोषयत् । एष मन्त्री कामपालो राज्यलोभाद्भर्तारं चण्डसिंहं युवराजं चण्डघोषं विषेणोपांशु हत्वा पुनर्देवोऽपि सिंहघोषः पूर्णयौवन इत्यस्मिन्नपि पापमाचरिष्यन्विश्वासाद्रहस्यभूमौ पुनरमात्यं शिवनागमाहूय स्थूणमङ्गारवर्षं च राजवधायोपजप्य तैः स्वामिभक्त्या विवृतगुह्यो राज्यकामुकस्य ब्राह्मणस्यान्धतमसप्रवेशो न्याय्य इति प्राड्विवाकवाक्यादक्ष्युद्धरणाय नीयते । पुनरन्योऽपि यः स्यादन्यायवृत्तिस्तमप्येवमेव यथार्हेण दण्डेन योजयिष्यति देव इति । श्रुत्वैतद्बद्धकलकले महाजने पितुरङ्गे प्रदीप्तशिखमाशीविषं न्यक्षिपम् । अहं तु भीतो नामावप्लुत्य तत्रैव जनानुलीनः क्रुद्धव्यालदष्टस्य तातस्य विहितजीवरक्षो विषं क्षणादस्तम्भयम् । अपतच्च स भूमौ मृतकल्पः । आलपं च सत्यमिदं राजावमानिनं दैवो दण्ड एव स्पृशति । यदयमक्षिभ्यामवनिपेन विनाचिकीर्षितः प्राणैरेव वियोजितो विधिनेति । मदुक्तं च कैश्चिदन्वम

1. [illegible] C.—4. °[illegible] त्वया तत्र च W. °[illegible] त्वया च तत्र C.—6. [illegible] C. W.—8. C. W. omit [illegible].—16. अन्ध [illegible] C. W.—17. [illegible] W.—19. अहं च C. W.—21. [illegible] B. A. omits स. It is supplied in the margin.—22. [illegible] B. W.—[illegible] (C. [illegible]) [illegible] C. W.

न्यन्त । अपरे पुनर्निनिन्दुः । दर्वीकरस्तु तमपि चण्डालं दष्ट्वारूढत्रासद्रुतलोकदत्तमार्गः प्राद्रवत् ।

अथ मदम्बा पूर्णभद्रप्रबोधितार्था तादृशेऽपि व्यसने नातिविह्वलाल्पपरिजनानुयाता पद्भ्यामेव सधीरमागत्य मत्पितुरुत्तमाङ्गमुत्सङ्गेनोपधारयन्ती स्थिता राज्ञे समादिशत् । एष मे पतिस्तवापकर्ता न वेति देवो जानाति । न मेनयास्ति चिन्तया फलम् । अस्य तु पाणिग्राहकस्य गतिमननुप्रपद्यमाना भवत्कुलं कलङ्कयेयम् । अतोऽनुमन्तुमर्हसि भर्त्रा सह चिताधिरोहणाय मामिति । श्रुत्वा चैतत्प्रीतियुक्तः प्रतिसमादिक्षत्क्षितीशः । क्रियतां कुलोचितः संस्कारः । उत्सवोत्तरं च पश्चिमं विधिसंस्कारमनुभवतु मे भगिनीपतिरिति । चण्डाले तु मत्प्रतिषिद्धसकलमन्त्रवादिप्रयासे संस्थिते कामपालोऽपि कालदष्ट एवेति स्वभवनोपनयनमप्यमुष्य स्वमाहात्म्यप्रकाशनाय महीपतिरन्वमंस्त । नीतश्च पिता मे विविक्तायां भूमौ दर्भसंस्तरमधिशयानः स्थितोऽभूत् । अथ मदम्बा मरणमण्डनमनुष्ठाय सकरुणं सखीरामन्त्र्य मुहुरभिप्रणम्य भवनदेवतां यत्नेन निवार्य परिजनाक्रन्दितानि पितुर्मे शयनस्थानमेकाकिनी प्राविशत् । तत्र च पूर्वमेव पूर्णभद्रोपस्थापितेन मया वैनतेयतां गतेन निर्विषीकृतं भर्तारमैक्षत । हृष्टतमा च पत्युः पादयोः पर्यश्रुमुखी निपत्य मां च प्रस्नुतस्तनी मुहुर्मुहुः परिष्वज्य सहर्षबाष्पगद्गदमगदत् । पुत्र योऽसि जातमात्रः पापया मया परित्यक्तः स किमर्थमेवं मां निर्घृणामनुगृह्णासि । अथवैष ते निरपराध एव जनयिता । युक्तमस्य प्रत्यानयनमन्तकाननात् । क्रूरा खलु तारावली या त्वामुपलभ्यापि तत्त्वतः कुबेरादसमर्प्य मह्यम-

4. कुलपरिजन° W. His MS. B. has our reading.—W. omits एव.—धारं W.—धारयन्ता W.—उत्सङ्ग धारयन्ती C.—6. देव एव B. दैवमेव W.—9. क्षितीश्वरः C. W.—13. आनीतश्च C. W.—15. भवनदेवताः C. W.—परिजनाक्रन्दित C. परिजनक्रान्दितं W.—16. प्राविक्षत् C. W.—W. omits च, reading मया in the next line.—17. वैनतेयतागतेन W. from his MS.A. His other MSS. have our reading.—18. प्रणिपत्य W.—20. A. C. omit मया.—अतिनिर्घृणां W.—अथैष A. C.

र्भिन्नवती देव्यै वसुमत्यै । सैव वा तद्वृत्तकारिणी । नहि तादृशाज्जात्यरागैर्विनात्मादृशो जनोऽस्मद्दुःखबाहुल्यानि कल्मषापमृतानि कर्माण्यां पातुम् । एहि मां परिष्वजस्व । इति भूयो भूयः शिरसि जिघ्रन्त्यङ्गनारोपयन्ती तारावली गद्गदयन्त्यश्रुभिरभिषिञ्चन्त्युत्कण्ठिताङ्गयष्टिरन्यादृशीव क्षणमजनिष्ट । जनयित्र्यापि नरकादिव स्वर्गं तादृशाद्व्यसनादथाभूतमभ्युदयमापन्नः पुरुषेन्द्रेण च विस्मयेन यथावृत्तमावेदितो भगवतो मत्तकोपि भाग्यवत्तमात्मानमजीगणत् । तथैव च तत्संबन्धमाख्याय हर्षविस्मितात्मनोः पित्रोरकथयम् । आज्ञापयतं काद्य नः प्रतिपत्तिरिति । पिता मे प्राब्रवीत् । वत्स गृहमेवैतत्स्यातिदीर्घनिद्राविशारदशाठ्यवत्सलस्याप्युपस्थानम् । भवद्वृत्तान्ताच्च गुणैः । उपकृताश्च मयातिबहवः सन्ति सामन्ताः । प्रकृतयश्च भूयसो न मे व्यसनमनुरज्यन्ते । सुभटानां चानेकसहस्रमस्त्येव सहजत्पुरद्वारम् । अतोऽत्रैव कतिपयान्यहानि स्थित्वा बाह्याभ्यन्तरकोपमुत्पादयिष्यामः । कुपितांश्चोपसंगृह्य प्रोत्साह्यास्य प्राकृतानिवानुत्थाप्य सहजान्द्विषो दुर्गन्तमेनमुच्छेत्स्याम इति । को दोषस्तथास्त्विति तातस्य मतमन्वमंसि ।

तथास्थातु मतिविधाय तिष्ठत्सु राजापि विज्ञापितोदन्तो जातानुतापः पारुष्यातिकाम्ययोपान्नायः प्रायुङ्क्त । ते चास्माभिः प्रत्यहन्यन्त । अस्मिन्नेवावकाशे पुरुषेन्द्रमुखाच्च राज्ञः शय्यासनस्थानमवगम्य तदैव स्वोद्वसितभित्तिकोणादारभ्योरगास्येन सुरङ्गामकारयम् । गता च सा भूमिस्वर्गकल्पमन्तःकन्याजनं कामम्भुदेशान् । अभ्यपिष्ट च देहैव च मां नारीजनः । तत्र काचिदिन्दुकलेव रत्नमालान्धकार-

2. [illegible] W.—6. [illegible] W.— 7. [illegible] B. C.— 8. [illegible] corrected into [illegible] (sic) A.—[illegible] A. W.— 9. [illegible] A.—[illegible] for [illegible] C. W.—10. [illegible] A.— 14. C. omits [illegible]—[illegible] C. W. [illegible] (sic) A.— 18. A. omits च.—19. [illegible] C. W.—C. W. omit [illegible].—20. [illegible] A. W.—C. omits [illegible].—22. [illegible] W.

मात्मलावण्येन निर्धुनाना विग्रहिणीव देवी विश्वंभरा हरगृहिणीवासुरविजयायावतीर्णा पातालमागता गृहिणीव भगवतः कुसुमधन्वनो राज्यलक्ष्मीरिवानेकदुर्नृपदर्शनपरिहरणाय महीविवरं प्रविष्टा निष्टप्तकनकपुत्रिकेवावदातकान्तिः काचित्कन्यका चन्दनलतेव मलयमारुतेन मद्दर्शनेनोदकम्पत । तथाभूते च तस्मिन्नङ्गनासमाजे कुसुमितेव काशयष्टिः पाण्डुशिरसिजा स्थविरा कापि पादयोर्निपत्य त्रासदीनमब्रूत । दीयतामभयमस्मा अनन्यशरणाय स्त्रीजनाय । किमसि देवकुमारो दनुजयुद्धतृष्णया रसातलं विविक्षुः । आज्ञापय कोसि कस्य हेतोरागतोसीति । सा तु मया प्रत्यवादि । मा स्म भवत्यो बिभयुः । अयमहमस्मि द्विजातिवृषात्कामपालाद्देव्यां कान्तिमत्यामुत्पन्नोर्थपालो नाम । सत्यर्थे निजगृहान्नृपगृहं सुरङ्गयोपासरन्निहान्तरे वो दृष्टवान् । काः स्थ यूयम् । कथमिह निवसथेति । सोदञ्जलिरुदीरितवती । भट्टारक भाग्यवत्यो वयं यास्त्वामेभिरेव चक्षुर्भिरनघमद्राक्ष्म । श्रूयताम् । यस्तव मातामहश्चण्डसिंहस्तेनास्यां देव्यां लीलावत्यां चण्डघोषः कान्तिमतीत्यपत्यद्वयमुदपादि । चण्डघोषस्तु युवराजोत्यासङ्गादङ्गनासु राजयक्ष्मणा सुरक्षयमगादन्तर्वत्न्यां देव्यामाचारवत्याम् । अमुया चेयं मणिकर्णिका नाम कन्या प्रसूता । अथ प्रसववेदनया मुक्तजीविताचारवती पत्युरन्तिकमगात् । अथ चण्डसिंहो देवो मामाहूयोपह्वरे समाज्ञापयत् ऋद्धिमति कन्यकेयं कल्याणलक्षणा । तामिमां मालवेन्द्रनन्दनाय दर्पसाराय विधिवद्वर्धयित्वा दित्सामि । बिभेमि च कान्तिमतीवृत्तान्तादारभ्य कन्यकानां प्रकाशावस्थापनात् । अत इयमरमतिव्यसनाय कारिते महति भूमिगृहे कृत्रिमशैलगर्भोत्कीर्णनानामण्डप-

---

1. स्वलावण्येन C. W.—वसुन्धरा W.—हरि° A. हरेः B.— 2. °अवतीर्णस्य पातालभागं B.—4. W. omits काचित्— 6. काचिच्चरणयोर्मे C. W.—10. भैषुः C. W.—A. omits अयं.—°वृषभात् C. W.— 12. कथय काः C. कथयत कः C. W.—13. भट्टाकर (*sic*) A. भर्तृदारक C. W.— 19. अगमत C. W.—देवश्चण्डसिंहो W.— 21. C. W. omit विधिवत.

प्रेक्षागृहे प्रचुरपरिबर्हया भवत्या संवर्ध्यताम् । अस्त्यत्र भोग्यवस्तु वर्षशतोपभोगेनाप्यक्षय्यमिति । स तथोक्तो निजवासगृहस्य द्वयङ्गुलभित्तावर्धपादं किष्कुविष्कम्भमुद्धृत्य तेनैव द्वारेण स्थानमिदमस्मानवीविशत् । इह च नो वसन्तीनां द्वादश समाः समत्ययुः । इयं च वत्सा तरुणीभूता । न चाद्यापि स्मरति राजा । काममियं पितामहेन संकल्पिता दर्पसाराय । त्वदम्बया कान्तिमत्या चेयं गर्भस्थैव द्यूतजिता तवैव जायात्वेन स्वमात्रा समकल्प्यत तदत्र प्राप्तरूपं चिन्तयतु कुमार एवेति । तां पुनरवोचम् । अद्यैव राजगृहे किमपि कार्यं साधयित्वा प्रतिनिवृत्तो युष्मासु यथार्हं प्रतिपत्स्य इति । तेनैव दीपदर्शितेन बिलपथेन गत्वा स्थितेऽर्धरात्रे तदर्धपादमुद्धृत्य वासगृहं प्रविष्टो विश्रब्धप्रसुप्तं सिंहघोषं जीवग्राहमग्रहीषम् । आकृष्य च तमहिमिवाहिशत्रुः स्फुरन्तममुनैव भित्तिरन्ध्रपथेन क्षणसंनिधिमनैषम् । आनीय च स्वभवनमायसनिगडसंदानितचरणयुगलमवनमितमलिनवदनमश्रुबहलरक्तचक्षुषमेकान्ते जनयित्रोर्ममादर्शयम् । अकथयं च विलकथाम् । अथ पितरौ नितरां हृष्टौ तं निकृष्टाशयं निशाम्य नियम्य बन्धने क्षिप्त्वा तस्या दारिकाया यथार्हेण कर्मणा पाणिं ममाग्राहयताम् । अनायकं च तद्राज्यमस्मदायत्तमेव जातम् । प्रकृतिकोपभयात्तु मम मात्रा मुमुक्षितोऽपि न मुक्त एव सिंहघोषः । तथा स्थिताश्च वयम् । अङ्गराजः सिंहवर्मा देवपादानां भक्तिमान्कृतकर्मा चैत्यमित्राभियुक्तमेनमभ्यसराम । अभूवं च भवत्पादपङ्कजरजोनुग्राह्यः । स चेदानीं भवच्चरणप्रणामप्रायश्चित्तमनुतिष्ठतु सर्वदुश्चरितक्षालनमनार्यः सिंहघोष इत्यर्थपालः प्राञ्जलिः प्रणनाम । देवोऽपि

2. वर्षशतेनाप्यक्षय्यं C.—उपभोग° W.—W. omits स.—तथो (*sic*) B. तथोक्त्वा C. W.—निजवासगृहस्याङ्गणभित्तावर्द्धपादं W.—6. दर्पसाराय संकल्पिता C. W.—8. A. B. omit राजगृहे.—10. प्रत्युद्धृत्य C. W.—11. °तुनं C.—12. अहमिव. W.—13. °संदित° A.—15. पितरौ प्रहृष्टतरौ C. W.—16. B. omits नियम्य. बन्धने नियम्य (omitting क्षिप्त्वा) C. W.—मां पाणिमग्राहयेताम् W. पाणिं माममग्राहयताम् B.—18. मन्मात्रा C. W.

राजवाहनो वहु पराक्रान्तं वहूपयुक्ता च वुद्धिर्मुक्तवन्धनस्ते श्वशुरः पश्यतु मामित्यभिधाय भूयः प्रमतिमेव पश्यन्प्रीतिस्मेरः प्रस्तूयतां तावदात्मीयं चरितमित्याज्ञापयत् ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरितेर्थपालचरितं
नाम चतुर्थ उच्छ्वासः ।

॥ अथ पञ्चम उच्छ्वासः ॥

सोऽपि प्रणम्य विज्ञापयामास । देव देवस्यान्वेषणाय दिक्षु भ्रमन्नंकषस्य कस्यापि विन्ध्यपार्श्वरूढवनस्पतेरधः परिणतपतङ्गबालपल्लवावतंसिते पश्चिमदिगङ्गनामुखे पल्वलाम्भस्युपस्पृश्योपास्य संध्यां तमःसमीकृतेषु निम्नोन्नतेषु गन्तुमक्षमः क्ष्मातले किसलयैरुपरचय्य शय्यां शिशयिषमाणः शिरसि कुर्वन्नञ्जलिं यास्मिन्वनस्पतौ वसति देवता सैव मे शरणमस्तु शरारुचक्रचारभीषणायां शर्वगलश्यामशार्वरान्धकारपूराध्मातगभीरगह्वरायां महाटव्यामस्यामेकाकिनः प्रसुप्तस्येत्युपधाय वामभुजमशयिषि । ततः क्षणादवनितलदुर्लभेन स्पर्शेनासुखयिषत किमपि गात्राणि । आह्लादिषत चेन्द्रियाणि । अभ्यमनायिष्ट चान्तरात्मा । विशेषतश्च हृषितानि तनूरुहाणि । पर्यस्फुरन्मे दक्षिणभुजः । कथं न्विदमिति मन्दमन्दमुन्मिषन्नुपर्यच्छचन्द्रातपच्छेदकल्पं शुक्लांशुकवितानमैक्षिषि । वामतो वलितदृष्टिः समया सौधभित्तिचित्रास्तरणशायिनमतिविश्रब्धप्रसुप्तमङ्गनाजनमलक्षयम् । दक्षिणतो दत्तचक्षुरागलितस्तनांशुकाममृतफेनपटलपाण्डुरशयनशायिनीमादिवराहदंष्ट्रांशुजाललग्नांमसस्रस्तदुग्धसागरदुकूलोत्तरीयां भयसाध्वसमूर्छितामिव धरणीमरुणाधरमणिकिरणबालकिसलयलास्यहेतुभिराननारविन्दपरिमलोद्वाहैर्निश्वासमातरिश्वभिरीश्वरेक्षणदहनदग्धं स्फुलिङ्गावशेषमनङ्गमिव संधुक्षयन्तीमन्तःसुप्तषट्पदमम्बुजमिव जातनिद्रं सरसमामीलितलोचनेन्दीवरमाननं दधानामैरावतमदावलेपलूनापविद्धामिव नन्दनवनकल्पवृक्षरत्नवल्लरीं कामपि तरुणीमवालोकयम् । अतर्कयं च । क्व गता सा महाटवी । कुत इदमूर्ध्वाण्डकपालसंपुटोदरोल्लेखि

2. विन्ध्यपादस्त्रा पार्श्वे A. C. omits पाद. विन्ध्यपार्श्वारूढस्य वनस्पते· W.— 4. क्षमा C. W.— 5. यस्मिन् W.— 7. अस्यां महाटव्यां C. W. B. omits अस्यां.—मे प्रसुप्तस्य C. W.— 8. C. W. omit तल.— 10. हृषितास्तनूरुहाः C. W.— 14. °स्तनां C.— 16. किरणजाल C.— 17. उद्गाहिभिः C.—दग्ध° A.— 18. जातनिद्रां A. W. जातानिमीलितलोचनोत्पलं (*sic*) B.— 19. सरसी A.— 20. °मञ्जरीं C. W.—आलोकयं C. W.— 21. B. W. omit उदर.

शक्तिध्वजशिखरशूलोत्सेधं सौधमागतम् । क्व च तदरण्यस्थलीसमास्तीर्णं पर्णशयनम् । कुतस्त्यं चैतदिन्दुगभस्तिसंभारभासुरं हंसतूलदुकूलशयनम् । एष च को नु शीतरश्मिकिरणरजतरज्जुदोलापरिभ्रष्टमूर्छित इवाप्सरोगणः स्वैरसुप्तः सुन्दरीजनः । का चेयं देवीवारविन्दहस्ता शारदशशाङ्कमण्डलं पर्यङ्कतलमेतदमलदुकूलोत्तरच्छदमधिशेते । न तावदेषा देवयोषा । यतो मन्दमन्दमिन्दुकिरणैः संवाह्यमाना कमलिनीव निद्राति । भग्नवृन्तच्युतरसबिन्दुशबलितं पाकपाण्डुचूतफलमिवोद्भिन्नस्वेदलेखमालक्ष्यते गण्डस्थलम् । अभिनवयौवनविदाहनिर्भरोष्मणि कुचतटे वैवर्ण्यमुपैति वर्णकः । वाससी च परिभोगानुरूपं धूसरिमाणमादर्शयतः । तदेषा मानुष्येव दिष्ट्या चानुच्छिष्टयौवना । यतः सौकुमार्यगताः सन्तोपि संहता इवावयवाः । प्रस्निग्धतमापि पाण्डुतानुविद्धेव देहच्छविः । अदन्तपीडाभिज्ञतया नातिविशदरागोद्भेदो मुखे विद्रुमद्युतिरधरमणिः । अनत्यापूर्णमारक्तमूलचम्पककुड्मलदलकठोरं कपोलतलम् । अनङ्गबाणपातशङ्कामुक्ततया च विश्रब्धमधुरं सुप्यते । न चैतद्वक्षःस्थलं निर्दयविमर्दविस्तारितमुखस्तनयुगमुकुलम् । अस्ति च ममानतिक्रान्तशिष्टमर्यादचेतसोस्यामासक्तिः । आसक्त्यनुरूपं पुनराश्लिष्टा यदि स्पष्टमाक्रन्दितेनैव निद्रां मोक्ष्यति । अथाहं न शक्ष्यामि चानुपरिलष्य शयितुम् । अतो यद्भावि तद्भवतु । भाग्यमत्र परीक्षिष्य इति स्पृष्टास्पृष्टमेव किमप्याविद्धरागसाध्वसं लक्ष्यसुप्तः स्थितोस्मि । सापि किमप्युत्कम्पिता रोमोद्भेदवता वामपार्श्वेन सुखायमानेन मन्दमन्दजृम्भिकारम्भमन्थराङ्गी त्वङ्गदभ्रपक्ष्मणोश्चक्षुषोरलसतान्ततारकेणानातिपक्वनिद्रा-

2. पल्लव° W.—इदं W.— 3. °रश्मिराश्मि° C. W.— 4. एव A.— 5. मण्डलामलदुकूल° W. मण्डलं मल° (*sic*) B. C. our reading corrected into that of W.— 8. ° रेखं C. W.—गण्डस्थलमालक्ष्यते C. W.— 12. दन्तपीडानभिज्ञतया C. W.— 14. शङ्कामुक्तं B. °मुक्ताशङ्क C. W.— 17. C. omits यदि.—आर्तरवेणैव C. W.— 18. C. omits न.— 22. अतिपक्व° W.

कषायितापाङ्गपरभागेण युगलेनप्रत्युन्मिषन्ती बालविस्मयहर्षरागशङ्काविलासविभ्रमव्यवहितानि क्रीडान्तराणि कानि कान्यपि कामेनाद्भुतानुभावेनावस्थान्तराणि कार्यमाणा परिजनबोधनोद्यतां गिरं कालावेगपरवशां हृदयमङ्गानि च साध्वसायाससंबध्यमानस्वेदपुलकानि कथं कथमपि निगृह्य सस्पृहेण मधुरकूणितत्रिभागेण मन्दमन्दप्रचारितेन चक्षुषा मदङ्गानि निर्वर्ण्य दूरोत्सर्पितपूर्वकायापि तस्मिन्नेव शयने सचकितमशयिष्ट । अजनिष्ट च मे रागाविष्टचेतसोपि कथमपि निद्रा । पुनरननुकूलस्पर्शदुःखायमानगात्रः प्राबुध्ये । प्रबुद्धस्य च मे सैवाटवी तदेव तरुतलं स एव पत्रास्तरोभूत् । विभावरी च व्यभासीत् । अभूच्च मे मनसि । किमयं स्वप्नः किं विप्रलम्भः । किं वेयमासुरी दैवी वा कापि माया । यद्भावि तद्भवतु । नाहमिदं तत्त्वतोनवबुध्य मोक्ष्यामि भूमिशयनम् । यावदायुरत्रास्यै देवतायै प्रतिशयितोस्मीति निश्चितमतिरतिष्ठम् ।

अथाविर्भूय कापि रविकराभितप्तकुवलयदामताम्राङ्गयष्टिः क्लिष्टनिवसनोत्तरीया निरलक्तकरूक्षपादपल्लवेन निःश्वासोष्मजर्जरितत्विषा दन्तच्छदेन वमन्तीव कपिलधूमधूम्रं विरहानलमनवरतसलिलधाराविसर्जनाद्रुधिरशेषमिव लोहिततरं द्वितयमक्ष्णोरुद्वहन्ती कुलचारित्रबन्धनपाशविभ्रमेणैकवेणीभूतेन केशकलापेन नीलांशुकचीरचूडिकापरिवृता पतिव्रतापताकेव संचरन्ती क्षामक्षामापि देवतानुभावादनतिक्षीणवर्णावकाशा सीमन्तिनी प्रणिपतन्तं मां हर्षोत्कम्पितेन भुजलताद्वयेनोत्थाप्य पुत्रवत्परिष्वज्य शिरस्युपाघ्राय वात्सल्यमिव स्तनमुखेन स्तन्यच्छलात्क्षरन्ती शिशिरेणास्रुणा निरुद्धकण्ठी स्नेह-

---

1. कषायदृगिन्दीवरापाङ्गपरभागेन A. कषायितं (sic) परभागेन B.—2. C. omits विभ्रम.—7. W. omits च.—9. सैव मे W. B. omits मे.—10. विप्रलम्भो वा W.—11. W. omits वा.—12. °रस्यै C. W.—13. प्रतिशयितोस्मीति C. W.—18. नीलांशुकचीरचूडिका°. C. नीलांशुकचीरचूडिका° W.—21. स्तनमुखेन C. स्तन्यमुखेन W.

गर्भं व्याहार्षीत् । वत्स यद्वः कथितवती मगधराजमहिषी वसुमती मम हस्ते बालमर्थपालं परिदाय कथां कांचिदात्मभर्तृपुत्रसखीजनानुविद्धां राजराजप्रवर्तितां कृत्वान्तर्धानमगादात्मजा मणिभद्रस्येति साहमस्मि वो जननी । पितुर्वो धर्मपालसूनोः सुमित्रानुजस्य कामपालस्य पादपद्ममूलान्निष्कारणकोपकलुषिता प्रोष्यानुशयविधुरा स्वप्ने केनापि रक्षोरूपेणोपेत्य शप्तास्मि । चण्डिकायां त्वयि वर्षमात्रं वसामि प्रवासदुःखायेति ब्रुवतैवाहमाविष्टा प्राबुध्ये । गतं च तद्वर्षं वर्षसहस्रदीर्घम् । अतीतायां तु यामिन्यां देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य श्रावस्त्यामुत्सवसमाजमनुभूय बन्धुजनं च स्थानस्थानेभ्यः संपतितमभिसमीक्ष्य मुक्तशापा पत्युः पार्श्वमुपसरिष्यामीति प्रस्थितायामेव मयि त्वमभ्येत्य प्रपन्नोस्मि शरणमिहत्यां देवतामिति प्रसुप्तोसि । एवं शापदुःखाविष्टया तु मया तदा न तत्त्वतः परिच्छिन्नो भवान् । अपि तु शरणागतमटव्यामविरलप्रमादायामयुक्तं परित्यज्य गन्तुमिति मया त्वमपि स्वपन्नेवासि नीतः । प्रत्यासन्ने च तस्मिन्देवगृहे पुनरचिन्तयम् । कथमिव तरुणेनानेन सह समाजं गमिष्यामीति । अथ राज्ञः श्रावस्तीश्वरस्य यथार्थनाम्नो धर्मवर्धनस्य कन्यां नवमालिकां घर्मकालसुभगे कन्यापुरविमानहर्म्यतले विशालकोमलशय्यातलमधिशयानां यदृच्छयोपलभ्य दिष्टचेयं प्रसुप्ता परिजनश्च गाढनिद्रः शेतामयमत्र मुहूर्तमात्रं ब्राह्मणकुमारो यावत्कृतकृत्या निवर्तेयेति त्वाममुत्र शाययित्वा तमुद्देशमगमम् । दृष्ट्वोत्सवश्रियं निर्विश्य च स्वजनदर्शनसुखमभिवाद्य च त्रिभुवनेश्वरं महेश्वरमा-

1. द्वये B. यदि वः C. W.—2. निधाय C. W.—कथां च C. W. कथचि for कथां कांचित् B.—5. W. omits पद्म.—11. प्रतिपन्न. W.—12. एव A.—C. W. omit तु —तदा मया C.—13. A. omits तु.—अविरतप्रमादायामस्यां महाटव्यां C. W.—14. C. omits मया त्वमपि.—15. अथ कथमिव A. इह for इव C. W.—17. विशालकोमलं B. विशालकोमलतलं शय्यातलं C. W. In C the first तल is smeared over.—18. सुप्ता C. W.— गाढसुप्तः A.— 20. निवर्तेयम् A.—अत्र A. नत्र C. W.—दृष्ट्वा च C. W.— 21. W. omits महेश्वरं.

त्मालीकमल्याकलनोपारूढसाध्वसं च नमस्कृत्य भक्तिप्रगतहृदया भगवतीमम्बिकां तया गिरिदुहित्रा देव्या सस्मितमयि भद्रे मा भैषीर्भवेदानीं भर्तृपार्श्वगामिनी गतस्ते शाप इत्यनुगृहीता सद्य एव प्रत्यापन्नमहिमा प्रतिनिवृत्य दृष्ट्वैव त्वां यथावदभ्यजानाम् । कथं मत्सुत एवायं वत्सस्यार्थपालस्य प्राणभूतः सखा प्रमतिरिति । पापया मयाज्ञानादस्मिन्नौदासीन्यमाचरितम् । अपि चायमस्यामासक्तभावः । कन्या चैनं कामयते युवानम् । उभौ चैनौ लक्ष्यसुप्तौ त्रपया साध्वसेन वान्योन्यस्यात्मानं न विवृण्वाते । गन्तव्यं च मया । कामाक्रान्तयाप्यनया कन्यया न गुह्यरक्षणाय समाभाषितः सर्वसखीजनः परिजनो वा । नयामि तावत्कुमारम् । पुनरिममर्थं लब्धलक्षो यथोपपन्नैरुपायैः साधयिष्यतीति मत्प्रभावस्वापितं भवन्तमेतदेव पत्रशयनं तदेव प्रत्यनैषम् । एवमिदं वृत्तम् । एषा चाहं पितुस्ते पादमूलमुपसर्पयमिति प्राञ्जलिं मां भूयो भूयः परिष्वज्य शिरस्युपाघ्राय कपोलयोश्चुम्बित्वा स्नेहविह्वला गतासीत् ।

अहं च पञ्चबाणवश्यः श्रावस्तीमभ्यवर्तिषि । मार्गे च महति निगमे नैगमानां ताम्रचूडयुद्धकोलाहलो महानासीत् । अहं च तत्र संनिहितः किंचिदस्मेषि । संनिधिनिषण्णस्तु मे वृद्धविटः कोपि ब्राह्मणः शनैः स्मितहेतुमपृच्छत् । अब्रवं च । कथमिव नारिकेलजातेः प्राच्यवाटकुक्कुटस्य प्रतीच्यवाटपुरुषैरसमीक्ष्य बलाकाजातिस्ताम्रचूडो बलप्रमाणाधिकस्यैव प्रतिविसृष्ट इति । सोपि तज्ज्ञः किमज्ञैरेभिर्व्युत्पादितैस्तत्तूष्णीमास्स्वेत्युपहस्तिकायास्ताम्बूलं कर्पूरसहितमुद्धृत्य मह्यं दत्त्वा चित्राः कथाः कथयन्क्षणमतिष्ठत् । प्रायुध्यत चातिसंरब्धमनुप्रहार-

1. °हृदयां B. C. W:—3. B. has a gap here from गतस्ते शापः to शिरस्युपाघ्राय— 6. अस्मिन्नज्ञानात् W.— 8. अन्योन्यं W.— 9. कन्यायाननुगृह्य A.— 10. इयं A.— लब्धलक्षो A. लब्धलक्षणो W.—12. C. W. omit तदेव.—वृत्तं C. W.— 13. प्रत्युपसर्पयं C. W.— 14. °विह्वला W.— 15. A. here and elsewhere, श्रावंती.— 18. शनकैः W. C. omit the word.—नारिकेरक C. नारिकेल W.— 21. A. writes उपदासिकायाः

प्रवृत्तस्वपक्षमुक्तकण्ठीरवरवं विहंगमद्वयम् । जितश्चासौ प्रतीच्यवाटकुक्कुटः । सोपि विटब्राह्मणः स्ववाटकुक्कुटविजयहृष्टो मयि वयोविरुद्धं सख्यमुपेत्य तदहः स्वगृह एव स्नानभोजनादि कारयित्वोत्तरेद्युः श्रावस्तीं प्रतियान्तमनुगम्य स्मर्तव्योस्मि सत्यर्थ इति मित्रवद्विसृज्य प्रत्ययासीत् ।

अहं च गत्वा श्रावस्तीमध्वश्रान्तो बाह्योद्याने लतामण्डपे शयितोस्मि । हंसकरवप्रतिबोधितश्चोत्थाय कामपि क्वणन्नूपुरमुखराभ्यां चरणाभ्यां मदन्तिकमुपसरन्तीं युवतीमद्राक्षम् । सा त्वागत्य स्वहस्तवर्तिनि चित्रपटे लिखितं मत्सदृशं किमपि पुंरूपं मां च पर्यायेण निर्वर्णयन्ती सविस्मयं सतर्कं च क्षणमवातिष्टत । मयापि चित्रपटे तत्र मत्सादृश्यं पश्यता तस्याश्च तद्दृष्टिचेष्टितमनाकस्मिकं मन्यमानेन ननु सर्वसाधारणोयं रमणीयः पुण्यारामभूमिभागः किमिति चिरं स्थितिक्लेशोनुभूयते ननूपवेष्टव्यमित्यभिहिता सा सस्मितमनुगृहीतास्मीति न्यषीदत् । संकथा च देशवार्तानुबद्धा कात्रनावयोरभूत् । कथासंश्रिता च सा देशातिथिरसि । दृश्यन्तेध्वश्रान्तानीव गात्राणि । यदि न दोषो मद्गृहेद्य विश्रमितुमनुग्रहः क्रियतामित्यशंसत् । अहं च मुग्धे नैष दोषो गुण एवेति तदनुमार्गगामी तद्गृहगतो राजार्हेण स्नानभोजनादिनोपचरितः सुखनिषण्णो रहसि पर्यपृच्छ्ये । महाभाग दिगन्तराणि भ्रमता क्वचिदस्ति किंचिदद्भुतं भवतोपलब्धमिति । ममाभवन्मनसि । महदिदमाशास्पदम् । एषा खलु निखिलपरिजनसंवाधसंलक्षितायाः सख्येव राजदारिकायाः । चित्रपटे चास्मिन्नस्ति तदुपरिविरचित-

1. °स्वपक्षं प्रवृत्त A. अनुप्रहारप्रवृत्तकण्ठीरवरवं B. with a mark of something omitted.— 2. विट· W.— 3. तदहरेव स्वगृहे.— 4. प्रयान्तम् W.— 9. रूपं A. कमपि पुरुषं C. W.— 10. मवितर्कं B. सवितर्कं· सहर्षं C. W.— 11. तत्र चित्रपटे C. W.—12. A. omits रमणीयः.— 14. °अनुविद्धा B. W.— 15. दृश्यन्ते च ते C. W.— 17. अहं चापि W.— 19. दुष्टं B. W.—21 °संबाधलक्षितासख्येव A. संबाधस (*sic*) लक्षितास (*sic*) सख्येव B. W. omits एव.

सितवितानं हर्म्यतलं तद्गतं च प्रकामविस्तीर्णं शरदभ्रपटलपाण्डुरं शयनं तदधिशायिनी च निद्रालीढलोचना ममैवेयं प्रतिकृतिः। अतो नूनमनङ्गेन सापि राजकन्या तावतीं भूमिमारोपिता यस्यामसह्यकामज्वरोन्माथिता सखीनिर्बन्धपृष्टविक्रियानिमित्ता चातुर्यादेतद्रूपनिर्माणेनैव समर्थमुत्तरं दत्तवती। रूपसंवादाच्च संशयानयाऽनयापृच्छ्ये भिन्दान्यस्याः संशयं यथानुभवकथनेनेति जातनिश्चयोऽब्रवम्। भद्रे देहि चित्रपटमिति। सा त्वर्पितवती मद्धस्ते। पुनस्तमादाय तामपि व्याजसुप्तामुल्लसन्मदनरागविह्वलां वल्लभामेकत्रैवालिख्य काचिदेवंभूता युवतिरीदृशस्य यूनः पार्श्वशायिन्यरण्यान्यां प्रसुप्तेन मयोपलब्धा। न किलैष स्वप्न इत्यालपं च। हृष्टया तु तया विस्तरतः पृष्टः सर्वमेव वृत्तान्तमकथयम्। असौ च सख्या मन्निमित्तान्यवस्थान्तराण्यवर्णयत्। तदाकर्ण्य च तव यदि सख्या मदनुग्रहोन्मुखं मनो गमय कानिचिदहानि कमपि कन्यापुरे निराशङ्कनिवासकारणमुपायमारचय्यागमिष्यामीति कथंचिदेनामुपगमय्य गत्वा खर्वटं वृद्धविटेन समगंसि। स च ससंभ्रमं विश्रमय्य तथैव स्नानभोजनादि कारयित्वा रहस्यपृच्छत्। आर्य कस्य हेतोरचिरेणैव प्रत्यागतोसि। अहं पुनः प्रत्यवादिषमेनम्। स्थान एवार्येण पृष्टः। श्रूयताम्। अस्ति श्रावस्ती नाम नगरी। तस्याः पतिरपर इव धर्मपुत्रो धर्मवर्धनो नाम राजा। तस्य दुहिता प्रत्यादेश इव श्रियः प्राणा इव कुसुमधन्वनः सौकुमार्यविडम्बितनवमालिका नवमालिका नाम कन्या। सा मया समापत्तिदृष्टा कामनाराचपङ्क्तिमिव कटाक्षमालां मम मर्मणि व्यकिरत्। तच्छल्योद्धरणक्षमश्च धन्वन्तरिसदृशोपि त्वदृते नेतरोस्ति वैद्य इति प्रत्यागतोस्मि।

---

3. यस्मात् A.— 4. °न्मथिता सती C. W.— चातुर्येण W.—5. संशयादनया- पृष्टो W.—6. भिनिदानि B. भिन्दानि C. भिनद्मि W.— 8. तत्रैव C. W.— अभिलिख्य W.—9. पुनः for यूनः A. W.—10. दृष्टयानया (omitting तु) A.— 12. यदि तव W.— सख्यामनुग्रहोन्मुखं A.— 13. निःशङ्कं A.— 16. अचिरात् W.—17. W. omits अहं पुनः.—अस्मि पृष्टः W.—21. कन्यका W.— 22. व्याकिरत् C.

तत्प्रसीद कंचिदुपायमाचरितुमर्हसि । अयमहं परिवर्तितस्त्रीवेषः कन्या नाम ते भवेयम् । अनुगतश्च मया त्वमुपगतो धर्मासनगतं धर्मवर्धनमेवं वक्ष्यसि । ममेयमेकैव दुहिता जाता । जातमात्रायां त्वस्यां जनन्यस्याः संस्थिता । माता च पिता च भूत्वाहमेव व्यवर्धयम् । एतदर्थमेव विद्यामयं शुल्कमर्जितुं गतोभूदवन्तिनगरीमुज्जयिनीमस्मद्वैवाह्यकुलजः कोपि विप्रदारकः । तस्मै चेयमनुमता न दातुमितरस्मै योग्या । तरुणीभूता चेयम् । स च विलम्बते । ततस्तमानीय पाणिमस्या ग्राहयित्वा तस्मिन्न्यस्तभारः संन्यसिष्ये । दुरभिरक्षतया तु मुक्तशैशवानां दुहितॄणां विशेषतोमातृकाणामिह देवं मातृपितृस्थानीयं प्रजानामापन्नशरणमागतोस्मि । यदि वृद्धं ब्राह्मणमधीतिनमगतिं च मामनुग्राह्यपक्षे गणयत्यादिराजचरितधुर्यो देवः सैषा भवद्भुजच्छायामखण्डितचारित्रा तावदध्यास्तां यावदस्याः पाणिग्राहकमानयेयमिति । स एवमुक्तो नियतमभिमनायमानः स्वदुहितृसंनिधौ मामावासयिष्यति । गतस्तु भवानागामिनि मासि फाल्गुने फाल्गुनीषूत्तरासु भाविनि राजान्तःपुरजनस्य तीर्थयात्रोत्सवे तीर्थस्थानात्प्राच्यां दिशि गोरुतार्धमन्तरमतीत्य वानीरवलयमध्यवर्तिनि कार्तिकेयगृहे करतलगतेन शुक्लांशुकयुगलेन स्थास्यसि । स खल्वहमनभिशङ्कस्तावन्तं समयमभिविहृत्य राजपुत्र्या सह भूयस्तस्मिन्नुत्सवे गङ्गाम्भसि विहरन्विहारव्याकुले कन्यकासमाजे मग्नोपप्लुतस्त्वदभ्याश एवोन्मङ्क्ष्यामि । पुनस्त्वदुपहृते च वाससी परिधायापनीतदारिकावेषो जामाता नाम भूत्वा त्वामेवानुगच्छेयम् । नृपात्मजा-

1. किंचित् A.—आरचयितुं C. आचरितुं W.—W. omits अर्हसि.—2. ते कन्या नाम W.—3. C. W. omit जाता B. has a gap here.— 4. ममेय माता पिता च भूत्वा (*sic*). —5. एतदर्थं च A.— 7. दातुमितरस्मै न योग्या W.—विलम्बितः W.—9. दुरारक्षतया C.—विशेषतश्चामातृकाणां W.— 10. आपन्नः A. आपन्नानां C. W.—11. अगतिमतिथिम. 12.—भुजतरु B. W. भुजद्रुम C. छायाया B. W.— 15. C. omits फाल्गुने.—तीर्थयात्रोत्सवो भविष्यति W.— 16. गोरुतान्तरं B. W. C. has our reading corrected into that of B. W.—18. काले W.—20. C. W. omit च.

तु मामितस्ततोन्विष्यानासादयन्ती तया विना न भोक्ष्य इति रुदितवत्यवस्थास्यते । तन्मूले च महति कोलाहले क्रन्दत्सु परिजनेषु रुदत्स्ववरोधजनेषु शोचत्सु पौरजनपदेषु किंकर्तव्यतामूढे सामात्ये पार्थिवे त्वमास्थानीमेत्य मां स्थापयित्वा वक्ष्यसि । देव स एष मे जामाता तवार्हति श्रीभुजाराधनम् । अधीती चतुर्ष्वाम्नायेषु गृहीती षट्स्वङ्गेष्वान्वीक्षिकीविचक्षणश्चतुःषष्टिकलागमप्रयोगचतुरो विशेषेण गजरथतुरगतन्त्रविदिष्वस्त्रकर्मणि गदायुद्धे च निरुपमः पुराणेतिहासकुशलः कर्ता काव्यनाटकाख्यायिकानां वेत्ता सोपनिषदोर्थशास्त्रस्य निर्मत्सरो गुणेषु विश्रम्भी सुहृत्सु शक्यः संविभागशीलः श्रुतधरो गतस्मयश्च । नास्य दोषमणीयांसमप्युपलभे । न च गुणेष्वविद्यमानम् । तन्मादृशस्य ब्राह्मणमात्रस्य न लभ्य एष संबन्धी । दुहितरमस्मै समर्प्य वार्धकोचितमन्त्यमाश्रमं संक्रमेयं यदि देवः साधु मन्यत इति । स इदमाकर्ण्य वैवर्ण्याक्रान्तवक्त्रः परमुपेतो वैलक्ष्यमारप्स्यतेनुनेतुमनित्यतादिसंकीर्तनेनात्रभवन्तं मन्त्रिभिः सह । त्वं तु तेषामदत्तश्रोत्रो मुक्तकण्ठं विरुद्य बाष्पकुण्ठकण्ठः काष्ठान्याहृत्याग्निं संधुक्ष्य राजद्वार एव चिताधिरोहणायोपक्रमिष्यसे । स तावत्तव पादयोर्निपत्य सामात्यो नरपतिरनूनैरर्थैरुपच्छन्द्य दुहितरं मे दत्त्वा मद्योग्यतासमाराधितः समस्तमेव राज्यभारं मयि समर्पयिष्यते । सोयमभ्युपायोनुष्ठेयो यदि तुभ्यं रोचत इति । सोतिपटुर्विटग्रामणीरसकृदभ्यस्तकपटप्रपञ्चः पाञ्चालशर्मा यथोक्तमभ्यधिकं निपुणमुपक्रान्तवान् । आसीच्चात्मसमीहितानामहीनकालसिद्धिः । अन्वभवं च मधुकर इव नवमालिकामार्द्र-

2. मदन्येन W.—3. अवरोधनेषु B. अवरोधेषु C. सर्वजनेषु W.—7. A. omits अस्त्र.—12. संक्रमेयं A.—13. A. omits वैवर्ण्य.—15. रुदित्वा विरस्य C. W.—16. राजमन्दिरद्वारे W.—C. W. omit एव.—17. उपक्रमिष्यस (sic) A. उपक्रमिष्येसस्य (sic) पादयोः B.—W. उपच्छन्द्य C.—20. सोतिश्चतिदुः (sic) B. सोपि पटु· W.—विटानामग्रणीः W.—21. 22. अहीनकल M. A. अहीनकाला B.

सुमनसम् । अस्य राज्ञः सिंहवर्मणः साहाय्यदानं सुहृत्संकेतभूमिगमनं द्वयमप्यवेक्ष्य सर्वबलसंदोहेन चम्पामिमामुपगतो दैवाद्भवद्दर्शनोत्सवसुखमनुभवामीति । श्रुत्वैतत्प्रमतिचरितं स्मितमुकुलितमुखनलिनो विलासप्रायमूर्जितं मृदुप्रायं चेष्टितमिष्ट एष मार्गः प्रज्ञावतामथेदानीमत्रभवान्प्रविशत्विति मित्रगुप्तमैक्षत क्षितीशपुत्रः ॥

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते प्रमतिचरितं
नाम पञ्चम उच्छ्वासः ॥

। अथ षष्ठ उच्छ्वासः ।

स चाचचक्षे । देव सोऽहमपि सुहृत्साधारणभ्रमणकारणः सुह्मेषु दामलिप्ताह्वयस्य नगरस्य बाह्योद्याने महान्तमुत्सवसमाजमालोकयम् । तत्र क्वचिदतिमुक्तलतामण्डपे कमपि वीणावादेनात्मानं विनोदयन्तं युवानमद्राक्षम् । अप्राक्षं च । भद्र को नामायमुत्सवः किमर्थं वा समारब्धः केन वा निमित्तेन पुनरुत्सवप्रियजनमपहायैकान्ते मदनोत्कण्ठित इव परिवादिनीद्वितीयस्तिष्ठसीति । सोऽभ्यधत्त । सौम्य सुह्मपतिस्तुङ्गधन्वा नामानपत्यः प्रार्थितवानमुष्मिन्नायतने विस्मृतविन्ध्यवासरागं वसन्त्या विन्ध्यवासिन्याः पादमूलादपत्यद्वयम् । अनया च किलास्मै प्रतिशयिताय स्वप्ने समादिष्टम् । तव चैकः पुत्रः समुत्पत्स्यते । जनिष्यते चैका दुहिता । स तु पुत्रस्तस्याः पाणिग्राहकमनुजीविष्यति । सा च सप्तमाद्वर्षादारभ्यापरिणयनात्प्रतिमासं कृत्तिकासु कन्दुकनृत्तेन गुणवद्भर्तृलाभाय मां समाराधयतु । यं च साभिलषेत्तस्मै देया । स चायमुत्सवः कन्दुकोत्सवनामास्त्विति । ततोऽल्पीयसा कालेन राज्ञः प्रियमहिषी मेदिनी नामैकं पुत्रमसूत । समजनि चैका दुहिता । साद्य कन्या कन्दुकावती नाम सोमापीडां देवीं कन्दुकविहारेणाराधयितुमागमिष्यति । तस्यास्तु सखी धात्रेयिका चन्द्रसेना नाम मम प्रियासीत् । सा चैषु दिवसेषु राजपुत्रेण भीमधन्वना बलवदवरुद्धा । तदहमुत्कण्ठितो मन्मथशरशल्यदुःखाविष्टचेताः कलेन वीणारवेणात्मानं किंचिदाश्वासयन्विविक्तमध्यास इति ।

अस्मिन्नेव क्षणे किमपि मणिनूपुरक्वणितमुपातिष्ठत । आगता च काचिदङ्गना । दृष्ट्वैव स एनामुत्फुल्लदृष्टिरुत्थायोपगृह्य गाढमुपगूढकण्ठश्च तया तत्रैवोपाविशत् । अशंसच्च । सैषा मम प्राणसमा [illegible]

5. C. W. omit उत्स.— 7. विस्मृते W. also M. So also C. but corrected to our reading.— 9. B. omits च. [illegible] W.—10. C. W. omit पुत्रः.— 11. तत्र W.— 12. [illegible] W.— 13. W. omits [illegible].— [illegible] B. W.— 15. [illegible] C. W.— 16. [illegible] C. W.— 18. [illegible] W.— 19. W. omits [illegible].— [illegible] A.— 21. [illegible] W.—22. [illegible] C. W.— 23. after [illegible] M.

दहन इव दहति माम् । इदं मे जीवितमपहरता राजपुत्रेण मृत्युनेव निरुष्मतां नीतोहम् । न च शक्ष्यामि राजसूनुरित्यमुष्मिन्पापमाचरितुम् । अतो नयात्मानं सुदृष्टं कारयित्वा । त्यक्ष्यामि निष्प्रतिक्रियान्प्राणानिति । सा तु पर्यश्रुमुखी समभ्यधात् । मा स्म नाथ मत्कृतेध्यवस्यः साहसम् । यस्त्वमुत्तमात्सार्थवाहादर्थदासादुत्पद्य कोशदास इति गुरुभिरभिहितनामधेयः पुनर्मदत्यासङ्गाद्वेशदास इति द्विषद्भिः प्रख्यापितोसि तस्मिंस्त्वय्युपरते यद्यहं जीवेयं नृशंसो वेश इति समर्थयेयं लोकवादम् । अतोद्यैव नय मामीप्सितं देशमिति । स तु मामभ्यधत्त । भद्र भवद्दृष्टेषु राष्ट्रेषु कतमत्समृद्धं संपन्नशस्यं सत्पुरुषभूयिष्ठं चेति । तमहमीषद्विहस्याब्रवम् । भद्र विस्तीर्णेयमर्णवाम्बरा । न पर्यन्तोस्ति स्थानस्थानेषु रम्याणां जनपदानाम् । अपि तु न चेदिह युवयोः सुखनिवासकारणं कमप्युपायमुत्पादयितुं शक्नुयां ततोहमेव भवेयमध्वदर्शीति । तावतोदीरत रणितानि मणिनूपुराणाम् । अथासौ जातसंभ्रमा प्राप्तैवेयं भर्तृदारिका कन्दुकावती कन्दुकक्रीडितेन देवीं विन्ध्यवासिनीमाराधयितुम् । अनिषिद्धदर्शना चेयमस्मिन्कन्दुकोत्सवे । सफलमस्तु युष्मच्चक्षुः । आगच्छतं द्रष्टुम् । अहमस्याः सकाशवर्तिनी भवेयमित्ययासीत् । तामन्वयाव चावाम् । महति रत्नरङ्गपीठे स्थितां प्रथमं ताम्रोष्ठीमपश्यम् । अतिष्ठच्च सा सद्य एव मम हृदये । न मयान्येन वान्तराले दृष्टा । चित्रीयाविष्टचित्तश्चाचिन्तयम् । किमियं लक्ष्मीः । नहि नहि । तस्याः किल हस्ते कमलम् । अस्यास्तु हस्त एव कमलम् । भुक्तपूर्वा च सा पुरातनेन पुंसा पूर्वराजैश्च । अस्याः पुनरनवद्यमयातयामं च यौवनम् । इति चिन्तयत्येव मयि सानवद्यसर्वगात्री व्यत्यस्तहस्त-

---

1. इदं च जीवितं मे C. इदं च मे जीवितं W.— मृत्युरेव B.— 2. A. drops a line here. 2. वैरमारोपयितुम्—4. तमभ्यधात् M.—5. कोसदास A.— 11. स्थाने स्थाने W.— 17. W. omits इति.— 19. मद्धृदये B. मे C. W.— च C. W. (corrected in C.) अन्येनच W.—19. अन्यैवान्तराले M.— 21. किस्या (*sic*) B. विन्यस्तकमलं W.— 22. अस्यां W.— 23. हस्तात्रे C.

पल्लवाग्रस्पृष्टभूमिरालोलनीलकुटिलालका ससंभ्रमं भगवतीं भवानीमभिवन्द्य कन्दुकममन्दरागरूषिताक्षमनङ्गमिवालम्बत। लीलाशिथिलं च भूमौ मुक्तवती। मन्दोत्थितं च किंचित्कुञ्चिताङ्गुष्ठेन प्रसृतकोमलाङ्गुलिना पाणिपल्लवेन समाहत्य हस्तपृष्ठेन चोन्नीय चटुलदृष्टिलाञ्छितं स्तवकमिव भ्रमरमालानुविद्धमवपतन्तमाकाश एवाग्रहीत्। अमुञ्चच्च मध्यविलम्बितलये द्रुतलये च। मृदुमृदु च प्रहरन्ती तत्क्षणं चूर्णपदमदर्शयत्। प्रशान्तं च तं निर्दयप्रहारैरुदपातयत्। विपर्ययेण च प्राशमयत्। पक्षमृज्वागतं च वामदक्षिणाभ्यां कराभ्यां पर्यायेणाभिघ्नती शकुन्तमिवोदस्थापयत्। दूरोत्थितं तु प्रपतन्तमभिहत्य गीतमार्गमारचयत्। प्रतिदिशं च गमयित्वा प्रत्यागमयत्। एवमनेककरणमधुरं विहरन्ती रङ्गगतस्य च रक्तचेतसो जनस्य प्रतिक्षणमुच्चावचाः प्रशंसावाचः प्रतिगृह्णती तत्क्षणारूढविश्रम्भं कोशदासमंसेऽवलम्ब्य कण्टकितगण्डमुत्फुल्लेक्षणं च मय्यभिमुखीभूय तिष्ठति तत्प्रथमावतीर्णकन्दर्पकारितकटाक्षदृष्टिस्तदनुमार्गविलासितलीलाञ्चितभ्रूलता श्वासानिलवेगान्दोलितैर्दन्तच्छदरश्मिजालैर्लीलापल्लवैरिव मुखकमलपरिमलग्रहणलोलानलिनस्ताडयन्ती मण्डलभ्रमणेषु कन्दुकस्यातिशीघ्रप्रचारितया विशन्तीव मद्दर्शनलज्जया पुष्पमयं पञ्जरं पञ्चबिन्दुप्रसृतेषु पञ्चापि पञ्चबाणबाणान्युगपदिवाभिपततस्त्रासेनावघट्टयन्ती गोमूत्रिकाप्रचारेषु घनदर्शितरागविभ्रमा विद्युल्लतामिव विडम्बयन्ती भूषणमणिरणितदत्तलयसंवादिपादचारमपदेशस्मितप्रभाभिषिक्तबिम्बाधरमवस्रंसितमतिसमाहितशिखण्डभारमाघट्टितक्वणितरत्नमेखलागुणमाञ्चितोत्थितपृथुनितम्बबिम्बलम्बिचलदंशुकाञ्चलमाकुञ्चितप्रसृतवेल्लितभुजलताभिहतललितकन्दुकमावर्जितबाहुपाशं परिवर्तितत्रिकविलग्नलोलकुन्तलमव-

1. सविभ्रमं W.—C. W. omit भवानीं.—6. °विलम्बिते लये B. C.—B. omits अमृदु च. मृदु मृदु च C. मृदु मृदु W.—7. A. C. omit च before प्राशमयत्.—8. °आगतं A. C.—9. च for तु C. W.—आहत्य C. W.—10. आचरत for आचरयत W.—12. रूढविभ्रमम् M.—14. भ्रूपताका M.—16. मंगलभ्रमणेषु A.—17. °प्रचारतया B. W.—21. °गुणं प्रपंचितोत्थित (sic) C.—23. °बाहुपाशानुतिर्यक्परिवर्ति° A. So also C., with a correction to our reading.

गलितकर्णपूरकनकपत्त्रप्रतिसमाधानशीघ्रतानतिक्रमितप्रकृतक्रीडमसकृदुत्क्षिप्यमाणहस्तपादबाह्याभ्यन्तरभ्रान्तकन्दुकमवनमनोन्नमननैरन्तर्यनष्टदृष्टमध्ययष्टिकमवपतनोत्पतनविपर्यस्तमुक्ताहारङ्कुमारितघर्मसलिलदूषितकपोलपत्त्रभङ्गशोषणाधिकृतश्रवणपल्लवानिलमागलितस्तनतटांशुकनियमनव्यापृतैकपाणिपल्लवं च निपद्योत्थाय निमील्योन्मील्य स्थित्वा गत्वा चैवातिचित्रं पर्यक्रीडत राजकन्या । अभिहत्य भूतलाकाशयोरपि क्रीडान्तराणि दर्शनीयान्येकेनैवानेकेनेव कन्दुकेनादर्शयत् । चन्द्रसेनादिभिश्च प्रियसखीभिः सह विहृत्य विहृतान्ते चाभिवन्द्य देवीं मन्मनसा सानुरागेण परिजनेन चानुगम्यमाना कुवलयशरमिव कुसुमशरस्य मय्यपाङ्गं समर्पयन्ती सापदेशमसकृदावर्त्यमानवदनचन्द्रमण्डलतया स्वहृदयमिव मत्समीपप्रेषितं प्रतिनिवृत्तं न वेत्यालोकयन्ती सह सखीभिः कुमारीपुरमगमत् ।

अहं चानङ्गविह्वलः स्वमेव वेश्म गत्वा कोशदासेन यत्नवदत्युदारं स्नानभोजनादिकमनुभावितोस्मि । सायं चोपसृत्य चन्द्रसेना रहसि मां प्रणिपत्य पत्युरंसमंसेन प्रणयपेशलमाघट्टयन्त्युपाविशत् । आचष्ट च हृष्टः कोशदासः । भूयासमेवं यावदायुरायताक्षि त्वत्प्रसादस्य पात्रमिति । मया तु सस्मितमभिहितम् । सखे किमेतदाशास्यम् । अस्ति किंचिदञ्जनम् । अनया यद्रक्तनेत्रया राजसूनुरुपस्थितो वानरीमिवैनां द्रक्ष्यति विरक्तश्चैनां पुनस्त्यक्ष्यतीति । तया तु स्मेरयास्मि कथितः । सोयमार्येणाज्ञाकरो जनोत्यर्थमनुगृहीतः । यदस्मिन्नेव जन्मनि मानुषं वपुरपनीय वानरीकरिष्यते । तदास्तामिदम् । अन्यथापि सिद्धं नः समीहितम् । अद्य खलु कन्दुको-

1. आगलित A.— 1. क्रीडनं W.— 3. निर्व्यवस्था for विपर्यस्त W. & M.— 5. B. C. omit च.— 7. दर्शनीयान्येकेनैव कंडुकेन A. एकैव (*sic*) कंडुकेन C. एकेनैव वानेकेनैव W.—7. अनेकान्येकेनैव M. ys.— 8. विहृता A.— 9. सानुरागेणेव A. W. W. omits च.— 11. मत्समीपे W. मत्समीपप्रेषितं C.— 13. अनंगविद्धः A.— कोशदासेन सह C.— 14. अत्युदार° A.— 15. प्रणयपेशलया W.— 15. रहसि om. W.— 21. मानुष. A.

रसत्रे भवन्तमवहसितमनोभवाकारमभिलषन्ती रोषादिव शम्बरद्विषातिमात्रमायास्यते राजपुत्री । सोयमर्थो विदितभावया मया त्वमात्रे तया च तन्मात्रे महिष्या च मनुजेन्द्राय निवेदयिष्यते । विदितार्थस्तु पार्थिवस्त्वया दुहितुः पाणिं ग्राहयिष्यति । ततश्च त्वदनुजीविना राजपुत्रेण भवितव्यम् । एष एव दैवतसमादिष्टो विधिः । त्वदायत्ते च राज्ये नालमेष त्वामतिक्रम्य मामवरोद्धुं भीमधन्वा । तत्सह्यतामयं त्रिचतुराणि दिनानि । इति मामामन्त्र्य प्रियं चोपगूह्य प्रत्ययासीत् । मम च कोशदासस्य च तदुक्तानुसारेण बहु विकल्पयतोः कथंचिदक्षीयत क्षपा । क्षपान्ते च कृतयथोचितनियमस्तमेव प्रियादर्शनसुभगमुद्यानोद्देशमुपगतोस्मि । तत्रैव चोपसृत्य राजपुत्रो निरभिमानमनुकूलाभिः संकथाभिर्मामनुवर्तमानो मुहूर्तमास्त । नीत्वा चोपकार्यामात्मसमेन स्नानभोजनशयनादिव्यतिकरेणोपाचरत् । तल्पगतं च स्वप्नानुभूयमानप्रियादर्शनालिङ्गनसुखमायसेन निगडेनातिबलपुरुषैः पीवरभुजदण्डोपरुद्धमबन्धयन्माम् । प्रतिबुद्धं च सहसा समभ्यधात् । अयि दुर्मते श्रुतमालपितं हतायाश्चन्द्रसेनाया जालरन्ध्रनिःसृतं तच्चेष्टावबोधप्रयुक्तयानया कुब्जया । त्वं किलाभिलषितो वराक्या कन्दुकावत्या । तव किलानुजीविना मया स्थेयम् । त्वद्वचः किलानतिक्रमता मया चन्द्रसेना कोशदासाय दास्यते । इत्युक्त्वा पार्श्वचरं पुरुषमेकमालोक्याकथयत् । प्रक्षिपैनं सागर इति । स तु लब्धराज्य इवातिहृष्टो देव यदाज्ञापयसीति यथादिष्टमकरोत् । अहं तु निरवलम्बनो भुजाभ्यामितस्ततः स्पन्दमानः किमपि काष्ठं दैवदत्तमुरसोपश्लिष्य तावदप्लोषि यावदपासरद्वासरः शर्वरी च सर्वा । प्रत्यूषस्यदृश्यत किमपि वहित्रम् । अमुत्रासन्यवनाः । ते मामुद्धृत्य रामेषुनाम्ने नाविकनायकाय कथितवन्तः । कोप्ययमायस-

---

1. अवहसित A.— C. omits त्व निरमन्द्रेन—4. A. B. C. ग्राहयिष्यतीति.— 6. एत for एष C. W. —10. उपागतोऽस्मि B. W.—18. न निकृन्तते चन्द्रसेना.— 19. A. omits एनं.— 20. यथाज्ञापयसीति A — 23. A. omits किमपि.

निगडबद्ध एव जले लङ्घ्यः पुरुषः । सोऽयमपि क्षिप्येत्यहस्तं द्राक्षाणां क्षणेनैकेनेति । अस्मिन्नेव क्षणे नैकनौकापरिवृतः कोऽपि मद्गुरभ्यधावत् । अबिभयुर्यवनाः । तावदतिजवा नौकाः श्वान इव वराहमस्मत्पोतं पर्यदल्लन । प्रावर्तत च संप्रहारः । पराजेषत यवनाः । तानहमगतीनवलीढः समाश्वास्यात्मपिधम् । अपनयत मम निगडबन्धनम् । अयमहमवसादयामि वः सपत्नानिति । अमी तथाकुर्वन् । सर्वांश्च तान्प्रतिभटान्भल्लवर्षिणा भीमटंकृतेन शार्ङ्गेण लवलीकृताङ्गानकार्षम् । अवप्लुत्य हतविध्वस्तयोधमस्मत्पोतसंसक्तपोतमनुव नाविकनायकमनभिसरमभिपत्य जीवग्राहमग्रहीषम् । असौ चासीत्स एव भीमधन्वा । तं चाहमवबुध्य सव्रीडमब्रवम् । तात किं दृष्टानि कृतान्तविलसितानीति । ते तु सांयात्रिका मदीयेनैव शृङ्खलेन तमतिगाढं बद्ध्वा हर्षकिलकिलारवमकुर्वन्मां चापूजयन् ।

दुर्वारा तु सा नौरननुकूलवातनुन्ना दूरमभिपत्य किमपि द्वीपान्तरं निविडमाश्लिष्टवती । तत्र च स्वादु पानीयमेधांसि कन्दमूलफलानि च संजिघृक्षवो गाढपातितशिलावलयमवातराम । तत्र चासीन्महाशैलः । सोऽहमहो रमणीयोऽयं पर्वतनितम्बभागः कान्ततरेयं गन्धपाषाणवत्युपत्यका शिशिरमिदमिन्दीवरारविन्दमकरन्दबिन्दुचन्द्रकोत्तरं गोत्रवारि रम्योऽयमनेकवर्णकुसुममञ्जरीमञ्जुलतरुषण्डवनाभोग इत्यनुतनरया दृशा बहु पश्यन्नलक्षिताभ्यारूढक्षोणीधरशिखरः शोणीभूतमुख्यभाभिः पद्मरागसोपानशिलाभिः किमपि नालीकपरागधूसरं सरः समभ्यगमम् । तत्र स्नातश्च कांश्चिदमृतस्वादून्बिसभङ्गानास्वाद्यावतंसयकह्लारस्तारवर्तिना केनापि भीमरूपेण ब्रह्म-

1. बद्धमब्धौ जले बद्धः पुरुषः A. M. B. omits पुरुषः.—3. अतिजवा नौकाः A. अतिजवाः B.— 4. C. W. omit च.— पराजेषत B.— 5. ... W.—नैगडं बैबन्धं निगडबन्धनं A. B.—8. संसक्त A.—9. अनभिसरन्त (sic) A.—12. हर्षजातं किलिकिलारवं A.—13. दुर्वारा B. दुर्वार्या W. and M.— कमपि द्वीपान्तरं A. B. C. कमपि द्वीपं स्वांश्च च A.—15. C. omits फल.—पातित A. W.—16. महाशैलोऽसौ B.—18. चन्द्रकोत्तरङ्ग सरवारि नंजरीनिरस्त° A.— 19. बहुबहु W.— 21. तत्र स्नात्वा तत्र. A. B. W. omits तत्र.

राक्षसेनाभिपत्य कोसि कुतस्त्योसीति निर्भर्त्स्यियताभ्यधीये । निर्भयेन च मया सोभ्यधीयत । सौम्य सोहमास्मि द्विजन्मा । शत्रुहस्तादर्णवमर्णवाद्यवननावं यवननावश्चित्रग्रावाणमेनं पर्वतप्रवरं गतो यदृच्छयास्मिन्सरसि विश्रान्तः । भद्रं तवेति । सोब्रूत । न चेद्ब्रवीषि प्रश्नानश्नामि त्वामिति । मयोक्तम् । पृच्छ तावत् । भवत्विति । अथावयोरेकयार्ययासीत्संलापः

किं क्रूरं स्त्रीहृदयं किं गृहिणः प्रियहिताय दारगुणाः ।
कः कामः संकल्पः किं दुष्करसाधनं प्रज्ञा ॥

इतीयदुक्त्वा धूमिनीगोमिनीनिम्बवतीनितम्बवत्यः प्रमाणमित्युपदिष्टे मया सोब्रूत । कथय कीदृश्यस्ता इति । अथोदाहरम् ।

अस्ति त्रिगर्तो नाम जनपदः । तत्रासन्गृहपतयस्त्रयः स्फीतसारधनाः सोदर्या धनकधान्यकधन्यकाख्याः । तेषु जीवत्सु न ववर्ष वर्षाणि द्वादश दशशताक्षः । क्षीणसारं सस्यमोषधयो वन्ध्या न फलवन्तो वनस्पतयः क्लीबा मेघा भिन्नस्रोतसः स्रवन्त्यः पङ्कशेषाणि पल्वलानि · निःस्यन्दान्युत्समण्डलानि विरलीभूतं कन्दमूलफलमवहीनाः कथा गलिताः कल्याणोत्सवक्रिया बहुलीभूतानि तस्करकुलान्यन्योन्यमभक्षयन्प्रजाः पर्यलुण्ठन्नितस्ततो बलाकापाण्डुराणि नरशिरःकपालानि पर्यहिण्डन्त शुष्काः काकमण्डल्यः शून्यीभूतानि नगरग्रामखर्वटपुटभेदनादीनि । त एते गृहपतयः सर्वधान्यनिचयमुपयुज्याजाविकं गवलगणं गवां यूथं दासीदासजनमपत्यानि ज्येष्ठमध्यमभार्ये च क्रमेण भक्षयित्वा कनिष्ठभार्या धूमिनी श्वो भक्षणीयेति समकल्पयन् । अथ कनीयान्धन्यकः प्रियां स्वामत्तुमक्षमस्तया सह तस्यामेव निश्यपासरत् । मार्गक्लान्तां चोद्वहन्वनं जगाहे । स्वमांसासृगपनीतक्षुत्पिपासां तां नयन्नन्तरा कमपि निकृत्तपाणिपादकर्ण-

3. एतं पर्वतप्रदेशं B.— 9. W. omits इति.—10. सोब्रवीत् B.— 11. त्रिगर्तो A. गर्तो B. अस्ति च त्रिगर्तो C.— 17. पर्यलुठन् A. W.—20. गवलगणं B. C. W.— 24. अन्तरे C. W.—अतिनिकृत्त B. कृत C.

नासिकमवनिपृष्ठे विचेष्टमानं पुरुषमद्राक्षीत् । तमप्यार्द्राशयः स्कन्धेनोद्वहन्कन्दमूलमृगबहुले गहनोद्देशे यत्नरचितपर्णशालश्चिरमवसत् । अमुं च रोपितव्रणमिङ्गुदीतैलादिभिरामिषेण शाकेनात्मनिर्विशेषं पुपोष । पुष्टं च तमुद्रिक्तधातुमेकदा मृगान्वेषणाय प्रयाते धन्यके सा धूमिनी रिरंसयोपातिष्ठत् । भर्त्सितापि तेन बलात्कारादथारीरमत् । निवृत्तं च पतिमुदकाभ्यर्थिनमुद्धृत्य कूपात्पिब रुजति मे शिरः शिरोरोग इत्युदञ्चनं सरज्जुं पुरश्चिक्षेप । उदञ्चन्तं च तं कूपादपः क्षणात्पृष्ठतो गत्वा प्रणुनोद । तं च विकलं स्कन्धेनोद्वह्य देशाद्देशान्तरं परिभ्रमन्ती पतिव्रताप्रतीतिं लेभे बहुविधाश्च पूजाः । पुनरवन्तिराजानुग्रहादतिमहत्या भूत्या तस्मिन्देशे न्यवसत् । अथ पानीयार्थिसार्थजनसमापत्तिदृष्टोद्धृतमवन्तिषु भ्रमन्तमाहारार्थिनं भर्तारमुपलभ्य सा धूमिनी येन मे पतिर्विकलीकृतः स दुरात्मायमिति तस्य साधोश्चित्रवधमज्ञेन राज्ञा समादेशयांचकार । धन्यकस्तु दत्तपश्चाद्बन्धो वध्यभूमिं नीयमानः सशेषत्वादायुषो यो मया विकलीकृतोभिमतो भिक्षुः स चेन्मे पापमाचक्षीत युक्तो मे दण्ड इत्यदीनमधिकृतमभिजगाद । को दोष इत्युपनीय दर्शितेमुष्मिन्स विकलः पर्यश्रुः पादपतितस्तस्य साधोस्तत्सुकृतमसत्याश्च तस्यास्तथाभूतं दुश्चरितमार्यबुद्धिराचचक्षे । कुपितेन च राज्ञा विरूपितमुखी सा दुष्कृतकारिणी श्वभ्यः पाचिका कृता । कृतश्च धन्यकः प्रसादभूमिः । तद्ब्रवीमि स्त्रीहृदयं क्रूरमिति ।

पुनरनुयुक्तो गोमिनीवृत्तान्तमाख्यातवान् । अस्ति द्रविडेषु काञ्ची नाम नगरी । तस्यामनेककोटिसारः श्रेष्ठिपुत्रः शक्तिकुमारो नामासीत् । सोष्टादशवर्षदेशीयश्चिन्तामापेदे । नास्त्यदाराणामननुगुणदाराणां वा सुखं नाम । तत्कथं नु गुणवद्विन्देयं कलत्रमिति । अथ परप्रत्ययाहृतेषु दारेषु यादृच्छिकीं संपत्तिमनभिसमीक्ष्य

---

2. आरचित A — 6. पिब जलं C. W.—तुदति C.— 10. C. W. omit तस्मिन्देशे.—13. आनीयमानः C.— 14.- M. omit अभिमत- 15. अभिजगाम A.—18. कृत्यश्वभ्यः पाचिका कृता B. कृताश्वभ्यः पाचिका C. W.—23. विधेयं W.

कार्तान्तिको नाम भूत्वा वस्त्रान्तपिनद्धशालिप्रस्थो भुवं बभ्राम । लक्षणज्ञोयमित्यमुष्मै कन्याः कन्यावन्तः प्रदर्शयांबभूवुः । यां कांचिल्लक्षणवतीं सवर्णां कन्यां दृष्ट्वा स किल स्म ब्रवीति । भद्रे शक्नोषि किमनेन शालिप्रस्थेन गुणवदन्नमस्मानभ्यवहारयितुमिति । स हसितावधूतो गृहाद्गृहं प्रविश्याभ्रमत् । एकदा तु शिबिषु कावेरीतीरपत्तने सह पितृभ्यामवसितमहर्धिमवशीर्णभवनसारां धात्र्या प्रदर्श्यमानां कांचन विरलभूषणां कुमारीं ददर्श । अस्यां संसक्तचक्षुश्चातर्कयत् । अस्याः खलु कन्यकायाः सर्व एवावयवा न कृशा न स्थूला नातिह्रस्वा नातिदीर्घा न विकटा मृजावन्तश्च । रक्ततलाङ्गुली यवमत्स्यकमलकलशाद्यनेकपुण्यलेखालाञ्छितौ करौ । समगुल्फसंधी मांसलावशिरालौ चाङ्घ्री । जङ्घे चानुपूर्ववृत्ते । पीवरोरुग्रस्ते इव दुरुपलक्ष्ये जानुनी । सकृद्विभक्तश्चतुरस्रः ककुन्दरविभागशोभी रथाङ्गाकारसंस्थितश्च नितम्बभागः । तनुतरमीषन्निम्नं गम्भीरं नाभिमण्डलम् । वलित्रयेण चालंकृतमुदरम् । उरोविभागव्यापिनावुन्मग्नचूचुकौ विशालारम्भशोभिनौ पयोधरौ । धनधान्यपुत्रभूयस्त्वचिह्नलेखालाञ्छिततले स्निग्धोदग्रकोमलनखमणी मृद्वनुपूर्ववृत्तताम्राङ्गुली संनतांसदेशे सौकुमार्यवत्यौ निमग्नपर्वसन्धी च बाहुलते । तन्वी कम्बुवृत्तबन्धुरा च कन्धरा । वृत्तमध्यविभक्तरागाधरमसंक्षिप्तचारुचिबुकमापूर्णकठिनगण्डमण्डलमसंगतानुवक्रनीलस्निग्धभ्रूलतमनतिप्रौढतिलकुसुमसदृशनासिकमसितधवलरक्तत्रिभागभासुरमधुराधीरसंचारमन्थरायतेक्षणमिन्दुशकलसुन्दरललाटमिन्द्रनीलशिलाकाररम्यालकपङ्क्ति द्विगुणकुण्डलितम्लाननालीकनालललितलम्बश्रवणपाशयुगलमाननकमलम् । अनतिभङ्गुरो बहुलः पर्यन्तेष्यकपिलरुचिरायामवानेकैकनिसर्गसमास्निग्धनीलो गन्धग्राही च

2. अमुष्माय W.—कन्यां A. C.— 3. C. omits स्म.— 5. कावेरीदक्षिणतीरे पट्टने W. कावेरीतीरपत्तने B.— 7. कांचन विरलभूषणां W.— 11. अनुपूर्व° A.—13. कुकुन्दर° W.— 15. °शोभितौ A.—17. ऋजु for मृदु C. W.— 22. °करालरम्य° A. °जाररम्य° (sic) B.— 23. °समालोलि A.— 24: स्निग्धनीलोज्ज्वलसुगन्धि गन्धग्राही M.

मूर्धजकलापः । सेयमाकृतिर्न व्यभिचरति शीलम् । आसज्जति च मे हृदयमस्याम् । अथ च परीक्ष्यैनामुद्वहेयम् । अविमृश्यकारिणां हि नियतमनेकाः पतन्त्यनुशयपरंपरा इति स्निग्धदृष्टिराचष्ट । भद्रे कच्चिदस्ति कौशलं शालिप्रस्थेनानेन संपन्नमाहारमस्मानभ्यवहारयितुमिति । ततस्तया वृद्धदासी साकूतमालोकिता । तस्य हस्तात्प्रस्थमात्रं धान्यमादाय क्वचिदलिन्दोद्देशे सुसिक्तसंमृष्टे दत्तपादशौचमुपावेशयत् । साथ कन्या तान्गन्धशालीन्मात्रया विशोष्यातपे मुहुर्मुहुः परिवर्त्य स्थिरसमायां भूमौ नालीपृष्ठेन मृदुमृदु घट्टयन्ती तुषैस्तण्डुलान्पृथक्चकार । जगाद च धात्रीम् । मातरेभिस्तुषैरर्थिनो भूषणमृजाक्रियाक्षमैः स्वर्णकाराः । तेभ्य इमान्दत्त्वा लब्धाभिः काकिणीभिः स्थिरतराण्यनत्यार्द्राणि नातिशुष्काणि काष्ठानि मितंपचां स्थालीमुभे शरावे चाहरेति । तथा कृते तया तांस्तण्डुलाननतिनिम्नोत्तानविस्तीर्णकुक्षौ ककुभोलूखले लोहपत्रवेष्टितमुखेन समशरीरेण विभाव्यमानमध्यतानवेन व्यायतेन गुरुणा खादिरेण मुसलेन चतुरललितोत्क्षेपणावक्षेपणायासितभुजमसकृदङ्गुलीभिरुद्धृत्योद्धृत्यावहत्य शूर्पशोधितकणकिंशारुकादींस्तण्डुलानसकृदद्भिः प्रक्षाल्य क्वथितपञ्चगुणे जले दत्तचुल्लीपूजा प्राक्षिपत् । प्रश्लथावयवेषु प्रस्फुरत्सु तण्डुलेषु मुकुलावस्थामतिवर्तमानेषु संक्षिप्यानलमुपहितमुखपिधानया स्थाल्यान्नमण्डमगालयत । दर्व्या चावघट्ट्य मात्रया परिवर्त्य समपक्वेषु सिक्थेषु तां स्थालीमधोमुखीमवातिष्ठिपत् । इन्धनान्यन्तःसाराण्यम्भसा समभ्युक्ष्य प्रशमिताग्नीनि कृष्णाङ्गारीकृत्य तदर्थिभ्यः प्राहिणोत् । एभिर्लब्धाः काकिणीर्दत्त्व शाकं घृतं दधि तैलमामलकं चिञ्चाफलं च यथालाभमानयेति । तथानुष्ठिते च तया द्वित्रानुपदंशानुपपाद्य तदन्नमण्डमार्द्रवालुकोपहितनवशरावगतमतिमृदुना तालवृन्तानिलेन शीतलीकृत्य सलवणसंभारं दत्ताङ्गारधूपवासं च संपाद्य तदप्यामलकं श्लक्ष्णपिष्टमुत्पलगन्धि

2. अस्यामेव च तत्परीक्ष्य B. C. अथ-omits च. अस्यामेव W.—7. आंधशालीन् A. B.—सा च कन्यका C W. omits-7. गन्धशालीन् संक्षुद्य M.—16. कणतुसादीन (sic) A. कर्णकिंतुसादीन् B.—25. लवणसंभार दत्वा धूपवासं चापाद्य M.

कृत्वा धात्रीमुखेन स्नानाय तमचोदयत् । तया च स्नानशुद्धया दत्ततैलामलकः क्रमेण सस्नौ । स्नपितः सिक्तमृष्टे कुट्टिमे फलकमारुह्य पाण्डुहरितस्य त्रिभागशेषलूनस्याङ्गणकदलीपलाशस्योपरि शरावद्वयं दत्तमार्द्रमभिमृशन्नतिष्ठत् । सा तु तां पेयामेवाग्रे समुपाहरत् । पीत्वा चापनीताध्वक्लमः प्रहृष्टः प्रक्लिन्नसकलगात्रः स्थितोऽभूत् । ततस्तस्य शाल्योदनस्य दर्वीद्वयं दत्त्वा सर्पिर्मात्रां सूपमुपदंशं चोपजहार । इमं च दध्ना च त्रिजातकावचूर्णितेन सुरभिशीतलाभ्यां च कालशेयकाञ्जिकाभ्यां शेषमन्नमभोजयत् । सशेष एवान्धस्यसावतृप्यत् । अयाचत च पानीयम् । अथ नवभृङ्गारसंभृतमगुरुधूपधूपितमभिनवपाटलाकुसुमवासितमुत्फुल्लोत्पलग्रथितसौरभं वारि धारात्मना पातयांबभूव । सोऽपि मुखोपहितशरावेण हिमशिशिरकणकरालितारुणायमानाक्षिपक्ष्मा धारारवाभिनन्दितश्रवणः स्पर्शसुखोद्भिन्नरोमाञ्चकर्कशकपोलः परिमलप्रवाहोत्पीडफुल्लघ्राणरन्ध्रो माधुर्यप्रकर्षावर्जितरसनेन्द्रियः स्वच्छं पानीयमाकण्ठं पपौ । शिरःकम्पसंज्ञावारिता च पुनरपरेण करकेणाचमनमदत्त कन्या । वृद्धया तु तदुच्छिष्टमपोह्य हरितगोमयोपलिप्ते कुट्टिमे स्वमेवोत्तरीयकर्पटं व्यवधाय क्षणमशेत । परितुष्टश्च विधिवदुपयम्य कन्यां निन्ये । नीत्वैतदनपेक्षः कामपि गणिकामवरोधमकरोत् । तामप्यसौ प्रियसखीमिवोपाचरत् । पतिं च दैवतमिव मुक्ततन्द्रा पर्यचरत् । गृहकार्याणि चाहीनमन्वतिष्ठत् । परिजनं च दाक्षिण्यनिधिरात्माधीनमकरोत् । तद्गुणवशीकृतश्च भर्ता सर्वमेव कुटुम्बं तदायत्तमेव कृत्वा

---

2. स्नातः C. W.—फलं A.— 3. पाडुकारित (sic) A. पांडुरिहतस्य (sic)— 4. आतिष्ठन A.— 5. W.—°गात्रं A.—6. उपदंशं A. B.—7. इदं C.— C. W. omit second च.—8. °काञ्जिकाभ्यां A.—9. अवतृप्यत W.—C. omits च.—10. A.—omits ग्रथित.—°सौरभवारि A. C.— 11. नालीधारात्मना W.—°उपहत A.— 12. A. omits कण.—कलित for करालित C.— 13. A. omits स्पर्श.—प्रवाल for प्रवाह A. W.— 14. तदच्छं for स्वच्छं C. W.— 16. कुट्टिमे चोत्तरीय° A.

तदेकाधीनजीवितशरीरस्त्रिवर्गं निर्विवेश [तद्ब्रवीमि गृहिणः प्रिय-हिताय दारगुणा इति]।

ततस्तदनुयुक्तो निम्बवतीवृत्तमाख्यातवान् । अस्ति सौराष्ट्रेषु वलभी नाम नगरी । तस्यां गृहगुप्तनाम्नो गुह्यकेन्द्रतुल्यविभवस्य नाविक-पतेर्दुहिता रत्नवती नाम । तां किल मधुमत्याः समुपागम्य बलभद्रो नाम सार्थवाहपुत्रः पर्यणैषीत् । तया च नववध्वा रहसि रभस-विघ्नितसुरतसुखो झटिति द्वेषमल्पेतरं बबन्ध । न तां पुनर्द्रष्टुमिष्टवान् । तद्गृहगमनमपि सर्वसुहृद्वाक्यशतातिवर्ती लज्जया परिजहार । तां च दुर्भगां तदा प्रभृत्येव नेयं रत्नवती निम्बवती चेयमिति परिजनः परिबभूव । गते च कस्मिंश्चित्काले सानुतप्यमाना का मे गतिरिति विमृशन्ती कामपि वृद्धप्रव्राजिकां मातृस्थानीयां देवशेषकुसुमैरुप-स्थितामपश्यत् । तस्याः पुरो रहसि सकरुणं रुरोद । तयाप्युदश्रुमुख बहुप्रकारमनुनीय रुदितकारणं पृष्टा त्रपमाणापि कार्यगौ वात्कथंचिदब्रवीत् । अम्ब किं ब्रवीमि । दौर्भाग्यं नाम जीवन्मृ मङ्गनानाम् । विशेषतश्च कुलवधूनाम् । तस्याहमस्म्युदाहरणं । मातृप्रमुखोपि ज्ञातिवर्गो मामवज्ञयैव पश्यति । तेन सुदृष्टां गौत् । न चेत्त्यजेयमद्य निष्प्रयोजनान्प्राणान् । आ विरामाच्च । स श्राव्यमिति पादयोः पपात । सैनामुत्थाप्योद्बाष्पोवा यथाहं माध्यवस्यः साहसम् । इयमस्मि त्वन्निदेशवर्तिनी । लुब्धाश्च योगस्तव तावद्भवास्यनन्याधीना । यद्येवासि निशास्वपि त्वं मदधिष्ठिता पारलौकिकाय कल्याणाय । नन्व सभमाकर्षन्तीं दुष्कृतस्य यदनेनाकारेणेदृशेन शीलेन जात्या सा संनिगृहीता । ...प च नूपुरश्चरणा-

2. दारगुण इति A. B. C. W.—3. पुनस्तेन C. ———
सुराष्ट्रेषु A.—4. गुह्यकेश्वर C.—C. omits तुल्य.-C. W.—7. सत्रासा A. B. गमेच्छा C. also M. विघ्नितसुखो W.—8. तद्गृहं सा भयापदेशात् W.—11 सर्वं. C. W. omit जन.—9. C. omits च.- C. omits मम.— 16. A. —12. अश्रुमुख्या A.—17. मे रहस्यं C. ...नः C. omits जन.— 22, W.—19. यावति.. तावति C. W.— 20. ... गृहीता W.

सत्यकस्मादेव भर्तृद्वेष्यतां गतासि । यदि कश्चिदस्त्युपायः पतिद्रोहप्रतिक्रियायै दर्शयामुम् । मतिर्हि ते पटीयसीति । अथासौ कथंचित्क्षणमधोमुखी ध्यात्वा दीर्घोष्णश्वासपूर्वमवोचत् । भगवति पतिरेव दैवतं वनितानां विशेषतश्च कुलजानाम् । अतस्तच्छुश्रूषणाभ्युपायहेतुभूतं किंचिदाचरणीयम् । अस्त्यस्मत्प्रातिवेश्यो वणिक् । अभिजनेन विभवेन राजान्तरङ्गभावेन च सर्वपौरानतीत्य वर्तते । तस्य कन्या कनकवती नाम मत्समानरूपावयवा ममातिस्निग्धा सखी । तया सह तद्विमानहर्म्यतले ततोपि द्विगुणमण्डिता विहरिष्यामि । त्वया तु तन्मातृप्रार्थनं नाम सकरुणमभिधाय मत्पतिरेतद्गृहं कथंचनानेयः । समीपगतेषु च युष्मासु क्रीडामत्ता नाम कन्दुकं भ्रंशयेयम् । अथ तमादाय तस्य हस्ते दत्त्वा वक्ष्यसि । पुत्र तवेयं भार्यासखी निधिपतिदत्तस्य सर्वश्रेष्ठिमुख्यस्य कन्या कनकवती नाम । त्वामियमनवस्थो निष्करुणश्चेति रत्नवतीनिमित्तमत्यर्थं निन्दति । तदेष कन्दुको विपक्षस्य· प्रत्यर्पणीयमिति । स तयोक्तो नियतमुन्मुखीभूय तामेव प्रियसखीं मा‌ऽमानो मां बद्धाञ्जलि याचमानायै मह्यं भूयस्त्वत्प्रार्थितः साभिकम्परयिष्यति । तेन रन्ध्रेणोपश्लिष्य रागमुज्ज्वलीकृत्य यथासौ तु तद्गुणो देशान्तरमादाय मां गमिष्यति तथोपपादनीयमिति । हर्षाव्यवधाय ानया तथैव संपादितम् । अथैतां कनकवतीति वृद्धतापसी नीत्वैतदनपेद बलभद्रः सरत्नसाराभरणामादाय निशि नीरन्ध्रे तमसि मित्रोपाचरत् । तु तापसी वार्त्तामापादयत् । मन्देन मया निर्निमिकार्याणि चाहीन वती श्वशुरौ च परिभूतौ सुहृदश्चातिवर्तिताः । तदत्रैव करोत । तद्गुण जिन्हेमीति बलभद्रः पूर्वेद्युर्मामकथयत् । नूनमसौ

2. स्नात C. W.—पतिराद्भविष्यतीति । तच्छ्रुत्वा तद्बान्धवास्तदन्वेषणं
4. आतिष्ठन A.— 5. W.-युः । रत्नवती तु मार्गे कांचित्पण्यदासीं
C. W. omit second च.—
च.—10. A.—omits युष्मासु C.— 9. °प्रार्थनं A. C. W.—10. B.
W.—°इपहत A.— 12. A. धनेन.—A. omits स.—मामेव C. omittimg मां
omits स्वर्ग.—प्रवाल for भवा सहर्षाभ्युपेतया तया C.— 18. तथैतां B. अथ तां
16. कुट्टिमे चोनर्ताय A. भूषणं (sic) C. W.—20 C. omits तु.

संगृह्य तयोह्यमानपाथेयाद्युपस्करा खेटकपुरमगमत् । अमुत्र च व्यवहारकुशलो बलभद्रः स्वल्पेनैव मूल्येन महद्धनमुपार्जयत् । कैरा-ग्ण्यश्चासीत् । परिजनश्च भूयानर्थवशात्समाजगाम । ततस्तां प्रथम-दासीं न कर्म करोषि :दृष्टं मुष्णास्यप्रियं ब्रवीषीति परुषमुक्त्वा दृढ-ताडयत् । चेटी तु प्रसादकालोपाख्यातरहस्यवृत्तान्तैकदेशमात्तरोषा निर्बिभेद । तच्छ्रुत्वा तु लुब्धेन दण्डवाहिना पौरवृद्धसंनिधौ निधि-पतिदत्तस्य कन्यकां कनकवतीं मोषेणापहृत्यास्मत्पुरे निवसत्येष दुर्मतिर्बलभद्रः । तस्य सर्वस्वहरणं न भवद्भिः प्रतिवन्धनीयमिति नितरामतर्जयत । भीतं च बलभद्रमभिजगाद रत्नवती । न भेतव्यम् । एवं ब्रूहि । नेयं निधिपतिदत्तस्य कन्या कनकवती । वलभ्यामेव गृहगुप्तदुहिता रत्नवती नामेयं दत्ता पितृभ्यां मया च न्यायोढा । न चेत्प्रतीथ प्रणिधिं प्रहिणुतास्या बन्धुपार्श्वमिति । बलभद्रस्तु तयोक्त्वा श्रेणीप्रातिभाव्येन तावदतिष्ठद्यावत्तत्पुरवृद्धलेखलब्धवृत्तान्तो गृहगुप्तः खेटकपुरमागत्य सह जामात्रा दुहितरमतिप्रीतिः प्रत्यनैषीत् । तथा दृष्ट्वा रत्नवती कनकवतीति भावयतस्तस्यैव बलभद्रस्यार्[illegible] । वल्लभा जाता । तद्ब्रवीमि कामो नाम संकल्प इति । [illegible]त् ।

तदनन्तरमसौ नितम्बवतीवृत्तान्तमप्राक्षीत् । सोऽहमब्रवम् । स शूरसेनेषु मथुरा नाम नगरी । तत्र कश्चित्कुलपुत्रः कलासु [illegible] यथार्ह[illegible]ातिसक्तो मित्रार्थं कलत्रार्थं च स्वभुजमात्रनिर्वृत्त लुब्धाश्च कलहकण्टक इति कर्कशैरभिख्यापिताख्यः प्रत्यवात्सीत् । निशास्वपि कस्यचिदागन्तोश्चित्रकरस्य हस्ते चित्रपटं ददर्श । तत्र कर्णसभमाकर्षन्तीं युवतिरालोचनमात्रेणैव कलहकण्टकस्य कामातुरं [illegible]सा संनिगृहीता । च तमब्रवीत् । भद्र विरुद्धमिवैतत्प्रतिभाति । [illegible]प च नूपुरश्चरणा-

4. सपरुषं C.— 5. मस्यावृत्तान्तकदेशम् M.—6.C. W.—7. सत्रासा A. B. W.— 9. अतर्जयत् C.—अभर्त्संयत W.—रत्नवती जां सा भयापदेशात् W.— 11 A.— 10. C. omits एवं.—निधिपातिदत्तकन्या B C. omits मम.— 16. A. वल्भ्यामेव.—11. प्रत्ता C.— 12. न चेत्प्रतीतिरस्मिन: C. omits जन.— 22, अवातिष्ठत् W.— 18. मधरा W. [illegible]. गृहीता W.

वपुः । आभिजात्यशंसिनी च नम्रता । पाण्डुरा च मुखच्छविः । नातिपरिभोगसुलभा च तनुः । मौढतानुविद्धा च दृष्टिः । न चैषा प्रोषितभर्तृका प्रवासचिह्नस्य वेण्यादेरदर्शनात् । लक्ष्म चैतद्दक्षिणपार्श्ववर्ति । तदियं वृद्धस्य कस्यचिद्वणिजो नातिपुंस्त्वस्य यथार्हसंभोगालाभपीडिता गृहिणी त्वयातिकौशलाद्यथादृष्टमालिखिता भवितुमर्हतीति । स तमतिप्रशस्याशंसत् । सत्यमिदम् । अवन्तिपुर्यामुज्जयिन्यामनन्तकीर्तिनाम्नः सार्थवाहस्य भार्या यथार्थनामा नितम्बवती नाम । एषा सौन्दर्यविस्मितेन मयैवमालिखितेति । स तदेवोन्मनायमानस्तद्दर्शनाय परिवव्राजोज्जयिनीम् । भार्गवो नाम भूत्वा भिक्षामिषेण तद्गृहं प्रविश्य तां ददर्श । दृष्ट्वा चात्यारूढमन्मथो निर्गत्य पौरमुख्येभ्यः श्मशानरक्षामयाचतालभत च । तत्र लब्धैश्च शवावगुण्ठनपटादिभिः कामप्यर्हन्तिकां नाम श्रमणिकामुपासांचक्रे । तन्मुखेन च नितम्बवतीमुपनिमन्त्रयामास ।
र
सा चैनां निर्भर्त्सयन्ती प्रत्याचचक्षे । श्रमणिकामुखाच्च दुष्करशील-
मा
भ्रंशां कुलस्त्रियमुपलभ्य रहसि दूतिकामित्याशिक्षयत् । भूयोऽप्युपतिष्ट
कम्प
र्थवाहभार्याम् । ब्रूहि चोपह्वरे संसारदोषदर्शनात्समाधिमास्थाय
तु तद
नमाणो मादृशो जनः कुलवधूनां शीलपातने घटत इति क्व
व्यवधाय
एतदपि त्वामत्युदारया समृद्ध्या रूपेणातिमानुषेण प्रथमेन
नीत्वैतदनपे
त्वां किमितरनारीसुलभं चापलं स्पृष्टं न वेति परीक्षिता ।
मित्रोपाचरत्
तत्रैवमदुष्टभावतया । त्वामिदानीमुत्पन्नापत्यां द्रष्टु-
कार्याणि चाहीन
भर्ता भवत्याः केनचिद्ग्रहेणाधिष्टितः पाण्डुरोगदुर्बलो
करोत् । तद्गुण
स्थितोऽभूत् । न च शक्यमस्य विघ्नमप्रतिकृत्याप-

2. स्नातः C. W.—। अतः प्रसीद वृक्षवाटिकामेकाकिनी प्रविश्य
4. अतिष्ठत A.— 5. W. मन्त्रवादिनः स्वच्छन्दमेव हस्ते चरणमर्पयित्वा
C. W. omit second च.— पिता नाम भूत्वा भर्तारमुरसि प्रहर्तुमर्हसि ।
च.—10. A.—omits अपि
W.—ऽपहृत A.— 12. A. C.— 18. त्वामत्युदारतया A.— 19. त्वयशासि...
omits स्पृष्टं.—भवान् for मम A.— 21. भर्ता तु C. W.— 22. तस्य W.—
16. कुट्टिमे चोनरीय A.

उपर्यसावुत्तमधातुपुष्टिमूर्जितापत्योत्पादनक्षमामासादयिष्यति । अनुवर्तिष्यते देवतामिवानुभवतीम् । नात्र शङ्का कार्येति । सा तथोक्ता व्यक्तमभ्युपैष्यति । नक्तं मां वृक्षवाटिकां प्रवेश्य तामपि प्रवेशयिष्यसि । तावतैव त्वयानुगृहीतो भवेयमिति । सा तथैवोपपादितवती । सोतिप्रीतस्तस्यामेव क्षपायां वृक्षवाटिकां गतो नितम्बवतीं निर्ग्रन्थिकाप्रयत्नोपनीतां पादे परामृशन्निव हैमनूपुरमेकमाकृष्य छुरिकयोरुमूले किंचिदुल्लिख्य द्रुततरमपासरत् । सा तु सान्द्रत्रासा स्वमेव दुर्नयं गर्हमाणा जिघांसन्तीव श्रमणिकां तद्व्रणं भवनदीर्घिकायां प्रक्षाल्य पटेन च बद्ध्वामयापदेशादपरं चापनीय नूपुरं शयनपरा त्रिचतुराण्यहान्येकान्त एव निन्ये । स तु धूर्तो विक्रेष्य इति तेन नूपुरेण तमनन्तकीर्तिमुपाससाद । स दृष्ट्वा मम गृहिण्या एवैष नूपुरः । कथमयमुपलब्धस्त्वयेति तमनुवाणं निर्बन्धेन पप्रच्छ । स तु वणिग्ग्रामस्याग्रे वक्ष्यामीति स्थितोभूत् । पुनरसौ स्वगृहिण्यै नूपुरयुगलं प्रेषयेति संदिदेश । सा च सलज्जंससाध्वसं चाद्य रात्रौ विश्रामप्रविष्टायां वृक्षवाटिकायां प्रभ्रष्टो ममैकः प्रशिथिलबन्धो नूपुरः । सोद्याप्यन्विष्टो न दृष्टः । स पुनरयं द्वितीय इत्यपरं प्राहिणोत् । अनया च वार्तयामुं पुरस्कृत्य स वणिग्जनसमाजमाजगाम । स चानुयुक्तो धूर्तः सविनयमावेदयत् । विदितमेव खलु वो यथाहं युष्मदाज्ञया पितृवनमभिरक्ष्य तदुपजीवी प्रतिवसामि । लुब्धाश्च कदाचिन्मद्दर्शनभीरवो निशि दहेयुरपि गात्राणीति निशास्वपि श्मशानमधिशये । अपरेद्युर्दग्धादग्धं मृतकं चितायाः प्रसभमाकर्षन्तीं श्यामाकारां नारीमपश्यम् । अर्थलोभात्तु भयं निगृह्य सा संनिगृहीता । शस्त्रिकया यदृच्छयोरुमूले किंचिदुल्लिखितम् । एष च नूपुरश्चरणा-

---

2. देवीं C. W.— 3. नक्तं च A.— 4. त्वयाहं C. W.—7. सत्रासा A. B. C.— 8. स्वस्यैव C.— 9. प्रक्षाल्य दत्वा पटबन्धनं सा भयापदेशात् W.— 11. एष एव A.— 14. विश्रम्भ° C. also M.—15. C. omits मम.— 16. A. omits सोद्याप्यन्विष्टो न दृष्टः.— 17. स वणिग्जनः C. omits जन.— 22, अर्थलोभात्तु निगृह्य ससाध्वसं W.—निगृहीता C. गृहीता W.

दर्शितः । तावत्येव द्रुतगतिः सा पलायिष्ट । सोयमस्यागमः । परं भवन्तः प्रमाणमिति । विमर्शे च तस्याः शाकिनीत्वमैकमत्येन पौराणामभिमतमासीत् । भर्त्रा च परित्यक्ता तस्मिन्नेव श्मशाने बहु विलप्य पाशेनोद्बध्य मर्तुकामा तेन धूर्तेन नक्तमगृह्यत । अनुनीता च । सुन्दरि त्वदाकारोन्मादितेन मया त्वदावर्जने बहूनुपायान्भिक्षुकीमुखेनोपन्यस्य तेष्वसिद्धेषु पुनरयमुपायो यावज्जीवमसाधारणीकृत्य रन्तुमाचरितः । तत्प्रसीदानन्यशरणायास्मै दासजनायेति मुहुर्मुहुश्चरणयोर्निपत्य प्रयुज्य सान्त्वनशतानि तामगत्यन्तरामात्मवश्यामकरोत् । तदिदमुक्तं दुष्करसाधनं प्रज्ञेति ।

स चेदमाकर्ण्य ब्रह्मराक्षसो मामपूजयत् । अस्मिन्नेव क्षणे नातिप्रौढपुंनागमुकुलस्थूलानि मुक्ताफलानि सह सलिलबिन्दुभिरम्बरतलादपतन् । अहं तु किंस्विदमित्युच्चक्षुरालोकयन्कमपि राक्षसं कांचिदङ्गनां विचेष्टमानगात्रीमाकर्षन्तमपश्यम् । कथमयमपहरत्यकामामपि स्त्रियमनाचारो नैर्ऋत इति गगनगमनमन्दशक्तिरशस्त्रश्च समतप्ये । स तं मत्संबन्धी ब्रह्मराक्षसस्तिष्ठ तिष्ठ पाप क्वापहरसीति निर्भर्त्सयन्नुत्थाय राक्षसेन समसृज्यत । तां तु रोषादनपेक्षापविद्धाममरवृक्षमञ्जरीमिवान्तरिक्षादापतन्तीमुन्मुखप्रसारितोभयकरः कराभ्यां सदयमग्रहीषम् । उपगृह्य च वेपमानां संमीलिताक्षीं मदङ्गस्पर्शसुखोद्भिन्नरोमाञ्चां तादृशीमेव तामनवतारयन्नेवातिष्ठम् । तावत्तावुभावपि शैलशृङ्गभङ्गैः पादपैश्च रभसोन्मूलितैर्मुष्टिपादप्रहारैश्च परस्परमक्षपयेताम् । पुनरहमतिमृदुनि पुलिनवति कुसुमलवलाञ्छिते सरस्तीरेवरोप्य सस्पृहं निर्वर्णयंस्तां मत्प्राणैकवल्लभां राजकन्यकां कन्दुकावतीमलक्षयम् । सापि मया समाश्वास्यमाना

2. डाकिनीत्वं C.— 3. A. omits च, but marks a gap of one akshara.—अथ भर्त्रा C.— 4. जारेण A.— 6. असिद्ध A.—अभ्युपायो C.— 10. W. omits च. C. writes समाकर्ण्य (sic).— 12. आलोकय C. आलोकयम्.— 13. अथ कथमपहरत्ययं C. W. omits अयं.—निष्कामां W.— 14. नैर्ऋतिकः A.— 17. करं कराभ्यां A. करकराभ्यां B. C. omits कराभ्यां.— 20. °प्रहारैश्च जानुभिश्च C.— 22. B. C. omit लव.— 23. कुमारराजकन्यां C.

तिर्यङ्नामामभिनिरूप्य जातप्रत्यभिज्ञा सकरुणमरोदीत् । अवादीच्च । नाथ त्वद्दर्शनादुपोढरागा तस्मिन्कन्दुकोत्सवे पुनः सख्या चन्द्रसेनया त्वत्कथाभिरेव समाश्वासितास्मि । त्वं किल समुद्रमध्ये मज्जितः पापेन भ्रात्रा भीमधन्वनेति श्रुत्वा सखीजनं परिजनं च वञ्चयित्वा जीवितं जिहासुरेकाकिनी क्रीडावनमुपागमम् । तत्र च मामवक्रमत कामरूप एष राक्षसाधमः । सोऽयं मया भीतयावधूतप्रार्थनः स्फुरन्तीं मां निगृह्याभ्यधावत् । अत्रैवमवस्थितोऽभूत् । अहं च दैवात्तवैव जीवितेशस्य हस्ते पतिता । भद्रं तवेति श्रुत्वा चानया सहावरुह्य नावमभ्यारोहम् । मुक्ता च नौः प्रतिवातप्रेरिता तामेव दामलिप्तां प्रत्युपातिष्ठत । अवरुह्याथ वयमश्रमेण । तनयस्य च तनयायाश्च नाशादनन्यापत्यस्तुङ्गधन्वा सुह्मपतिर्विकलः स्वयं सकलत्र एव निष्कलङ्के गङ्गारोधस्यनशनेनोपरन्तुं प्रतिष्ठते । सह तेन मर्तुमिच्छत्यनन्यनाथोऽनुरक्तः पौरवृद्धलोक इत्यश्रुमुखीनां प्रजानामाक्रन्दमशृणुम । अथाहमस्मै राज्ञे यथावृत्तमाख्याय तदपत्यद्वयं प्रत्यर्पितवान् । प्रीतेन तेन जामाता कृतोऽस्मि दामलिप्तेश्वरेण । तत्पुत्रो मदनुजीवी जातः । मदागतेन चानुना प्राणवदुज्झिता चन्द्रसेना कोशदासमेवाभजत् । ततश्च सिंहवर्मसाहाय्यार्थमत्रागत्य भर्तुस्तव दर्शनोत्सवसुखमनुभवामीति ।

श्रुत्वा चित्रेयं दैवगतिरवसरेषु पुष्कलः पुरुषकार इति भूयः स्मिताभिषिक्तदन्तच्छदे मन्त्रगुप्ते हर्षोत्फुल्लं चक्षुः पातयामास देवो राजवाहनः । स किल करकमलेन किंचित्संवृताननो ललितवल्लभारभसदत्तदन्तक्षतव्यसनविह्वलाधरमणिर्निरोष्ठ्यवर्णमात्मचरितमाचचक्षे ॥

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते मित्रगुप्तचरितं
नाम षष्ठ उच्छ्वासः ।

---

2. तस्मिन्नेव C.—C. omits पुनर्.—4. पातकेन C.—C. omits परिजनं च.—5. जीवितं च B. पुनरेकाकिनी C.—उपागमम् C. W.—6. एव A.—7. [illegible] C.—8. °रोपस्तस्मि C.—त्वया C. W.—9. प्रत्युपातिष्ठत् C.—11. अनपत्यः C.—13. B. omits लोक.—पौरेषु B.—15. °पुत्रश्च C.—16. त्यक्ता प्राणवदुज्झिता चंद्रसेना A. C.—21. A. omits व्यसन.

॥ अथ सप्तम उच्छ्वासः ॥

राजाधिराजनन्दन नगरन्ध्रगतस्य ते गतिं शास्यनहं च गतस्तदा कलिङ्गान् । कलिङ्गनगरस्य च नात्यासन्नसंस्थितजनदाहस्थानसंसक्तस्य कस्यचित्कान्तारधरणिजस्यास्तीर्णसरसकिसलयसंस्तरे तले निपद्य निद्रालीढदृष्टिरशयिषि । गलति च कालरात्रिशिखण्डजालकान्धकारे चरितरक्षसि क्षरितनीहारे निजनिलयनिलीननिःशेषजने निलान्तशीते निशीथे घनतरसालशाखान्तरालनिर्ह्रादि नेत्रनिसिनीं निद्रां निगृह्य त्कर्णदेशं गतं कथं खलेनानेन दग्धसिद्धेन रिरंसाकाले निदेशं दित्सता जन एष रागेणानर्गलेनार्दित इत्थं खिलीकृतः । क्रियेतास्याणकनरेन्द्रस्य केनचिदनन्तशक्तिना सिद्ध्यन्तराय इति किंकरस्य किंकर्यथ्यातिकातरं रटितं । तदाकर्ण्य क एष सिद्धः का च सिद्धिः किं चानेन किंकरेण करिष्यत इति दिदृक्षाक्रान्तहृदयः किंकरगतया दिशा किंचिदन्तरं गतस्तरलतरनरास्थिशकलरचितालंकारकान्तकायं दहनदग्धकाष्ठनिष्ठाङ्गाररजःकृताङ्गरागं तरलतडिल्लताकारजटाधरं हिरण्यरेतस्यरण्यचक्रान्धकारराक्षसे क्षणक्षणगृहीतनानेन्धनग्रासचञ्चलर्चिषि दक्षिणेतरेण करेण तिलसिद्धार्थकादीनि निरन्तरचटचटायितानि किरन्तं कंचिदद्राक्षं । तस्याग्रे स कृताञ्जलिः किंकरः किं करणीयं दीयतां निदेश इत्यातिष्ठत् । आदिष्टश्च तेनायमतिनिकृष्टाशयेन । गच्छ कलिङ्गराजस्य कर्दनस्य कन्यकां कनकलेखां कन्यागृहादिहानयेति । स च तथाकार्षीत् । ततश्च तां त्रासेनालघीयसा चास्रजर्जरेण च कण्ठेन रणरणिकागृहीतेन च हृदयेन हा तात हा जननीति क्रन्दन्तीं कीर्णग्लानशेखरस्रजि शीर्णनद्धे शिरसिजानां संचये निगृ-

1. नगरन्ध्रं B.—B. omits च.—2. W. omits च.—3. °किसलये संस्तरे तले A. C. omits संस्तरे.—5. निशान्तशीते A.—6. घनतरशाखिशाखा° C. W.—°अंतराले C. also M.—°निन्हादि A. °निर्हादिनि B. C.—7. दग्धनरेंद्रेण A. C.—8.—रागेणानेनार्दित B. रागेणांतर्गतेनानर्गलेन C.—9. अस्थानकनरेंद्रस्य C.—°सिद्धांताय A.–13. W. omits तरल.–15. °आदान् B.—16. C. omits त.– किंकर· किंकरि ष B. C.–17. C. omits किं करणीयं–अयं तेनातिकृष्टाशयेन W.–18. कन्यां W.—19. एनां W.—अलघीयस्या चाश्रुजर्जरेण A. अलघीयसा साश्रु—20. रणरणक° C.

ञ्यासिना शिलाशितेन शिरश्चिकर्तिषयाचेष्टत । झटिति चाच्छिद्य तस्य हस्तात्तां शस्त्रिकां तया निकृत्य तच्छिरः सजटाजालं निकटस्थस्य कस्यचिज्जीर्णसालस्य रन्ध्रे न्यधिषि । तन्निध्याय हृष्टतरः स राक्षसः क्षीणाधिरकथयत् । आर्य कदर्यस्यास्य कदर्थनान्न कदाचिन्निद्रायाति नेत्रे । तर्जयति त्रासयति चाकृत्ये चाज्ञां ददाति । तदत्र कल्याणराशिना साधीयः कृतं यदेष नरकाकः कारणानां नारकीणां रसज्ञानाय नीतः शेते शीतेतरदीधितिदेहजस्य नगरे । तदित्थं दयानिधेरनन्ततेजसस्तेयं जनः कांचिदाज्ञां चिकीर्षति । आदिश । अलं कालहरणेनेत्यंनसीत् । आदिष्टं च तं सखे सैषा सज्जनाचरिता सरणिर्यदणीयसि कारणेऽनणीयानादरः संदृश्यते । न चेदिदं नेच्छसि । सेयं संनताङ्गयष्टिरक्लेशार्हा सत्यनेनाकृत्यकारिणात्यर्थं क्लेशिता । नयैनां निजानिलयं नान्यदितः किंचिदस्ति चिन्ताराधनं न इति । अथ तदाकर्ण्य कर्णशेखरनीलनीरजायितां धीरेतरतारकां दृशं तिर्यक्किंचिदञ्चितां संचारयन्ती सलिलचरकेतनशरासनानेतां चिल्लिकालतां ललाटरङ्गस्थलीलास्यनर्तकीं लीलालसं लासयन्ती, कण्टकितरक्तगण्डलेखा रागलज्जान्तरालचारिणी चरणाग्रेण धरणीतलं तिरश्चीननखार्चिश्चन्द्रिकेण साचीकृताननसरसिजं लिखन्ती, दन्तच्छदकिसलयलङ्घिना हर्षास्रसलिलधाराशीकरकणजालसंक्लेदितस्य स्तनतटचन्दनस्यार्द्रतां निरस्यतास्यान्तरालनासान्तरनिःसृतेन तनीयसानिलेन हृदयलक्ष्यदलनदक्षरतिसहचरसायकस्यदायितेन तरङ्गितदशनचन्द्रिकाणि कानिचिदेतान्यक्षराणि कलकण्ठीकलान्यसृजत् । आर्य केन कारणेनेनं दासजनं कालहस्तादाच्छिद्यानन्तरं रागानिलचलितरणरणिकालरङ्गिण्यनङ्गसागरे किरसि । यथा ते चरणसरसिजरजःकणिका तथाहं

1. शितेन for शिलाशितेन B. C. शिलासितेन A. So also Pa . (शिलावदसितः श्यामः)—2. तस्य छिरः A. तस्य तच्छिरः W.—3. न्यदधां A. B. न्यदाधिषि (*sic*) C.—7. नगरं A. C. W.—11. B. omits सत्यनेन.—B. omits निज.—12. किंचित्किंचित्° A.—13. °निलीननील° Pa[d].—धीरेतरतरलतारकां A. धीरतरल Pa .—21. °स्य दयितेन W. M.

चिन्तनीया । यद्यस्ति दया तत्र जनेनन्यसाधारणः करणीयः स एष चरणाराधनक्रियायाम् । यदि च कन्यागाराध्यासने रहस्यक्षरणादनर्थ आशङ्क्यते नैतदस्ति । रक्ततरा हि नस्तत्र सख्यश्चेट्यश्च । यथा न कश्चिदेतज्ज्ञास्यति तथा यतिष्य इति । स चाहं देहजेनाकर्णाकृष्टसायकासनेन चेतस्यनिर्दयं हतस्तत्कटाक्षकालायसनिगडगाढसंयतः किंकराननिहितदृष्टिरगादिषं । यथेयं रथचरणजघना कथयति तथा चेन्नाचरेयं नयेत नक्रकेतनः क्षणेनैकेनाकीर्तनीयां दशां । जनं चैनं सहानया नय कन्यागृहं हरिणनयनयेति । नीतश्चाहं निशाचरेण शारदजलधरकान्ति कन्यकानिकेतनं तत्र च काचित्कालकलां चन्द्राननानिदेशाच्चन्द्रशालैकदेशे तद्दर्शनचलितधृतिरतिष्ठं । सा च च्छन्दतः शयानाः करतलालससंघट्टनापनीतनिद्राः काश्चिदधिगतार्थाः सखीरकार्षीत् । अथागत्य ताश्चरणानिहिताशिरसः क्षरदस्रकरालितेक्षणा निजशेखरकेसराग्रसंलग्नषट्चरणगणरणितसंशयितकलगिरः शनैरकथयन् । नाथ यदत्यादित्यतेजसस्त एषा नयनलक्ष्यतां गता ततः कृतान्तेन न गृहीता । दत्ता चेयं चित्तजेन गरीयसा साक्षीकृत्य रागानलं । तदनेनाश्चर्यरत्नेन नलिनाक्षस्य ते रत्नशैलशिलातलस्थिरं रागतरलेनालंक्रियतां हृदयं । तदस्याश्चरितार्थं स्तनतटं गाढालिङ्गनैः सदृशतरस्य सहचरस्येति । ततः सखीजनेनातिदाक्षिण्येन दृढतरीकृतस्नेहनिगलस्तया संनताङ्ग्या संगत्यारंसि ।

अथ कदाचिदायासितजायारहितचेतसि लालसालिलङ्घनग्लानघनकेसरे राजदरण्यस्थलीललाटलीलायिततिलके ललितानङ्गराजाङ्गीकृतनिर्निद्रकर्णिकारकाञ्चनच्छत्रे दक्षिणदहनसारथिरयाहतसहकाराङ्कलग्नचञ्चलचञ्चरीककलिके कालाण्डजकण्ठरागरक्तरक्ताधरारतिरणाय संनाहशालिनि शालीनकन्यकान्तःकरणसंक्रान्तकान्तरागलङ्घितलज्जे दर्दुरगिरितटचन्दनाश्लेषशीतलानिलाचार्यदत्तनानालतानृत्तलीले काले

2. रहस्यारक्षणात् A.— 3. C. omits नस्तत्र.— 11. स्वच्छन्दतः W.—19. °निगडः W.— 22. गलितनि° A. B.

कलिङ्गराजः सह निजाङ्गनाजनेन सह च तनयया सकलेन च नगरजनेन दश त्रीणि च दिनानि दिनकरकिरणजालालङ्घनीये रणदलिसंघलङ्घितनतलताग्रकिसलयालीढसैकततटे तरलतरङ्गशीकरासारसङ्गशीतले सागरतीरकानने क्रीडारसजातासक्तिरासीत् । अथ संततगीतसंगीतसंगताङ्गनासहस्रशृङ्गारहेलानिरर्गलानङ्गसंघर्षहर्षितश्च रागतृष्णैकतन्त्रस्तत्र रन्ध्रेन्ध्रनाथेन जयसिंहेन सलिलतरणसाधनानीतेनानीकेनानेकसंख्येन द्रागागत्यागृह्यत सकलत्रः । सा चानीयत त्रासचञ्चलाक्षी दयिता नः सह सखीजनेन कनकलेखा । तदाहं दाहेनानङ्गदहनजनितेनान्तरिताहारचिन्तश्चिन्तयन्दयितां गलितगात्रकान्तिरित्यतर्कयं । गता सा कलिङ्गराजतनया सह जनयित्रा जनन्या चारिहस्तं । गतधैर्यश्च तां स राजा नियतं संजिघृक्षेत् । तदसहा च सा सती गररसादिना सद्यः संतिष्ठेत । तस्यां च तादृशीं दशां गतायां जनस्यास्यानन्यजेन हन्येत शरीरधारणाशा । का स्याद्गतिरिति ।

अत्रान्तरेन्ध्रनगरादागच्छन्नग्रजः कश्चिदैक्ष्यत । तेन चेयं कथा कथिता । यथा किल जयसिंहेन नैकनिकारदत्तसंघर्षेण जिघांसितः स कर्दनः कनकलेखाकारदर्शनैधितेन रागेणारक्ष्यत । सा च दारिका यक्षेण केनचिदधिष्ठिता न तिष्ठत्यग्रे नरेन्द्रस्य नरान्तरस्य च । आयस्यति च नरेन्द्रसार्थसंग्रहणेन नरेन्द्रस्तन्निराकरिष्यन्न चास्ति सिद्धिरिति । तेन चाहं दर्शिताशः शंकरनृत्तदेशजातस्य जरत्सालस्य स्कन्धरन्ध्रान्तर्जटाजालं निष्कृष्य तेन जटिलतां गतः कन्थाचीरसंचयान्तरितसकलगात्रः कांश्चिच्छिष्यानग्रहीषं । तांश्च नानाश्चर्यक्रियातिसंहिताज्जनादाकृष्टान्नचेलादित्यागान्नित्यहृष्टानकार्षं । अयासिषं च दिनैः कैश्चिदन्ध्रनगरं । तस्य नात्यासन्ने सलिलराशिसदृशस्य कलहंसगणदलित-

3. °चलच्चता° A.— 10. A. omits राज.—जनयित्रा जनन्या सह C. जनित्रा जनयित्र्या च सह W.— 11. निरस्तधैर्यः W.— 15. दैक्षत A. B.— 16. अनेक° C. W.

नलिनदलसंहतिगलितकिञ्जल्कशकलशारस्य सारसश्रेणिशेखरस्य सरस्तीरकानने कृतनिकेतनः स्थितः । शिष्यजनकथितचित्रचेटाकूटसकलनागरजनातिसंधानदक्षः सन्दिशि दिशीत्यकीर्त्यै जनेन । य एष जरदरण्यसरस्तटे सलिलशायी यतिस्तस्य किल सकलानि सरहस्यानि सषडङ्गानि च छन्दांसि रसनाग्रे संनिहितानि । अन्यानि च शास्त्राणि । येन यानि न ज्ञायन्ते स तेषां तत्सकाशादर्थनिर्णयं करिष्यति । असत्येनास्य नास्यं संसृज्यते । सशरीर एष दयाराशिः । एतत्संग्रहेणाचिरं चरितार्था दीक्षा । तच्चरणरजःकणैः कैश्चन शिरसि कीर्णैरनेकस्यानेक आतङ्कश्चिकित्सनैरसंहार्यः संहृतः । तदङ्घ्रिक्षालनसलिलसेकनिष्कलङ्कशिरसां नश्यन्ति क्षणेनैकेनाखिलनरेन्द्रयत्नलङ्घिनश्चण्डतरग्रहाः । न तस्य शक्यं शक्तिरियत्ताज्ञानं । न चास्याहंकारकणिकेति । सा चेयं कथा नैकजनास्यसंचारिणी तस्य कनकलेखाधिटितधनदाशाकरनिराक्रियासक्तचेतसः क्षत्रियस्याकर्णणाचाशकत् । स चाहरहरागत्यादरेणातिगरीयसार्चयच्चर्यैश्च शिष्यान्संगृह्णन्नधिगतक्षणः कदाचित्काङ्क्षितार्थसाधनाय शनैरयाचिष्ट । ध्यानधीरः स्थानदर्शितज्ञानसंनिधिश्चैनं निरीक्ष्य निचाय्याकथयं । तात स्थान एष हि यत्नः । तस्य हि कन्यारत्नस्य सकलकल्याणलक्षणैकराशेरधिगतिः क्षीरसागररशनालंकृताया गङ्गादिनदीसहस्रहारयष्टिराजिताया धराङ्गनायाश्चासादनाय साधनं । न च स यक्षस्तदधिष्ठायी केनचिन्नरेन्द्रेण तस्या लीलाञ्चितनीलनीरजदर्शनाया दर्शनं सहते । सह्यन्तां तत्र त्रीण्यहानि यैरहं यतिष्येर्थस्यास्य साधनायेति ।

1. नलिनगलत [सं] हति° A. B. omits नलिन.— 2. निकेतनास्थितिः शिष्यगण°. A.— 4. B. omits सलिल, writing °तटशायी. स्थण्डिलशायी. W.—अस्य A. C.— रहस्यानि A. W.— 7. अस्यास्यं न C.—सदारीरश्च W.— 8. यच्चरण° C.— 9. अनेकस्थानेऽनेक C.— 10. C. omits एकेन.— 11. चंडग्रहाः C. the reading of A. and B. is corrupt.— 12. अनेक° W.— 14. छंदयन् A. च्छदयन् B.—अर्थेन C.— 16. निरीक्ष्य निक्षिप्य A. C. निरीक्ष्य निचाय्य W.— 19. W. omits न.— 20. A. omits नील.— 21. तदत्र सह्यंतां C. W.— सहायैरहं A.

तथादिष्टे हृष्टतरे गते क्षितीशे निशि निर्निशाकरार्चिषि नीरन्ध्रान्धकारनिकरनिगीर्णदशदिशि निद्रानिगलितनिखिलजनदृशि निर्गत्य जलतलनिलीनगाहनीयं नीरन्ध्रं कृच्छ्राच्छिद्रीकृतान्तरालं तदेकतः सरस्तटं तीर्थसंनिकृष्टं केनचित्खननसाधनेनाकार्षम् । घनशिलेष्टिकाच्छन्नच्छिद्राननं तत्सरस्तीरदेशं जनैरशङ्कनीयं निश्चित्य दिनादिस्नाननिर्णिक्तगात्रश्च नक्षत्रसंतानहारिहारयष्ट्यग्रग्रथितरत्नं क्षणदान्धकारगन्धहस्तिदारणैककेसरिणं कनकशैलशृङ्गरङ्गलास्यलीलानटं गगनसागरघनतरङ्गराजिलङ्घनैकचक्रं कार्याकार्यसाक्षिणं सहस्रार्चिषं सहस्राक्षदिगङ्गनारक्तचन्दनाङ्गरागरागायितकिरणजालं रक्तनीरजाञ्जलिनाराध्य निजनिकेतनं चाध्यशिश्रियं ।

याते च दिनत्रयेस्तगिरिशिखरगैरिकतटसाधारणच्छायतेजस्यचलराजकन्यकाकदर्थनयान्तरिक्षाख्येण शंकरशरीरेण संसृष्टायाः संध्याङ्गनाया रक्तचन्दनचर्चितैकस्तनकलशदर्शनीये दिनाधिनाथे जनाधिनाथः स आगत्य जनस्यास्य धरणिन्यस्तचरणनखकिरणच्छादितकिरीटः कृताञ्जलिरतिष्ठत् । आदिष्टश्च । दिष्ट्या दृष्टेष्टसिद्धिः । इह जगति न हि निरीहं देहिनं श्रियः श्रयन्ते । श्रेयांसि च सकलान्यनलसानां हस्ते नित्यसांनिध्यानि । यतस्ते साधीयसा सच्चरितेनानाकलितकलङ्केनार्चितेनात्यादरनिचितेनाकृष्टचेतसा जनेनानेन सर इदं तथा संस्कृतं यथेह तेद्य सिद्धिः स्यात् । तदेतस्या निशि गलदर्धायां गाहनीयं । गाहनानन्तरं च सलिलतले सततगतीनन्तश्चारिणः संनिगृह्य यथाशक्ति शय्या कार्या । ततश्च तटस्खलितजलस्थगितजलजखण्डचलितदण्डकण्टकाग्रदलितदेहराजहंसत्रासजर्जररसितदत्तकर्णस्य जनस्य क्षणाकर्णनीयं जनिष्यते

1. तथादिष्टे यथादिष्टे च A.—हृष्टं W.—C. omits गते. W. puts it after क्षितीशे.—निशानिशि A. W.— 3. नीरंध्रं कृत्वा B.— 5. W. omits सरः.— 7. रंगस्थली C.— 11. जाते A.— 12. संहृष्टायाः C.— 16. हि न W.—निरीहदेहिनं C. W.—संश्रयंते B. W.—श्रेयांसि च. B. adds किल.— 23. संदत्तकर्णस्य B.—W. क्षणादाकर्णनीयं W.

जलसंघातस्य किंचिदारटितं । शान्ते च तत्र सलिलरटिते क्लिन्नगात्रः किंचिदारक्तदृष्टिर्येनाकारेण निर्यास्यसि निचाय्य तस्य निखिलजननेत्रानन्दकरस्य न स यक्षः शक्ष्यत्यग्रे स्थितये । स्थिरतरनिहितस्नेहशृङ्खलानिगडितं च कन्यकारत्नं क्षणेनैकेनासहनीयदर्शनान्तरायं स्यात् । अस्याश्च धराङ्गनाया नात्यादरनिराकृतारिचक्रं चक्रं करतलगतं चिन्तनीयं । न तत्र संशयः । तच्चेदिच्छसि नैकशास्त्रज्ञानधीरधिषणैरधिकृतैरितरैश्च हितैषिगणैर्विचार्य जालिकशतं चानाय्यानन्तरं नरशतैर्यथेष्टदृष्टान्तरालं सरः क्रियेत । रक्षा चात्र तीरात्त्रिंशद्दण्डान्तरे सैनिकजनेन सादरं रचनीया । कस्तज्जानाति यच्छिद्रेणारयश्चिकीर्षन्तीति । तत्तस्य हृदयहारि जातं । तदधिकृतैश्च तत्र कृत्ये रन्ध्रदर्शनासहैरिच्छां च राज्ञः कन्यकातिरागजनितां नितान्तनिश्चलां निश्चित्यार्थ एष न निषिद्धः । तथास्थितश्च तदासादनदृढतराशयः स आख्यायत । राजन्नत्र जनान्ते चिरं स्थितं । न चैकत्र चिरं स्थानं नः शस्तं । कृतकृत्यश्च न इह द्रष्टासि । यस्य राष्ट्र आतिथेयाद्यासादितं तस्य ते किंचिदनाचर्य कार्यं गतिरार्यगर्ह्येति । अत्रैतच्चिरस्थानस्य कारणम् । तच्चाद्य सिद्धम् । गच्छ गृहान् । यथार्हजलेन हृद्यगन्धेन स्नातः सितस्रगङ्गरागः शक्तिसदृशेन दानेनाराधितधरणितलतैतिलगणास्तिलस्नेहसिक्तयष्ट्यग्रग्रथितवर्तिकाग्निशिखासहस्रग्रस्तनैशान्धकारराशिरागत्यार्थसिद्धये यतेथा इति । स किल कृतज्ञतां दर्शयन्नसिद्धिरेषा सिद्धिर्यदसंनिधिरिहार्याणां । कष्टा चेयं निःसंगता या निरागसं दासजनं त्याजयति न च निषेधनीया गरीयसा गिर इति स्नानाय गृहानयासीत् । अहं च निर्गत्य निर्जने निशीथे सरस्तीररन्ध्रनिलीनः सनीपच्छिद्रदत्तकर्णः स्थितः । स्थिते

1. क्लान्तगात्रः A. B.—4. °निगलितं A. B.—6. अनेकशास्त्र° W.—7. निधार्यानंतरं नरशतयथेष्ट° (*sic*) A. निर्धायगतरं (*sic*) जालिकसतं चानाय्य अं (*sic*) नरशतैः B.—8. B. W. omit अत्र.—A. omits तीरात्.—11. नितांतानिश्चितां B.—14. यस्य ते B. C. D. W.—15. ग्रासाद्यासादितं C. W. also M. B.—18. धरणितैलगणः A.—22 A. omits निर्गत्य.

चार्धरात्रे कृतयथादिष्टक्रियः स्थानस्थानरचितरक्षः स राजा जालिकजनानानीय निराकृतान्तःशल्यं शङ्काहीनः सरःसलिलं सलीलगतिरगाहत । गतश्च कीर्णकेशं संहतकर्णनासं सरस्तलं हास्तिनं नक्रलीलया नीरनिलीनयायी । तं तथाशयानं कन्थया कंधरायां न्यग्रहीषम् । खरतरकालदण्डघट्टनातिचण्डैश्च करचरणतलाघातैर्निर्दयदत्तनिग्रहः क्षणेनैकेनाजहात्स चेष्टां । ततश्चाकृष्य तच्छरीरं तीरच्छिद्रे निधाय नीरान्निरयासिषं । सद्यः संगतानां च सैनिकाना तदल्पचिन्नीयताकारान्तरग्रहणं । गजस्कन्धगतः सितच्छत्रादिसकलराजचिह्नराजितश्चण्डतरदण्डिदण्डताडनत्रस्तजनदत्तान्तरालया राजरथ्यया यातस्तां निशां नयनरसनिरस्तनिद्रारतिरत्यनैषं । नीते च जनाक्षिलक्ष्यतां लाक्षारसादिग्धदिग्गजशिरःसदृक्षे शक्रदिगङ्गनारत्नादर्शेऽर्कचक्रे कृतकरणीयः किरणजालकरालरत्नराजिराजितराजासनाध्यासी यथासदृशाचारदर्शिनः शङ्कायन्त्रिताङ्गान्संनिधिनिषादिनः सहायानगादिषं । दृश्यतां शक्तिरार्षी यत्तस्य यतेरजेयस्येन्द्रियाणां संस्कारेण नीरजसा नीरजसांनिध्यशालिनि सहर्षालिनि सरसि सरसिजदलसंनिकाशच्छायस्याधिकतरदर्शनीयस्याकारान्तरसिद्धिरासीत् । अद्य किल सकलनास्तिकानां जायेत लज्जानतं शिरः । तदिदानीं चन्द्रशेखरनरकशासनसरसिजासनादीनांत्रिदशेशानां स्थानान्यत्यादररचितनृत्यगीतार्चनाञ्चितानि क्रियन्तां । ह्रियन्तां गृहादितः क्लेशनिरसनसहान्यर्थिसार्थैर्धनानीति । आश्चर्यरसातिरेकहृष्टदृष्टयश्च ते जय जय जगदीश दश दिशः स्थगयन्निजतेजसादिराजयशांसीत्यसकृदाशास्याचरन्यथादिष्टाः क्रियाः । स चाहं दयितायाः सखीं

3. गतश्च A. C. W. गतंश्च (*sic*) B.—°कर्णनासिकं B. W. C. corrects °नासं to नासिकं.—हस्तनक्रलीलया A.—4. नीरनीलया B. C. नीरनिलीनया W.—W. omits कन्थया.—9. °दत्तान्तरया B. C. W.—10. निशां तया सस° (*sic*). A. निशा नयरस B.—17. W. omits किल.—18. °आदर° B. C. W.—19. °गीताचनानि (*sic*) B. °गीताथाराधनानि C. W.—21. A's reading is corrupt. B. omits one जय.—निजेन B. ते जय जगदीश स्वतेजसातिशय्य दशदिशः स्थगयन्निजेन यशसादिराजयशांसि.

हृदयस्थानीयां शशाङ्कसेनां कन्यां कदाचित्कार्यान्तरागतां रहस्यात्रक्षिपि । कच्चिदयं जनः कदाचिदासीदृष्ट इति । अथ सा हर्षकाष्ठांगतेन हृदयेनेपदालक्ष्य दशनदीधितिलतां लीलालसं लासयन्ती हसन्ती लीलाञ्चितकरशाखान्तरितदन्तच्छदकिसलया हर्षजलक्लेदजर्जरनिरञ्जनेक्षणा रचिताञ्जलिर्नितरां जाने यदि न स्यादैन्द्रजालिकस्य जालं किंचिदेतादृशं । तत्कथं चैतत्कथयेति स्नेहनिर्यन्त्रणं शनैरगादीत् । अहं चैतदस्यै कात्स्न्येनाख्याय तदाननसंक्रान्तेन संदेशेन संजनय्य सहचर्यां निरतिशयं हृदयाह्लादनं ततश्चैतया दयितया निरर्गली कृतातिसत्कृतकलिङ्गनाथन्यायदत्तया संगत्यान्ध्रकलिङ्गराज्यशासी तस्यास्यारिणा लिलङ्घयिषितस्याङ्गराजस्य साहाय्यकायालघीयसा साधनेनागत्यात्र ते सखिगणसंगतस्य यादृच्छिकदर्शनानन्दराशिलङ्घितचेता जात इति ।

तस्य तत्कौशलं स्मितज्योत्स्नाभिषिक्तदन्तच्छदः सह सुहृद्भिरभिनन्द्य चित्रमिदं महामुनेर्वृत्तम् । अत्रैव खलु फलितमतिकष्टं तपः । तिष्ठतु भवन्नर्म । प्रकर्षस्पृशोः प्रशासत्त्वयोर्दृष्टमिह स्वरूपमित्यभिधाय पुनरवतरतु भवानिति बहुश्रुते विश्रुते विकचराजीवसदृशं चक्षुश्चिक्षेप क्षितीशपुत्रः ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते मन्त्रगुप्तचरितं
नाम सप्तम उच्छ्वासः ।

---

6. अवादीत् B.— 7. B. C. W. omit एतत्. 9. अन्ध्रकलिङ्गराज्यं कलिङ्गनाथे न्यस्तं—15. तावन्नर्म W. P.

। अथ अष्टम उच्छ्वासः ।

सोप्याचचक्षे। देव मयापि परिभ्रमता विन्ध्याटव्यां कोपि कुमारः क्षुधा तृषा च क्लिश्यन्नक्लेशार्हः क्वचित्कूपाभ्याशेष्टवर्षदेशीयो दृष्टः। स च त्रासगद्गदमगदत्। महाभाग क्लिष्टस्य मे क्रियतामार्य साहाय्यकम्। अस्य मे प्राणापहारिणीं पिपासां प्रतिकर्तुमुदकमुदञ्चन्निह कूपे कोपि निष्कलो ममैकशरणभूतः पतितः। तमलमस्मि नाहमुद्धर्तुमिति। अथाहमभ्येत्य व्रतत्या कयापि वृद्धमुत्तार्य तं च वालं वंशनालीमुखोद्धृताभिरद्भिः फलैश्चपञ्चषैः शरक्षेपोच्छ्रितस्य लकुचवृक्षस्य शिखरात्पाषाणपातितैः प्रत्यानीतप्राणवृत्तिमापाद्य तरुतलनिषण्णस्तं जरन्तमब्रवम्। तात क एष वालकः। को वा भवान्। कथं चेयमापदापन्नेति। सोश्रुगद्गदमगदत्। श्रूयतां महाभाग। विदर्भो नाम जनपदः। तस्मिन्भोजवंशभूषणमंशावतार इव धर्मस्यातिसत्त्वः सत्यवादी वदान्यः सुविनीतो विनेता प्रजानां रञ्जितभृत्यः कीर्तिमानुदग्रो मूर्तिबुद्धिभ्यामुत्थानशीलः शास्त्रप्रमाणः शक्यभव्यकल्पारम्भी संभावयिता बुधान्प्रभावयिता सेवकानुन्नावयिता बन्धून्न्यग्भावयिता शत्रूनसंबद्धप्रलापेष्वदत्तकर्णः कदाचिदप्यवितृष्णो गुणेष्वतिनदीष्णः कलासु नेदिष्ठो धर्मार्थसंहितासु स्वल्पेपि सुकृते सुतरां प्रत्युपकर्ता प्रत्यवेक्षिता कोशवाहनयोर्यत्नेन परीक्षिता सर्वाध्यक्षाणामुत्साहयिता कृतकर्मणामनुरूपैर्दानमानैः सद्यः प्रतिकर्ता दैवमानुषीणामापदां षाड्गुण्योपयोगनिपुणो मनुमार्गेण प्रणेता चातुर्वर्ण्यस्य पुण्यश्लोकः पुण्यवर्मा नामासीत्। स पुण्यैः कर्मभिः प्राप्य पुरुषायुषं पुनरपुण्येन प्रजानामगण्यतामरेषु। तदनन्तरमनन्तवर्मा नाम तदायतिरवनिमध्यतिष्ठत्। स सर्वगुणैः समृद्धोपि दैवाद्दण्डनीत्यां नात्यादृतोभूत्। तमेकदा रहसि वसुरक्षितो नाम मन्त्रिवृद्धः पितुरस्य वहुमतः प्रगल्भ-

7. वालकं A.—फलैश्च पञ्चशैः W.—8. लिकुच° B. W.—आपद्य A. उत्पाद्य C. W.—9. वाल: C. W.—10. अवदत् A. B.—11. तस्मिन्नपि A.—13. भूतिवुद्धिभ्यां A. वुद्धिमूर्त्तिभ्यां C.—शास्त्रप्रमाणकः C. W.—15. अनभितृष्णो omits गुणेषु and नेदिष्ठः M.—17. A. omits the words प्रत्यवेक्षिता...प्रतिकर्ता.—21. प्राप्य, W. and M.

वागभाषत । तात सर्वैवात्मसंपदभिजनात्प्रभृत्यन्यूनैवात्रभवति लक्ष्यते । बुद्धिश्च निसर्गपट्वी कलासु नृत्तगीतादिषु चित्रेषु च काव्यविस्तरेषु प्रतिविस्तारा तवेतरेभ्यः प्रतिविशिष्यते । तथाप्यसावप्रतिपन्नात्मसंस्कारमर्थशास्त्रेष्वनग्निसंशोधितेव हेमजातिर्नातिभाति बुद्धिः । बुद्धिशून्यो हि भूभृदत्युच्छ्रितोपि परैरध्यारुह्यमाणमात्मानं न चेतयते । न च शक्तः साध्यं साधनं वा विभज्य वर्तितुम् । अयथावृत्तश्च कर्मसु प्रतिहन्यमानः स्वैः परैश्च परिभूयते । न चावज्ञातस्याज्ञा प्रभवति प्रजानां योगक्षेमयोराराधनाय । अतिक्रान्तशासनाश्च प्रजा यत्किंचनवादिन्यो यथाकथंचिद्वर्तिन्यः सर्वाः स्थितीः संकिरेयुः । निर्मर्यादाश्च लोका लोकादितोमुतश्च स्वामिनमात्मानं च भ्रंशयेयुः । आगमदीपदृष्टेन खल्वध्वना सुखेन वर्तते लोकयात्रा । दिव्यं हि चक्षुर्भूतभवद्भविष्यत्सु व्यवहितविप्रकृष्टेषु च विषयेषु शास्त्रं नामाप्रतिहतवृत्ति । तेन हीनः सतोरप्यायतविशालयोर्लोचनयोरन्ध एव जन्तुरर्थदर्शनेष्वसामर्थ्यात् । अतो विहाय बाह्यविद्यास्वभिषङ्गमागमय स्वकुलविद्यां दण्डनीतिम् । तदर्थानुष्ठानेन चावर्जितशक्तिसिद्धिरस्खलितशासनः शाधि चिरमुदधिमेखलामुर्वीमिति ।

एतदाकर्ण्य स्थान एव गुरुभिरनुशिष्टं तथा क्रियत इत्यन्तःपुरमविशत् । तां च वार्तां पार्थिवेन प्रमदासंनिधौ प्रसङ्गेनोदीरितामुपनिशम्य समीपोपविष्टश्चित्तानुवृत्तिकुशलः प्रसादवित्तो गीतनृत्यवादित्रादिष्ववाह्यो बाह्यनारीपरायणः पटुरयन्त्रितमुखो बहुभङ्गिविशारदः परमर्माक्षेपणपरः परीहासशीलः परिवादरुचिः पैशुन्यपण्डितः सचिवमण्डलादप्युत्कोचहारी सकलदुर्नयोपाध्यायः कामतन्त्रकर्णधारः कुमारसेवको विहारभद्रो नाम स्मितपूर्वं व्यज्ञापयत् । देव देवानुग्रहेण यदि कश्चिद्राजन्यं भवति विभूतेस्तमकस्मादुच्चावचैरुपप्रलोभनैः कदर्थयन्तः स्वार्थं साधयन्ति धूर्ताः । तथा हि । केचिन्मैत्र्य

---

8. A. omits प्रजानां.— 10. ते लोका. A.— 12. C. omits च.—A. B. omit अप्रतिहतवृत्ति.—19. उपगम्य A.—गीतनृत्य C. W.

किल लब्धैरभ्युदयातिशयैराशामुत्पाद्य मुण्डयित्वा शिरो बद्ध्वा दर्भरज्जुभिरजिनेनाच्छाद्य नवनीतेनोपलिप्यानशनं च शाययित्वा सर्वस्वं स्वीकरिष्यन्ति । तेभ्योपि घोरतराः पाषण्डिनः पुत्रदारशरीर-जीवितान्यपि मोचयन्ति । यदि कश्चित्पटुजातीयो नास्थै मृगतृष्णिकायै हस्तगतं त्यक्तुमिच्छेत्तमन्ये परिवार्याहुः । एकामपि काकिणीं कार्षापणलक्षमापादयेम शस्त्रादृते सर्वशत्रून्घातयेमैकशरीरमात्रमपि मर्त्यं चक्रवर्तिनं विदधीमहि यद्यस्मद्दिष्टेन मार्गेणाचर्येत इति । स पुनरिमान्प्रत्याह । कोसौ मार्ग इति । पुनरिमे ब्रुवते । ननु चतस्रो राजविद्यास्त्रयी वार्त्तान्वीक्षिकी दण्डनीतिरिति । तासु तिस्रस्त्रयी वार्त्तान्वीक्षिक्यो महत्यो मन्दफलाश्च । तास्तावदासताम् । अधीष्व तावद्दण्डनीतिम् । इयमिदानीमाचार्यविष्णुगुप्तेन मौर्यार्थे षड्भिः श्लोक-सहस्रैः संक्षिप्ता । सैवेयमधीत्य सम्यगनुष्ठीयमाना यथोक्तकर्म-क्षमेति । स तयेत्यधीते शृणोति च । अत्रैव जरां गच्छति । तत्तु किल शास्त्रं सर्वशास्त्रानुबन्धि । सर्वमेव वाङ्मयमविदित्वा न तत्त्वतोधिगं-स्यते । भवतु कालेन बहुनाल्पेन वा तदधिगतिः । अधिगतशास्त्रेण चादावेव पुत्रदारमपि न विश्वास्यम् । आत्मकुक्षेरपि कृते तण्डुलैरि-यद्भिरियानोदनः संपद्यते । इयत ओदनस्य पाकायैतावदिन्धनं पर्याप्त-मिति मानोन्मानपूर्वकं देयम् । उत्थितेन च राज्ञा क्षालिता-क्षालितमुखेन मुष्टिमर्धमुष्टिं वाभ्यन्तरीकृत्य कृत्स्नमायव्ययजातमह्नः प्रथमेष्टमे भागे श्रोतव्यम् । शृण्वत एवास्य द्विगुणमपहरन्ति तेप्यक्ष-धूर्ताः । चत्वारिंशच्चाणक्योपदिष्टानाहरणोपायान्सहस्रधात्मबुद्ध्यैव ते विकल्पयितारः । द्वितीयेन्योन्यं विवदमानानां प्रजानामाक्रोशाद्द-ह्यमानकर्णः कष्टं जीवति । तत्रापि प्राड्विवाकादयः स्वेच्छया जय-पराजयौ विदधानाः पापेनाकीर्त्या च भर्तारमात्मानं चार्थैर्योजयन्ति । तृतीये स्नातुं भोक्तुं च लभते । भुक्तस्य च यावदप्यन्धःपरिणाम-

3. °शरीरवित्तान्यपि C.—6. एकशरीरिणं Parab— 8. असौ A.—9. दंडनीतिरा-न्वीक्षिकीति A. B.— 10. ता for तावत् A.—11. येयं C.—आर्य° A.— 13.

स्तावदस्य विषभयं न शाम्यत्येव । भुक्त्वा चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहाय हस्तं प्रसारयन्नेव तिष्ठति । पञ्चमे मन्त्रचिन्तया महान्तमायासमनुभवति । तत्रापि मन्त्रिणो मध्यस्था इवान्योन्यं नियतं मिथः संभूय दोषगुणौ दूतचारवाक्याणि शक्याशक्यतां देशकालकार्यावस्थाः स्वेच्छया विपरिवर्तयन्तः स्वपरमित्रमण्डलान्युपजीवन्ति । बाह्याभ्यतरांश्च कोपान्गूढमुत्पाद्य प्रकाशं प्रशमयन्त इव स्वामिनमवशमवगृह्णन्ति । षष्ठे स्वैरविहारो मन्त्रो वा सेव्यः । स दह्यतां स्वैरविहारकालोयं यस्य तिस्रस्त्रिपादोन्तरा नाडिकाः । सप्तमे चतुरङ्गबलप्रत्यवेक्षणप्रयासः । अष्टमे सेनापतिसखस्य विक्रमचिन्ताक्लेशः । पुनरुपास्यैव संध्यां प्रथमे रात्रिभागे गूढपुरुषा द्रष्टव्याः । तन्मुखेनातिनृशंसाः शस्त्राग्निरसप्रणिधयोनुष्ठेयाः । द्वितीये भोजनानन्तरं श्रोत्रिय इव स्वाध्यायमारभते । तृतीये तूर्यघोषेण संविष्टश्चतुर्थपञ्चमौ शयीत किल । कथमिवास्याजस्रचिन्तायासविह्वलमनसो वराकस्य निद्रासुखमुपनमेत् । पुनः षष्ठे शास्त्रचिन्ताकार्यचिन्तारम्भः । सप्तमे मन्त्रग्रहो दूताभिप्रेषणानि च । दूताश्च नामोभयत्र प्रियाख्यानलब्धानर्थान्वीतशुल्कबाधवर्त्मनि वणिज्यया वर्धयन्तः कार्यमविद्यमानमपि क्लेशेनोत्पाद्यानवरतं भ्रमन्ति । अष्टमे पुरोहितादयोभ्येत्यैनमाहुः । अद्य दृष्टो दुःस्वप्नः । दुःस्थिताश्च ग्रहाः । शकुनानि नातिशुभानि । शान्तयः क्रियन्ताम् । सर्वमस्तु सौवर्णमेव होमसाधनम् । एवं सति कर्म गुणवद्भवति । ब्रह्मकल्पा इमे ब्राह्मणाः । कृतमेभिः स्वस्त्ययनं कल्याणतरं भवति । ते चामी कष्टदारिद्र्यवन्तो बहुपत्या यज्वानो वीर्यवन्तश्चाद्याप्यप्रतिग्रहाः । दत्तं चैभ्यः स्वर्ग्यमायुष्यमरिष्टनाशनं च भवतीति बहु बहु दापयित्वा तन्मुखेन स्वयमुपांशु भक्षयन्ति । तदेवमहर्निशमविदितसुखलेशमायासबहुलमविरलकदर्थनं च नयतो नयज्ञस्यास्तां चक्रवर्तिता स्वमण्डल-

3. W. omits नियतं.—B. omits मिथः.—7. स दह्यत A. B. सोऽस्यैतावान् W.—15. वीतशुल्कं निराबाधं.—18. च तान्यशुभानि B. तान्यशुभानि C. नात्यशुभानि W.—25. A. omits च.

मात्रमपि दुरारक्षं भवेत् । शास्त्रज्ञसमाज्ञातो हि यद्ददाति यन्मानयति यच्च प्रियं ब्रवीति तत्सर्वमतिसंधातुमित्यविश्वासः । अविश्वास्यता हि जन्मभूमिरलक्ष्म्याः । यावता च नयेन विना न याति लोकयात्रा स लोकत एव सिद्धः । न तत्र शास्त्रेणार्थः । ननु बालिशोपि हि तैस्तैरुपायैः स्तनपानं जनन्या लिप्सते । तदपास्यातियन्त्रणामनुभूयन्तां यथेष्टमिन्द्रियसुखानि । येप्युपदिशन्त्येवमिन्द्रियाणि जेतव्यान्येवमरिषड्वर्गस्त्याज्यः सामाद्युपायवर्गः स्वेषु परेषु चाजस्रं प्रयोज्यः संधिविग्रहचिन्तयैव नेयः कालः स्वल्पोपि सुखावकाशो न देय इति तैरप्येभिर्मन्त्रिबकैर्युष्मत्तश्चौर्यार्जितं धनं दासीगृहेष्वेव भुज्यते । के चैते वराकाः । येपि मन्त्रकर्कशाः शास्त्रतन्त्रकाराः शुक्राङ्गिरसविशालाक्षबाहुदन्तिपुत्रपराशरप्रभृतयस्तैः किमरिषड्वर्गो जितः । कृतं वा तैः शास्त्रानुष्ठानम् । तैरपि हि प्रारब्धेषु कार्येषु दृष्टे सिद्ध्यसिद्धी । पठन्तश्चापठद्भिरतिसंधीयमाना बहवः । नन्विदमुपपन्नं देवस्य यदुत सर्वलोकवन्द्या जातिरयातयामं वयो दर्शनीयं वपुरपरिमाणा विभूतिस्तत्सर्वं सर्वाविश्वासहेतुना सुखोपभोगप्रतिबन्धिना बहुमार्गविकल्पनात्सर्वकार्येष्वमुक्तसंशयेन तन्त्रावापेनैव मा कृथा वृथा । सन्ति हि ते दन्तिनां दशसहस्राणि हयानां च लक्षत्रयमनन्तं च पादातम् । अपि च पूर्णान्येव हेमरत्नैः कोशगृहाणि । सर्वश्चैव जीवलोकः समग्रमपि युगसहस्रं भुञ्जानो न ते कोष्ठागाराणि रेचयिष्यति । किमिदमपर्याप्तं यदन्यार्जनायासः क्रियते । जीवितं हि नाम जन्मिनां चतुःपञ्चान्यहानि । तत्रापि भोगयोग्यमल्पाल्पं वयःखण्डम् । अपण्डिताः पुनरर्जयन्त एव ध्वंसन्ते । नार्जितस्य वसुनो लवमप्यास्वादयितुमीहन्ते । किं बहुना । राज्यभारं

---

2. C. W. omits च.—3. यावता च न विना नयेन लोकयात्रा B. यावता च नयेन भवति लोकयात्रा C. W. omits याति.—4. न च C.—10. मतिकर्कशाः W. (मंत्रशास्त्रलकाराः *sic* A).—11. °विशालच्यवनपुत्र° A. B.—16. बहुवर्ग° A.—C. omits एव.—17. C. W. omit च after हयानां.—18. सर्वश्चेष A.—21. जन्मवतां B. W.— 23. वस्तुनो A. W.

केन्द्रस्य हस्ते राज्यमिदं पतितम् । अपि नामापदो भाविन्यः प्रकृतिस्थमेनमापादयेयुः । अनर्थेषु सुलभव्यलीकेषु क्वचिदुत्पन्नोपि द्वेषः सद्वृत्तमस्मै न रोचयेत् । भवतु । भविता तावदनर्थः । स्तम्भितपिशुनजिह्वो यथाकथंचिदभ्रष्टपदस्तिष्ठेयमिति ।

एवंगते मन्त्रिणि राजनि च कामवृत्ते चन्द्रपालितो नामाश्म-केन्द्रामात्यस्येन्द्रपालितस्य सूनुरसद्वृत्तः पितुर्निर्वासितो नाम भूत्वा बहुभिश्चारणैर्वह्वीभिरनल्पकौशलाभिः शिल्पकारिणीभिरनेकच्छन्नकिंकरैश्च गूढपुरुषैः परिवृतोऽभ्येत्य विविधाभिः क्रीडाभिर्विहारभद्रमात्मसादकरोत् । अमुना चैव संक्रमेण राजन्यास्पदमलभत । लब्धरन्ध्रश्च स यद्यद्व्यसनमारभते तत्तथेत्यवर्णयत् । देव यथा मृगया ह्युपकारिकी न तथान्यत् । अत्र हि व्यायामोत्कर्षादापत्सूपकर्ता दीर्घाध्वलङ्घनक्षमो जङ्घाजवः । कफापचयादारोग्यैकमूलाशयाग्निदीप्तिः । मेदोपकर्षादङ्गानां स्थैर्यकार्कश्यलाघवादीनि । शीतोष्णवातवर्षक्षुत्पिपासासहत्वं, सत्त्वानामवस्थान्तरेषु चित्तचेष्टितज्ञानं, हरिणगवलगवयादिवधेन सस्यलोपप्रतिक्रिया, वृकव्याघ्रादिघातैः स्थलपथशल्यशोधनं, शैलाटवीप्रदेशानां विविधकर्मक्षमाणामालोचनमाटविकवर्गविश्रम्भणमुत्साहशक्तिसंधुक्षणेन प्रत्यनीकवित्रासनमिति बहुतमा गुणाः । द्यूतेपि द्रव्यराशेस्तृणवत्त्यागादनुपमानमाशयौदार्यम् । जयपराजयानवस्थानाद्धर्षविषादयोरविधेयत्वम् । पौरुषैकनिमित्तस्यामर्षस्य वृद्धिः । अक्षहस्तभूम्यादिगोचराणामत्यन्तदुरुपलक्ष्याणां कूटकर्मणामुपलक्षणादत्यन्तं बुद्धिनैपुण्यम् । एकविषयोपसंहाराच्चित्तस्यातिचित्रमैकाग्र्यम् । अध्यवसायसहचरेषु साहसेष्वभिरतिः । अतिकर्कशपुरुषप्रतिसंसर्गादनन्यधर्षणीयता मानावधीरणमकृपणं च शरीरयापनमिति । उत्तमाङ्गनाभोगेप्यर्थधर्मयोः

9. A omits च.—10. तत्तादित्यवर्णयत् B. C.—13. °अतिलाघवानि B. C.—15. °घातेन B. W.—17. A. omits शक्ति—19. जयपराजयारनवस्थानात् A.—22. अचित्य A.—अध्यवसायग्रहचरेषु A.—24. शरीरवापनम् L.

सकलीकरणम् । पुष्कलः पुरुषाभिमानः । भावज्ञानकौशलम् । अलोभक्लिष्टमाचेष्टितम् । अखिलासु कलासु वैचक्षण्यम् । अलब्धोपलिप्सालब्धानुरक्षणरक्षितोपभोगमुक्तानुसंधानघटानुनयादिष्वजस्रमभ्युपायरचनया बुद्धिवाचोः पाटवम् । उत्कृष्टशरीरसंस्कारात्सुभगवेषतया लोकसंभावनीयतया परं सुखाश्रयत्वम् । गरीयसी परिजनव्यपेक्षा । स्मितपूर्वाभिभाषित्वम् । उद्रिक्तसत्त्वता । दाक्षिण्यानुवर्तनम् । अपत्योत्पादनेनोभयलोकश्रेयस्करत्वमिति । पानेपि नानाविधरोगभङ्गपटीयसामासवानामासेवनात्स्पृहणीयवयोवस्थापनम् । अहंकारप्रकर्षादशेषदुःखतिरस्करणम् । अनङ्गरागदीपनादङ्गनोपभोगशक्तिसंधुक्षणम् । अपराधप्रमार्जनान्मनःशल्योन्मूलनम् । अशाठ्यशंसिभिरनर्गलप्रलापैर्विश्वासोपबृंहणम् । मत्सराननुबन्धादानन्दैकतानता । शब्दादीनामिन्द्रियार्थानां सातत्येनानुभवः । संविभागशीलतया सुहृद्वर्गसंवर्गणम् । अनुपमानमङ्गलावण्यम् । अनुत्तराणि विलसितानि । भयार्तिहरणाच्च साङ्ग्रामिकत्वमिति । वाक्पारुष्यं दण्डो दारुणो दूषणानि चार्थानामेव यथावकाशमुपकारकाणि । नहि मुनिरिव नरपतिरुपशमरतिरभिभवितुमरिकुलमलमवलम्बितुं च लोकतन्त्रमिति । असावपि गुरूपदेशमिवादरेण तस्य मतमन्ववर्तत । ततस्तच्छीलानुसारिण्यश्च प्रकृतयो विशृङ्खलमसेवन्त व्यसनानि । सर्वश्च स्वसमानदोषतया न कस्यचिच्छिद्रान्वेषणायायतिष्ट । समानभर्तृप्रकृतयस्तन्त्राध्यक्षाः स्वानि स्वानि कर्मफलान्यभक्षयन् । ततः क्रमादायद्वाराणि व्यशीर्यन्त । व्ययमुखानि विटविधेयतया विभोरहरहर्व्यवर्धन्त । सामन्तपौरजानपदमुख्याश्च समानशीलतयोपालब्धविश्रम्भेण राजा सजानयः पानगोष्टीष्वभ्यन्तरीकृताः स्वं स्वमाचारमत्यचारिषुः । तदङ्गनासु चानेकापदेशपूर्वमपाचरन्नरेन्द्रः । तदन्तःपुरेषु चामी भिन्नवृत्तेषु मन्दत्रापा बहुसुखैरवर्तन्त । सर्वश्च कुलाङ्गना-

14. वच- नारुष्यं A. C.— 18. B. C. omit च.— 23. सजानवाः A. सज्जनः B.

जनः पांसुलजनभाङ्गिभाषणरतो भग्नचारित्रयन्त्रणस्तृणायापि न गणयित्वा भर्तॄन्धातृगणमन्त्रणान्यशृणोत् । तन्मूलाश्च कलहाः साम्र्षणामुदभवन् । अहन्यन्त दुर्बला बलिभिः । अपहृतानि धनवतां धनानि तस्करादिभिः । अपहतपरिहृतयः प्रहताः पातकपथाः । हतबान्धवा हतवित्ता वधबन्धातुराश्च मुक्तकण्ठमाक्रोशन्नश्रुकण्ठ्यः प्रजाः । दण्डश्चायथाप्रणीतो भयक्रोधावजनयत् । कृशाकुटुम्बेषु लोभः पदमधत्त । विमानिताश्च तेजस्विनो मानेनादह्यन्त । तेषु तेषु चाकृत्येषु प्रासरन्परोपजापाः । तदा च मृगाटवीषु मृगबाहुल्यवर्णनेनाद्रिद्रोणीरनपसारमार्गाः शुष्कतृणवंशगुल्माः प्रवेश्य द्वारतोग्निविसर्गैर्व्याघ्रादिवधे प्रोत्साह्य तन्मुखपातनैरिष्टकूपतृष्णोत्पादनेनातिदूरहारितानां प्राणहारिभिः क्षुत्पिपासाभिवर्धनैर्गुल्मतृणगूढच्छन्नतटप्रदरपातहेतुभिर्विषममार्गप्रधावनैर्विषमुखीभिः क्षुरिकाभिश्चरणकण्टकोद्धरणैर्विष्वग्विसरविच्छिन्नानुयातृतयैकाकीकृतानां यथेष्टघातनैर्मृगदेहापराद्धैर्नामेषुमोक्षणैः सपणबन्धमधिरुह्याद्रिशृङ्गाणि दुरधिरोहाण्यनन्यलक्ष्यैः प्रभ्रंशनैराटविकच्छद्मना विपिनेषु विरलसैनिकानां प्रतिरोधैरक्षद्यूतपक्षियुद्धयात्रोत्सवादिसंकुलेषु बलवदनुप्रवेशनैरितरेषां हिंसोत्पादनैर्गूढोत्पादितव्यलीकेभ्योऽप्रियाणि प्रकाशं लब्ध्वा साक्षिषु तद्विख्याप्याकीर्तिगुप्तिहेतुभिः पराक्रमैः परकलत्रेषु सुहृत्त्वेनाभियोज्य जारान्भर्तॄनुभयं वा प्रहृत्य तत्साहसोपन्यासैर्योगनारीहारितानां सङ्केतेषु प्रागुपनिलीय पश्चादभिद्रुत्याकीर्तनीयैः प्रमापणैरुपप्रलोभ्य बिलप्रवेशनेषु निधानखननेषु मन्त्रसाधनेषु च विघ्नव्याजसाध्यैर्व्यापादनैर्मत्तगजाधिरोहणाय प्रेर्य प्रत्यपायनिवर्तनैर्व्यालहस्तिनं कोपयित्वा

1. संलग्न for पांशुलजन A.—सुलग्न mys. सुलभ° Par. सुभुग्न Bhu.—°भंगी° B. C.— 3. योद्धृभिः A. वलीयोभिः C.— 4. °परिविभूतयः B. अपहृतपरिभूतयः C. W.— 7. A. omits one तेषु.— 8. कृत्येषु corrected to our reading C.—मृगयुवेषेण B. C. मृगयुवेषता W.— 10. °वधं B. C. W.— 11. °पिपासादिवर्धनैः A. पिपासावर्धनैः इटरूपकु° M. C.—°तटप्रपातहेतुभिः A.—16. अनुप्रविश्य C.— 17. B. C. omit प्रकाशं.— 20. अभिहत्य A.— प्रवेशेषु B. C.— 21. मदगजा M.—22. प्रत्यवाय° B. W.

लक्षीकृतमुख्यमण्डलेष्वपक्रमणैर्द्वयर्थावैं विवदमानानुपांशु हत्वा प्रतिपक्षेष्वयशःपातनैः सामन्तपुरजनपदेष्वयथावृत्तानप्रकाशमभिप्रहृत्य तद्वैरिनामघोषणैर्योग्याङ्गनाभिरहर्निशमभिरमय्य राजयक्ष्मोत्पादनैर्वस्त्राभरणमाल्याङ्गरागादिषु रसदानकौशलैश्चिकित्सामुखेनामयोपबृंहणैरन्यैश्चाप्युपायैरश्मकेन्द्रप्रयुक्तास्तीक्ष्णरसदादयः प्रक्षपितप्रवीरमनन्तवर्मकटकं जर्जरमकुर्वन् ।

अथ वसन्तभानुर्भानुवर्माणं वानवास्यं प्रोत्साह्यानन्तवर्मणा व्यग्राहयत् । तत्परामृष्टराष्ट्रपर्यन्तश्चानन्तवर्मा तमभियोक्तुं बलसमुत्थानमकरोत् । सर्वसामन्तेभ्यश्चाश्मकेन्द्रः प्रागुपेत्य प्रियतरोऽभूत् । अपरेऽपि सामन्ताः समगंसत । गत्वा चाभ्यराति नर्मदारोधसि न्यविशत् । तस्मिंश्चावसरे महासामन्तस्य कुन्तलपतेरवन्तिदेवस्याल्पनाटकीयां क्ष्मातलोर्वशीं नाम चन्द्रपालितादिभिरतिप्रशस्तनृत्तकौशलामाहूयानन्तवर्मा नृत्तमद्राक्षीत् । अतिरक्तश्च भुक्तवानिमां मधुमत्ताम् । अश्मकेन्द्रस्तु कुन्तलपतिमेकान्ते समभ्यधत्त । प्रमत्त एष राजा कलत्राणि नः परामृशति । कियत्यवज्ञा सोढव्या । मम शतमस्ति हस्तिनां पञ्चशतानि च ते । तदावां संभूय मुरलेशं वीरसेनमृषीकेश्वरमेकवीरं कोङ्कणपतिं कुमारगुप्तं नासिक्यनाथं च नागपालमुपजपावः । ते चावश्यमस्याविनयमसहमाना अस्मन्मतेनैवोपवर्तेरन् । अयं च वानवास्यः परं मे मित्रम् । अमुनैनं दुर्विनीतमग्रतो व्यतिषक्तं पृष्ठतः प्रहरेम । कोशवाहनं च विभज्य गृह्णीम इति । हृष्टेन चामुनाभ्युपेते विंशतिं वरांशुकानां पञ्चविंशतिं काञ्चनकुङ्कुमकम्बलानां प्राभृतीकृत्याग्रमुखेन तैः सामन्तैः संमन्त्र्य तानपि स्वमतावस्थापयत् । उत्तरेद्युस्तेषां सामन्तानां वानवास्यस्य चानन्तवर्मा नयद्वेषादाभिपत्वमगमत् । वसन्तभानुश्च तत्कोशवाहनमवशीर्णमा-

3. योगाङ्गनाभिः M.—10. अभ्यनी W.— नर्मदारोधसि—10. अभ्यर्णं W. G.—11. सामन्तकुन्तलपते, M.— 13. अतिरक्त- etc. to मत्ताम् omitted by wilson.—14. स्त. A.—16. मत्तहस्तिनां A.—17. मर्चकेदं साविकन M. W.—कुमारगुप्तनाहासिक्यनाथं (sic) A. कुमारगुप्तनासिक्यनाथं B. सासिक्यनाथं W.—G.— 24. A. omits नद्. C. नष्ट कोशकोशवाहनवर्गाणि च वसंतभानु-.

त्माविष्टिलमेव कृत्वा यथाप्रयासं यथावलं च विभज्य गृह्णीत युष्मदनुज्ञया येन केनचिदंशेनाहं तुष्यामीति शाठ्यात्सर्वानुवर्ती तेनैवामिषेण निमित्तीकृत्योत्पादितकलहः सर्वसामन्तानध्वंसयत् । तदीयं च सर्वस्वं स्वयमेवाग्रसत् । वानवास्यं केनचिदंशेनानुगृह्य प्रत्यावृत्य सर्वमनन्तवर्मराज्यमात्मसादकरोत् ।

अस्मिंश्चावसरे मन्त्रिवृद्धो वसुरक्षितः कैश्चिन्मौलैः संभूय बालमेनं भास्करवर्माणमस्यैव ज्यायसीं भगिनीं त्रयोदशवर्षां मञ्जुवादिनीमनयोश्च मातरं महादेवीं वसुंधरामादायापसर्पन्नापदोस्या भावितया दाहज्वरेण देहमजहात् । अस्मन्मित्रैस्तु नीत्वा माहिष्मतीं भर्तुर्द्वैमातुराय भ्रात्रे मित्रवर्मणे सापत्या देवी दर्शिताभूत् । तां चार्यामनार्योसावन्यथाभ्यमन्यत । निर्भर्त्सितश्च तया सुतामियमखण्डचारित्रा राज्यार्हं चिकीर्षतीति नैर्घृण्यात्तमेनं बालमजिघांसत् । इदं तु ज्ञात्वा देव्याहमाज्ञप्तः । तात नालीजङ्घ जीवतानेनार्भकेण यत्र क्वचिदवधाय जीवेः । जीवेयं चेदहमप्येनमनुसरिष्यामि । ज्ञापय मां क्षेमप्रवृत्तः स्ववार्त्तामिति । अहं तु संकुले राजकुले कथंचिदेनं निर्गमय्य विन्ध्याटवीं व्यगाहिषि । पादचारदुःखितं चैनमाश्वासयितुं घोषे क्वचिदहानि कानिचिद्विश्रमय्य तत्रापि राजपुरुषसंपातभीतो दूरध्वमपसरन्नत्रास्य दारुणपिपासापीडितस्य वारि दातुकामः कूपेस्मिन्नपभ्रश्य पतितस्त्वयैवमनुगृहीतः । त्वमेवास्यातः शरणमेधि निःशरणस्य राजसूनोरित्यञ्जलिमवध्नात् । किमीया जात्यास्य मातेत्यनुयुक्ते मयामुनोक्तम् । पाटलिपुत्रकस्य वणिजो वैश्रवणस्य दुहितरि सागरदत्तायां कोसलेन्द्रात्कुसुमधन्वनोस्य माता जातेति । यद्येवमेतन्मातुर्मत्पितुश्चैको मातामह इति सस्नेहं तमहं सस्वजे । वृद्धेनोक्तम् । सिन्धुदत्तापुत्राणां कतमस्ते

8. अस्य A.—9. अस्मादृशौर्मैत्रैः B. W.—11 तया वसुंधरा M.—13. अवस्थाय A.—जीव B.—14. क्षेमवृत्तः M.—15. W. omits राजकुले. A. drops a line, omitting the Words between निर्गमय्य and तत्रापि.—16. पादचारदुःस्थितं B. दूरं B. W.—16. दूराध्वमपा सरम् P. दूरादप सरम् M.—20. किमीयोयमीत्यनुयुक्ते A.—21. कौशल° A. कोशल°. B.—22. जामातेति A.—23. सिन्धुदत्त° A. W.

पितेति । सुश्रुत इत्युक्तो सोत्यहृष्यत् । अहं तु तं नयावलिप्तमश्मकेन्द्रं नयेनैवोन्मूल्य बालमेनं पित्र्ये पदे प्रतिष्ठापयेयमिति प्रतिज्ञाय कथमस्यैनां क्षुधं क्षपयेयमित्यचिन्तयम् । तावदापतितौ च कस्यापि व्याधस्य त्रीनिपूनतीत्य द्वौ मृगौ स च व्याधः । तस्य हस्तादवशिष्टमिषुद्वयं कोदण्डं चाक्षिप्यावधिषम् । एकः सपत्राकृतोन्यश्च निष्पत्राकृतोपतत् । तं चैकं मृगं दत्त्वा मृगयवेन्यस्यापलोमत्वचः क्रोमापोह्य निष्कुलाकृत्य विकृत्योर्वस्थिग्रीवादीनि शूलाकृत्य दावाङ्गारेषु तप्तेनामिषेण तयोरात्मनश्च क्षुधमलक्षिपम् । एतस्मिन्कर्मणि मत्सौष्टवेनातिहृष्टं किरातमस्मि पृष्टवान् । अयि जानासि माहिष्मतीवृत्तान्तमिति । असावाचष्ट । तत्र व्याघ्रत्वचो दृतीश्च विक्रीयाद्यैवागतः । किं न जानामि । प्रचण्डवर्मा नाम चण्डवर्मानुजो मित्रवर्मदुहितरं मञ्जुवादिनीं लिप्सुरभ्येतीति तेन सोत्सवा पुरीति । अथ कर्णे जीर्णमत्रवम् । धूर्तो मित्रवर्मा दुहितरि सम्यक्प्रतिपत्त्या मातरं विश्वास्य तन्मुखेन प्रत्याकृष्य बालकं जिघांसति । तत्प्रतिगत्य कुशलमस्य मद्वार्त्तां च देव्यै रहसि निवेद्य पुनः कुमारः शार्दूलभक्षित इति प्रकाशमाक्रोशः कार्यः । स दुर्मतिरन्तः प्रीतो बहिर्दुःखं दर्शयन्देवीमनुनेष्यति । पुनस्त्वया तन्मुखेन स वाच्यः । यदपेक्षया त्वदुक्तमत्यक्रामिषं सोपि बालः पापेन मे परलोकमगात् । अद्य तु त्वदादेशकारिण्येवाहमिति । स तथोक्तः प्रीतिं प्रतिपद्याभिपत्स्यते । पुनरनेन वत्सनाभनाम्ना महाविषेण संनीय तोयं तत्र मालां मज्जयित्वा तया स वक्षसि मुखे च हन्तव्यः । स एवायमसिप्रहारः पापीयसस्तवास्तु यद्यस्मि पतिव्रता । पुनरनेनागदेन सङ्क्रमितेम्भसि तां मालां मज्जयित्वा स्वदुहित्रे देया । मृते तु तस्मिंस्तस्यां च निर्विकारायां

1. अहं तु दुर्नयावलिप्तं A. नयावलिप्तमश्मकनयेन P.— 3. A. omits च.— 5. एकश्च B. W.— 6. मृगयेव दत्त्वा C. दत्त्वैकं मृगयेव, omitting तं च and मृगं.— 7. व्यङ्ग्य for व्यस्थि A.—8. अताप्सं W. अत्यतापं अत्यताक्षिपम् M.— 17. तस्या मुखेन C. तया त्वन्मुखेन W.— 19. तवादेशकारिणी C.—अभिपत्स्यते A.— 22. मत्तु B. W. तवास्तु पापीयसः C.— 23. मृते च A.—निर्विकारायां मतौ सत्यां A. C. omits सत्यां.

सत्यां सतीत्येवैनां प्रकृतयोनुवर्तिष्यन्ते । पुनः प्रचण्डवर्मणे संदेश्यम् । अनायकमिदं राज्यम् । अनेनैव सह बालिकेयं स्वीकार्यैति । तावदावां कापालिकवेषच्छन्नौ देव्यैव दीयमानभिक्षौ पुराद्बहिरुपश्मशानं वत्स्यावः । पुनरार्यप्रायान्पौरवृद्धानामात्यांश्च मन्त्रिवृद्धानेकान्ते ब्रवीतु देवी । स्वप्नेद्य मे देव्या विन्ध्यवासिन्या कृतः प्रसादः । अद्य चतुर्थेहनि प्रचण्डवर्मा मरिष्यति । पञ्चमेहनि रेवातटवर्तिनि मङ्गवने परीक्ष्य वैजन्यं जनेषु निर्गतेषु कपाटमुद्घाट्य त्वत्सुतेन सह कोपि द्विजकुमारो निर्यास्यति । स राज्यमिदमनुपाल्य बालं ते प्रतिष्ठापयिष्यति । स खलु बालो मया व्याघ्रीरूपया तिरस्कृत्य स्थापितः । सा चेयं वत्सा मञ्जुवादिनी तस्य द्विजातिदारकस्य दारत्वेनैव कल्पितेति । तदेतदतिरहस्यं युष्मास्वेव गुप्तं तिष्ठतु यावदेतदुपपत्स्यत इति । स साम्प्रतमित्यतिप्रीतः प्रायात् । अर्थश्चार्यं यथाचिन्तितमनुष्ठितोभूत् । प्रतिदिशं च लोकवादः प्रासर्पत् । अहो माहात्म्यं पतिव्रतानाम् । असिप्रहार एव हि स मालाप्रहारस्तस्मिञ्जातः । न च शक्यमुपधियुक्तमेतत्कर्मेति वक्तुम् । यतस्तदेव दत्तं तद्दाम दुहित्रे स्तनमण्डनमेव तस्यै जातं न मृत्युः । योस्याः पतिव्रतायाः शासनमतिवर्तते स भस्मैव भवेदिति ।

अथ महाव्रतिवेषेण मां च पुत्रं च भिक्षायै प्रविष्टौ दृष्ट्वा प्रस्नुतस्तनी प्रत्युत्थाय हर्षकलमब्रवीत् । भगवन्नयमञ्जलिः । अनाथोयं जनोनुगृह्यताम् । अस्ति ममैकः स्वप्नः । स सत्यो न वेति । मयोक्तम् । फलमस्याद्यैव द्रक्ष्यसीति । यद्येवं बहु भागधेयमस्या वो दास्याः स खल्वस्याः सानाथ्यशंसी स्वप्न इति मद्दर्शनवद्धरागसाध्वसां

2. अमुनैव C.— 4. पुनराकार्यार्यभायान् C.— 5. C. omits अद्य.— 6. A. omits मङ्गवने.— 7. वैजनत्यं B. C. A. writes परीक्षजनन्यां.— ०. बालमनेव C. A. writes बाल तै (*sic*).— 9. A. omits मया. C. मयैव.— 14. A. omits स.— 15. B. W. omit च.—शक्तं C.— तदेव दत्तं दाम B. W. तदेव दत्तं तावद्दाम C.— 17. अतिवर्तेत A.— 22. B. C. omit स खल्वस्याः.—सनाथ्यशंसी B.

मञ्जुवादिनीं प्रगमय्य भूयोऽपि सा हर्षगर्भमब्रूत । तच्चेन्मिथ्या सोऽयं युष्मदीयो बालकपाली श्वो मया निरोद्धव्य इति । मयापि सस्मितं मञ्जुवादिनीरागलीनदृष्टिलीढधैर्येणैवमस्त्विति लब्धभैक्षो नालीजङ्घमाकार्य निर्गम्य ततश्च तं चानुयान्तं शनैरपृच्छम् । कालादल्पायुः प्रथितः प्रचण्डवर्मेति । सोऽब्रूत । राज्यमिदं ममेत्यपास्तशङ्को राजास्थानमण्डप एव तिष्ठत्युपास्यमानः कुशीलवैरिति । यद्येवमुद्याने तिष्ठेति तं जरन्तमादिश्य तत्प्राकारैकपार्श्वे कस्यांचिच्छून्यमठिकायां मात्राः समवतार्य तद्रक्षणनियुक्तराजपुत्रः कृतकुशीलववेषलीलः प्रचण्डवर्माणमेत्यान्वरञ्जयम् । अनुरञ्जितातपे तु समये जनसमाजज्ञानोपयोगीनि संहृत्य नृत्यगीतनानारुदितादिहस्तचङ्क्रमणमूर्ध्वपादालातपादापीडवृश्चिकमकरलङ्घनादीनि मत्स्योद्वर्तनादीनि च करणानि पुनरादायादायासन्नवर्तिनां क्षुरिकास्ताभिरुपाहितवर्ष्मा चित्रदुष्कराणि करणानि श्येनपातोत्क्रोशपातादीनि दर्शयन्विंशतिचापान्तरालावस्थितस्य प्रचण्डवर्मणः क्षुरिकयैकया प्रत्युरसं प्रहृत्य जीयाद्धर्षवहलं वसन्तभानुरिति गदन्प्रज्ञातमुत्कर्तुमुद्यतासेः कस्यापि चारभटस्य पीवरांसबाहुशिखरमाक्रम्य तावतैव तं विचेतीकुर्वन्नाकुलं च लोकमुच्चकुर्वन्द्विपुरुषोच्छ्रितं प्राकारमत्यलङ्घयम् । अवप्लुत्य चोपवने मदनुपातिनामेष पन्था दृश्यत इति ब्रुवाण एव नालीजङ्घसमीकृतसैकतासटपादन्यासया तमालवीथ्या चानुप्राकारं प्रात्रा प्रतिधावितः पुनरवाचीचितेटकात्वादलक्ष्यपादेन प्रद्रुत्य लङ्घितप्राकारखातवलयस्तस्यां शून्यमठिकायां तूर्णमेव प्रविश्य प्रतिमुक्तपूर्ववेषः सह

2. बाल॰ कपाली A.—W. omits अपि.—A. writes सस्मितपिहित (sic)—5. राजे चास्थानंडपे A.—6. C. omits एव.—B. omits तं.—8. मन्त्रां A.—8. वीरतक A.—9. अनुरञ्जितातपे B. W.—9. रञ्जितभावे M. P. जनसमान॰ A. जनसमानज्ञानो- पयोगीनि B. W. योगीनि C.—10 संहृत्य M. रुदितानि A. रुतादि C.—12. W. C. omit one आदाय.—13. A. omits करणानि.—15. मतिहर्त्तु A. परभटस्य for कस्यापि चारभटस्य A.—16. A. omits शिखर.—अन्यं च लोकं A.—18. मदनुपातिनामेष एव. A.—A. omits समीकृत—21. प्रतिविमुक्त॰ A.

कुमारेण मत्कर्मतुमुलराजद्वारि दुःखलब्धवर्त्मा श्मशानोद्देशमभ्यगाम् प्रागेव तस्मिन्दुर्गागृहे प्रतिमाधिष्ठान एव मया कृतं भग्नपार्श्वस्थैर्य-स्थूलप्रस्तरस्थगितबाह्यद्वारं बिलम् । अथ गलति मध्यरात्रे वर्षवरोपनीतमहार्हरत्नभूषणपट्टनिवसनौ तद्बिलमावां प्रविश्य तूष्णीमतिष्ठाव । देवी तु पूर्वेद्युरेव यथार्हमग्निसंस्कारं मालवाय दापयित्वा प्रचण्डवर्मणे चण्डवर्मणे च तामवस्थामश्मकेन्द्रोपधिकृतामेव संदिश्योत्तरेद्युः प्रत्युषस्येव पूर्वसंकेतितपौरामात्यसामन्तवृद्धैः सहाभ्येत्य भगवतीमर्चयित्वा सर्वजनप्रत्यक्षं परीक्षितकुक्षिवैजन्यं तद्भवनं विधाय तद्दत्तदृष्टिः सह जनेन स्थित्वा पटीयांसं पटहशब्दमकारयत् । अणुतररन्ध्रप्रविष्टेन तेन नादेनाहं दत्तसंज्ञः शिरसैवोत्क्षिप्य सप्रतिमं लोहपादपीठमंसलपुरुषप्रयत्नदुश्चलमुभयकरविधृतैकपार्श्वमेकतो निवेश्य निरगमम् । निरगमयं च कुमारम् । अथ यथापुरमर्पयित्वा दुर्गामुद्घाटितकपाटः प्रत्यक्षीभूय प्रत्यग्रहृष्टदृष्टि स्पष्टरोमाञ्चमुद्यताञ्जलि रूढविस्मयं च प्रणिपतन्तीः प्रकृतीरभ्यधाम् । इत्थं देवी विन्ध्यवासिनी मन्मुखेन युष्मानाज्ञापयति । स एष राजसूनुरापन्नो मया सकृपया शार्दूलरूपेण तिरस्कृत्याद्य वो दत्तः । तमेनमद्यप्रभृति मत्पुत्रतयाऽमन्दमातृपक्ष इति परिगृह्णन्तु भवन्तः । अपि च दुर्घट-कूटकोटिघटनापाटवप्रकटशाठ्यनिष्ठुराश्मकघटघट्टनात्मानं मां मन्यध्व-मस्य रक्षितारम् । रक्षानिर्वेशश्चास्य स्वसेयं सुभ्रूरभ्यनुज्ञाता मह्यमार्प्येति । श्रुत्वैतदहो भाग्यवान्भोजवंशो यस्य त्वमार्यादत्तो

1. तुमुलेन.—अभ्यगाम् A.—5. B. omits एव.—दत्त्वा B. W.—6. A. C. W. omit चण्डवर्मणे. It is supplied in the margin in C.—8. सर्वजनन्यं तद्भवनं A.—9. सदंतदृष्टिः B. संदत्तदृष्टि· C. दत्तदृष्टिः W. तद-नन्तरेण A.—10. अनुतरं W.—A. omits नादेन.—11. दुश्चरं A.—भूतपार्श्वं A.—12. यथापूर्वं W.—13. प्रत्यक्षीभूय ह्टहृष्टस्पृष्टरोमांचम् A.—14. प्रतिपतन्ती A. इत्थं मन्मुखेन, &c. C.—15. स एव A. B. W. omit this clause.—16. शार्दूलरूपया A.—18. प्रकटशाठ्य B. निष्ठुराश्मघट्टनं मां मानयध्वमस्य M.— 19. A. puts अस्य afer. स्वसेयं.—रक्षा° &c.—A. omits this sentence.—B. C. omit मह्यं ममार्पयेति. C.—भाग्यं भाग्यवान् C.

नाथ इत्यप्रीयन्त प्रकृतयः । सा तु वाचामगोचरां हर्षावस्थामस्पृशन्मे श्वश्रूः । तदहरेव च यथावदग्राहयन्मञ्जुवादिनीपाणिपल्लवम् । प्रपन्नायां च यामिन्यां सम्यग्बिलं प्रत्यपूरयम् । अलब्धरन्ध्रश्च लोको नष्टमुष्टिचिन्तादिकथनैरभ्युपायान्तरप्रयुक्तैर्दिव्यांशतामेव मे समर्थयमानो त्वदाज्ञां नात्यवर्तत । राजपुत्रस्यार्यपुत्र इति प्रभावहेतुप्रसिद्धिरासीत् । तं च गुणवत्यहनि भद्राकृतमुपनाय्य पुरोहितेन पाठयन्राजकार्याण्यन्वतिष्ठम् । अचिन्तयं च । राज्यं नाम शक्तित्रयायत्तम् । शक्तयश्च मन्त्रप्रभावोत्साहाः परस्परानुगृहीताः कृत्येषु क्रमन्ते । मन्त्रेण हि विनिश्चयोर्थानाम् । प्रभावेण प्रारम्भः । उत्साहेन निर्वहणम् । अतः पञ्चाङ्गमन्त्रमूलो द्विरूपप्रभावस्कन्धश्चतुर्गुणोत्साहविटपो द्विसप्ततिप्रकृतिपत्त्रः षड्गुणकिसलयः शक्तिसिद्धिपुष्पफलश्च नयवनस्पतिर्नेतुरुपकरोति । स चायमनेकाधिकरणत्वादसहायेन दुरुपजीवः । यस्त्वयमार्यकेतुर्नाम मित्त्रवर्ममन्त्री स कोसलाभिजनत्वात्कुमारमातृपक्षो मन्त्रिगुणैश्च युक्तस्तन्मतिमवमत्यैव ध्वस्तो मित्त्रवर्मा । स चेल्लब्धः पेशलमिति । अथ नालीजङ्घं रहस्यशिक्षयम् । तातार्यकेतुमेकान्ते ब्रूहि । कोन्वेष मायापुरुषो य इमां राज्यलक्ष्मीमनुभवति । स चायमस्मद्बालो भुजङ्गेनामुना परिगृहीतः । किमुद्वीर्येत ग्रस्येत वेति । स यद्वदिष्यति तदस्मि बोध्य इति । सोप्यन्यदैवं मामावेदयत् । मुहुरुपास्य प्राभृतैः प्रवर्त्य चित्राः कथाः संवाह्य पाणिपादमतिविस्रम्भदत्तक्षणं तमप्राक्षं त्वदुपदिष्टेन नयेन । सोप्येवमकथयत् । भद्र मैवं वादीः । अभिजनस्य शुद्धिर्दर्शनमसाधारणं बुद्धिनैपुणमतिमानुषं प्राणबलमपरिमाणमौदार्यमत्याश्चर्यमस्त्रकौशलमनल्पं शिल्पज्ञानमनुग्रहार्द्रं चेतस्तेजश्चाव्याविपद्यमभ्यमित्त्रीणमित्यस्मिन्नेव संनिपातिनो गुणाः येन्यत्रैकैकशोपि दुर्लभाः ।

3. अथालब्धरन्ध्रश्च. —4. मम B. W.— 6. वृत्तचौलुकं A.—10. त्कर्मभर्वाजो A.—17. त्रिगुण° A.—14. तमवमत्यैव (*sic*) A.—16. आचार्यकेतुं A.—23. अपरिमितदत्तं W. तेजश्चाप्याविपद्यमित्यस्मिन्संनिपतन्तिगुणाः M. A. omits.

द्विषतामेष निरविल्वद्रुमः प्रजाणां तु चन्दनतरुस्तमुद्धृत्य नीतिज्ञं नन्यमश्मकमिमं च राजपुत्रमनेन पित्र्ये पदे प्रतिष्ठितमेव विद्धि । नात्र संशयः कार्य इति । तच्चापि श्रुत्वा भूयो भूयश्चोपधाभिर्विशोध्य वं मे मतिसहायमकरवम् । तत्सखश्च सत्यशौचयुक्तानमात्यान्विविधव्यञ्जनांश्च गूढपुरुषानुदपादयम् । तेभ्यश्चोपलभ्य लुब्धसमृद्धमत्युत्सिक्तमविधेयप्रायं च प्रकृतिमण्डलमलुब्धतामभिख्यापयन्धार्मिकत्वमुद्भावयन्नास्तिकान्कदर्थयन्कण्टकान्विशोधयन्नमित्रोपधीरुपघ्नंश्चातुर्वर्ण्यं च स्वधर्मकर्मसु स्थापयन्नभिसमाहरेयमर्थान् । अर्थमूला हि दण्डविशिष्टकर्मारम्भाः । न चान्यदस्ति पापिष्ठं तत्र दौर्बल्यादिल्याकलय्य योगान्न्वातिष्ठम् ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते विश्रुतचरितं नाम अष्टम उच्छ्वासः ।

---

1. निरविल्वद्रुमः W.—A. omits तु.— 3. संदेहः B.—C. omits कार्यः

APPENDIX.

ॐ नमः श्रीमहागणपतये नमः ॥

सम्पत्तिकारणमकारणमादिदेवं
दारिद्र्यवारणनिवारणसिंहमूर्त्तिम् ।
दुःखैकदारणमनन्तगुणं नृसिंहं
संसारतारणमहं प्रणमामि मूर्ध्ना ॥ १ ॥

आसीदसीमगुणो निःसीमकीर्तिः सीमन्तिनीस्पृहणीयरूपः सामन्तचक्रसेव्यः संमतः सुमतिवर्गस्य निरवधिलावण्यतिरस्कृतकुसुमचापः कुसुमपुरे राजा राजहंसो नाम । तस्य त्रिवर्ग इव मन्त्रिवर्गो मित्रवर्गश्च मतिशर्म-धर्मपाल-पद्मोद्भवनामधेयो मगधनीवृति प्रसिद्धः । तेषु मतिशर्मणः (२) सत्यशर्मसुमती धर्मपालस्य (२) कामपालसुमित्रौ पद्मोद्भवस्य (३) रत्नोद्भवसुमन्त्रसुश्रुता इति विश्रुताः सुता आसन् । तैः संसेव्यमानो भूपतिर्महिष्या वसुमत्या सह वसुमतीं पालयन् विषयसुखानि भुञ्जन्भञ्जयन्प्रतीपविषयान् समितिजितेन मालवेन मालवेनापि हीनेन मानसारेण मानसारेणाराध्य शूलिनं लब्धदुर्जयशूलेनारातिना संग्राममाशंसमानो विदितवृत्तान्तेनामात्यवर्गेण वारितो वारितोपि नीचगमनमेवैहत । तदैव देवद्विजाराधनावाप्तगर्भा राजमहिषी मन्त्रिवर्गेण विन्ध्याटवीमनीयत । गतायां च तस्यां जन्ये रिपुमहितेन त्रिशिखेन हते रथसारथौ मद्गुलैर्वाहैः प्रापितस्तमेव वनोद्देशम् । अत्रान्तरे विदितवार्ता परमार्ता वसुमती कण्ठे कृतपाशा निराशा जीविते भव भवप्रसादाद्भवान्तरेपि मे पतिरिति क्रोशमानान्तिकचरेणाकर्णितवचनानेन गृहीता करेण विगतमोहा महामहमहास्त । एवं स समन्त्रिवर्गस्तया सह देव्या जातोपसर्गोपि निसर्गधीरो मुनेर्वामदेवस्याश्रमे समाराध्य वामदेवं गुणवत्यनेहसि जातेन सूनुना प्राप्तपरमानन्दपरम्परः प्रणम्य महामुनिं तदनुज्ञयैव विरचितजातकर्मा तं बालं राजवाहनइतिनाम्ना लालनीयमकरोत् । एवमनुभूयमानमहोत्सवे कश्चिद्वाडव एकं कुमारमादायोपसृत्य च वाचमाददे । महाराज मया

दण्डिकारण्यचरेणाताडिता कापि युवतिरनेन कुमारेण सार्द्धं विलपमाना । पृष्टा च सा मगधाधिपामात्यस्य नतिशर्मणः पुत्रो वैराग्यावेशेन गृहं जिहासुः सत्यशर्मजातापत्ययाप्यनुगतो मया मदीयमातृमरणमाकलय्य तत्रजिगमिषुः सहैव मयेमं देशमागतो न जाने कुत्र गतः किमवस्थ इत्येतद् व्याहृत्य मुमूर्च्छ जहौ च प्राणान् । अहं च कलितः करुणया तदौर्ध्वदेहिकं समाप्य विधिमिमं च दारकं भवते समर्प्य यथोचितं कर्तुमुत्सहे इति । तथेति तं सोमदत्तशर्माणमकरोन्महीपतिः ॥ १ ॥

दिनान्तरेऽपि च कोऽपि मुनिः कुमारमानीय समर्प्य च राज्ञे प्रोवाच । राजन्कस्यांचिद्वेलायां वारिधिवेलायां भ्रमता मया कापि कारुण्यं कुर्वती सकुमारा सुकुमारा जरती दृष्टा पृष्टा च कष्टं कष्टमिति निजवृत्तान्तं न्यरूपयत् । भगवन्मगधराजामात्यस्य पद्मोद्भवस्य पुत्रो रत्नोद्भवः सह सांयात्रिकैः प्राप्तो यवनद्वीपमूढकालगुप्तकन्यः प्रतीपं जिगमिषुः सगर्भया भार्यया सह समारूढः पोतम् । तद्भङ्गमूढेषु जनेषु किञ्चिद्दारवाच फलकं तद्वाप्यहं सगर्भां तां बालां प्रापय्य तीरदेशं किंकर्तव्यतामूढा तां जातापत्यामपश्यामिति तया निवेद्यमाने वृत्तान्ते समागतेन वनगजेन त्रस्तावावामपसराव । तेन च करिणा करेणोत्क्षिप्तो बालो वलीमुखेनान्तरिक्ष एव पतन्फलमिति मतिगृहीतो मुक्तश्च शैवालराशौ पतितः । मया ततः कण्ठीरववत्रासापहृते करटिनि तमुद्देशमागतासादितोऽयं कुमारः करुणाविष्टान्तःकरणेन च प्रापितो भवते इति निवेद्य याते मुनौ पुष्पोद्भवनामानं तमकरोन्नराधिपः ॥ २ ॥

इतरेद्युः कश्चिन्मुनिवरः कुमारमेकमुपादाय पुरतो भूपतेर्निधायाभ्यधात् । महाराजायं किल मैथिलेश्वरस्य प्रहारवर्मणो मगधेशराजहंसमहिषीं सगर्भामाकर्ण्य प्रियसखी मे वसुमती भवतश्च राजहंसयोर्गर्भमहं द्रष्टुमिच्छामीति पत्नीप्रेरणेन तद्दिदृक्षयाचलितस्य मध्ये मार्गे भावत्कं देशान्तरगमनोदन्तमाकर्ण्य परावृत्तस्य भ्रातृव्याक्रान्तराज्यस्य भागिनेयभवनं यियासोर्वनपथे शबरलुण्ठितसर्वस्वस्य संकुले शार्दूल-

खरनखरपातमूर्च्छितधात्रीहस्तपतितः कपिलाशवक्रोडे लब्धो मया मुनिवचसा च कलितो भावत्क इति समर्पितो भवते इति निवेद्य याते मुनौ तमपहारवर्मेति प्रसिद्धमकरोद्राजहंसः ॥ ३ ॥

अन्येद्युः कश्चित्पुलिन्दकुमारः कुमारमेकं धरेशपुरतो धरायामाधाय गिरमुदैरयत् । तदवस्थस्य प्रहारवर्मणः संकुले महति कांदिशीका धात्री रुदती सकुमारा वृत्तान्तमाख्याय त्वदेकशरणेति प्राप्ता । सोयं मयाश्रमात्त्वत्पादमूलमापादितः । इतःपरं प्रमाणं महाराज इति गते किराते तमुपहारवर्माणमकरोत् ॥ ४ ॥

अपरेद्युः सुप्तोत्थिता वसुमती स्वशय्याशायितं शिशुमेकमुपलभ्य विस्मिता सस्मितमुपगुह्य पृष्टा च प्रेयसावादीत् । महाराज स्वप्ने मणिभद्रयक्षस्य तनया तारावली लोपामुद्रासपर्य्यातः प्रतिनिवृत्ताविमुक्ते विमुक्तं पितृभ्यां परेतावासे परीतं पिशाचैरुदीक्ष्य सपुत्रस्नेहमेनमुपादाय पितृद्वारा निवेद्य पुण्यजनपतिं तदाननाच्छ्रीमतमन्त्रिमुख्यधर्मपालसूनुकामपालात्कान्तिमत्यां गूढोत्पन्नो रहस्यभेदभिया त्यक्त इति निशम्य निवेदितो भवत्यै मयेति मामुक्त्वान्तर्हितेति स्फुटमहमद्राक्षम् । महदाश्चर्यमेतत्स्वप्नोपि संवादीति श्रुत्वा राज्ञार्थपालइत्यभिधानेनानीयत प्रसिद्धिम् ॥ ५ ॥

एवं पञ्चोपलब्धाः । एवं च सुमतेः प्रमतिः सुमित्रस्य मित्रगुप्तः सुमन्त्रस्य मन्त्रगुप्तः सुश्रुतस्य विश्रुत इति चत्वारः । एभिर्मन्त्रिकुमारैरनुभूयमानशैशवसुखो विजहार राजवाहनः । एवं च कियताप्यनेहसा वामदेवानुग्रहाद्राजहंसेनाजीयत मानसारः । स्वपुरं स्वजनपदं सनाथीकुर्वता मागधो लोकोगाधानन्दमहोदधिगाहनदशामनीयत च । इति प्रथमोच्छ्वासः ॥

अथ कदाचित्कार्त्तान्तिकवार्ता[illegible] [illegible]चक्रवर्तिलक्षण इत्याकलय्य संप्रार्थितवामदेववचनपरिपाटीतः शौरिसूनुना शाम्बेन सह वनिताभिः सारसारे कासारे कश्चिन्मल्लिकाक्षो मृणालेन निगडितः पादयोर्द्विमुहूर्तं मुक्तश्च पश्चात्स तेन त्वं मासद्वयमेवं विपत्पात्रं भविष्यसीति शप्तेना-

सुना राजवाहनेन तातपदं निलीय चक्रवर्तिभूपालेन भवितव्यं मानसारस्य दुहितावन्तिसुन्दरी मानानेन परिणेष्यत इति निशम्यारंसीद्राजहंसः । अथ कदाचिद्राजवाहनो रूढयौवनः पितुराज्ञया मृगयाविहाराय मृगयात्राप्रवृत्तः कतिपयैर्मन्त्रिवर्गैः सकटकं निवेश्य पर्वतकटके मृगान्वेषी दूराद्दूरतरं गतः कृत्तिवाससः प्रासादमासदत् । अवरुह्य यानादारुह्य च प्रासादभूमिकां कृतगिरीशसपर्यः प्रसादयितुमीशं प्रदक्षिणीकुर्वन्बहिर्गः कंचिद्वाडवं क्षीणं वपुषा यातनयासीनं न्यभालयत् । तापैरिव लक्ष्यसे नैतल्लवार्थीयः साधु साधनीयमनेन चेत्त्वमीहितमस्मै शाधीति प्रोक्तेनानेन तेनोक्तम् । महाभाग राग एव मे दुर्लभे वस्तुनि वरीवृतीति मां चातिमात्रं चिन्तासागरे मज्जयति । तत्सत्यीकरिष्यते स्वर्गं विश्रान्तः । न चेदेवं क्षपयिष्यति मां विषमशर इति श्रुत्वा निषण्णः । तावदस्तगिरिशिखरवर्ती लोकबन्धुर्बन्धुजीवकुसुमारुणां चारुणीमनुजग्राह । अग्रसच्च भुवनमन्धं तमः । आविरासीच्च ब्राह्मणमनस्यानन्दचन्द्रः । उल्ललास च विप्रसुखकर्तुमुत्साहसिन्धुः कुमारस्य । निशीथे विलपथेन निर्गत्य प्रनयनार्थं पायसा त्रैपथगेन संस्नाप्यानुलिप्य वर्णकेन यूथिकाकुसुमैरभ्यर्च्य कृतप्रणामा प्रार्थनीयमर्थमभ्यर्थ्य पुनर्वेश्म प्रविशन्ती दृष्टा काचिन्मत्तकाशिनी । तद्दिङ्मनङ्ग मूलं मे महारागसागरस्येति प्रेरितेनानुना सावेगानुयाता च कुमारेण । अथ चरणध्वानाकर्णितान्वक्षया परावृत्तग्रीवया दृष्टौ त्रपाभरेण न पृष्टौ च । तत्र महति पुरे रमणीये च पल्ये पर्यङ्कमारुह्यासीनां तामप्राक्षीत्कुमारः । कासि वा सुभ्रु कस्यासि संनतापाङ्गि । त्वयानङ्गोऽपि साङ्गतां नीतो निजापाङ्गेन । किंच कारणमत्र वासे का वा जातिरनुगृहीता सौन्दर्यावतारेणाद्वितीयेनानुना वपुषा चेति । सा च सविस्मितं सस्मितं चाकर्णितकोऽयं कोऽयमिति समन्दाक्षं निभालयन्ती समलपत् । भद्र मनुवेदानवस्य तनयां मां विद्धि । कदाचित्सुरासुरवृन्दयोर्महति जन्ये वीरगतिं गते पितरि भगवता पुराणपुरुषेण मां निरीक्ष्य मन्ये कन्येयमदारणेति सखेदेन सानुकम्पमभाषि । बाले कालेनैवं विहिते पत्तनने-

तदधिष्ठायामुना किल विलपथा निर्गत्यान्धकारातिमभ्यर्च्यानुदिनं परावृत्ताया अन्धकारातिगहनमेतत्प्रविश्य यस्तेनुयाता निजजीविते वीताशो वीतहोत्रे च प्रवेष्टा स ते भर्तेति । तदाज्ञां पालयन्ती प्रतीक्षे ।

तदाकर्ण्य निर्वर्ण्य च ता वाडव प्रविश वाडवं त्रिशङ्कं कैटभारेर्नान्यथा भाषितमिति कुमाराज्ञया प्रविष्टो हुष्टो हव्यवाहनं तत्क्षणाच्च दिव्यरूपयौवनगुणैरुपेतः पुनरुदगात् । तयोश्च परिणयनमहोत्सवमनुभूय राजवाहनो निरगात् । अगाच्च गाधचिन्तासागरमग्नताम् । हन्त क्व ते मामका मन्त्रिण इति तानन्वेष्टुमसहायोऽहयश्च पदातिरेव नमुचि-कन्या-दत्त-मणि-विशेष-प्रभावाननुभूयमानक्षुत्पिपासाक्लेशो देशं कंचिद्गन्तुं नेशोपि दैवादाससाद मिथिलां च । शिथिलादरश्चान्यत्र गन्तुमनु विशालापरनाम्नीं पर्यटन्सप्ततन्तुं तन्वानानध्वरविदो विदुषोऽवेक्ष्य त्रिवक्षुः सोमदत्तमद्राक्षीत् । अप्राक्षीच्च निदाघार्त्तः सोमदत्तानन्द इव । सखे वयस्य कथमिमं देशं सनाथीकृतवानसि क्व चान्ये सखाय इति । सोपि सप्रणयं प्रणम्य प्राञ्जलिरुदानन्दाश्रुगद्गदमगदत् । महाराज (राज) न्यकुमारलोकमुखादवगम्य भवतः सदाशिवसपर्यायै तत्प्रासादगमनं मित्रगणोपि प्राप्तस्तमुद्देशमनासाद्य च भवन्तं भगवन्तं भगनेत्रहरणं भर्गमाराध्य निर्गच्छन् द्वारदेशे निरीक्ष्य लेखं कस्यायं लेखो लेखर्षभस्येवेति सविस्मयमवाचयत् । द्विजोपकृतये विवरप्रवेशं निवार्य कंचिदनेहसं क्षपयित्वा भवद्दर्शनोत्सुकः कांदिशीको निरगादिति वाचयन्नेव वाष्पाम्बुपूरनयनाम्बुजः श्रमतान्वेक्षणप्रवणान्तःकरणः कंचिदनेहसं सहैव भूत्वा ततः पृथक्पृथग्देशानगात् । न जाने चरितमन्येषाम् । अहं तु पर्यटन्नपारां पारानाम्नीं स्रवन्तीं प्राप्तः कृतावगाहादिविधिर्विधिवशादेकं मणिं न्यभालयम् । अकरवं च तत्संग्रहम् । निरगां च ततः पथि सग्रहमिव क्षुत्क्षामविग्रहं कृतविग्रहमिव दैवेन विहितनिग्रहमिव रोगेण विरचितानुग्रहमिव दारिद्र्येण कंचिद्भूमिदेवमासाद्य प्रेरितो दयया मणिं तस्मै व्यश्राणयम् । स च जातानन्दः क्वचिन्नन्दनन्दनमन्दिरे विश्रान्तः । ततः प्रस्थितश्च धृतो दण्डधरैर-

न्विष्टश्चलश्च । ततस्तमासाद्य मणिं दुष्टपाटच्चरोसीति बद्धस्ताडितः कशाघातविवशं कारागृहं नीयमानः संगतश्च मया । तेन च ममायं मणिप्रदातेति निरूपिते तमुन्मुच्य तदवस्थं मां कृतनिकारं कारागारमासादयामासुः । रत्नान्तराणि च याचमानास्त्रासजर्जरचेतसं मामकुर्वन् । निवेशितश्चाहं बन्दिशालायां कांश्चिदन्यानपि स्वसमानव्यसनानद्राक्षम् । अप्राक्षं च बन्धहेतुम् । ते तु मां स्वोदन्तमावेदयन् । ततश्चेममर्थं निरचैषम् । यदेते कुलूतराजपुरुषाः कुलूतराजमन्त्रिणा करे दत्तेप्यपरितुष्टेन विशालेश्वरेण कुलूतराजतनयामनयादभिलषता तदानयनाय प्रहितेषु दूतेषु कुपितेन कुलूतेन प्रच्छन्नघातुकाः प्रेषितास्त एतद्गृहचराः पाटच्चरा दैवात्तमनासाद्यासाद्य च रत्नानि निर्गच्छन्तो यन्त्रिता वध्याश्चेति कृत्वा बन्धनागारे कारिताः । ततस्तानब्रवम् । भद्रा यदि वश्छेत्स्ये बन्धं तर्हि वो मन्त्रिणं यथा द्रक्ष्ये तथा विधास्यध्वे । तैश्च ओमिति स्वीकृते स्वबन्धनमाच्छिद्य तानपि मुक्तबन्धनान्विधायापसृत्य तैः सह मन्त्रिणमपश्यम् । तैरावेदितार्थश्च मन्त्री पश्चादापततस्तस्करजिघृक्षया दण्डधरान्निराकृत्य तन्निवेदितवृत्तान्तेनात्तप्रतिघेन राज्ञा प्रेषितान्कातिचिद्भटान्पराजित्य पराजयकुपितेन युयुत्सुना विशालेशेन पराजितः । एतदन्तरे मन्त्रिणा दत्ताश्वश्चन्द्रहासपाणिः श्येनपातं निपत्य निपात्य च विशालेशं मन्त्रिणमानन्दतुन्दिलमकरवम् । तेन च तुष्टेन कुलूतेशतनया सविशाला मदायत्ता कृता । राज्यं चेदं दक्षिणात्वेन प्रदत्तम् । एवं च निश्चिन्तं चिन्तयानो भवन्तं सप्ततन्तुं तन्वानस्तत्प्रसादेन श्रेमतप्रसादपात्रं जातोस्मीति निरूपिते च तेन तदादरात्तत्र कानिचिद्दिनान्यतिवाह्य मदाज्ञया मया सह संगच्छसे इति तमाज्ञाप्य राजवाहनो मालवेन्द्रनगरीमयासीत् । इति द्वितीय उच्छ्वासः ॥

अथ कदाचित्केनचिद्देनेनसानेहसा प्राप्तो मालवेन्द्रनगरीं वसतिमन्विष्यन् पुष्पोद्भवनामानं सखायं संगत्य तेन यथार्हं संमानितः पृष्टश्च स्वोदन्तमुप्रदन्तदीधितिं निजगाद । सखे पुष्पोद्भव निर्गतस्त्वं ब्राह्मणमुपकृत्य सखीनन्विष्यन् प्राप्तोस्मीमं देशमिति । शुश्रूषे तवोदन्तम् ।

सोपि प्राञ्जलिर्वक्तुमुपक्रान्तवान् । महाराजनन्दन निजसखिगणसमानव्यसनो भवद्वृत्तान्तान्वेषी क्वचिदेकं पुरुषं भृगुपातेनात्मानं जिघांसमानमाबद्धपरिकरं विलोक्य कोयं साहसीति तमुपसृत्याब्रवम् । भद्र किमिदं चिकीर्षसे नात्मनीनम् । आत्महत्या नाम पराकाष्ठा पापानाम् । नैतदुचितमिति मदुक्तमाकर्ण्य किणपेलितो (?) वर्णयामि स्वकथामाकर्णयेति रुद्धकण्ठमस्पष्टवर्णमवर्णयत् । राजहंसस्य नृपतेरमात्यपद्मोद्भवपुत्रो रत्नोद्भवो बाल एव बाल्येन सांयात्रिकः कंचिद्द्वीपमासाद्य कृतोद्वाहः सभार्यः स्वं देशं प्रतीपमाजिगमिषुर्भग्नपोतः फलकमारुह्य तटमासाद्याफलकेन किमनेन देहेनेति जिहासुर्देहं केनचिद् ज्ञानिना नैतदुचितम् । षोडशहायनातिक्रान्तो लप्स्यसे पुत्रिणीं स्वां भार्यामिति निवारितो वारितोसूनरक्षयम् । संप्रत्यवधिव सरे निरिशः स्वार्थे जिहासुरसून्सूनुरिव प्रेम्णा वारितस्त्वयेति निगदतस्ततो निचाय्य पितरं प्रणम्य तात सोहमपराधी त्वत्सूनुर्येन मया बालक्रीडनकेन निंदितोसि । तथापि दैवकृतेर्थे न मेपराध इत्यनुग्राह्य एवास्मीति । श्रुत्वैव सानन्देन तेन परिष्वक्तो मूर्धन्युपघ्रातश्चाभिषिक्तश्चाश्रुणा तथाविधमाचारं विधाय तरुतले यावन्निषीदावस्तावदेव धावत दावपावकादवतेति कांश्चिद्वर्णान्सकरुणानश्रौषम् । गतश्चाहं कांचिज्जरतीं युवतिं चापरामद्राक्षम् । समाहिते च ते । कथमेतद्दुःखभाजनं भवत्याविति प्रश्नप्रेरिता जरती व्याजहार । वत्स कालगुप्ततनयामेतां परिणीय रत्नोद्भवे जिगमिषौ च स्वं देशं विधिवशात्प्रवहणभङ्गमासाद्य लब्धफलका धात्र्यहमेतां सगर्भां प्राप्तवेलामकार्षम् । प्राप्ततटा च प्रासूत सुतम् । तावतैव वन्यमत्तमातङ्गापतनापसृता न जाने बालवृत्तान्तम् । याते च तस्मिन्नेनामासादयं न पुनर्बालम् । सैषा पतिपुत्रहीना मृत्यवे स्पृहयन्ती प्रतिषिद्धा मुनिना त्रिकालदर्शिना सहस्व षोडश समा इति । तद्यावधिदिने दिनेशमुपस्थायाटवीदहनदहने निवारिता त्वयेति । कस्त्वं भद्र सभाग्यायाः कुक्षिजः । ततोहमब्रवम् । स एष जातमात्रपरित्यक्तो दैवेन त्रातः प्रणमति पुष्पोद्भव इति पादयोर्निपतितं परिष्वज्य प्रस्नुतस्तनी सहर्षा महर्षितं पतिं निजमभ्यभ्यगच्छत् । सह पितृभ्यां मातुर्धात्र्या चाहं

कतिपयैरहोभिरात्तसादोज्जयिनीम् । अत्र च पितरौ परिचरन्दैवचेष्टितमालोचयन्भवन्तं चिन्तयान एव कालमतिवाहयन्मालवराजतनयायाः प्रियसख्या बालचन्द्रिकया समाजे साकूतमालोकितः । स्मरविलसितश्चाहमपि तां सरागमालोक्य कथंकथमपि गृहानभ्यगच्छम् । ततश्च तस्मिन्नेवाहनि पंचशरशराणां लक्ष्यीभूतोहं कयाचित् परिव्राजिकया द्वारभूतया तां बालचन्द्रिकामात्मवशतामानीय परानन्दमन्वभूवम् । अथैवंगते कदाचिन्मानसारमन्त्रिमुख्यचण्डवर्मानुजेन सिंहवर्मणा दृष्टापहर्तुं च समीहिता । सा च वेपमानमानसा मदेकशरणा मामावेदयत् । अनन्तरमहमचिन्तयम् । अयं दुष्ट उपायेन हन्तव्य इति । रहसि बालचन्द्रिकामशिक्षयम् । आकर्णय भद्रे । सिंहवर्माणमित्थं ब्रूहि । दिष्ट्या त्वादृशैः पुरुषसिंहैर्मादृशे जनेपि कृपादृष्टिः क्रियते । ममेदं तारुण्यं लावण्यं च चरितार्थं भविष्यति । किंतु केनचिद् मुनिना शुश्रूषापरितुष्टेन पुरा किंचिदभिहितं तन्मया स्मर्यते । बाले यस्त्वया समयेन समेष्यति स मे प्रसादपात्रं भविता । कः समय इति मया पृष्टो मुनिराचष्ट । सङ्केतनिकेते प्रदीपार्चिर्न विधेयम् । तत्र तु मच्छक्तिप्रेरिता काचिद्दैवदासी प्रदीपं प्रकाश्य स्वयमेव प्रादुर्भविष्यति । प्रादुर्भूतायां च तस्यां प्रदीपे च प्रज्वलिते प्रथमरात्रौ युवाभ्यां विविधशृङ्गाररससंदर्भितरसालकाव्याश्रयाः कथा एव कर्तव्या न पुनर्बाह्यमपि सुरतम् । द्वितीयरात्रौ तु बाह्यसुरतं विधेयं न त्वाभ्यन्तरम् । तृतीयरात्रौ तु यथेष्टमाभ्यन्तरमपि विधेयम् । यद्येवं तं समयमतिक्रम्य प्रसह्य विलसिष्यति तर्हि मच्छक्तिप्रेरितानैर्ऋतात्ध्वंसं प्राप्स्यति । एतच्च वृत्तान्तं तेन प्रथमरात्रावेव त्वत्सङ्गमायाजिगमिषुणा सर्वेभ्यः सुहृद्भ्यः स्वकीयेभ्यो निवेद्यमिति । स नूनमेतत्सर्वमभ्युपैति । अहं तु युवयोरागमनात्पूर्वमेव युवतिवेषं विधाय संवृतदीपभाजनो निगूढनिशितक्षुरिको गिरिशगलगरलसमतिमिरजालगुम्फिते निशीथे निर्गत्य सिंहवर्मकालरात्रिकेशपाशायितध्वान्तगर्भे (तान्तः) चान्तःप्रदेशे गृहैकदेशे स्थित्वा यथावसरं विवृतदीपभाजनः प्रादुर्भविष्यामि । स तु दृष्ट्वापि मुनेः प्रभावं कामान्धकारविनष्टदृष्टिर्विस्मृतसमयबन्धो

व्युत्क्रान्तकाव्यकथाक्रमो मामेति किं मृत्योरपि न बिभेषीति च त्वया वारितोपि दैवमारितोपि न स्थास्यति समये तदा तं संकेतनिशान्ते निशान्तभागे निशातशस्त्रघातयातजीवितं निपात्य गृहं यास्यामि । गते तु मयि प्रोद्घोष्यं समयातिक्रमदोषान्निहतो राक्षसेनेति । मुनिनिर्देशातिवर्तिनां कुतस्तरां कुशलमिति सर्वोपि कुशलजनो वक्ष्यतीति । इत्थमेव त्वया मया च विहिते चिन्तितार्थः संपन्नः । नियतिवशात्सोहमत्र वसन्नकस्मादत्रभवद्दर्शनपात्रमस्मीति । ततो बहुमानपुरःसरं प्रणम्य पुष्पोद्भवेन प्रापितः स्ववेशनं पूजितश्चोपचारैः परमशर्मानुभवन्नवात्सीद्राजवाहनः । यस्य कथामकथयं त्वत्पुरतः सोयमस्मत्सर्वस्वप्राणनाथः संप्राप्तो महाराजकुमार इति बालचन्द्रिकां वदन्नानन्दमाससाद पुष्पोद्भवः । पुष्पोद्भवस्य प्रेमास्पदीभूतं मित्रमयं कश्चिद्द्विजोत्तमोस्तीति जनैर्विज्ञातो विविधनयविनयविलसितैः सर्वजनाननुरञ्जयन्नुज्जयिन्यामुवास । एवं ब्राह्मणच्छद्मना मनागिव पौरान्वशेचकार । एवं निवसता राजवाहनेन कदाचिदवन्तिसुन्दरी दृष्टा । परस्परदर्शनाच्च समेधितरागसागरौ बालचन्द्रिकाद्वारा ऐन्द्रजालिकदर्शितमेघान्धकारव्यग्रेषु परिजनेषु कन्यान्तःपुरगतेऽवन्तिसुन्दरीभवने संगतौ संभोगसुखमन्वभूताम् । एवं च कदाचिद्गते काले भुवनवृत्तान्तं जिज्ञासुर्मालवेन्द्रकन्या कृताञ्जलिर्भगवतो नारायणस्य सृष्ट्यादिलीलाः शुश्रूषमाणा प्रश्नं कृतवती । तया प्रेरितो राजवाहनः शास्त्रप्रक्रियां पुरस्कृत्य सर्वमवर्णयत् । इति तृतीय उच्छ्वासः ॥

भट्टनारायणकृतं पूर्ववृत्तान्तदर्शनम् ।
अप्राप्य दण्डिरचितं हरिशर्मा व्यलीलिखत् ॥

ग्रन्थसंख्या २९०

(Dec. Col. Mss. No. 32. / 1873–74.)

NOTES.

P. 1. L. 3. कूपदण्डः (कूपो गुणवृक्षः) hence कूपदण्डः "A mast;" अक्षदण्डः "a pole-staff;" कालदण्डः "a death-dealing club." "The author apparently alludes to the name of the original writer, Dandin, by including in his initiatory benediction the word Daṇḍa 'a stick or staff' in a variety of applications." (Wilson). The metre of the verse is Sragdharâ. It is quoted in the Second Parichchheda of the Sarasvatî-Kanṭhâbharaṇa. P. 1. 14. (Borooah). [Bühler].

Wilson's remark can hold good if the Pûrvapîthikâ can be proved to be also the work of Daṇḍi, but tradition is all the other way. Prof. Kale sees in the word त्रैविक्रम the result of the exploits of three men "a reference to the literary labours of three workmen."

As pointed out by Bühler, the verse is quoted in the Sarasvatî-Kanthâbharaṇa as an instance of समस्तानेकश्रुत्यनुप्रास, but it is note-worthy that the author's name is not cited. It is also quoted along with five other benedictory verses at the beginning of a work called the Subhâshita Prabandha of Bhoja (P. 1. Dec. Col. Collection No. 248-Vis) and is cited under *Ashis* in the Sàrṅgadharapaddhati. It may be noted that it is not cited by Mr. Thomas under Daṇḍin.

P. 1. L. 6. निकषायमाणा Nominal pres. pt. "serving as a test or standard (to all cities)." (Wilson). Mark the author's fondness for alliteration. ॰नाना...गण्यपण्य &c. व्याख्यात-रत्नाकर-माहात्म्या "whose greatness equal to that of the ocean (which is also a mine of jewels) was manifested by the quantities of countless jewels and other articles that were constantly offered for sale and were countless" [Bühler].

P. 1. L. 8. पुष्पपुरी 'Patna.' [Bühler]. As this city is described as the capital of Magadha and is also referred to as पुष्पपुर in L. 4. P. 9. and as Kusumapura in L. 14. P. 81. it seems to be the same as the Kusumapura of the Mudrârâkshasa. (Vide P. 22, Telang's Edition). According to Hiuen-Thsang the old capital of Kânyakubja was called Kusumapura. "Are we to see in this statement a hint that in former times (under the Maukharis) Pâtaliputra and Kânyakubja were under one Government? Or was Kusumapura an older name for Kanauj? Kusumapura appears to have been the name of the royal precinct at Pâtaliputra (Beal, Buddhist Records Vol. II. P. 83. note 4) and it is possible that if the Guptas established a more central capital for their dominions the new place and royal precinct should preserve the name of the old, and this name (as in the case of the capital of Magadha) be used to denote the town itself." (Mark Collin's Geographical Data of the Raghuvaṃśa and Daśakumâracharita, P. 25).

वीर-भट-दण्डः "The enemy's army is the ocean, the heroic warriors are its waves, the horses and elephants, the sharks or alligators in it and the King's arm the churning-stick." (Bühler). Note the author's fondness for alliteration in bringing together भट and पटल, उत्तरङ्ग and तुरङ्ग, पुराङ्गण and पुरन्दर and all the following words having a न or ण, because of the jingle they produce.

P. 1. L. 10. पुरन्द्रेत्यादि 'the young dancing women are the Apsarâs' [Bühler].

P. 1. L. 11. शरदित्यादि. Mark the tautology involved in the use of the twelve nouns in this long compound. All those words from शरदिन्दु to काश connote the same idea of 'whiteness' and the whole compound looks like a string of railway trucks! It is worthy of note that Daṇḍin, the author of the Kâvyadarśa condemns this sort of tautology. (Vide Kâvyadarśa, IV. 2. Raṇgâchârya's Ed.)

"शरदित्यादि down to काश is a Dvandva compound, then a Karmadhâraya and finally a Bahuvrihi. The whole qualifies कीर्त्यो 'fame' which is represented as 'brilliantly white i. e., resplendent and pure.' The अट्टहास of Śiva is said to be "white" because the God shows his white teeth, when he laughs. The translation of गिरिशाट्टहास should be "the glitter of Śiva's teeth, when he laughs loudly" [Bühler].

P. 1. L. 13. स्वर्लोकेत्यादि—'who had the happiness to enjoy as his wife the earth, whose girdle is the ocean, which contains jewels as large and brilliant as Mount Merû.' (Bühler).

P. 1. L. 14. अनवरतेत्यादि who maintained by his rewards for the constant performance of sacrifices Brahmaṇas who were Śishtas (Vide Manu XII, 109, and Âpastamba I. 7, 208.) '*Visishta*' 'excellent and resplendent through carrying a load of sacred learning' *i. e.*, *brahmavarchasinah*. [Bühler].

P. 1. L. 15. विरचितारातिसंतापेन प्रतापेन सततुलितवियन्मध्यहंसः. Note the use of the periphrasis वियन्मध्यहंसः for the sun, simply for the sake of alliteration with राजहंसः. "The swan

of the sky is the sun—a simile which occurs already in the Rig-Veda, *e. g.*, I. 163, 9" [Bühler].

P. 1. L. 16. घनदर्पे &c. This is a compound which is inelegant according to a canon of Daṇḍi, the author of the Kâvyâdarśa. (Vide Kâvyâdarśa I. 72.)

P. 2. L. 1. The second word वसुमती must be construed with रत्नगी, since लीलावती-कुलशेखरमणि does not bear a double meaning, so as to be an attributive to वसुमती 'the earth.'

P. 2. L. 3. भस्मीकृतचेतने. The vital principle which is an abstract notion can never be reduced to ashes. We must therefore take चेतन here in the sense of body—an instance of looseness in the selection of words which characterises the whole of the Pûrvapîthikâ. The word, however, seems to have been used for the jingle it makes with केतने in the following expression. "Construe भयेन with समभूवन् in line 12" [Bühler]. तस्य refers to मकरकेतन, the idea being that when the body of the God of Love was burnt by the fire emanating from the forehead of Śiva, all the armoury of Cupid with which he conquers the world found a resting place in the limbs of Vasumatî who being a woman was unassailable. If the reading तस्याः is preferred, it must be taken to refer to वसुमती.

P. 2. L. 9. जैत्ररथ "the victorious car of Kâma." See below P. 25. L. 25. and P. 74. L. 6. (where the same idea occurs). अतिघनं जघनं is really compared to the wheels of the chariot and not to the chariot itself. [Bühler].

P. 2. L. 10. रम्भे "two plantain-stems." जयस्तम्भ "a pillar of victory" or "a triumphal column." The pillars of victory which are found in the Presidency, *e. g.*, at Kapadvanja and Siddhapur and which belong to the times of the Chalukya dynasty of Anhilpur Pâtan, consist of two carved columns united by a *Torana*, See also Forbes' Ras Mâlâ I. P. 253. seqq. [Bühler].

P. 2. L. 12. The adjective सानन्तभोगलालिता can be construed with both वसुमती, the Earth, in which case अनन्तभोग means the body of Śesha, the fabled serpent, which supports the Earth, and also with वसुमती in which case अनन्तभोग means "countless enjoyments."

P. 2. L. 14. परमविधेया: "charged with great offices" परमं विधेयं कार्यं येषां ते परमविधेयाः [Wilson]; better "most obedient," see the Pet. Dict. under विधेय—धीरित्यादि "who despised on account of their firm understanding business which would have given trouble to Brihaspati." [Bühler].

P. 2. L. 21. पुरंदरपुरातिथिषु पितृषु "their fathers being dead or having been received as guests in the City of Indra. [Wilson];" at present the usual euphemism for "he died" is among Śaivas कैलासं गतः " [Bühler]. The author, however, seems to intend स्वर्ग which is more commonly supposed to be the abode of the dead.

P. 2. L. 22. नानाविधेत्यादि. with जन्य (battle) ends the first Bahuvrihi, which qualifies राजन्य. महदायुध is possibly not a grammatical blunder but intended to be a puzzle. It ought to be explained as महदानि आयुधानि "weapons giving greatness or glory" महं ददातीति महदः [Bühler]. But

this word महद् is found again on P. 6. L. 19. in composition with अभिख्या. The latter word ordinarily means "fame" and महद् must therefore be taken in its ordinary sense of "great." The same word also occurs at P. 16. L. 10. in composition, as महदाशापूर्णमानसः and some have explained it as महद्+आशा, giving to the word मह the meaning of "liberation." But this unusual meaning of मह appears to be inconsistent with the immediately preceding epithet कार्पण्यविवर्णवदनः। In the preceding line the Brahmin is also described as दीनानन, बहुतनयसमेत, and स्थविर; and सोमदत्त is also described as उद्विग्न. Consequently, it is better to take the word महद् as it is, and consider this use of महद् instead of महा° as a lapse on the part of the author.

P. 2. L. 23. प्रत्यग्रेत्यादि "who was insatiable in new battles." [Bühler].

P. 2. L. 25. हटिकाकर्णनेत्यादि. The meaning seems to be, "who were mortally afraid on account of the great noise of the army." Wilson gives a marginal note from one of his Mss. हटिकाकर्णनं शुश्रूषामन्तरा यदाकर्णनं सा (sic) हटिकाकर्णनं महाशब्दसमुदायसंघातः (Bühler). *Godbole's* own Sanskrit glossary in the Nirṇayasâgara edition explains the expression हटिकाकर्णनाद् as महतो ध्वनेर्बलादाकर्णनाच्छ्रवणात्। हटिका is a very obscure word, and according to the commentators, it seems to be connected with हठ, which means force or violence, the expression हटिकाकर्णन meaning "the involuntary hearing of sound." शुश्रूषा literally means the 'desire to hear' and शुश्रूषामन्तरा आकर्णनं would, therefore, mean the hearing of sounds without any desire or effort to hear.

P. 2. L. 26. निनेत्यादि "(with an army) which was hurting the heads of the snake King already tired by carrying &c." °वल is derived from the root वल् हिंसायाम् for which the Pet. Dict. gives no examples, by the affix अच् Siddh II 320 (Pan. III. 1. 140). [Bühler]. The word according to Native Grammarians is derived under two Sutras दन्तशिखात्संज्ञायाम् (Pan. V. 2. 113) and वले (Pan. VI. 3. 118). कृषीवल is formed by the same suffix. निजभरेत्यादि । Godbole explains the whole compound as under:—निजभरेण स्वभारेण नमन्त्यघोगच्छन्ती या मेदिनी पृथ्वी तस्या भरेण भारेणायस्तं पीडितं भुजंगानां राजा शेषस्तस्य मस्तकवलं येन ।

P. 3. L. 2. विग्रहः सविग्रह इव "like war incarnate." [Bühler].

P. 3. L. 4. नव्यवल्भेत्यादि. "The *Apsarâs* come to the battlefields in order to choose husbands among the fallen warriors and to lead them to Indra's heaven. The cloud of dust which hangs over the battlefield is therefore compared to a nuptial *Maṇḍapa*, a square enclosure, the sides of which are formed by gay coloured curtains and which is erected in front of the bride's dwelling." [Bühler].

P. 3. L. 5. दिविपदध्वानि must be construed with धिकृतेत्यादि "deafening the universe with the roll of the drums that surpassed all other sounds in the air." [Bühler].

P. 3. L. 6. शस्त्राशस्त्रि हस्ताहस्ति. These compounds are formed in accordance with the Sutras तत्र तेनेदमिति सरूपे (II. 2. 27) and इच् कर्मव्यतिहारे (V. 4. 127). Compare Kielhorn's Sanskrit Grammar S. 558.

P. 3. L. 8. जीवग्राहं is formed under Paṇini's Sûtra समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः (III. 4. 36). Compare Kielhorn's Sanskrit Grammar S. 526 b.

P. 3. L. 9. रत्नाकर° the ocean [Bühler].

P. 3. L. 11. देवेन 'By means of or together with the King (thy husband)' [Bühler].

P. 3. L. 13. संपन्न्यकृताखण्डल: "who surpassed or thought himself greater than Indra in consequence of his good fortune." [Bühler].

P. 3. L. 14. सीमन्तोत्सवम् A purificatory and sacrificial ceremony observed by women in the fourth, sixth or eighth month of pregnancy, an essential part of the rite being a partition of the hair.

P. 3. L. 16. देवेन विरच्यार्चनार्हो Our Southern Manuscript reads देवेन विरञ्च्यर्चने नियुक्त: which too does not give a good meaning. If विरच्य is a misreading for विरिञ्च्य, it may mean "one who is fit to be worshipped like the God Brahmâ." As it is, देवेन विरच्यार्चनार्ह: can only mean "one who is fit to be worshipped by the King" देवेन विरच्या यार्चना तामर्हतीति.

P. 3. L. 18. सम्यग्ज्ञातेत्यादि. The Fakir's or Bawa's dress is now, as it was in olden times, a favourite disguise. Regarding the custom to send spies, see Kâmandaka Nîtisâra XIII, 26 [Bühler]. तपस्विलिङ्गिनो धूर्ता:. For यति See Kirâta I. 1.

P. 3. L. 25. वैलक्ष्यलक्ष्यहृदय: his heart being a target of despair, *i. e.*, his heart being filled with despair. Regarding the temple of Mahâkâla, see Pañchatantra note to IV. and V. p. 52. L. 11 [Bühler] Cf. मेघदूत 33 and 34 for चण्डीश्वर and महाकाल.

P. 4. L. 1. कालीविलासिनमनश्वरं महेश्वरं The epithet कालीविलासिनं and अनश्वर are added merely for the sake of alliteration without much propriety.

P. 4. L. 5. देवसहायेन. Parab and Kale as well as our Southern Ms. have देवसहायेन which is a better reading than दैवसहायेन, since the King of Mâlava had obtained a boon from Śiva. Note the solecism in the use of the word सहाय for साहाय्य.

L. 5. असांप्रतम्=Inexpedient.

P. 4. L. 11. मूलबल। Kâmandaka enumerates six divisions of the army, *Viz.*, मौल, भृत, श्रेणि, सुहृद्, द्विषत् and आटविक. Of these मौल as distinguished from भृत (mercenary) seems to correspond to the modern "Militia." See Kâmandaka. XIX. 3.

P. 4. L. 14. विविधेत्यादि 'Equal to the King of immortals in battle, marked by steady skill in the use of various weapons. [Wilson].

P. 4. L. 19. प्राज्यं great [Bühler].

P. 4. L. 20. हेति–तति–हतिश्रान्ता: Fatigued by the striking or use of numerous weapons. प्रत्युत्क्रान्तजीविता: Restored to life or revived. Parab and Kale and our Southern Ms. read अनुत्क्रान्तजीविता: 'Not dispossessed of life' which is certainly a better reading.

P. 4. L. 24. कल्याणि &c., Some word to say that the Ministers addressed the Queen would make the sentence more intelligible. As it is, we must take the whole clause from कल्याणि in L. 24. P. 4. to अनुनीयमानया in L. 1. P. 5. as the ministers' expostulation.

P. 4. L. 25. सूपितभाषितै: Literally flowery or courtly speeches.

P. 5. L. 1. क्षणहीनया joyless [Bühler].

P. 5. L. 4. पथ्याकुला:=पथि + आकुला:.

P. 5. L. 5. मृतिरेखायामिव 'which was as it were a line of death.' The simile is taken from palmistry. The 'line of death' stands nearly vertically on the line of life, which crosses the hand horizontally. [Bühler.]

P. 5. L. 6. वाङ्माधुरीत्यादि "surpassing by the sweetness of her voice the Koil" [Bühler].

P. 5. L. 7. लावण्यौपमित. Parab and Kale have लावण्योपमित which is a better reading. "औपमित may be explained as a derivative from औपम्य with इत." [Bühler].

P. 5. L. 8. भाविन्यपि &c., *Cf*. भूयो यथा मे जननान्तरेपि । त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥' Raghuvaṃśa. XIV. 66.

P. 5. L. 11. तमुपोषिताभ्यामिति । उपोषिताभ्यामिवानिमिषिताभ्यां लोचनाभ्यां संपीय Cf. पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् Raghuvaṃśa, II. 19.

P. 5. L. 18. विरचितमहेन. Who held rejoicings.

P. 5. L. 22. मत्या कलितया च with her mind made up, or her resolve duly formed. The copulative च joins अमात्यसंमत्या and मत्याकलितया.

समवोधि. Aorist pass. of causal. See Kielhorn S. Gr. S. 430. [Bühler].

P. 5. L. 23. जलबुद्बुदेत्यादि "Splendid prosperity which resembles bubbles on the water, comes and disappears quickly as a brilliant flash of lightning" [Bühler].

P. 5. L. 25. हरिश्चन्द्र is named as the representative of the Solar race [Bühler]. He is considered to be the 28th of that dynasty and was celebrated for his piety and liberality and was on those accounts elevated along with his subjects to heaven.

रामचन्द्र also a King of the Solar dynasty, immortalized by the genius of Vâlmîki in the famous epic, the Râmâyaṇa.

P. 6. L. 1. दैवतन्त्रं दुःखयन्त्रम् Misery or pain brought on by destiny.

P. 6. L. 10. इति नियमवन्तम् 'with this intention I have come to your reverence who follows the restrictive rules (laid down for ascetics) [Bühler].

P. 6. L. 19. महदभिख्या: 'whose names (indicated) greatness or splendour.' This explanation, as well as those given on P. 2. L. 22. and P. 16. L. 10. holds good only on the supposition that the author of the Pûrvapîthikâ could write correct Sanskrit. Those who are of the contrary opinion, can point to the very bad forms आवोचि P. 6. L. 13, शासन् P. 3. L. 10, अदंशि P. 10. L. 25. which all Mss. offer. I for my part, however consider all of these blunders to be due to clerical mistakes" [Bühler]. See, however, our note P. 2. L. 22.

P. 6. L. 21. स्तेन must be construed with अवाचि. [Bühler]. This word is omitted in our Southern Ms.

P. 7. L. 1. कीर्तिव्याप्तसुधर्मणि whose fame occupied the assembly of the gods. Prof. Taranath's correction व्याप्त for व्यापृत deserves consideration' [Bühler].

P. 7. L. 5. निजबले सति विधेये 'His obedient army not being on the spot' [Bühler]. This explanation however, does not seem to be correct, since in the very next line we have हतावशेषेण सैन्येन *i. e.*, "with the remnant of his army." Parab and Kale adopt the reading विदेहे and explain the word to mean "killed" which

too is inconsistent with हतावशेन in the next line. Instead of understanding an *avagraha* before सति, as Dr. Bühler does, will it not be better to take the expression निजबले सति विधेये as having an oppositional force and explain it, as "(though) his army was obedient or under control?"

P. 7. L. 6. कारुण्येन पुण्येन विसृष्टः "having in consequence of his merit, been set free out of compassion." [Bühler]. Strict grammatical accuracy requires the insertion of च after पुण्येन. Cf. मैथिलस्तु मालवेन्द्रप्रयत्नप्राणितः in the story of उपहारवर्मन् P. 66. L. 11.

P. 7. L. 7. The descendants of the Śavaras are probably the Suars (?) of modern India. Sanskrit poets are not particular about the names of the aboriginal tribes. Below P. 7. L. 22. and 25, the same people are called Kirâtas and P. 8. L. 14. again Śavaras, while P. 66. L. 18. the robbers who captured Apahâravarman are named Bhillas [Bühler]. Note also that the people who robbed the King of Mithilâ in the forest are called लुब्धक in that passage.

P. 7. L. 8. महानिरोधः hemmed in on all sides. मूलबलाभिरक्षितावरोधः. The members of the harem being saved by the feudal army or militia. मूलबल formed one of the six branches of a King's army. Vide Note, ante P. 4. L. 11. Also Kâmandaka. XIX. 3.

P. 7. L. 11. Our Southern Ms. reads उदश्रप्रावृणि and so also do Parab and Kale. We have adopted this reading in preference to the old उदश्रपाणिः, because °प्रावृणि gives better sense and accounts for her stumbling.

P. 7. L. 12. सदीयदुहितेत्यादि. For this part of the story compare below the Upahâravarmacharita, Page 66. L. 15-20. क्रोडमस्यलीयत is grammatically a doubtful construction. अस्यलीयत is according to Wilson '3rd Pers. Sing. 1st Pret. Atmanepada from ली verb of the 4th Conjugation,' but ली of that conjugation is intransitive and cannot take an object, and therefore the word क्रोड must be in the locative. Compare for the story P. 66. L. 15-20. where the same account is given in slightly different words. [Bühler].

P. 7. L. 24. देहशायित्वा see Kielhorn S. Gr. S 355 b. लनकचरणैः पलायमानम् 'while he flies on all fours' [Bühler]. Parab takes लनकचरणैः with कुक्कुरबालकैः and this is more plausible, since it is very doubtful. if a little child after such perilous adventures could have either the strength or presence of mind to run away "on all fours."

P. 8. L. 10. पक्कणः शबरालयः A. K. [Bühler].

P. 8. L. 15. नातिदूरपल्लीसमीपे=" पल्यते पल्लिः गृहादिः, कुटीग्रामकयोः पल्लिरिति तु नाम्नः " क्षीरस्वामी.

P. 8. L. 23. कालयवन By this term probably Zanzibar on the coast of Arabia is meant. (Bühler). This passage is specially referred to in Mookerji's "Indian Shipping" (P. 66), but there is no attempt made at identifying this island.

It is interesting to note that in the Pûrvapîṭhikâ by Bhatta Nârâyaṇa, (Vide Appendix) the expression is simply यवनद्वीपम्; so also instead of रत्नतीर्थे स्नात्वा सत्वरमागच्छता मया, we have कस्यांचिद्वेलायां वारिधिवेलायां भ्रमता मया. Whether the name of the island was given as कालयवन

and the name रामतीर्थ (P. 8. L. 20.) was introduced for poetic effect or to give the story a semblance of genuineness, it is hard to say. One thing is certain, namely, that रत्नोद्भव was ship-wrecked and that his infant son, hardly a few days old, was saved by Vâmadeva's disciple and brought with the mother all the way from the sea-shore to the fastnesses of the Vindhya Mountains.

To make the story credible, it is necessary to locate कालयवन as near the Vindhyas as possible, and it must also have adjacent to it some holy place called after Râma. Alexander is said by Ârian to have passed through a village called Râmbâkia which Cunningham has identified with "Râmbâgh in the Aghor valley, in which the principal sacred places are connected with the history of Râma, the great hero of the Râmâyaṇa." (Mc' Crindle's Invasion of India by Alexander P. 168). In the course of his voyage down the Western arm of the Indus from Pâtâla, Alexander reached an island where his fleet met with a mishap similar to that described in the text (Vide P. 258 Mc' Crindle). If the island कालयवन is 'Killouta of Ârrian' (Mc' Crindle P. 164), the story has a semblance of plausibility.

P. 9. L. 1. Note the alliteration in मनोहारी and व्यवहारी as well as °गुणालयो and °भुवलयो in the preceding line.

P. 9. L. 15. महाग्रहेण महतावेशेन Pad.

P. 9. L. 18. फलेतरतया 'because (he found that the child was) not a fruit.' (Bühler). See P. 20. lines 10 to 15 for the same story.

P. 10. L. 4. यक्षकान्ता "a Yaksha woman" (Bühler). For the same story, See P. 82. L. 15-20.

P. 10. L. 10. विधाय having named.

P. 10. L. 12. समाराधितदेवकीर्तिम् "who had obtained or possessed a splendour equal to that of the gods [Bühler].

The epithet might as well be taken with नरपति in which case कीर्ति should be taken in its ordinary sense of fame. Wilson, Godbole and Kale insert another epithet निर्भर्त्सितनारमूर्तिं between °देवकीर्ति and कुसुमसुकुमारम्. Our Southern Ms. does not give the epithet and we have preferred to follow Bühler.

अवगमय्य literally "having brought near."

P. 10. L. 20. अग्रहार "a village or land given to a Brahmin for his maintenance" [Bühler].

P. 10. L. 25. अदंशि. We have adopted this reading on the authority of our Southern Ms. Wilson, Parab and Kale also read अदंशि in place of the inaccurate form अदाङ्क्षि of the old edition.

P. 11. L. 2. विषमविषज्वालावलीढावयवा=her limbs being inflamed by the flame *i. e.* heat of the virulent poison.

P: 11. L. 12. Regarding Chaula and Upanayana, see *e. g.*, Âśvalâyana Gṛihya Sûtra I. 17, and 19 seqq [Bühler].

P. 11. L. 14. आख्यानक 'Episodes' and आख्यायिका 'stories' like the Kâdambari. See also 'Daṇḍin' Kâvyâdarśa I. 23. seqq on the difficulty of distinguishing between a कथा and आख्यायिका. As a matter of fact Daṇḍi con-

siders कथा and आख्यायिका as one with only two names (तत्कथाख्यायिकेत्येका जातिः संज्ञाद्वयाङ्किता) Kâvyâd I. 28. In the text the word is चित्रकथा which the Paḍ. explains as रम्यकथा.

P. 11. L. 15. कौटिल्यनीतिपटल is Châṇakya's Daṇḍanîti. Compare also note to Pañchatantra II. and III. P. 10. L. 7. [Bühler].

P. 11. L. 18. "The Institutes of thieving and gambling were very necessary for the heroes of the Daśakumâracharita, as their subsequent adventures show. The work on the art of house-breaking is ascribed to Karṇî-suta. See below note to P. 48. L. 4. and P. 65. L. 6. (Text)." [Bühler].

P. 11. L. 19. तत्तदाचार्येभ्यः सम्यग्लब्ध्वा 'Having acquired proficiency (in all these branches of learning) from teachers or professors of the same.' This clearly implies an army of teachers, but what is more noteworthy is that there were regular instructors in the black arts such as magic, and such nefarious professions as house-breaking, thieving and gambling!

The whole passage is noteworthy as the author's ideal of a prince's education. The vitiated taste, possibly the reflex of the degeneracy of the age in which the author lived, is forcibly and strikingly seen when this ideal of a prince's education is compared with that set forth in the Kâdambari. The latter has an addition of 25 more arts, some of which are remarkable and well worthy of being included in the range of studies befitting a prince. It may also be noted that the black arts of magic and the

sinister arts of thieving and gambling find no place in Bana's list of the accomplishments of a prince.

It will be an interesting question to fix, however approximately, the age in which this degeneracy set in. In a work called Prabandhakośa composed by Râja-śekhara, son of Abhaya, and pupil of Tilakasuri about the year, A. D. 1270 at Delhi, the following very interesting list of the subjects studied by Ama, son of Yaśodhara King of Kânyakubja, occurs at page 10 (*Vide* Ms. No. 363, 1871-72 Dek. Col. Col.)

१ लिखितम् गणितम् २ गीतम् ३ नृत्यम् ४ वाद्यं ५ पठितम् ६ व्याकरणम् ७ छंदः ८ ज्योतिषम् ९ शिक्षा १० निरुक्तम् ११ कात्यायनम् १२ निघंटुः १३ पत्रच्छेद्यम् १४ नखच्छेद्यम् १५ रत्नपरीक्षा १६ आयुधाभ्यासः १७ गजारोहणम् १८ तुरगारोहणम् १९ तयोःशिक्षा २० मन्त्रवादः २१ यन्त्रवादः २२ रसवादः २३ खन्यवादः २४ रसायनम् २५ विज्ञानम् २६ तर्कवादः २७ सिद्धान्तः २८ विषवादः २९ गारुडम् ३० शाकुनम् ३१ वैद्यकम् ३२ आचार्यविद्या ३३ आगमः ३४ प्रासादलक्षणम् ३५ सामुद्रकम् ३६ स्मृतिः ३७ पुराणम् ३८ इतिहासः ३९ वेदः ४० विधिः ४१ विद्यानुवादः ४२ दर्शनसंस्कारः ४३ खेचरीकला ४४ अमरीकला ४५ इन्द्रजालम् ४६ पातालसिद्धिः ४७ धूर्तवलम् ४८ गन्धवादः ४९ वृक्षचिकित्सा ५० कृत्रिममणिकर्म ५१ सर्वकरणी ५२ वश्यकर्म ५३ पणकर्म ५४ काष्टघटनम् ५५ पाषाणकर्म ५६ लेपकर्म ५७ चर्मकर्म ५८ यंत्रकरसवती ५९ काव्यम् ६० अलंकारः ६१ हसितम् ६२ संस्कृतम् ६३ प्राकृतम् ६४ पैशाचिकम् ६५ अपभ्रंशः ६६ कपटम् ६७ देशभाषा ६८ धातुकर्म ६९ प्रयोगोपायः ७० केवलीविधिः.

Some of these names are unintelligible, but खेचरीकला, अमरीकला, पातालसिद्धि, इन्द्रजालम् seem to mark the downward tendency of the age in which faith in occultism seems to have gained such a hold on the public mind as to have necessitated the inclusion of such arts in the scheme of a prince's education.

SECOND UCHCHHVÂSA.

P. 12. L. 2. कल्पितसोदर्येण lit. " formed as if he were a brother " of the god of love.

साहसापहसितकुमारेण 'who put to shame Kârtikeya by their valour.' [Bühler]. We would prefer to render साहस by 'daring.'

P. 12. L. 2. जयध्वजातपवारणकुलिशाङ्कितकरेण 'With the palm of the hand marked with lines representing a victorious banner, an umbrella and a thunderbolt.' अङ्कुशे कुलिशं छत्रं यस्य पाणितले भवेत्। तस्यैश्वर्यं विनिर्दिष्टं अशीत्यायुर्भवेद्ध्रुवम् ॥ धनुर्यस्य भवेत्पाणौ पङ्कजं वाथ तोरणम् । तस्यैश्वर्यंच राज्यंच अशीत्यायुर्भवेद्ध्रुवम् ॥ इति सामुद्रके पुरुषलक्षणम् ।

The sole of the foot is also described by poets as having these marks. Cf. तै रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिन्हं । सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् Raghu. IV. 88.

P. 12. L. 4. निज.........काश्पक्षम् 'whose locks became the bees that alighted on his two lotus feet.' The boys according to the rule of the Dharma Śâstras, came to embrace (upasamgṛih) the feet of the sage and their long black locks consequently covered the latter " [Bühler] निज must be taken with तेन in L. 4.

P. 12. L. 6. आलिङ्ग्य must be taken with वामदेव in L. 1.

P. 12. L. 10. कुमारा......कार्षु: The whole of this sentence is a notable example of alliteration of which the author was so fond. Note the recurrence of (1) मारा (2) राना (3) ण्या (4) ण्यो (5) रणा and (6) यानेन रामाद्यपौरुषा: " whose exploits equalled those of whom Râma was the foremost."

P. 12. L. 11. यानेन 'by marching has to be taken with अभ्युदयाशंसे 'Expectant of glory,' the meaning is that the King hoped to see his fortune restored by the expedition of the princes [Bühler].

P. 12. L. 11. तत्साचिव्यमितरेषां विधाय Having appointed others to be his ministers.

P. 12. L. 15. व्यक्तकिरातप्रभावम् "who manifested (in the marks on his body) the prowess of a Kirâta." Note the antithesis between this and the preceding epithet, Note also that the leaders of such fallen Brahmins are mentioned as Pulindas, while their appearance is described as resembling that of Kirâtas.

P. 12. L. 20. मानुषमात्रपौरुषो मानुषप्रमाणं पौरुषं यस्य। प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्‌ Paṇ. V. 2. 37.

P. 12. L. 23. see note L. 15 above. "Observe again the uncertainty of the author regarding the name of the tribe of aborigines with whom Mâtanga associated." They are called *Kirâtas* P. 12, 19, P. 12. 26 and P. 13, L. 21, while at P. 12, L. 23 they are named *Pulindas.* [Bühler].

P. 12. L. 24. ब्राह्मणब्रुवः a Brahmin only in name. "ब्रुवो हीनात्यदात्परे। जातिमात्रोपजीवे तु कथ्यते ब्राह्मणब्रुव" इति वैजयन्ती.

P. 13. L. 1. उद्धृत्य having set them, *i. e.*, those who were made captive free? Kale reads उद्धत्य for which there is no authority in any manuscript, nor does the emendation make better sense. Since we have वन्धने immediately before निधाय, we had better take उद्धृत्य in the sense of "release" after "dispossession of all their wealth."

P. 13. L. 12. संततिप्वावसस्तम्भेषु &c., for these punishments after death see पद्मपुराण, पातालखण्ड, अध्याय ४८ and also मार्कण्डेय-पुराण, अध्याय १२, also भागवत ५–२६.

P. 13. L. 13. निशितटङ्कैः. परितक्ष्यमाणान् " who were being chopped with sharp hatchets. [Bühler].

P. 13. L. 14. मामयुज्वत. Such release and return from the realms of Yama is a common incident in mythology and the later fables.

P. 13. L. 16. परीक्ष्यमाणः Being tended or watched Cf. परीक्षमाणोऽतिष्ठम् P. 9. L. 14.

P. 13. L. 18. द्विजन्मा Evidently the Brahmin who in L. 2. above is referred to as rescued from death at the hands of the Kirâtas.

आगमतन्त्र° "Vedas and Śâstras" [Bühler]. Evidently Bühler takes this as a Dvandva compound, but it might be taken as a Tatpurusha and तन्त्र understood in its ordinary sense of प्रधान (principal) or सिद्धान्त (conclusion). Vide Amarakośa. III. 3. 186. तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्त. Thus, the expression might mean "the conclusions arrived at in the different sciences or branches of learning."

P. 14. L. 2. सिद्धसाध्याराध्यमानस्य "which is being worshipped by Siddhas and Sâdhyas" [Bühler]. The Siddhas are a class of gods–पिशाचो गुह्यकः सिद्धः Amarakośa (I L. 11) साध्याः are demigods or attendants upon gods, महाराजिकसाध्याश्च Amarakośa, I. 1. 10.

P. 14. L. 3. विधेराननमिव as if it were an opening made by destiny or fate.

P. 14. L. 4. ताम्रशासनम् properly 'an edict or grant written on a copper-plate'. विधिमित्यादि 'perform the ceremonies (prescribed) on that, considering (that they will procure) victory over fate' [Bühler].

P. 14. L. 10. साकल्येन every one of them.

P. 14. L. 16. विततसारस्य is a better reading than the विगततसारस्य.

P. 14. L. 17. प्रत्यूहपरिहारिणि 'whilst Râjavâhana warded off all impediments or interruptions' (of the sacrifice by evil spirits etc.). [Bühler].

P. 14. L. 18. पुण्यगेहम् abode of merit.

P. 14. L. 24. असुरोत्तमनन्दिनी. Bhatta Nârâyaṇa takes this best of demons as Namuchi (Vide Appendix).

P. 14. L. 25. दूरीकृतामरे In which the gods were routed.

P. 15. L. 7. मां तत्सपत्नीं करोतु भवान् 'make me the rival of that (kingdom) *i. e.*, marry me' the kingdom being considered the first wife of the King [Bühler].

P. 15. L. 12. कंचनाध्वानम् (who accompanied him) for some distance. [Bühler].)

P. 15. L. 14. विशाला "Ujjain." उपशल्य "An open space near a village or town." [Bühler] Cf. प्राप्यावन्तीन्...नुसर पुरीं श्रीविशालां-विशालाम् Megh. I. 30.

P. 15. L. 16. पल्लवितचेताः It is impossible to render exactly the very common simile of the Sanskrit poets. by which the mind is compared to a tree and is said to throw out sprouts or shoots under the affection of joy. It may be translated by 'his mind being moved or affected by great joy' [Bühler].

P. 15. L. 19. सम्भ्रम &c., From सम्भ्रम to विलासि must be taken as a compound qualifying हर्ष and the whole word as a Bahuvrihi.

P. 15. L. 21. राजा refers to राजवाहन though he was properly युवराज, without a kingdom.

P. 16. L. 1. चिन्ताज्वरातिशयो. From the way in which सोमदत्त is introduced to the reader 'seated on a swing in the midst of damsels, there appears to be no visible sign of anxiety, unless it be on account of the disappearance of राजवाहन.

THIRD UCHCHHVÂSA.

P. 16. L. 10. महदाशेत्यादि. 'Whose mind was filled with hopes of (obtaining) liberation' [Bühler]. But it would be better to consider this a lapse on the part of the author. Vide note to P. 2. L. 22. where this expression is discussed at some length.

P. 16. L. 12. "Something seems to have been left out in our Mss., as nothing has been said before regarding a royal camp" [Bühler]. May not the pronoun एतत् be taken as pointing with a finger towards a camp in the distance, since the context seems to suggest that Somadatta's very words are quoted?

P. 16. L. 14. लाटेश्वरः 'the country of Lâta, the Larike of the ancients, corresponds nearly to Central Gujarat" (Bühler). According to Vincent A. Smith, it is Southern Gujarât (P 425, Early History of India Ed. 1914). It is mentioned as one of the 18 Maṇdalas or provinces in the Kumârapâla Prabandha Chintâmaṇi P. 243, Râjya-bhakta Printing Press, Bombay, A. D. 1888 अपरमालवपश्चिमेन लाटविषयः says Jayamaṅgala.

P. 16. L. 16. अवधूतदुहितृप्रार्थनस्य who scorned (Mattakâla's) suit for (the hand of) his (Vîraketu's) daughter. पाटली a town which seems to have been situated somewhere near विशाला.

P. 16. L. 19. कन्यासारणे 'to accompany or conduct the bride' [Bühler].

P. 16. L. 21. अन्तर्विभेद secretly plotted treason (against Mattakâla).

P. 16. L. 24. रत्नमदाम् the jewel referred to above in L. 6.

P. 17. L. 2. नैस्त्रिंशिकैः those who carried swords.

P. 17. L. 3. दस्युः a thief. Dasyu in the Vedas as well as Daqyu in ancient Persian, designates the aboriginal and Turanian tribes, conquered or combated by the Aryans. In later Sanskrit literature also, it remains a name of the wild hill tribes. It acquired the meaning, which it has here, no doubt from the lawless dispositions of the 'men of the forest.' [Bühler.]

P. 17. L. 6. निराशक्लेशानुभवेन lit. experience of affliction from which there was no hope of escape.

P. 17. L. 15. माणिक्यादानाय In order that the ruby may be restored ?

P. 17. L. 16. श्रुतरत्नेत्यादिं 'having heard where the most excellent jewel had been looked for' [Bühler]. May this not mean 'having heard (the story) of the jewel and the place where it had been seen (by Somadatta)'? The Padadîpikâ explains श्रुतं रत्नस्य रत्नावलोकनस्य च स्थानं येन सः।

P. 18. L. 9. तदङ्गे and L. 10. तन्निकटम् refer apparently to the hostile leader Mattakâla, though he has not been named [Bühler].

P. 18. L. 14. राजा—Evidently वीरकेतु.

P. 18. L. 21. तन्निरपराधेत्यादि 'blaming fate for the punishment or sufferings inflicted on his innocent (friend)' [Bühler].

FOURTH UCHCHHVÂSA.

P. 19. L. 17. भृगु. 'a precipice.' This word has no connection with the name of the Rishi and his descendants, who are so frequently named in the Rig-Veda. The name of the sage is derived, as Prof. Kuhn has shown, from the Âryan root *bhrag* or *bharg*, which is preserved in the Sanskrit *bharg-as* bhrâj, in the Greek *phlego*, in the Latin *fulgor* etc. Bhṛigu a precipice, on the other hand is apparently derived from the Âryan root *bhrag*, which in Latin appears as *Fra* (*n*) *g-o*, in Gothic as *brikan*, in English as *break* and which in Sanskrit appears in the mutilated form *bha*(*n*)*j*. Etymologically *bhrigu* means 'a broken place.' The Bhṛigupatana or Bhairavastava is a favourite mode of religious suicide. A few years ago the Nawab of Junâgadh used still to keep guards on Girnâr, who watched the place from which pilgrims frequently attempted to precipitate themselves into the valley." [Bühler].

P. 19. L. 19. कालयवनद्वीप See above note to P. 8. L. 23. [Bühler].

P. 20. L. 3. मनोविदितजनकभावम् knowing in my mind that he was (my) father.

P. 20. L. 14. वनमातङ्गेन &c., Vide note to P. 9. L. 18. for the same story.

P. 20. L. 26. भवदनुग्रहेत्यादि 'having collected a number of pupils who were clever in assisting me in my quality as a Magician, which I had obtained through your favour.' Pushpodbhava had been instructed in magic together with Râjavâhana. See above P. 11. L. 17. [Bühler].

P. 21. L. 6. अन्यद्रव्यमिषेण Pretending that it was other people's property.

P. 21. L. 7. तदधिकारिणा with their leader.

P. 21. L. 10. गूढवसति living *in cognito*.

P. 21. L. 17. लतान्तबाण=पुष्पधन्वा the flower god or the god of love. Cf. कुसुमसायक in the next line.

P. 21. L. 18. सायकायमान Nominal verb from सायक 'an arrow.'

P. 22. L. 3. रहस्य° on account of the confidence produced by privacy.

P. 22. L. 7. राजराजगिरि—' Himâlaya, the abode of Kubera.' (Bühler). राजराज is a name of Kubera and his residence is Kailâsa and not Himâlaya. Mark Collins refers to this mention as 'purely mythical' and one in which "the border line between real and mythical or fabulous geography is wholly disregarded" (P. 12. Geographical Data of the Daśak.).

P. 22. L. 10. भवतो लावण्यायतचित्ता Enamoured or charmed with your handsome appearance.

Note that भवत् should properly have formed part of the compound लावण्यायतचित्ताम्.

P. 22. L. 11. दूरीकृत्य 'not caring (if he commits) [Bühler].

P. 22. L. 15. अधिष्ठाय having possessed. तदाकारसंपदाशाशृङ्खलितहृदयो 'who chained or captivated by the hope of obtaining) that treasure of a form *i. e.*, that beautiful damsel.'

P. 22. L. 18. सिद्धेन by a sage or seer.

P. 23. L. 1. एकान्तनिकेतने In a secluded apartment.

P. 23. L. 4. वंशसंपल्लावण्याढ्याय "to me who am rich in personal charms and in nobility of birth or descent."

P. 21. L. 1. साधकत्व Quality as a Magician.

P. 21. L. 2. विविधनिधिसूचक Indicating various (buried) treasures.

P. 21. L. 3. वसुपूर्ण filled with treasure or coin.

सिद्धाञ्जनेन 'By Magic collyrium' enabling the eyes to see through opaque substances [Wilson].

P. 21. L. 4. दीनार is derived from the Latin *denarius* and denotes a gold coin. According to Kâtyâyana and Bṛihaspati, as quoted by Nandapaṇḍita on Vishṇu IV. 9, a Dinâra is equal in value to 42 Kârshika Paṇas. Dinâras were first coined in India by the Indo-Scythian Kings, Kanishka and his successors [Bühler]. It may, however, be noted that the word दीनार is given by Amarasiṃha III. 3. 14. and is derived by Kshîrasvamin as दीनैरर्यते दीनारम्. It is formed according to Bhattoji Dîkshit under the Unâdi Sûtra दीङो नुट् च (427 U. S.). Târânâtha in his Vâchaspatyam explains दीनार as विष्णुगुप्तोक्ते सुवर्णमाषिके हेमरत्तिकारूपरोपकैरष्टाविंशत्यापरिमिते though he does not give a more definite reference to this Vishṇugupta. It is clear, therefore, that the word was known to the author of the Unâdi Sûtrâs, Amarasiṃha and also to Vishṇugupta.

It is also worthy of note that the author refers to the find of hidden treasure in the vicinity of the "sites of old towns," implying thereby that there were even in his times relics of an earlier age.

P. 21. L. 5. गोणी 'a bag.' Here the double bags are meant which the Vanjâras and other traders use for conveying grain on their bullocks. [Bühler].

P. 23. L. 8. [illegible]: note the use of [illegible] when in the sentence immediately preceding [illegible] is addressed as [illegible]. In the succeeding sentence he is again addressed as [illegible].

P. 23. L. 20. [illegible] spread or known all over the town.

[illegible] can be defended by the Paribhashâ अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् which though rejected by Nâgoji is admitted by Bhattoji. Siddh. II P. 112. Compare also the Pet. Dict. under ईक्षते where examples of the Parasmaipada from the Mahâbhârata and the Purâṇas are given [Bühler].

P. 24. L. 1. [illegible] Parab also reads [illegible] which though suggestive of impropriety gives a more intelligible meaning. Wilson seems to have toned down the expression to [illegible], as he has done wherever he found a trace of indecency.

P. 24. L. 2. [illegible] must be taken here in the sense of "Killed." नियुद्धम् 'pugilistic encounter, personal encounter' [Bühler]. नियुद्धरसविकलम् thrown into disorder in the heat of the wrestling or single combat.

P. 24. L. 15. तस्मै i. e., to Pushpodbhava.

P. 24. L. 19. महीसुरवर 'best of Brahmins' प्रकटयन् 'proclaiming' (that Râjavâhana the best of Brahmins was skilled in all arts). For a reason for such a feint See P. 27. L. 4-7.

P. 24. L. 20. [illegible]. Parab and Kale read [illegible] which is better, since [illegible] would mean '[illegible]' and not 'bathing.'

n.

FIFTH UCHCHHVÂSA.

P. 25. L. 1. मीनकेतन° "who was the leader of the army of the god having the fish on his banner *i. e.*, the god of love."

मलयगिरीत्यादि. "The snakes are said to feed on air and are called पवनाशन or पवनाशिन् (compare the Pet. Dict. Sub v. v.) Hence the South wind may be called the leavings of the snakes of the Malaya hills." [Bühler].

P. 25. L. 2. सूक्ष्मतरेण 'Thinner,' because the serpents had had their feed before it blew away from the Malaya hills.

चूतहरि° Parab and Kale read घृत for चूत, which is a better reading, since it assigns a reason for the following epithet मन्दगतिना.

P. 25. L. 3. सहकारेत्यादि "Making the air noisy with the sweet sounds of the bees and of the koils whose throats were made tuneful by tasting the sap of the young sprouts of the Mango trees." [Bühler].

P. 25. L. 10. चूतपोतक a small or young Mango tree.

P. 25. L. 11. गन्धेत्यादि "consisting of various kinds such as sandal, flowers, rice mixed with saffron, minium and ambra" [Bühler].

P. 25. L. 15. रसालतरुषु Rasâla is a name of various trees, but may be understood here of the Mango which blossoms in spring [Wilson.]

P. 25. L. 16. विकसदिन्दीवर°–इन्दीवर is blue lotus, कह्लार is white lotus, कैरव also a species of white lotus, राजीव is also a blue lotus.

FIFTH UCHCHHVÂSA.

P. 25. L. 1. मीनकेतन° "who was the leader of the army of the god having the fish on his banner *i. e.*, the god of love."

मलयगिरीत्यादि. "The snakes are said to feed on air and are called पवनाशन or पवनाशिन् (compare the Pet. Dict. Sub v. v.) Hence the South wind may be called the leavings of the snakes of the Malaya hills." [Bühler].

P. 25. L. 2. सूक्ष्मतरेण 'Thinner,' because the serpents had had their feed before it blew away from the Malaya hills.

धूतहरि° Parab and Kale read धूत for धूत, which is a better reading, since it assigns a reason for the following epithet मन्दगतिना.

P. 25. L. 3. सहकारेत्यादि "Making the air noisy with the sweet sounds of the bees and of the koils whose throats were made tuneful by tasting the sap of the ung sprouts of the Mango trees." [Bühler].

25. L. 10. चूतपोतक a small or young Mango tree.

?5. L. 11. गन्धेत्यादि "consisting of various kinds sandal, flowers, rice mixed with saffron, d ambra" [Bühler].

15. रसालतरुषु Rasâla is a name of various ·y be understood here of the Mango oms in spring [Wilson.]

16. विकसदिन्दीवर°–इन्दीवर is blue lotus, कल्हार is कैरव also a species of white lotus, राजीव lotus.

P. 23. L. 8. युष्मत्तोऽस्य: note the use of युष्मद् when in the sentence immediately preceding पुष्पोद्भव is addressed as सखे. In the succeeding sentence he is again addressed as सखे.

P. 23. L. 20. नगरव्याकुलं spread or known all over the town.

परीक्षन् can be defended by the Paribhashâ अनुदात्ते-त्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् which though rejected by Nâgoji. is admitted by Bhattoji. Siddh. II P. 112. Compare also the Pet. Dict. under ईक्षन्ति where examples of the Parasmaipada from the Mahâbhârata and the Purâṇas are given [Bühler].

P. 24. L. 1. कुचमहने Parab also reads कुचमर्दने which though suggestive of impropriety gives a more intelligible meaning. Wilson seems to have toned down the expression to कुचव्यालिङ्गने, as he has done wherever he found a trace of indecency.

P. 24. L. 2. आहतम् must be taken here in the sense of "Killed." नियुद्धम् 'pugilistic encounter, personal encounter' [Bühler]. नियुद्धरभसविक्लवम् thrown into disorder in the heat of the wrestling or single combat.

P. 24. L. 15. तस्मै i. e., to Pushpodbhava.

P. 24. L. 19. महीसुरवर 'best of Brahmins' प्रख्यापयन् 'proclaiming' (that Râjavâhana the best of Brahmins was skilled in all arts). For a reason for such a feint, See P. 27. L. 4-7.

P. 24. L. 20. अञ्जनभोजनादिकम्. Parab and Kale read मज्जनभोजनादिकम् which is better. since अञ्जन would mean 'anointing' and not 'bathing.'

m-

FIFTH UCHCHHVÂSA.

P. 25. L. 1. मीनकेतन° "who was the leader of the army of the god having the fish on his banner *i. e.*, the god of love."

मलयगिरीत्यादि. "The snakes are said to feed on air and are called पवनाशन or पवनाशिन् (compare the Pet. Dict. Sub v. v.) Hence the South wind may be called the leavings of the snakes of the Malaya hills." [Bühler].

P. 25. L. 2. सूक्ष्मतरेण 'Thinner,' because the serpents had had their feed before it blew away from the Malaya hills.

चूतहरि° Parab and Kale read धूत for चूत, which is a better reading, since it assigns a reason for the following epithet मन्दगतिना.

P. 25. L. 3. सहकारेत्यादि "Making the air noisy with the sweet sounds of the bees and of the koils whose throats were made tuneful by tasting the sap of the young sprouts of the Mango trees." [Bühler].

P. 25. L. 10. चूतपोतक a small or young Mango tree.

P. 25. L. 11. गन्धेत्यादि "consisting of various kinds such as sandal, flowers, rice mixed with saffron, minium and ambra" [Bühler].

P. 25. L. 15. रसालतरु Rasâla is a name of various trees, but may be understood here of the Mango which blossoms in spring [Wilson.]

P. 25. L. 16. विकसदिन्दीवर°–इन्दीवर is blue lotus, कह्लार is white lotus, कैरव also a species of white lotus, राजीव is also a blue lotus.

P. 23. L. 8. युष्मन्मनोरथः note the use of युष्मत् when in the sentence immediately preceding पुष्पोद्भव is addressed as भवत्. In the succeeding sentence he is again addressed as भवत्.

P. 23. L. 20. नगरव्याकुलं spread or known all over the town.

परीप्सन् can be defended by the Paribhashâ अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् which though rejected by Nâgoji. is admitted by Bhattoji. Siddh. II P. 112. Compare also the Pet. Dict. under ईप्स्+परि where examples of the Parasmaipada from the Mahâbhârata and the Purâṇas are given [Bühler].

P. 24. L. 1. कुचग्रहणे Parab also reads कुचग्रहणे which though suggestive of impropriety gives a more intelligible meaning. Wilson seems to have toned down the expression to सुहृत्यालिङ्गने, as he has done wherever he found a trace of indecency.

P. 24. L. 2. ग्राहम् must be taken here in the sense of "Killed." नियुद्धम् 'pugilistic encounter, personal encounter' [Bühler]. नियुद्धरभसविकलम् thrown into disorder in the heat of the wrestling or single combat.

P. 24. L. 15. अस्मै *i. e.*, to Pushpodbhava.

P. 24. L. 19. महीसुरवर 'best of Brahmins' प्रकटयन् 'proclaiming' (that Râjavâhana the best of Brahmins was skilled in all arts). For a reason for such a feint, See P. 27. L. 4-7.

P. 24. L. 20. अञ्जनभोजनादिकम्. Parab and Kale read मज्जनभोजनादिकम् which is better, since अञ्जन would mean 'anointing' and not 'bathing.'

FIFTH UCHCHHVÂSA.

P. 25. L. 1. मीनकेतन° "who was the leader of the army of the god having the fish on his banner *i. e.*, the god of love."

मलयगिरीत्यादि. "The snakes are said to feed on air and are called पवनाशन or पवनाशिन् (compare the Pet. Dict. Sub v. v.) Hence the South wind may be called the leavings of the snakes of the Malaya hills." [Bühler].

P. 25. L. 2. सूक्ष्मतरेण 'Thinner,' because the serpents had had their feed before it blew away from the Malaya hills.

चूतहरि° Parab and Kale read घृत for घूत, which is a better reading, since it assigns a reason for the following epithet मन्दगतिना.

P. 25. L. 3. सहकारेत्यादि "Making the air noisy with the sweet sounds of the bees and of the koils whose throats were made tuneful by tasting the sap of the young sprouts of the Mango trees." [Bühler].

P. 25. L. 10. चूतपोतक a small or young Mango tree.

P. 25. L. 11. गन्धेत्यादि "consisting of various kinds such as sandal, flowers, rice mixed with saffron, minium and ambra" [Bühler].

P. 25. L. 15. रसालतरु Rasâla is a name of various trees, but may be understood here of the Mango which blossoms in spring [Wilson.]

P. 25. L. 16. विकसदिन्दीवर°–इन्दीवर is blue lotus, कह्लार is white lotus, कैरव also a species of white lotus, राजीव is also a blue lotus.

P. 23. L. 8. युष्मन्मनोरथः note the use of युष्मत् when in the sentence immediately preceding पुष्पोद्भव is addressed as भवत्. In the succeeding sentence he is again addressed as भवत्.

P. 23. L. 20. नगरव्याकुलं spread or known all over the town.

परीक्षन् can be defended by the Paribhashâ अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् which though rejected by Nâgoji, is admitted by Bhattoji, Siddh. II P. 112. Compare also the Pet. Dict. under ईक्ष्+परि where examples of the Parasmaipada from the Mahâbhârata and the Purâṇas are given [Bühler].

P. 24. L. 1. कुचग्रहणे Parab also reads कुचग्रहणे which though suggestive of impropriety gives a more intelligible meaning. Wilson seems to have toned down the expression to सुमुख्यालिङ्गने, as he has done wherever he found a trace of indecency.

P. 24. L. 2. प्राहरम् must be taken here in the sense of "Killed." नियुद्धम् 'pugilistic encounter, personal encounter' [Bühler]. नियुद्धरभसविकलम् thrown into disorder in the heat of the wrestling or single combat.

P. 24. L. 15. अस्मै *i. e.*, to Pushpodbhava.

P. 24. L. 19. महीसुरवर 'best of Brahmins' प्रकटयन् 'proclaiming' (that Râjavâhana the best of Brahmins was skilled in all arts). For a reason for such a feint, See P. 27. L. 4-7.

P. 24. L. 20. अञ्जनभोजनादिकम्. Parab and Kale read मज्जनभोजनादिकम् which is better, since अञ्जन would mean 'anointing' and not 'bathing.'

m

FIFTH UCHCHHVÂSA.

P. 25. L. 1. मीनकेतन° " who was the leader of the army of the god having the fish on his banner *i. e.*, the god of love."

मलयगिरीत्यादि. "The snakes are said to feed on air and are called पवनाशन or पवनाशिन् (compare the Pet. Dict. Sub v. v.) Hence the South wind may be called the leavings of the snakes of the Malaya hills." [Bühler].

P. 25. L. 2. सूक्ष्मतरेण 'Thinner,' because the serpents had had their feed before it blew away from the Malaya hills.

घूतहरि° Parab and Kale read घृत for घूत, which is a better reading, since it assigns a reason for the following epithet मन्दगतिना.

P. 25. L. 3. सहकारेत्यादि "Making the air noisy with the sweet sounds of the bees and of the koils whose throats were made tuneful by tasting the sap of the young sprouts of the Mango trees." [Bühler].

P. 25. L. 10. चूतपोतक a small or young Mango tree.

P. 25. L. 11. गन्धेत्यादि "consisting of various kinds such as sandal, flowers, rice mixed with saffron, minium and ambra " [Bühler].

P. 25. L. 15. रसालतरुषु Rasâla is a name of various trees, but may be understood here of the Mango which blossoms in spring [Wilson.]

P. 25. L. 16. विकसदिन्दीवर°–इन्दीवर is blue lotus, कल्हार is white lotus, कैरव also a species of white lotus, राजीव is also a blue lotus.

P. 23. L. 8. युष्मन्मनोरथः note the use of युष्मत् when in the sentence immediately preceding पुष्पोद्भव is addressed as भवत्. In the succeeding sentence he is again addressed as भवत्.

P. 23. L. 20. नगरव्याकुलं spread or known all over the town.

परीप्सन् can be defended by the Paribhashâ अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् which though rejected by Nâgoji, is admitted by Bhattoji, Siddh. II P. 112. Compare also the Pet. Dict. under ईप्सति where examples of the Parasmaipada from the Mahâbhârata and the Purâṇas are given [Bühler].

P. 24. L. 1. कुचग्रहणे Parab also reads कुचग्रहणे which though suggestive of impropriety gives a more intelligible meaning. Wilson seems to have toned down the expression to सुहृल्यालिङ्गने, as he has done wherever he found a trace of indecency.

P. 24. L. 2. ग्राहम् must be taken here in the sense of "Killed." नियुद्धम् 'pugilistic encounter, personal encounter' [Bühler]. नियुद्धरसवविक्लम् thrown into disorder in the heat of the wrestling or single combat.

P. 24. L. 15. अस्मै *i. e.*, to Pushpodbhava.

P. 24. L. 19. महीसुरवर 'best of Brahmins' प्रकटयन् 'proclaiming' (that Râjavâhana the best of Brahmins was skilled in all arts). For a reason for such a feint, See P. 27. L. 4-7.

P. 24. L. 20. अञ्जनभोजनादिकम्. Parab and Kale read मज्जनभोजनादिकम् which is better, since अञ्जन would mean 'anointing' and not 'bathing.'

m

FIFTH UCHCHHVÀSA.

P. 25. L. 1. मीनकेतन° "who was the leader of the army of the god having the fish on his banner *i. e.*, the god of love."

मलयगिरीत्यादि. "The snakes are said to feed on air and are called पवनाशन or पवनाशिन् (compare the Pet. Dict. Sub v. v.) Hence the South wind may be called the leavings of the snakes of the Malaya hills." [Bühler].

P. 25. L. 2. सूक्ष्मतरेण 'Thinner,' because the serpents had had their feed before it blew away from the Malaya hills.

धूतहरि° Parab and Kale read धूत for धूत, which is a better reading, since it assigns a reason for the following epithet मन्दगतिना.

P. 25. L. 3. सहकारेत्यादि "Making the air noisy with the sweet sounds of the bees and of the koils whose throats were made tuneful by tasting the sap of the young sprouts of the Mango trees." [Bühler].

P. 25. L. 10. चूतपोतक a small or young Mango tree.

P. 25. L. 11. गन्धेत्यादि "consisting of various kinds such as sandal, flowers, rice mixed with saffron, minium and ambra" [Bühler].

P. 25. L. 15. रसालतरुषु Rasâla is a name of various trees, but may be understood here of the Mango which blossoms in spring [Wilson.]

P. 25. L. 16. विकसदिन्दीवर°–इन्दीवर is blue lotus, कह्लार is white lotus, कैरव also a species of white lotus, राजीव is also a blue lotus.

P. 23. L. 8. युष्मन्मनोरथः note the use of युष्मत् when in the sentence immediately preceding पुष्पोद्भव is addressed as भवत्. In the succeeding sentence he is again addressed as भवत्.

P. 23. L. 20. नगरव्याकुलं spread or known all over the town.

परीक्षन् can be defended by the Paribbashâ अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् which though rejected by Nâgoji, is admitted by Bhattoji, Siddh. II P. 112. Compare also the Pet. Dict. under ईक्ष्+परि where examples of the Parasmaipada from the Mahâbhârata and the Purâṇas are given [Bühler].

P. 24. L. 1. कुचग्रहणे Parab also reads कुचग्रहणे which though suggestive of impropriety gives a more intelligible meaning. Wilson seems to have toned down the expression to सुमुख्यालिङ्गने, as he has done wherever he found a trace of indecency.

P. 24. L. 2. प्राहरम् must be taken here in the sense of "Killed." नियुद्धम् 'pugilistic encounter, personal encounter' [Bühler]. नियुद्धरभसविकलम् thrown into disorder in the heat of the wrestling or single combat.

P. 24. L. 15. अस्मै *i. e.*, to Pushpodbhava.

P. 24. L. 19. महीसुरवर 'best of Brahmins' प्रकटयन् 'proclaiming' (that Râjavâhana the best of Brahmins was skilled in all arts). For a reason for such a feint, See P. 27. L. 4-7.

P. 24. L. 20. अञ्जनभोजनादिकम्. Parab and Kale read स्नानभोजनादिकम् which is better, since अञ्जन would mean '[an]ointing' and not 'bathing.'

FIFTH UCHCHHVÀSA.

P. 25. L. 1. मीनकेतन° "who was the leader of the army of the god having the fish on his banner *i. e.*, the god of love."

मलयगिरीत्यादि. "The snakes are said to feed on air and are called पवनाशन or पवनाशिन् (compare the Pet. Dict. Sub v. v.) Hence the South wind may be called the leavings of the snakes of the Malaya hills." [Bühler].

P. 25. L. 2. सूक्ष्मतरेण 'Thinner,' because the serpents had had their feed before it blew away from the Malaya hills.

धूतहरि° Parab and Kale read धूत for धूत, which is a better reading, since it assigns a reason for the following epithet मन्दगतिना.

P. 25. L. 3. सहकारेत्यादि "Making the air noisy with the sweet sounds of the bees and of the koils whose throats were made tuneful by tasting the sap of the young sprouts of the Mango trees." [Bühler].

P. 25. L. 10. चूतपोतक a small or young Mango tree.

P. 25. L. 11. गन्धेत्यादि "consisting of various kinds such as sandal, flowers, rice mixed with saffron, minium and ambra" [Bühler].

P. 25. L. 15. रसालतरुषु Rasâla is a name of various trees, but may be understood here of the Mango which blossoms in spring [Wilson.]

P. 25. L. 16. विकसदिन्दीवर°–इन्दीवर is blue lotus, कह्लार is white lotus, कैरव also a species of white lotus, राजीव is also a blue lotus.

P. 25. L. 20. पुरुहूत literally "invoked by many," a name of Indra. [Bühler].

P. 25. L. 21. Construe या with निर्मितेव रराज.

P. 25. L. 25. चैत्ररथ see above, note on P. 2. L. 19. [Bühler].

Translate "and she shone as if created by Cupid who, fondly longing after Rati, and desiring to make a statue of her, framed some female figure, produced its feet from the beauty of the autumnal lotus growing in his pleasure garden" &c. [Bühler]. Cf. L. 2-10 P. 2 for a similar description.

P. 26. L. 4. प्रतिबिम्बीकृतबिम्बम् literally 'which made the Bimba fruit an imitation' or more freely, which surpassed the Bimba-fruit. [Bühler].

P. 26. L. 14. घुणाक्षरन्यायेन literally "according to the analogy of the wood-borer's writing, *i. e.*, accidentally." When the insect called *Ghuṇa*, makes, holes in the wood, they occasionally resemble letters. But, of course, that happens accidentally. Compare Śiśupâlavadha III. 58. [Bühler].

P. 26. L. 18. रेचितभ्रू° Wilson reads अंचित which is better. Does रेचित here mean curved as explained by Paḍ. at P. 53. L 7 ?. कुरङ्गेत्यादि° 'Whose beauty captivated her just as the snare captures the deer [Bühler]. She was herself the deer and the beauty of Râjavâhana was the snare (आनाय) to her.

P. 26. L. 19. भावरसानां° भाव state of mind and रस sentiment or emotion. See below P. 53. L. 2.

P. 26. L. 21. Wilson and Parab read कल्यां पुरि which is decidedly a better reading than the old one कल्यपुरि.

P. 27. L. 12. शापावसानेत्यादि 'at the time when (the effects of) the ascetic's curse ceases. See P. 37 LL. 11-14. [Bühler].

P. 27. L. 25. नैष्ठिकम् "a professed student" *i. e.*, such a one who after completing the study of the Veda stays with his teacher and becomes an ascetic, without having passed through the "Gṛihasthâśrama" [Bühler].

P. 28. L. 7. जातिस्मरत्वम्—Power to remember the incidents of a previous birth. This sort of जातिस्मरत्व is a favourite device of this author and is taken advantage of in bringing about love marriages. For similar instances, see Ratnaprabhâ Lambaka, Taraṅga IX, verses 154-156 and also Śaktiyaśo Lambaka, Taraṅga IX v. 56, Kathâsaritsâgara.

For a wife in a previous birth, see the same Lambaka and Taraṅga, verse 233.

P. 28. L. 20. Note the double meaning of राजहंसकुलतिलक as 1st "the best of swans" and 2ndly "an ornament to the family of राजहंस" the father of the hero राजवाहन.

P. 28. L. 22. मरालमिव कुमारमुद्दिश्य So also in the Śâkuntala, the heroine when called away by Gautamî in the 3rd Act addresses the bower of creepers in which she was resting.

परिवृत्तदीनवदना Cf. आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती &c., Śâkuntala Act II. v. 13.

P. 29. L. 1. बहुलपक्ष the dark half of the month. [Bühler]

P. 29. L. 2. रहस्यमन्दिरे In her private apartment.

P. 29. LL. 1-5. For these remedies against the 'fire of love' मन्मथानल Compare Śâkuntala Act III.

P. 29. L. 13. चन्द्रमसं वाडवानलादतितापकरं मन्ये. For a similar sentiment, compare तथापि नूनं हरकोपवह्निस्त्वयि ज्वलत्यौर्व इवाम्बुराशौ & तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दोः &c., Śâkuntala Act III.

P. 29. L. 13. यदास्मिन्नन्तःप्रविशति शुष्यति पारावारः &c. The origin and the attributes of this submarine fire are thus given in the Mahâbhârata:—तदस्तं क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये। उत्ससर्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ ॥ २१ ॥ महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः। तमग्निमुद्गिरद्वक्त्रात्पिबत्यापो महोदधेः ॥ २२ ॥ Âdiparva, Chap. 196. v. 18 जितवद्दीत्यादि Compare Śâkuntala, Śloka 117. Note the paronomasia involved in the word दोषाकर which means the moon and is in that sense brother to Lakshmî (पद्मालया).

P. 29. L. 24. स्मरणीयां गतिम् ।to a state of being remembered *i. e.*, dead.

P. 30. L. 4. पादपमूलम् &c. Like a creeper to be sought after, coming to the root of the tree.

P. 30. L. 5. निटिलतट° &c., whose clasped palms shining like the bud of a lotus formed an ornament to the edge of her forehead.

P. 30. L. 10. उन्नततरुफलम् &c., Compare प्रांशुलभ्ये फले मोहादुद्बाहुरिव वामनः Raghu. I. 3.

P. 30. L. 14. metre Âryâ—यथा मृदुलम् as tender (as thy body is soft) [Bühler].

P. 30. L. 18. यदा क्लीविन इत्यादि. Bühler had the following note on this :—"My conjecture स्तुमनाः instead of the senseless गतमना or मनाः of the Mss. is suggested by the expression मनोभवमर्दयन्ती देवे P. 25 L. 12." We should

prefer to read गन्तुमना:, 1st, because we have in line 20. P. 28. above, केलीवने मदन्तिकमागतं भवन्तमकाण्ड एव विसृज्य मया समुचितमिति ननन्यनुगमनं क्रियते and 2ndly, we have immediately in the following sentence अपहृतमदीयमानसा सा स्वमन्दिरमगात्. It is clear, therefore, that she stole his heart when she departed. Moreover, we have grave doubts as to the propriety of केलीवने रति: as Bühler's reading would seem to suggest.

P. 31. L. 5. ललनातिलकेत्यादि. If this reading is correct, the meaning must be that Râjavâhana, on seeing the trees from which Avantisundari had plucked flowers, the place where she had worshipped, the gravel bearing the imprint of her feet and her flower—couch, constantly called to mind that these things were 'residues' produced by her, or "mementoes of her" and thereby increased his passion, शेषम् is "any. thing which has been used by another person and then abandoned, marked with the signs of having been used." [Bühler].

P. 31. L. 17. सतां सख्यस्येत्यादि Compare Pañchatantra II Śloka 42 ; IV Śloka 107. [Bühler]. also संबन्धमाभाषण-पूर्वमाहु: Raghu. II. 58.

P. 32. L. 2. महीश्वर evidently refers to राजवाहन.

कृत्रिमक्रिया° is very plausibly understood by Kale in the sense of magic.

विप्रलम्भ–कृत्रिमप्रेम–सहजसौहार्द-वेदिनं "Who knew deception, studied or pretended love and natural or spontaneous tenderness." Or the expression might mean "who knew the tenderness born of love, caused by separation." The latter seems to suit better, since that would show that विद्येश्वर *could* realise the feelings of राजवाहन

P. 32. L. 7. रसभावरीतिगतिचतुरः. At page 27. L. 8. we have भावरस and here the same pair in a reverse order. रीतिगति may mean the usual mode or direction (रीति) गति progress or movement of the sentiment and (रस) state of mind (भाव). Godbole explains रीतिगतयः as इन्द्रजालविधान्तर्गताः.

P. 32. L. 11. कक्षान्तरम् 'the interior apartments' [Bühler]. The expression properly means another apartment (अन्या कक्षा कक्षान्तरम्).

P. 32. L. 14. पिच्छिकेत्यादि. "The reading adopted is that of Professor Târânâth Tarkavâchaspati's edition which gives a better sense than that of the Mss. It may be translated " and while he together with his attendants was violently whirling brushes of peacock's feathers in circles' [Bühler]. The following gloss on the word पिच्छिका occurring in verse 48 of the Mallikâ Mâruta will be found interesting:— अस्याश्चैन्द्रजालिककरे क्षिप्यमाणायाः प्रेक्षकमनःप्रलोभकत्वं मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धम् । यथोक्तं मन्त्रखण्डे इन्द्रजालेषु श्रीनित्यनाथपादैः । सामुद्रतोयमादाय महाभाण्डे विनिक्षिपेत् । खनेत्तद्भूमिमध्ये तु मासमेकं सुरक्षितम् । तदुद्धृत्य विधानेन कज्जलेन तु पेषयेत् । अङ्कोल्लस्नेहमिश्रं तु उलूकिकरजोयुतम् । कृत्वा तु गुलिकां दिव्यां निक्षिपेत्तां नवे जले । बर्हिपिच्छेन संस्पृश्योल्लोलयेत्तु महाऽनिले । महाध्वनि समायुक्तो वडवानल-संयुतः । दृश्यते भुवनं व्याप्य महावारिनिधिः क्षणात् ।.

P. 32. L. 16. रत्नराजिनीराजितराजमन्दिराभोगाः which waved before the spacious royal palace the light (issuing from) rows of gems (in their hoods). The supposition is that cobras have a hidden gem in their hoods, which is visible only when they spread out their hoods.

P. 32. L. 18. महदाश्चर्यान्वितम् " who was astonished at this great (event). [Bühler]. We doubt the accuracy of this explanation, since महत् which is an adjective cannot be used as a substantive. Instead of leaning

upon a broken reed, it would be much better to concede at once that the author of the Pûrvapîthikâ did not understand the correct use of महत्. What the author evidently meant to convey was the intense astonishment of the King and महत् is meant to qualify आश्चर्य.

P. 32. L. 23. सकलमोहजननमञ्जनम् a collyrium which is supposed to have the power of stupefying the spectators or onlookers. See the quotation under पिच्छिका above P. 32. L. 14. ante.

P. 33. L. 3. मायामानवाः men conjured up by magic.

P. 33. L. 4. गूढोपायचातुर्येण By skill in devising secret means.

P. 33. L. 6. साधय Compare आपस्तम्बधर्मसूत्र II, 3, 7, 9 and II 4, 9, 1 and the dramas. [Bühler].

P. 33. L. 7. सुन्दरीमन्दिरम् the apartment of the Princess. Râjavâhana had already got access to the same, *vide* L. 4. above.

P. 33. L. 10. चतुर्दशभुवनवृत्तान्तम् Compare Vedanta Sâra P. 15 (Calc. Ed). But see also below notes on P. 34. L. 1. and P. 38. L. 1. [Bühler].

It is interesting to compare Vâtsyâyana's Kâmasûtra in this connection. Says Vâtsyâyana. "वर्द्धमानानुरागां चाख्यानके मनःकुर्वतीमन्वर्थाभिः कथाभिश्चित्तहारिणीभिश्च रञ्जयेत्".

The following extract from Bhatta Nârâyaṇa's Pûrvapîthikâ gives a better explanation of the narration referred to. एवं च कदाचिद् गते काले भुवनवृत्तान्तं जिज्ञासुर्भगवतो नारायणस्य सृष्ट्यादिलीलाः शुश्रूषमाणा प्रश्नं कृतवती । तया प्रेरितो राजवाहनः शास्त्रप्रक्रियां पुरस्कृत्य सर्वमवर्णयत् ।

End of the Pûrvapîthikâ.

UCHCHHVÂSA 1.

P. 34. L. 1. श्रुत्वेति। भुवनस्य जगतो वृत्तान्तं रुक्मिण्यादिभिः कृष्णस्येन्द्रस्य गुरोः पितामहस्य शकुन्तलादुष्यन्तादीनां च गान्धर्वविवाहकरणविषयां प्रवृत्तिम्। वार्ताप्रवृत्तिर्वृत्तान्त इत्यमरः । अनेन गान्धर्वविवाहेन परिणीता[नां] पुण्यवत्त्वज्ञानाद्राजवाहनेन सह गान्धर्वविवाहो मम पुण्यवत्त्वं सम्पादयेदिति मतिरुत्पन्ना। तेन च तस्मिन्राजवाहनेतिरागः। अतएव त्रिभुवनसर्गयात्रासंहारास्थिताभिः प्रत्यानीयमानरागपूरामिति [P. 38 L. 1] वक्ष्यति Bhû. Paḍ. explains भुवनवृत्तान्तम् by चतुर्दशभुवनवृत्तान्तं पातालवृत्तान्तमित्यर्थः। but wrongly. The use of Purânic tales for purposes similar to those of Râjavâhana, seems to have been very frequent. Compare, *e. g.*, below, P. 44. L. 3. [Bühler].

P. 34. L. 6. सरस्वतीत्यादि । सरस्वत्यामुखग्रहणेनोच्छेषणीकृतउच्छिष्टीकृतो य एष भवदीय इत्यर्थः। दशनच्छदओष्ठः। ....अम्बुजासना लक्ष्मीस्तस्याः स्तनतटोपभुक्तमिदमुरःस्थलं त्वदीयमित्यर्थः॥ Paḍ. Regarding the use of उच्छेषण See above, note to P. 31. L. 5. and translate 'which has been kissed or touched,' Râjavâhana is here compared to Vishṇu, as stated in the Bhûshaṇâ. एतेन विशेषणद्वयेन विष्णुरूपवर्णनाद् भावि सार्वभौमत्वं सूचितम्। वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि। यस्यास्ते हृदये संवित्तं नृसिंहमहं भज इत्यर्थकेन तादृशविशेषणाक्रान्तस्य नृसिंहसूचनादन्यस्त्रीभोगराहित्यं सूचितम्।

P. 34. L. 7. चुम्बयितुम् can only be explained as the infinitive of the causal, but there is obviously no need of using the causal at all.

P. 34. L. 8. आलिङ्गयितुम्। The same as above.

P. 34. L. 9. रूषितं युक्तमित्यर्थः । लूषरूष भूषायां कर्मणिक्तः । Paḍ. कुसुमान्येव चन्द्रकास्तैः शारेण विचित्रेण । Paḍ. According to this explanation चन्द्रकः means 'an eye of a peacock's tail.' But Bhû. says कुसुमचन्द्रकः कुसुमगुच्छम् ॥ As the hair is compared to a peacock's tail, the Paḍ's. explanation is preferable.—मधुकरेत्यादि the bees are attracted by the fragrance of the flowers. [Bühler].

P. 34. L. 11. स्फुरदरुण &c. स्फुरन्तोरुणा ये किरणास्त एव किरणानि किञ्जल्कानि......... । तैः करालमुन्नतम् Paḍ. swelling with [Bühler].

P. 34. L. 12. अधीरं अवशं Bhû'. Ahḍ. 'passionately' [Bühler].

P. 34. L. 13. शीफरो रम्यः । शीफरः स्फीतरम्ययोरित्यजयः । Bhû. Ahḍ. Paḍ.

P. 34. L. 14. जरठो वृद्धो जालपादो हंसः जरठग्रहणमशुभसूचकम् Paḍ. Bhû. Ahḍ.

P. 34. L. 15. कमलमूढेत्यादि । कमलमूडः कमलत्वेन भ्रान्तो यः शशी तस्य किरणरज्जुदाम समुदायस्तेन निगृहीतमिव Paḍ. Bhû, says: कमलसदृश इति यावत्; but that is inadmissible, for the prince's feet are mistaken for lotuses by the moon. [Bühler]. See LL. 4-8. above P. 28. for the story. See also P. 37. L. 8. for नालिनलुब्धमुग्ध &c.

P. 34. L. 17. उपलभ्य on perceiving.

· मुक्तकण्ठमुच्चैःस्वरम् Paḍ.

P. 35. L. 1. तदात्वायतिविभागं तत्कालोत्तरकालयोः कृत्यम् । तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः । कृत्यांशयोर्विभागःस्यादित्यजयः । Bhû, ; Ahḍ. 'Not considering what ought to be done then and what at a future time.' [Bühler] Cf. तदात्वायतिसंशुद्धमारभेत विचक्षणः Kâmanḍaka X 24.

अगण्यमानरहस्यरक्षासंनियम् not heeding the obligation to keep the secret.

P. 35. L. 2. विप्रविध्यमानं ताड्यमानम् Pad. Ahd.

P. 35. L. 3. तुमुले संकुले. Pad. Bhû. Ahd.

P. 35. L. 4. अन्तर्वंशिकाः । अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वंशिको जन इत्यमरः Pad ; Bhû. ; Ahd., See also P. 71. L. 12.

P. 35. L. 5. तदनुभावेत्यादि । तस्य राजकुमारस्यानुभावेन सामर्थ्येन । अनुभावःप्रभावे च निश्चये भावसूचक इति वैजयन्ती । निरुद्धा निग्रहेच्छा येषां ते । Pad.

तमर्थं the incident or circumstance.

P. 35. L. 7. निशाम्य=दृष्ट्वा Pad. See P. 65. L. 3.

उत्पन्नप्रत्यभिज्ञः lit. one in whom recognition was produced.

P. 35. L. 10. रूपमत्तः vain of his person. कलाभिमानी professing skill in arts.

P. 35. L. 10. आवर्जित won over [Bühler]. कपटमेव धर्मकञ्चुकं यस्येति Pad.

P. 35. L. 12. ब्राह्मणब्रुवः This epithet is in the strict sense inappropriate, since Râjavâhana was not really a Brahmin.

एनमनुरक्ता the use of the accusative is doubtful.

P. 35. L. 16. रेखाम्बुजेत्यादि । रेखारूपाण्यम्बुजानि रथाङ्गानि चक्राणि लाञ्छनानि यस्मिन्निति Pad. See also note P. 12. L. 3.

P. 35. L. 17. सर्वपौरुषातिभूमिः । सर्वपौरुषाणां पुरुषार्थानामतिभूमिरधिष्ठानम् । Pad. "Who was possessed in the highest degree of all manly virtues." See also the Pet. Dict. S. V. अतिभूमि [Bühler]. सहिष्णुतैकप्रतिक्रियाम् । सहनशीलतैवैका प्रतिक्रिया प्रतीकारो यस्या इति Pad.

स्मर तस्या हंसकथायाः for the construction compare Siddhânta Kaumudi I, P. 279. (Pan. II. 3, 52) and the exactly identical use of the Latin words meaning 'to remember.' The story referred to is that told at P. 27. L. 13—P. 28. L. 8. [Bühler]. The use of स्मृ with the genitive conveys an idea of regret Cf. Ki. V. 28 and Si. VIII 64. P. 35. L. 20 महादेवीमालवेन्द्रौ see above P. 22. L. 4 seqq. [Bühler]. We must assume that they repaired to the penance forest in the interval between the marriage and the arrest of Râjavahâna.

P. 35. L. 21. आत्मत्यागोपन्यासेन—आत्मत्यागस्य देहत्यागस्योपन्यासेन वचनेनेत्यर्थः Paḍ. 'By threatening suicide'. [Bühler].

P. 35. L. 23. राजराजगिरौ तपस्यते see above P. 22. L. 7. संदिश्य "Informing through a messenger". (Bühler).

P. 35. L. 24. Regarding the jewel which kept off hunger and thirst, see above P. 15. L. 11. [Bühler].

P. 36. L. 2. चम्पा Capital of अङ्ग, situated in the immediate neighbourhood of Bhâgalpur on the right bank of the lower Ganges (Collins' Geogr. Data of Daśak. P. 23). See also below P. 41. L. 2. for चम्पा. उद्धरणाय to 'annihilate'. (Bühler).

P. 36. L. 7. अदत्तापेक्ष इत्यादि 'without waiting for the shortly impending arrival of etc'. See below P. 64. L. 12. साक्षादित्यादि appearing visibly like pride incarnate.' [Bühler]. प्रतिबलं शत्रुबलम् Bhû.

P. 36. L. 8. संपराये युद्धे । क्षीणं सकलं सैन्यमण्डलं सेनासमूहो यस्य तथा Paḍ.

P. 36. L. 12. अकल्प्येत्यादि 'it being impossible to guess his intention'. अकल्प्या संधा प्रतिज्ञा यस्येति तथा । Paḍ. Bhû.

says अकल्यसन्धोचिन्त्यसन्धः । सत्यसन्ध इति यावत् । The Ahḍ. Sârâmsa अकल्यसंघः अन्वितसंघः(read अचिन्त्यसंधः) कल ज्ञाने(Bühler).

P. 36. L. 13. कृतकौतुकेत्यादि । When he had performed the auspicious ceremony of the Kautukabandhana.' Regarding the latter. See Colebrooke, Essay I. 209: एकपिङ्गाचल "The mountain of Kubera, the Himâlaya (?) (Bühler). It should be Kailâsa and not Himâlaya.

P. 36. L. 14. एणजङ्घः 'Deer-foot.' जङ्घाकरिकः 'the runner' शीघ्रगामीत्यर्थः Paḍ. Bhû. adds हलकारा इति प्रसिद्धः ॥ प्रभवतः प्रभो राज्ञः Bhû. Ahḍ. (Bühler).

P. 36. L. 15. कन्यान्तःपुरदूषके दूषणोद्भाविके Paḍ.

P. 36. L. 17. प्रलपतीति–प्रलापोनर्थकं वच इत्यमरः Paḍ. "Talks any nonsense." (Bühler).

P. 36. L. 18. चित्रवध is capital punishment, death being caused in an unusual way such as trampling under the foot of an elephant or mutilation &c. See also P. 61. L. 10. Cf. विचित्रवध Mudrârâkshasa, Act II. P. 13. Bombay Sk. Series.

P. 36. L. 20. चारके बन्धनागारे । चारकं बन्धनालय इति वैजयन्ती । Paḍ. Bhû. Ahḍ.

P. 36. L. 20. तच्चेति । स च दुरात्मा कन्यान्तःपुरदूषकः संनिधापितव्यः संनिधौ स्थापनीय इत्यर्थः । चण्डपोत (क) नामा मातङ्गपतिः । ...करी । उचितायाः कल्पनाः साधनानि तैरुपपन्नः ॥ Paḍ. Wilson translates कल्पनाः by "trappings". Bhû. and Ahḍ. explain it by अलंकारः ।

P. 36. L. 23. अनार्यशीलं दुष्टस्वभावम् । क्रीडनम् 'a play-thing'; thus Bhû. and Ahḍ. both of which say क्रीडनं क्रीडनसाधनम् ॥ (Bühler).

P. 37. L 1. शत्रुसाहाय्यकाय वैरिसाहाय्यार्थं । प्रत्यासीदत आगच्छतः । राजन्यकस्य क्षत्रियसमूहस्य । कोशो भाण्डागारं । वाहनानि हस्त्यश्वादीनि । अपप्रदूर्ण

वन्धनम् । Pad. "The explanation of 'râjanyaka' and 'kosa' given in the Pad. are wrong. The former means "a Multitude of warriors or Kings" as stated in the Bhû. and the latter means 'property.' The Ahd. Sar, however, explains it by सेना" (Bühler). We differ. राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् is the line quoted from Amarakośa by Bhû. but we must take अथ राजकम् from the preceding line to interpret properly the word क्रमात् *viz.* 'respectively.' Thus राजकम् and राजन्यकम् respectively stand for "a multitude of Kings" and "a multitude of warriors". It is clear, therefore, that Bhû. is wrong and not Pad. The Bhû. explains सकोशवाहनस्य by द्रव्यवस्त्रादिगजाश्वादियुक्तस्य and the Pad. explains कोश by भाण्डागारम्. We fail to see much difference between द्रव्यवस्त्रादि of Bhû. and भाण्डागारम् of Pad. If at all, the Pad. has better authority in Kshîrasvâmi's commentary on the word अर्थौघ (cited as a synonym of कोष by Amara) and is explained by Kshîrasvâmi as भाण्डागारम्, precisely the word given by Pad.

P. 37. L. 5. तदङ्घ्रियुगलम्–तत् refers to Râjavâhana in L. 3.

The compound अप्सरोरूपिणी is against Panini's rule, but sanctioned by usage. Compare the Pet. Dict. under रूपिन् (Bühler).

P. 37. L. 7. सोमरश्मिसंभवेत्येतन्नामकगन्धर्वोत्पन्ना Pad.

P. 37. L. 8. नलिनेत्यादि । नलिने पद्मे मुग्धो मूढः यः कलहंसस्तत्रानुबद्धं लग्नं वक्त्रं यस्याः । तन्निवारणं कलहंसनिवारणम् । विच्छिन्ना त्रुटिता अत एव विगलिता हारयष्टिर्हारलता । Pad. The Kalahaṃsa mistook Suratamañjari's pearl collar for the pith of a lotus. Hence he is called मुग्ध 'foolish.' (Bühler).

We differ. It was Suratamañjari's face which was mistaken by the 'foolish' Kalahaṃsa for a lotus. For, the Bhû. says मन्मुखनालिनत्वभ्रान्त्या कलहंसेनावरुद्धवक्त्राया ममेत्यर्थः। The explanation given by the Bhû. seems to be more satisfactory.

P. 37. L. 9. हैमवते सरसि In a lake on the mountain Himâlaya. नन्दोदके अल्पाम्भसि Bhû.

P. 37. L. 10. मग्नोन्मग्नत्व। आदौ मग्नः पश्चादुन्मग्नः। मणिकिरणेति 'So that it appeared, on account of the (white) rays of the pearls doubly hoary.' कोपः संजातो यस्येति तथा। तदस्य संजातमितीतच्। कोपि शापः। अपि आक्रोशे (Bühler).

P. 37. L. 13. संदानताम् पादबन्धनताम्। निस्तरणीयां समापनीयाम् Paḍ.

P. 37. L. 17. अथेति। असौ वीरशेखरो विद्याधरः पित्रा प्रयुक्तं यद्वैरं तस्मिन्प्रवर्तमाने कुर्वाण इत्यर्थः। नरवाहनदत्ते विरतासयः परुषान्तःकरणः। तस्य नरवाहनदत्तस्यापकारे निग्रहे क्षमः समर्थ इति। दर्पसारेण समसृज्यत संगतो-भूदित्यर्थः Paḍ.

Naravâhanadatta, the son of King Vatsa, is the hero of the Kathâsaritsâgara and of the older Vrihatkathâs of Kshemendra and Guṇâdhya. These works describe his adventures and especially his elevation to the throne of the Vidyâdhara Kingdom. Mânasavega, also a Vidyâdhara King opposed him, stole one of his brides Madanamañchukâ and defeated him repeatedly. The XIVth Lambaka of the Kathâsaritsâgara describes the contest between Naravâhanadatta and Mânasavega and the final victory of the former. The above passage which has been misunderstood by the author of the Padachandrikâ, is of importance, as it shows a connection

between the stories of the Vṛihatkathâ and those of the Daśakumaracharita. The translation should run as follows :—" Now he (Vîraśekhara) being full of hatred against the present emperor of the Vidyâdharas, Naravâhanadatta, the son of Vatsa, who had acted as an enemy towards his (Vîraśekhara's) father, allied himself with penance-doing Darpasâra, with the hope that that (prince) would be able to injure (Naravâhanadatta)."

My translation of वर्तमाने is suggested by the Ahḍ. Sârâmsa, which says: वर्तमाने इदमव्ययम्। वर्तमानेथ साम्प्रतम्। (Bühler).

It appears to us that Bühler is rather hard on the Padachandrikâ. As far as we are able to make out, there seems to be a difference of opinion between the Paḍ. and Bühler in regard to the meaning of only the two expressions पितृप्रयुक्तवैरे and वर्तमाने. The Paḍ. reads प्रवर्तमाने and takes the first part of the first expression as an Instrumental Tatpurusha (पित्रा प्रयुक्तं यद्वैरम्) and from the translation "who had acted as an enemy *towards* his father." Bühler seems to take the same as a Locative Tatpurusha. The enmity between the two is admitted, and the only question is as to who the aggressor was. The Kathâsaritsâgara has the following in this connection :—

हर्म्याग्रे तां तदा कन्यां सतीं मदनमञ्चुकाम्।
दृष्ट्वावतीर्य नभसः सद्यो विद्याधरो युवा ॥ १५ ॥

योसौ मानसवेगाख्यो नामोक्त्वा समयाचत।
कलिङ्गसेनामभ्येत्य देह्येतां मे सुतामिति ॥ १६ ॥

तेनैतया निषिद्धेन सता गत्वा यथागतम् ।
इदानीं गुप्तमागत्य हृता सा किं न मायया ॥ ६७ ॥ XIV
तत्र वेगवतो राज्ञः पुत्रो विद्याधराधिपः ।
अस्ति मानसवेगाख्यो राजा भुजबलोद्धतः ॥ ६६ ॥

× × × × ×

माययापहृता तेन भ्रात्रा मे दयिता तव ।
रावणेनेव दुःखार्ता रामभद्रस्य जानकी ॥ ७० ॥

× × × × ×

अत्रान्तरे वेगवती व्योम्ना प्रापयति स्म सा ॥ ८५ ॥
नरवाहनदत्तं तं तमाषाढपुरं गिरिम् ।
बुद्ध्वा मानसवेगस्तस्य हन्तुं तावधावत ॥ ८६ ॥

So, the hostility was begun by Mânasavega and the Paḍ.'s explanation seems to be right.

One more point. Bühler lays stress on the Ahḍ's explanation of वर्तमाने as an *avyaya*, but all the same, he translates it as 'present,' making it in effect an adjective of विद्याधरचक्रवर्तिनि. Our Southern Ms. reads भाविनि between वर्तमाने and विद्याधर° which is a better reading, since it assigns a motive for Vîraśekhara's enmity. Parab and the Paḍ. read प्रवर्तमाने in which case पितृप्रयुक्तवैरे प्रवर्तमाने must be taken as a locative absolute construction, meaning 'while the enmity caused on account of the father was (still subsisting.)'

P. 37. L. 19. तेन दर्पसारेण । तस्मै वीरशेखराय स्वसुर्भगिन्याः ।

P. 37. L. 20. व्यवदायमान चन्द्रिके निर्मलज्योत्स्ने । दैप् शोधने । Regarding the formation of the passive of दै See Kielhorn Sk. Gr. SS. 379 C.

P. 37 L. 22. तिरस्करिण्या अन्तर्धानकारिण्या Paḍ.

P. 38. L. 1. त्वदङ्कापाश्रयाम् । त्वदङ्के अपाश्रयो यस्या इति । अपाश्रयः शिरोभाग इति वैजयन्ती । Paḍ.

त्रिभुवनेत्यादि । त्रिभुवनस्य तद्वासिजनस्य सर्गेण मोहेन यात्रा गतिः । इन्द्रादेः पराङ्गनागमनं यादवानां मद्यपानं, युधिष्ठिरनलादीनां द्यूतविधिः । तेन संहार इन्द्रचन्द्र-वालिरावणादे रोगवधादिः । सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु । यात्रा तु यापनोपाये गतौ देवार्चनोत्सव इति विश्वप्रकाशः । यद्वा सर्ग उत्पत्तिः । यात्रा स्थितिः । संहारो लयः । तत्र संस्थिताभिस्तद्बोधिकाभिः । अत्र पूर्वमतं युक्तमिति श्रुत्वा तु भुवनवृत्तान्तामिति निरूपितम् ॥ Bhû. Compare note on P. 34. L. 1. (Bühler).

P. 38. L. 2. प्रत्यानीयमानरागपूराम् । प्रत्यानीयमानः परावृत्या साध्यमानो रागपूरो यस्यास्ताम् । Paḍ.

P. 38. L. 3. त्वदनुभावेत्यादि Compare above P. 35. L. 5.

P. 38. L. 4. पाण्डुलोहं रजतम् Paḍ.

P. 38. L. 8. Note that there is no subject of व्यादिश्य and विससर्ज. We have to understand that it was Râjavâhana who sent the message and dismissed Suratamañjari.

P. 38. L. 12. अचकितगतिरत्रस्तगमनः Paḍ.

P. 38. L. 13. उदस्तो दूरीकृत आधोरणो हास्तिपको येनेति Paḍ.

P. 38. L. 14. स्तम्बेरमो हस्ती । अवधूता दरीकृताः । Paḍ.

P. 38. L. 15. अदभ्रेत्यादि । अदभ्रं बहुलं । अभ्रघोषगम्भीरेण मेघरसित-गम्भीरेण Paḍ.

P. 38. L. 17. अभयमित्यादि 'Near me he will be safe, though he were warring with the Gods and the Dânavâs.' (Bühler).

P. 38. L. 19. कुञ्जरगात्रं पूर्वपदजङ्घाप्रदेशम् द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादि देशौ गात्रावरे क्रमादित्यमरः Paḍ. Ahḍ. But भू explains गात्र more correctly, by शरीर and adds that the explanation, given by Paḍ. and Ahḍ. is inadmissible (इतिपूर्वजङ्घावाचकगात्रस्य न ग्रहणम्) उत्तरग्रन्थविरोधात्, असक्तं त्वरितमित्यर्थः (Bühler).

Vide L. 21 and 22. See next note. असक्तं हस्तिनस्पृष्ट्वेत्यर्थः Bhû.

P. 38. L. 20. "The position of the two riders appears to be this; Râjavâhana draws the arms of Apahâravarman, who is seated behind him, *round his* (*own*) *waist and passes his own arms backwards round Apahâravarman.* This kind of embrace must be awkward even for an Indian athlete especially if executed on the back of a *must* elephant." [Bühler]. पश्चान्निषीदतोस्य बाहुदण्डयुगलमुभयभुजमूलप्रवेशितमग्रेवलम्ब्य स्वमङ्गमालिङ्गयामास seems to us simply to mean: "He (Râjavâhana) caused Apahâravarman to embrace his own body by holding Apahâravarma's arms drawn forward under his own armpits".

P. 38. L. 23. कणपो लोहस्तम्भः । लोहस्तम्भस्तु कणप इति वैजयन्ती । कर्पणः सरावः । कुटिलाग्रस्तु कर्पण इति वैजयन्ती । प्रासः कुन्तः । पट्टिशः शस्त्रविशेषो भाषया पट्टेति प्रसिद्धः । पट्टिशः स्याद्द्विशालाग्र इति वैजयन्ती । मुसलं कण्डनसाधनकाष्ठतुल्यमायसमायुधम् । तोमरो लोहगुच्छः । भाषया गुर्जं इति Pad.

P. 39. L. 2. परिक्षिपतो लोकानितिशेषः । Those who were hemming the elephant in on all sides.

P. 39. L. 3. अन्येन this *other* army is that of the allied Kings coming to assist Siṃhavarman of Champâ [Bühler].

P. 39. L. 4. कुरुविन्देन सवर्णाः समानाः कुन्तलाः केशा यस्येति । कुरुविन्दो नीलगुच्छो नीलमणिरिति ॥ Pad. Bhû. gives also the explanation मेघ for कुरुविन्दं according to Amara [Bühler].

P. 39. L. 6. कृशाकृशो उदरोरःस्थले यस्येति स तथा । कृशोदरः स्थूलोरःस्थलश्चेति योज्यम् । कृतहस्ततया शिक्षितहस्ततया । शिक्षितं कृतमर्थवादिति भागुरिः । Pad. The root कृ has frequently the meaning 'to

study; to learn' in the older language, see Pet. Dict; under कर् and the Âpastamba Dharma passim [Bühler].

P. 39. L. 7. पादेत्यादि । अंगुष्ठाभ्यां निष्ठुरं यथा तथावघृष्टं घर्षितं कर्णमूलं यस्येति तेन ॥ Paḍ.

P. 39. L. 8. प्रत्ययाज्ज्ञानात् Bhû. Ahḍ.

P. 39. L. 9. The speaker is Apahâravarman's friend, Dhanamitra, who had been sent to fetch the allies, see P. 64. L. 17. अथ राजकम् । राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमादित्यमरः । राजकं राजसमूहः Paḍ. [Bühler]. See Note P. 37. L. 1.

P. 39. L. 13. धनमित्राख्यया &c., धनमित्राख्यया तन्नाम्नान्तरितो मित्र इत्यर्थः Paḍ. 'You must consider that I am hidden under this form and the appellation Dhanamitra *i. e.*, consider Dh. as my other self.' [Bühler].

P. 39. L. 14. अपवार्जितं युद्धसमये शत्रुणा गृहीतं कोशवाहनं धनं हस्त्यश्वादि नैकीकृत्य देवमुपतिष्ठत्विस्यन्वयः । Bhû. अपवर्जितमितस्ततो गतमित्यर्थः Paḍ. The latter explanation is preferable [Bühler].

अस्मदगृह्येणास्मत्पक्षस्थेन । गृह्यः पक्षस्थ उच्यते इति वैजयन्ती । Paḍ.

P. 39. L. 17. रोहिण the Banian or *Bar* tree. क्षौमावदाते क्षौमवदवदातं यत्सैकतं सिकतामयं तस्मिन् ॥ Paḍ. क्षौमम् a white silk garment.

P. 39. L. 19. स्वहस्तसत्वरसमीकृते स्वहस्तेनात्मकरेण सत्वरं सवेगं समीकृते समतां प्रापिते । Paḍ.

P. 39. L. 20. उपहारवर्मेत्यादि । राजहंसस्य त्रयोऽमात्या धर्मपालसितवर्मपद्मोद्भवाः । धर्मपालस्य सुमन्त्रसुमित्रकामपालाः सुताः । सितवर्मणः सुमतिसत्यवर्माणौ सुतौ । पद्मोद्भवस्य सुश्रुतरत्नोद्भवौ सुतौ । तेषु पितॄणां मरणोत्तरं सुमन्त्रसुमित्रसुश्रुतसुमतयः पितॄणामाधिकारे स्थिताः । कामपालः क्वाप्यगमत् । रत्नोद्भवः समुद्रतरणमकरोत् ।

सत्यवर्मा देवयात्रामकरोत्। सुमतिसुमन्त्रसुमित्रसुश्रुतानां प्रमतिमित्रगुप्तमन्त्रगुप्तविश्रु-
ताख्याः पुत्राः। इत्येतेषां सम्बन्धः। Bhû.

P. 40. L. 1. हर्षोविद्धामेति क्रियाविशेषणम्। Bhû.

P. 40. L. 4. पितृवदपश्यत्। 'he looked upon them *i. e.*, treated them like his own father' [Bühler].

End of the 1st Uchchhvâsa.

SECOND UCHCHHVÂSA.

P. 41. L. 1. त्वदन्वेषणप्रसृते Mark the sense of प्रसृते which means here 'dispersed.'

P. 41. L. 4. बुभुत्सुस्त्वद्गतिम् Desiring to learn your whereabouts.

न्यशामयमपश्यम्। उद्भिन्नवर्णमुद्भिन्नस्य वर्ण इव वर्णः कान्तिर्यस्येति स तम्। Pad. Ahd.

P. 41. L. 7. आश्चर्यज्ञानविभवेति-आश्चर्यश्चमत्कारकारी ज्ञानविभवो ज्ञानसामर्थ्यं यस्य तथा Pad.

P. 41. L. 10. अङ्गपुरीवतंस° । Regarding the loss of the initial अ of अव See Vopadeva III. 71. and compare the Peter. Dict. S. V. वतंस. Our three commentaries add a Kârikâ वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः [Bühler]. The expression is explained by Pad. तन्नगरीशेखरभूता। The scene is thus laid in चम्पा again.

P. 41. L. 11. कीर्णशिखण्डा° कीर्णःप्रसृतः यः शिखण्डः केशपाशस्तेनास्तीर्णा कृतास्तरणा भूमिर्यया Pad.

P. 41. L. 12. The old reading was अवनिपातम्। Wilson, Parab and Kale have अविच्छिन्नपातम् which is explained by Wilson as 'Crowding or as coming in a confused heap or crowd.'

P. 41. L. 15. श्वोवसीयाय । श्वःश्रेयसं स्यात्कल्याणं श्वोवसीयं शिवं शुभमिति हलायुधः Pad. Our Ms. reads अभाजनम् which suits the context better, since it explains why she is anxious for श्वोवसीय.

P. 41. L. 16. आर्ताभ्युपपत्तिवित्तयोरार्तानां पीडितानामभ्युपपत्तिरनुग्रह स्तद्वित्तयोः ख्यातयोश्चरणविशेषणम् Pad.

P. 41. L. 17. पलितेत्यादि । पलितेन जरसा शौक्ल्येन शाराथित्रो यः शिखण्डबन्धस्तेनादौ स्पृष्टा पश्चान्मुक्ता भूमिर्यया । पूर्वकालिकेति समासः Pad.

भगवन्निति । मे दोषं दूषणमेवेति पुरोवर्त्तिनी । वो युष्माकं दासी मत्कन्येत्यर्थः स्वाधिकारानुष्ठापनं स्वोचितकर्माचरणप्रेषणम् । Pad. "Reverend Sir, (my daughter) here, your slave, accuses me of a fault and that fault consists therein, that I have made her follow her legitimate profession." [Bühler].

P. 41. L. 20. अङ्गक्रियोद्वर्तनादिः । अङ्गक्रिया यदङ्गेषु हरिद्रातैलमर्दनमिति-वात्स्यायने । तेजःप्रभावः—बलं शारीरं । वर्णो रूपं । मेधा धारणावती बुद्धिरेतेषां सम्यग्वर्धनेन पोषणेन । दोषा वातपित्तश्लेष्माणः । अग्निर्जाठरः । धातवः सप्त । एतेषां साम्यकृताऽवैषम्यकृताहारेण भक्षणेन । आपञ्चमात्पञ्चमवर्षादुत्तरमित्यर्थः । Pad. तेजोवर्धनेन must be taken as an adjective qualifying आहारेण । [Bühler] "वसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः । सप्त" Bhü.

P. 41. L. 21. जन्मदिन उत्पत्तिदिवसे पुण्यदिने संक्रमणादौ । Pad.

P. 41. L. 22. अनङ्गविद्यानां वात्स्यायनादीनाम् । Bhü. नृत्तेत्यादि, 'to instruct her thoroughly in the arts of dancing, singing, playing musical instruments, acting, (to make her a connoisseur) of pictures, food, perfumes and flowers.' [Bühler].

P. 41. L. 23. वचनकौशलं वक्रोक्तिश्लेषादि Bhû.

P. 42. L. 2. विनयनं शिक्षणम् Pad. शब्दो व्याकरणं । हेतुस्तर्कः । समयः सिद्धान्तो ज्यौतिषिकः Bhü. वार्तामात्रावबोधनम् । 'a superficial instruction' [Wilson] वार्त फल्गुन्यसारे च । Ahd.

आजीवो जीविका Paḍ. This knowledge the Hetaira wants in order to know the value of her lovers.—क्रीडाकौशले नर्मभाषणनैपुणे Ahḍ.; Compare Sâhityadarpaṇa P. 166. [Bühler].

P. 42. L. 3. सजीवनिर्जीवासु द्यूतकलासु । सजीवाः कुक्कुटादियोधनम् । निर्जीवाश्चतुरङ्गाद्याः Bhû.

अभ्यन्तरीकरणं स्वायत्तीकरणम् । Paḍ. Thorough knowledge' [Wilson] अभ्यन्तरकलासु रतकलासु । साभ्यन्तरकला येत्तु स्पृश्याङ्गस्पर्शनं रताविति वात्स्यायनः Paḍ., Bhû., Ahḍ. [Bühler].

वैश्वासिकजनादाप्तजनात् Paḍ.

P. 42. L. 5. प्रसाधितायाः अलंकृतायाः । परिवर्हः परिच्छदः .. सेवकजन इति यावत् Paḍ.

P. 42. L. 6. संगृहीतैर्विधेयीकृतैः Bhû., Ahḍ. ग्राह्यवाग्भिः शिल्पकैः । ग्राह्यवागुपलालक इति वैजयन्ती । ...शिल्पवित्तकैः कलाप्रसिद्धैः Paḍ. [Bühler].

P. 42. L. 7. कार्तान्तिका लक्षणज्ञाः । Paḍ. 'Palmists, fortune-tellers' [Wilson].

पीठमर्दः 'दूरानुवर्तिनि स्यात्तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु । किञ्चित्तद्गुणैर्हीनः सहाय एवास्य (नायकस्य) पीठमर्दाख्यः Sâhityadarpaṇa III. 76. संभोगहीनसंपद्विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः । वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथबहुमतो गोष्ठ्याम् Ibid. 78. कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः । हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात्स्वकर्मज्ञः ॥ Ibid. 79. The Bhikshukis are of course Bauddhas or Jainas, whose inclination to act as *entremetteuses* is frequently mentioned by Brahmanical writers; see also below P. 54 L. 8 [Bühler]. See on this Telang's Introduction to the Mudrârâkshasa PP. 19.—20. Kâtyâyana has the following in this connection:—सखीभिक्षुकीक्षपणिकातापसीभवनेषु सुखोपाय इति गोणिकापुत्रः IV. 282. Also विप्रवेक्षणिका दासी भिक्षुकी शिल्पकारिका । प्राविशत्याशुविश्वासं दूतीकार्यं च विन्दती । IV. 287.

P. 42. L. 9. शुल्को मूल्यम् । Paḍ.

P. 42. L. 11. शौचं शुद्धता । शौचमर्थेष्ववञ्चनमिति वैजयन्ती । Paḍ.

P. 42. L. 12. अस्वतन्त्रेणेत्यादि 'To obtain payment from the parents of a minor under the pretence that he contracted a Gândharva marriage [Bühler].

P. 42. L. 13. अलाभ इत्यादि । कामस्वीकृते स्वायत्तीकृते स्वामिन्यधिकारिणि । अधिकरणे चोत्तरादौ Paḍ. But better Bhû. अलाभे अर्थस्य धूर्तोत्स्वशुल्कालाभे कामस्वीकृते मैत्र्याद्यङ्गीकृते स्वामिनि प्रभौ ग्रामाध्यक्षेधिकरणे नागरिकसंसदि साधनमुच्चावचवागादिभिः स्त्रोपयुक्तविधानम् ॥ अधिकरण 'the Court' is the local Pañchâyat. [Bühler].

P. 42. L. 15. हृतशिष्टानां गृहीतावशिष्टानां गम्यधनानाम् । गम्या भुजङ्गाः । गम्यो विटः पाल्लविको भुजङ्ग इति भागुरिः । Paḍ. 'To take away by various artifices what remains of the lover's wealth, after it has been reduced by daily occasional and affectionate gifts.' Bhû. writes °दायकतया हृत° and explains thus आहृतशिष्टानामाहृतेभ्य आकर्षितेभ्यः शिष्टानामवशिष्टानामुर्वरितानां गम्यस्य विटजनस्य धनानामित्यन्वयः । [Bühler].

P. 42. L. 16. असनं क्षेपणम् । Paḍ. आसनमुपवेशनम् Bhû. 'To separate (her) from an avaricious man who gives nothing' प्रतिहस्त्यासन्नगृहवेशापातिः । प्रतिहस्ती प्रातिवेश्य इति वैजयन्ती । Paḍ., Bhû., Ahḍ. (Bühler).

P. 42. L. 17. त्यागशक्तेः संधुक्षणमुद्दीप्तीकरणम् । Paḍ. 'To incite an avaricious lover to liberality by causing him to be teased by a neighbour' [Bühler]. असारस्य निर्धनस्य वाक्संतक्षणैर्वचनतिरस्कारैः । लोकोपक्रोशनैर्लोकेषु निन्दनैः । Paḍ.

P. 42. L. 18. अनर्थप्रतिघातिभी राजवदाज्ञाशक्तिप्रधानैः । इभ्यैराढ्यैः । Bhû.

P. 42. L. 21. मातृकाया मातामह्याः । मातुर्माता तु मातृकेति वैजयन्ती Paḍ. Bhû. Ahḍ.

एवं स्थिते "as it is so, or under these circumstances' is the common phrase used in summing up a scientific argument. It seems to have been put into the mouth of Mâdhavasena in order to heighten the irony of the whole passage [Bühler]. Kshemendra's Kalâvilâsa has much in common with this passage.

P. 42. L. 24. स्वकुटुम्बकम् । अनुकम्पायां कन् । Bhû. Compare Siddhântakaumudi I. P. 707. Pan. V. 3, 76. 'Her poor relations' [Wilson].

P. 43. L. 1. अहार्यनिश्चया दृढनिश्चया Paḍ. Bhû. संस्थास्यते मरिष्यति Paḍ. Bhû.

P. 43. L. 3. दुःखाकरो दुःखजनकः । दुःखात्प्रातिलोम्य इति डाचप्रत्ययः । Paḍ. Bhû. Compare Siddhântakaumudi I. P. 733, Pan. V. 4, 64.

P. 43. L. 4. अपवर्गो मोक्षः final beatitude or release from mundane existence. स्वर्ग the abode of deified mortals and inferior gods.

P. 43. L. 8. उदमनायत Regarding the form see Siddh. Kau, II. P. 227. (Calc Ed.) Kielhorn S. Gr. S. 475. [Bühler].

P. 43. L. 10. °समुचिता used to or accustomed to.

P. 43. L. 12. धौतोद्गमनीयेति । धौतं यदुद्गमनीयं तद्वस्ते सा तद्वासिनी । तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् । इति वैजयन्ती ॥ Paḍ.

P. 43. L. 14. कुसुमोच्चय is the better reading and is supported by most Mss. Bhû. explains. उच्चयस्तरोरादानमवचयो भूमेः । नैकभेदविकल्पो नैकप्रकारः । 'विकल्पः संशये भेदे' इति वररुचिः Ahḍ. उपहारकर्मभिर्बलिकर्मभिः । Paḍ.

कामशासनो महादेवस्तदर्थे तन्निमित्तम् Pad. Bhû. says कामशासनार्थे च कामोद्दीपनार्थे च । The Pad's "Explanation appears, however, to be preferable" (Bühler). Both seem to have missed the point, since Kâmamanjari seems to be undergoing penance with a view to "conquer or curb desire."

P. 43. L. 15. त्रिवर्ग° त्रिवर्गा धर्मार्थकामाः । अध्यात्मवादैरात्मानमधिकृत्य ये वादास्तत्त्वबुभुत्सुकथाः । Pad. अन्वरञ्जयत् goes with गणिका in L. 12.

P. 43. L. 17. यत्सह धर्मेणार्थकामावपि गणयति "That (the world) regards wealth and desire along with virtue *i.e.*, puts them in the same category, or on the same level as virtue."

P. 43. L. 18. कथय वासु केनांशेन ." Tell me, O girl, in what degree virtue is considered by thee to transcend wealth and desire." The answer to this query is given in line 11 on the next page.

P. 43. L. 20. इतः किलेत्यादि "It is from a person like myself that your reverence wishes to learn the worth and worthlessness of the three objects of human life)! But (Your question) too is a new way of showing favour to your slave. Well then! Listen." [Bühler].

P. 43. L. 22. तदनपेक्ष etc. "The virtue that is independent of these two *i.e.*, wealth and desire."

निवृत्तिसुखम् मोक्षसुखम् Pad. Bhû. reads. निवृत्तिसुखप्रसूतिहेतुरक्षयसुखप्रसूतिहेतुः ब्रह्मानन्दहेतुरितियावत् । and Ahd. मोक्षसुखोद्भवहेतुः । निवृत्ति properly means absolute renunciation of all desire.

P. 43. L. 23. नात्यायतते नात्यन्तमधीनो भवतीत्यर्थः । Pad.

तत्त्वदर्शनोपबृंहितश्च "And if it is attended by the recognition of *Truth* i. e., of the unity of the individual and of the universal soul" [Bühler].

P. ~~44~~. L. 2. प्रतिष्ठाहितः स्नानार्थं स्थापितः Paḍ.

P. ~~44~~. L. 3. तिलोत्तमाप्सरोविशेषः । उद्वहनं गमनम् । प्रत्येन प्रीत्या प्रवर्तनम् । अहल्या गौतमपत्नी । गुरुतल्पं बृहस्पतिभार्या । वज्राग्निनी । अनिलस्य वायोः । कलत्रं श्रोणिभार्ययोरित्यमरः । अंशुमाली सूर्यः । केसरी वानरभेदः । तदन्यो बृहस्पतेर्ज्येष्ठभ्राता । अभिसरणं गमनम् । पराशरस्य व्यासपितुः । दाशः कैवर्तः । कैवर्ते दाशधीवरावित्यमरः । तत्कन्या । योजनगन्धा । तद्दूषणं तद्गमनम् । पाराशर्यस्य भ्राता विचित्रवीर्यः । Paḍ.

P. ~~44~~. L. 8. लालुविस्रब्धमाल्यक्षिप्ताचिरन्तानि । अक्षयाचरणं यत्सहस्रं विस्रब्धमनन्दितमनः । Paḍ. Bhû. Ahḍ.

P. ~~44~~. L. 12. उदीर्णरागवृत्तिरुदीर्णा वृद्धिंगता रागवृत्तिर्यस्य । रागवृत्तिरिच्छावृत्तिः । Paḍ. परिवार : Paraphernalia, attendant circumstances.

P. ~~44~~. L. 15. पशुपाल्यम् पशुपालनम् Paḍ. तीर्थप्रतिपादनं सत्पात्रदानम् । Bhû. Ahḍ.

P. ~~44~~. L. 18. यावदिति साकल्ये Paḍ.

परस्परविमर्दजन्मालिङ्गनचुम्बनादिजन्य । अपरोक्षं प्रत्यक्षम् । Paḍ. स्पर्शनाम- मधुरम् स्पर्शनानां मधुरम् । यदीयं स्मरणमपि सुखजनकमेति यावत् । उदीरितानि- नन्दम् उदीरित इत्यत्राभिमानः सार्थक्यबुद्धिर्यत इत्यर्थः । Bhû.

P. ~~44~~. L. 20. तस्यैव–कुलस्यैव निमित्तम् Paḍ.

P. ~~44~~. L. 24. सुदूरं–अत्यन्तम् Bhû. 'Very much' [Bühler].

P. 45. L. 3. निवृत्तसर्वाभिलाषम् निवृत्तो दूरगतः स्वकृते स्वात्मनोऽ- भिलाषो यस्य तम् । Paḍ.

P. 45. L. 5. तेन राज्ञेत्यर्थः Paḍ.

P. 45. L. 7. अनया कान्तमूर्त्या Paḍ.

P. 45. L. 8. अभ्युपेतमङ्गीकृतम् Pad.

P. 45. L. 9. परिबर्हः परिकरः सेवकजन इति यावत् Pad.

P. 45. L. 11. अयमञ्जलिः । 'I make you my bow' [Bühler].

P. 45. L. 15. संघर्षो वैरम् Pad.

P. 45. L. 18. कृतानुशयः कृतपश्चात्तापः Pad.

P. 45. L. 19. तपस्त्वनुकम्प्यः Pad. स्वशक्तिनिषिक्तं स्वसामर्थ्येन निषिक्तं निक्षिप्तम् । Pad. स्वशक्तिः प्रलोभनशक्तिः Bhû.

P. 46. L. 1. अयेति । तस्य मुनेर्यन्मनस्तस्माच्च्युतं गलितं यत्तमोऽज्ञानं तत्सर्गमियेव नूनंतमसो वैरादिति मियेवेत्यर्थः । क्वापिमुक्तः स रागः काममञ्जरीविषयकः नेत्रयात्वेनाप्रकुरादिति प्रकटीवभूवेत्यर्थः । Pad.

P. 46. L. 2. तत्कथादत्तवैराग्याणीव–तत्कथा refers to मरीचि । दत्तवैराग्य–'the blush or red colour of which faded as it were on account of the story of the sage.'

P. 46. L. 4. तमनुशय्य तेन सह शयित्वेत्यर्थः । Pad. Bhû. Ahḍ. The last adds: तृतीयार्थे इति. (Pan. I. 4, 85) अनुकर्मप्रवचनीय-प्रयुक्ते द्वितीया । [Bühler]. We should think that अपहारवर्मा simply rested himself after मरीचि had gone to sleep, out of respect for the latter.

प्रद्युम्निमत्युद्यति । सतीति सप्तम्यन्तम् । उदयः पूर्वपर्वतः । ... तस्य प्रस्थं सानु ... तत्र दावकल्पे वह्निसदृशे । Pad. अरुणार्चिषि the light of the dawn तम् refers to मरीचि ।

P. 46. L. 6. क्षपणकविहारस्य सौगतावासस्य Pad. But see below P. 47. L. 4. whence it is clear that Digambara Jainas are meant [Bühler]. Even Jain ascetics are sometimes mentioned under the name of क्षपणक as in this case. See on this indiscriminate use of the word Telang's Introduction to the Mudrârâkshasa P. 19.

P. 46. L. 7. अस्पृष्टसमार्वे नियमरहितम् । आविक्षीणं मानसपीडादुर्बलम् । अनभिरूपाणां कुरूपाणाम् । Pad.

P. 46. L. 15. त एव to be construed with व्यवास्थापयन्, P. 46. L. 19. [Bühler].

P. 46. L. 19. पताकां चिह्नमिति यावत् Pad.

P. 46. L. 21. अपाङ्गम् which Pad. explains by नेत्रप्रान्तम seems to stand for अपाङ्गवीक्षितम् । See below P. 74. L. 10. Bhû. explains its reading अपाङ्गदाम by शृङ्गारानुभाव: which does not agree with नीलोत्पलमयमिव.—तं जनम् that (other) person *i.e.*, Sundaraka. [Bühler). Bhûs explanation seems to be quite consistent and we have in L. 3. P. 53 लीलाकटाक्षमालाशृङ्खलाभिर्नीलोत्पलपलाशश्यामलाभि: where also a chain or string of sidelong glances is compared to a garland of blue lotuses.

P. 46. L. 22. सुभगंमन्येन आत्मानं सुभगं मनुते तथा । Pad.

P. 47. L. 1. मलमल्लकशेष: । मलमल्लकं कौपीनम् । कौपीनं मलमल्लकमिति वैजयन्ती । Pad.

P. 47. L. 2. जैनायतने क्षपणकदेवतागारे Pad. The fact that Nidhipâlita lived in a state of nudity as well as the mention of the केशलुञ्चन below (L. 4.) shows that here as well as at P. 46. L. 6. Jainas of the Digambara sect and not Bauddhas are intended. [Bühler].

P. 47. L. 3. वेशो वेश्यागृहम् तस्मान्निर्गतानाम् । Ahḍ. Bhû. gives the same explanation, but Ahḍ. says वेशो वेश्याजन: । The authority adduced in the Bhû. and Pad. is the Viśvaprakâśa. [Bühler].

P. 47. L. 4. प्रकीर्ण: प्रसृत: Pad. Our Southern Ms. reads प्रयत्नतरकेशलुञ्चनव्यथ: for प्रयत्न° which matches better with प्रकृष्टतन in the next epithet. The effect of

Nidhipâlita's distress in assuming the garb of a Digambara Jaina is heightened by the statement that he felt uncomfortable on account of the dirt on his body, but he felt *more* pain on account of the pricking off of his hair and suffered *most* on account of hunger and thirst.

P. 47. L. 6. द्विप इव हस्तीव नवग्रहो नूतनं ग्रहणमुपादानं यस्येति । प्रत्यवान्नृशमविचारयम् (sic) Paḍ.

P. 47. L. 7. द्विजातिर्वैश्यः । Paḍ. an Arya according to the phraseology of the old Sutras [Bühler].

P. 47. L. 11. प्रत्याकलितो विचारितः । पिण्डीखण्डं पिंडयशोकः खण्डं समूहः । अशोकः पिण्डिका पिण्डीति वैजयन्ती । Paḍ.

P. 47. L. 12. पर्याप्तं यथेष्टम् Ahḍ.

P. 47. L. 14. धुन्नेन धनेन Paḍ. Bhû. Ahḍ.

P. 47. L. 15. तमिति क्षपणकमनु पश्चात् Paḍ.

P. 47. L. 16. लुब्धा वित्तत्यागासहाः । समृद्धाः श्रीमन्तः । ... असूंल्लोका-न्प्रकृतिस्थान्स्वभावस्थान् । कर्णीसुतः स्तेयशास्त्रकर्ता । कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रस्य कारक इति वैजयन्ती । Paḍ. Bhû. adds a verse from the Hârâvali कर्णीसुतो मूलदेवो मूलभद्रः कलाङ्कुरः । [Bühler]. Note the callousness and effrontery of a hardened sinner, professing to teach men the instability of worldly possessions by robbing them !

P. 47. L. 19. अक्षभूमिः शारीस्थापनगृहम् Paḍ. 'The chequered' cloth on which the Pachîsî-men are placed'. The Ahḍ. Sârâmsa agrees with this explanation. The Bhûshaṇa, on the other hand, explains अक्षाः by पाशाः 'dice' and अक्षभूमि by तत्प्रक्षेपभूमिः. The fact is, however, that the gamblers played a kind of Pachîsî (See below P. 48. L. 3.) where pieces similar to those

used at the game of draughts, are moved forward and taken according to the results of the dice-throws. which the player makes. [Bühler]. हस्त a throw of dice.

P. 47. L. 20. कूटकर्माणि deceitful tricks. तन्त्राणि कूटकर्मकूटानि Pad. सभिकप्रत्ययव्यवहारानित्यादि, "Their transactions undertaken with the knowledge of the gambling-house-keeper, which consisted chiefly in the employment of reasoning, force and boldness and which were sufficient to cause the payment of the stakes." The Bhûshaṇa, which alone fully explains the passage, seems to have known readings which are not to be found in any Ms. सभिकप्रत्ययात्सभिकज्ञानात्। सभिका द्यूतकारका इत्यमरः। व्यवहारन्यायबलेति व्यवहारो लोकानां व्यवहारो न्यायो युक्तिस्तयोर्बलेनानुसन्धानः। प्रतापः प्रागल्भ्यं। तैः प्रत्येकितार्थसाधने समर्थत्वादिति प्रत्ययस्य विशेषणम्। सभिकप्रत्ययव्यवहारादिति पाठः। प्रत्ययजनको व्यवहारः। [Bühler].

P. 48. L. 1. पक्षरचनादिकम्। सर्वं लोकानां स्वाधीनीकरणे कुशलत्वम्। उच्चावचानि नैकप्रकाराणि प्रलोभनानि मोहनानि......कलहः पणः Pad. So also Bhû. and Ahd. which add, however, कलहप्रभेदवर्तनानि फलान्यथानाववर्तनानि [Bühler].

P. 48. L. 2. अन्तरान्तरा मध्येमध्ये इत्यर्थः। अत्रैकप्राणिनामवबद्धत्वात्। कर्षितं मान्द्यमापादितमिति वैजयन्ती। Pad.

P. 48. L. 3. अनादृतसारे अनादरेणानवधानतया दत्तः सारः क्षेपकरणं येनेति तस्मिन्निति। Pad.

P. 48. L. 6. व्यत्यस्तवत् व्यतिक्रान्तोऽभूत् Pad. He changed (sides) *i.e.*, began to play with me. Regarding the construction of लि see Siddhântakaumudi I. P. 253. Kârikâ [Bühler].

P. 48. L. 7. दीनाराणां निष्काणां सुवर्णानामिति यावत् । Pad. Compare above, note to P. 21. L. 4. [Bühler].

P. 48. L. 10. यन्मूलश्चेत्यादि । "and Vimardaka, the gambler, who was the cause of my playing, became, etc., [Bühler]. मे दुरोदरावतार: literally my lighting upon *i.e.*, joining the game of dice.

P. 48. L. 13. धूर्जटीति । धूर्जटिर्महादेवः । तत्कण्ठे यत्कल्माषं कालिमा । सितेतरः स्यात्कल्माषमिति शाश्वतः । तद्वत्कालतमेऽतिश्यामले । नीलनिवसनं नीलवस्त्रं तस्य यदवैरिकमवगुण्ठनवस्त्रम् । .. परिहित आच्छादितः । Pad. concealed by a dark blue coat. [Bühler].

P. 48. L. 14. कौक्षेयकः करवालः । ... फणिमुखं सुरङ्गासाधनम् । काकली कर्तरी । संदंशको भाषया सांडशीति (tongs or pincers) पुरुषशीर्षकं पुरुषशीर्षप्रतिकृति काष्ठमयं शिरः । योगवर्तिकोपायाञ्जनम् । मानसूत्रं प्रमाणरज्जुः । कर्कटी यन्त्रसाधनं भाषया कर्कटक इत्युच्यते [a wrench] रज्जुरारोहणसाधनम् । दीपभाजनं भ्रमरकरण्डकं दीपनिर्वापणशलभभाण्डम् । Pad. Bhû. gives different and, it would seem, better explanations of काकली and योगवर्तिका. The former is said to be a low-toned musical instrument निद्राति जागर्ति वेतिबोधनार्थं कलमधुरध्वनिर्वाद्यविशेष इति गुरुचरणाः । and the latter 'a magic wick' यस्याः प्रज्वलनात्सर्वत्र सर्वा एव गोचरा भवन्ति यत्प्रभया मोहमुपयान्तिजनाः । Compare for this passage मृच्छकटिक Act III, P. 46 seqq, Stenzler. [Bühler]. Bhû. Explains चूर्ण as निष्यन्जनोपधिमूलादिचूर्णम् । The word योगचूर्ण occurs in Act II of मुद्राराक्षस, where it is intended to be administered to Chandragupta, but where the attempt is frustrated by Châṇakaya who discovered a change of colour when the mixture was put into a golden cup. Telang explains योगचूर्ण as a powder of magical virtue' (*vide* P. 334. Telang's Muḍrârâkshasa). According to Wilson फणिमुखं, "snake's head" is a sort of

spade, and कर्कटक that which resembles a crab—a hook......it may be connected with रज्जु a rope with a hook at the end, by which to climb up."

P. 48. L. 16. पटमासो जालान्तरम् । पटभासः प्रेक्षणकमिति वैजयन्ती । Paḍ. Bhû. has the reading पटमाक्ष which it explains as प्रेक्षणसाधनम् and quotes पटमाक्षः प्रेक्षणकम् from the Vaijayantî. As long as no copy of the Vaijayantî is accessible, it will be difficult to decide which of the two interpretations is the correct one. The first gives, however, a good sense "observing through a small hole of the size of the interstices in a lattice-window what was going on inside the house. [Bühler]. Parab and Kale have the reading पटभास, and since it is supported by our southern Ms. etc. we have adopted it in preference to पटमाक्ष°.

P. 48. L. 17. नीवी मूलवणिग्धनम् । मूलद्रव्यं परिपणो नीवीति हैमः Paḍ. Bhû. Ahḍ.

P. 48. L. 18. नीला ये नीरदा मेघास्तेषां निकरः समूहस्तेन पीवरं पुष्टं यत्तमोऽन्धकारस्तन्निबिडितायाम् । Paḍ.

P. 48. L. 19. आलोकं प्रकाशम् । Paḍ. अथासौ° । विद्युत्प्रकाशो नगरस्य-मोषश्चौर्यं तेन रोषिता रुष्टा नगरदेवतेव । निःसंबाधं निःसंकटम् । संकटं ना तु संबाध इत्यमरः । उन्मिषद्भूषणा प्रस्फुरद्भूषणा ॥ Paḍ. If निःसंबाधवेलायाम् is the correct reading, it must be translated 'at the time when there was no crowding (in the streets). [Bühler]. All the Mss. hitherto discovered and our southern Ms. also has the reading निःसंबाधवेलायाम् । The damsel 'with shining ornaments' is by उत्प्रेक्षा considered as the presiding goddess of the city.

P. 48. L. 22. त्रासगद्गदं भयविह्वलमगादीत् Paḍ. अयंवर्गो वैश्यवर्गः Paḍ.

P. 49. L. 2. इभ्यकुमाराय धनिककुमाराय अन्वजानात्प्रतिज्ञातवान्। Paḍ.
न इति। स पितास्मिन्धनमित्रे पित्रोरन्ते मातापित्रोरवसाने निजैः स्वकीयैर्वित्तै-
रर्थिवर्गोवाचकसमूहाद्दारिद्र्यं क्रीत्वैव दरिद्राति सति Paḍ.

P. 49. L. 4. प्रीतेति। प्रीतेन लोकेनाधिरोपितं दत्तमुदारक इत्यपरं श्लाघ्यं नाम यस्य तस्मिन् Paḍ.

वरयत्येव When he asked for my hand. [Bühler]. The old reading was वरयत्येव तस्मिन्. Wilson read निवारयत्येव तस्मिन् which gives no sense. Our southern Ms. omits तस्मिन् which is really redundant.

P. 49. L. 5. यथार्थनाम्ने 'Properly (so) named' (since he is rich). This word brings out clearly the antithesis implied in L. 4. above. सार्थवाहः 'a foreign merchant' [Bühler]. The Paḍ. without any reference to the authority simply quotes वैदेशिकः सार्थवाहः। Bhû. quotes the following line from Amara वैदेशिकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक्। in which शि is simply a misprint for ह. But the Bombay Edition of the Amarakośa has वैदेहक and not वैदेशिक. Mr. K. G. Oka's recent Edition of the Amara with Kshîrasvâmi's commentary also has वैदेहक, and Kshîrasvami gives the derivation of the word as विदेहे उपचये भवो वैदेहकः. The Kalpadruma gives वणिक् as the equivalent of वैदेह and वैदेहक, and refers to Bharata's commentary on Amara and quotes Manu for an origin of the caste of Videhas. वैदेशिक by itself means a "foreigner" and it seems that the erroneous reading वैदेशिक was taken as a synonym of सार्थवाह.

P. 49. L. 8. मन्मथो मदनोभिसरः सहायो यस्याः सा। Paḍ. Bhû. Ahḍ. Bhû. adds. अनुप्लवः सहायश्चानुचरोभिचरः समा इत्यमरः.

P. 49. L. 9. भाण्डेनतद्भूषणम् Paḍ. See p. 50. L. 5.

P. 49. L. 11. दीपिका दीपवटीति लोके प्रसिद्धा । दीपिका हस्तदीपः स्यादिति वैजयन्ती । Pad. 'Torch' नागरिकबलं नगररक्षाकर्तुर्भाषया कोतवाल इत्याख्यस्य बलं सैन्यम् Bhû. "The town-police." [Bühler].

P. 49. L. 14. शयेहम् Compare Siddhânta Kaumudi, II. P. 284 (Pâṇini III, 3, 131).

P. 49. L. 15. वयमिति द्वयोरपि बहुवचनम् । अस्मदो द्वयोश्च Pad. Pâṇini I. 2, 59.

P, 49. L. 18. बाष्पदुर्दिनाक्षी । बाष्पव्याप्तनेत्रा Pad. "Her eyes dimmed by tears." [Bühler].

P. 49. L. 19. भाविता प्रकाशिता विषविक्रिया विषविकारो येनेति । नरेन्द्रो विषवैद्यः । नरेन्द्रो वार्तिके राज्ञि विषवैद्ये च कथ्यत इति । निर्वर्ण्य दृष्ट्वेत्यर्थः । उपक्रम्य चिकित्सित्वा । उपक्रमश्चिकित्सा स्यादिति वैजयन्ती । Pad. Bhû. Ahd. 'Treated me' [Bühler]. मुद्रा a mode of intertwining the fingers during religious worship.

P. 49. L. 21. स्तब्धं निश्चेष्टं श्यावं श्यामलम् Pad. Bhû. adds श्यावास्यता विषकृतः इति माधवाचार्यः ।

P. 50. L. 4. अन्तरा मार्गमध्ये । Pad.

P. 50. L. 5. अंशुपटलेन किरणजालेन पाटितं नाशितं ध्वान्तजालमन्धकारसमूहो येनेति तथा भूषणम् । Pad.

P. 50. L. 7. प्रियादत्ता वागपहृता । अत्र परिवृत्तिरलंकारः । परिवृत्तिर्विनिमयो न्यूनाभ्याधिकयोर्मिथ इति लक्षणात् । नहीत्यादिना काव्यलिङ्गम् । न जान इति । यदिदमद्भुतं त्वत्कर्म वक्तुं न जाने न शक्नोमि । एवं च वाणी हृतेवेति स्पष्टम् । न ते स्वशीलमिति । इदं द्रव्यस्य प्रियायाश्च समर्पणं ते चोरत्वेन व्यवहृतस्य स्वशीलं स्वभावो न भवतीत्यतोऽद्भुतवत्प्रतिभाति । प्रतिनियतेति । तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तेत्यर्थः । तत्प्राय इति । तद् द्रव्यादि समर्पणं पूर्वावदानेभ्यः पूर्वजातकर्मभ्यो न रोचते । रुच्यर्थानामिति चतुर्थी । कर्मणां न शोभत इत्यत्र तात्पर्यम् । एतदुपलभ्य परदारपरस्वनिवृत्तिरूपम् । अवदानेभ्यः । अवदानं कर्मवृत्तमित्यमरः । आशयोऽभिप्रायः । छन्दोऽभिप्राय आशय इति । अननुमान्यानुमतिमकारयित्वा । Bhû. Translate:—

"Honourable Sir, to-night you have given me my beloved here, but you have bereft me of (the faculty) of speech. For, I do not know how to describe this wonderful deed of yours. (If I were to say, 'This deed) is not in keeping with your character, it appears marvellous, no other (thief) has acted thus before you' (it might be objected) that the power of things is fixed in each (of them); for in you covetousness and similar (vices) are not to be found (*i.e.*, each individual shows only those qualities (śakti) which are inherent in the matter (vastu) out of which it is formed; as covetousness is not one of the qualities inherent in the matter of which you are formed, your generosity cannot be said to be against your character (śila). (If I were to say), you have shown yourself to-day a saint, (that description would be wrong because) it does not agree with your acts performed in former births' [*i. e.*, your generosity shows that in former births you must have performed many meritorious acts, because you could not act so generously if you had not done so; hence you cannot be said to have begun a course of saintliness to-day. (If I said), now I have seen true generosity (that would be presumptuous, because) it is not proper to give (such) a decision without hearing your opinion. [*i. e.*, you may have different opinions about the nature of true generosity and it is not for me to give a hasty decision on the subject)" Similar passages are not unfrequent in Bâna's Kâdambari and Harshacharita [Bühler].

P. 50. L. 13. असारम् unmeaning [illegible] contempt for your judgment.

P. 50. L. 14. प्रतिदानम् Return or recompense. तदलाभे In (the event of my) not obtaining her (my beloved).

P. 50. L. 15. प्राप्तरूपम् प्रशस्तं प्राप्तम् Pad. 'the best course to follow.'

P. 50. L. 17. प्रतिपत्तिः कर्तव्यता Pad.

P. 50. L. 19. कोऽहम् etc. Or who am I to decide what I should do? As you please or as you bid.

P. 50. L. 22. इत्थमेतत् It is thus or in this wise. [illegible] Something like weakness of judgment and resolution. इव स्वार्थे Bhû.

P. 51. L. 2. [illegible] चारचर्यया । तत्र तत्र Pad. We prefer to refer तत्र to the house of Kuberadatta. This brings out the force of एव in तस्यैव चारचर्यया. *i.e.*, by her being a spy in her father's house of which she presumably knew the ins and outs. This would better justify the mention of tumult in the bride-groom's and the bride's house in L. 15. P. 51, since the house of the former was destroyed by the elephant (L. 6) and that of the latter looted (L. 2).

ततो [illegible] । [illegible] चौरिदं [illegible] । [illegible] । [illegible] । Pad.

P. 51. L. 4. [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] तथा । Pad.

P. 51. L. 6. [illegible] । [illegible] । [illegible] । Pad.

P. 51. L. 9. पद्मरागो रक्तमणिस्तस्य शृङ्गं शिखरं तत्कल्पं तत ईषन्न्यूनम् । कल्पद्रुमस्य हेमपल्लवाः सुवर्णपल्लवास्तेषामापीडः समूहः । आपीडः शेखरोऽत्रात इति वैजयन्ती । पाटलमनेकवर्णम् । पतङ्गमण्डलं सूर्यबिम्बम् । Paḍ.

P. 51. L. 10. प्रगेतनानि प्रातःकालोचितानि Paḍ.

P. 57. L. 11. तुमुलो व्याकुलरवः इति हैमः Paḍ.

P. 51. L. 12. अर्थैरर्थपतिः कुबेरदत्तमाश्वास्य Arthapati having comforted Kuberadatta with money-presents, because the latter had lost his all in the theft. See L. 2. above.

मासावधिकं मासोत्तरमित्यर्थः । Paḍ. On the visit of the two thieves to Kuberadatta's house (*vide* P. 51. L. 1.) Kulaplâika had been restored to her parents [Bühler]. स्वमेवावासम् in that line must be taken to refer to her own (that is her father's house), though the speech is addressed to Udâraka.

P. 51. L. 14. चर्मरत्नमुत्तमचर्म । रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपीति केशवः । भस्त्रिका भाता इति भाषया प्रसिद्धा । Paḍ. "a bellows." For the explanation of चर्मरत्न° compare P. 52, L. 10, text [Bühler]. हेमभृता इति and हेमभस्त्रा are mentioned in Śaktiyaśolambaka Taraṅga 8, verses 28–30 of the Kathâ-Saritsâgara.

P. 51. L. 16. मूलहरत्वं मूलद्रव्यनाशकत्वं काष्ठवाहकत्वं वा Bhû. अर्थिवर्गोद्याचकसमूहात् Paḍ.

P. 51. L. 18. उपनगरभवं नगरसमीपस्थम् । जरद्वनं प्रचाररहितम् । Paḍ. May not जरद् mean 'old' also?

P. 51. L. 20. अवज्ञा हेलना । तस्य सोदर्यो बन्धुरित्यर्थः । Paḍ. 'Poverty, the sister of contempt' [Bühler].

P. 51. L. 21. तात पुत्र । तातस्तुजनकेऽर्भके Bhû. Ahḍ.

P. 51. L. 22. अनवसाद्य अविनाश्य Comp. उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् Bh. G. VI 6.

P. 52. L. 1. छिन्नकण्ठ° छिन्नो यः कण्ठतस्य यत्प्रतिसंधानं पुनः संबन्धस्तत्पर्वस्य प्राणलाभस्य प्राणप्राप्तेः । Pad.

P. 52. L. 2. लक्षग्राहिणी लक्षं ग्राहयतीति तथा कामरूपेषु देशेषु...अवात्सं वसतिमकरवम् । मत्सरिण्यां मत्सरकारिण्यां...भूमिस्वर्ग भूम्यां स्वर्ग इव स्वर्गस्तम् । अत्रोद्देशेऽस्मिन्प्रदेशे । Pad. Kâmarupa is the modern Assâm. See also Cunningham's Anc. Geogr. p. 500 [Bühler]. It extended from the Karatoyâ river to the eastward and included Maṇipur, Jayantiya, Kachhar, West Assâm and parts of Mymensingh and Sylhet. (Dey's Geographical Dictionary of Ancient and Modern India).

P. 52. L. 5. मदन्यत्र मां विहायान्यत्रेत्यर्थः । इयं चर्मभस्त्रिका वणिग्भ्यो वैश्येभ्यो वारमुख्याभ्यो वाराङ्गनाभ्यो दुग्धे । दुह प्रपूरणे । पूरयतीत्यर्थः । इत्येवं । तद्गता चर्मभस्त्रिकागता । प्रतीतिः ख्यातिः । Pad.

P. 52. L. 8. एष कल्प एष प्रकारः Pad. Bhû. Ahḍ.

P. 52. L. 9. ग्रावच्छिद्रं पर्वताच्छिद्रम् । Pad.

P. 52. L. 10. अनिवेद्य अकथयित्वा । नोपजीव्योपजीवितुमशक्या ।

P. 52. L. 13. अभ्युपैष्यत्यङ्गीकरिष्यति । Pad.

P. 52. L. 14. वरिवस्यमानां सेव्यमानाम् Pad. but it would be better to take वरिवस् in the sense of 'worship' since we have in L. 8. above, अर्च्यमाना.

P. 52. L. 16. उपस्थास्यत्याराधयिष्यति Pad.

व्यवहर्तुं विवाहं निरोद्धुमिति भावः । Bhû. "A. proud of his wealth, will take legal proceedings against him in order to prevent the marriage" [Bühler].

P. 52. L. 20. निवृत्य परावृत्य । प्रत्यवस्थानात् प्रतिबन्धं चकार । Pad.

P. 52. L. 23. पञ्चवीरगोष्ठे जानपदे सदसि । तत्पञ्चवीरगोष्ठं तु यत्तु जानपदं सद इति कोशसारः । संगीतं गीतादि । गीतं वाद्यं च नृत्यं च त्रिभिः संगीतमुच्यते

इति गीतसर्वस्वे Pad. "In the public concert-hall or assembly hall" [Bühler].

P. 52. L. 24. स चाहं...संन्यविधि। The construction of this sentence is queer. च is unnecessary.

P. 53. L. 1. रङ्गपीठं नृत्यस्थानम् Pad.

तद्दृष्टि...श्रयः सत्रमाच्छादनम्। सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेपिचेति विश्वः। तस्मादपगत आश्रयो यस्येति। उत्पलवनसत्रमात्राश्रय इति भावः Pad. It is difficult to reconcile Pad's. final explanation (सत्रमात्राश्रयः) when in dissolving the compound it plainly says तस्मादपगत आश्रयः। Bühler translates "Cupid, who took refuge in the covering of her coquettish glances, that resembled a forest of blue lotuses." The difficulty is obviated by taking अपाश्रय as a single word (and not a compound) in the sense of a *S'hamiâná*. The Kalpadruma gives the following explanation of the word:—(अपाश्रियते आच्छाद्यते अनेन) प्राङ्गणावरणं। सामियाना चाँदोया इति भाषा। This meaning suits the text better, since in the sentence immediately preceding, he has spoken of his मनः (mind) as a रङ्गपीठ or stage. Wilson takes अपाश्रय in the same sense.

P. 53. L. 2. भावा विभावाद्यो रसाः शृङ्गारादयः Pad. "Tormented me excessively having gained force as it were, through the multitude of the sentiments, and their externations (which were represented by R.'s singing and dancing). [Bühler]. The Bhû. gives the following definitions of भाव and रसः—बाह्यार्थालम्बनो यस्तु विकारो मानसो भवेत्। स भावः कथ्यते सद्भिस्तस्योत्कर्षो रसः स्मृतः। भावरस Seems to be a favourite expression of the author. See P. 26. L. 19, where also we have भावरसानां सामग्र्या।

P. 53. L. 3. नगरभोजरोपिता see ante. P. 48. L. 20.

लीलाकटाक्षनीलोत्पलानि एव शृङ्खलास्ताभिः । नीलोत्पलपलाशानि नीलोत्पलपत्राणि । तद्वच्छ्यामला: । Paḍ. See P. 46. L. 21, where also अपाङ्ग is compared to नीलोत्पल.

P. 53. L. 4. सिद्धिलाभशोभिनी सन्नाद्धिफलप्राप्तिशोभिनी Paḍ. ("Her beauty being) heightened by the (flush) of success.") [Bühler].

P. 53. L. 7. आरेचितभ्रूलतं वक्रीकृतभ्रूलतामिति क्रियाविशेषणम् Paḍ. See ante, P. 26. L. 18, where also we have रेचितभ्रूलतैः.

P. 53. L. 10. मुक्तैरवयवैः "with limbs outstretched"— or "fully at ease" अतिनिष्णातोऽतिनिपुणः । मदनतन्त्रे मदनशास्त्रे । Paḍ.

P. 53. L. 12. अभिनिविशते fixes itself or is rivetted.

P. 53. L. 13. स्थानाभिनिवेशिनोः । युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने इत्यमरः । Paḍ. "You two, who are properly affected in an equal manner, can easily be brought together." [Bühler].

P. 53. L. 15. गणिकानां वेश्यानां यः स्वधर्मः शुल्कादिग्रहणरूपस्तेन प्रतीपगामिना विरुद्धवर्तिना । भद्रोदारेण कल्याणोदारेणाशयेनाभिप्रायेण समगिरदवददित्यर्थः । Paḍ.

गुणशुल्का गुणमूल्या । Paḍ.

P. 53. L. 20. मूलच्छिन्ना मूलभ्रष्टा Paḍ. literally cut off from the roots, *i. e.*, fallen from the occupation of her birth.

P. 53. L. 21. वृत्तमाचरणम् । अच्युतं वद्धमूलम् । अनुतिष्ठासति अनुष्ठातुमिच्छति । Paḍ.

P. 54. L. 1. अनाश्रवैवानङ्गीकृताज्ञैव । वचने स्थित आश्रव इत्यमरः Bhû. Disobedient. [Bühler].

P. 54. L. 3. भुजङ्गो विटः । विप्रलभ्य प्रतार्य । Paḍ.

P. 54. L. 6. गूढं secretly.

P. 54. L. 7. ततश्चेति । प्रधानदूतीं मुख्यदूतीम् । शाक्यभिक्षुकीं बौद्धसिद्धान्ततपस्विनीम् । चीवरपिण्डदानादिना वस्त्रखण्डान्नदानादिनोपसंगृह्य वशीकृत्य Paḍ.

See Note on P. 18. of Telang's Introduction to the Mudrârâkshasa and our note on P. 42. L. 7. ante.

P. 54. L. 8. तया वन्वक्या refers to Kâmamañjari's mother.

P. 54. L. 10. प्रतिदानं प्रत्याम्नायदानम् । संप्रतिपन्नायां सम्यगङ्गीकृतायाम् । तमर्थं चर्मभस्त्रिकादानरूपम् । Paḍ.

P. 54. L. 11. यस्यां चेति । कार्यान्तरापदेशेन कार्यान्तरव्याजेनाहूतेष्वाकारितेषु मत्प्रणिधिर्गूढपुरुषो विमर्दकोनामार्थपतिगृह्यो तत्पक्षस्थो भूत्वा Paḍ. Vimardaka had already entered the service of Arthapati. vide P. 52. L. 19.

P. 54. L. 14. उल्लङ्घ्य । मर्यादां परित्यज्य Bhû. L. 23 कृत्रिमार्तिना By one who feigned or assumed pain or annoyance. उपक्षिप्य प्रस्ताव्य Paḍ.

P. 55. L. 4. वेशवाटे वेश्यागृहमार्गे । Paḍ.

P. 55. L. 6. मद्ग्राहित–त्वदभिज्ञानचिन्हः त्वत् refers to Râjavâhana to whom Ap. tells his story [Bühler].

P. 55. L. 8. विभावित इत्यादि "by the King who was angry at the revelations of Dhanamitra. विभावित आविष्कृते प्रकटीकृत इत्यर्थः । आविष्कारो विभावनम् । Paḍ. विभावित आविष्कृते Ahḍ. [Bühler].

P. 55. L. 10. विधिना कल्पोक्तेन according to the rule laid down in the prescription for its use." See above P. 52. L. 5. [Bühler].

P. 55. L. 11. पूर्वदुग्धम् must be construed with अर्धजातम्, विरूपकम् being taken as the object of उपसृत्य. ततः stands for विरूपकात्.

P. 55. L. 12. सप्रश्रयम् साविनयम् । सप्रत्ययामिति पाठे सशपथम् । Paḍ.

P. 55. L. 13. निर्ग्रन्थग्रहात् क्षपणकसिद्धान्तात् । Paḍ. निर्ग्रन्थिकाग्रहान्निर्ग्रन्थिकसिद्धान्तात् Bhû. Ahḍ. May not ग्रह here mean seizure or possession, since Virúpaka was in a sense released from the spell of Jainism ?

P. 55. L. 14. अश्मन्तकं चुल्लिः Paḍ. 'A fire-place.'

P. 55. L. 15. स्वमभ्युदयमकरोत् the अभ्युदय or rise here spoken of must be taken as rise in spiritual greatness or fame. मिथः "secretly" See the Petersburg Dictionary *Sub-Voce.* [Bühler].

P. 55. L. 18. तन्मन्य इत्यादि । "I think the cause of that (liberality) is her having got my incomparable purse. The prescription for its use certainly agrees (with her course of action). [Bühler].

P. 55. L. 21. व्यथितवर्णेनेवेतीविकारेण कृत्रिमव्यथात्वं सूचितम् । उपह्वर एकान्ते । Paḍ.

P. 55. L. 22. तदनुयोगाय तत्प्रश्नाय । Paḍ.

P. 56. L. 1. निर्बन्धयाग्रहपृष्टया । तदागतिश्चेन चर्मरत्नप्राप्तिहेतुत्वेनापदेश्यः कथनीयः । Paḍ. निर्बन्धया संकटं प्राप्तयेति फलितोर्थः । Bhû.

P. 56. L. 2. चित्रवधः See ante, P. 36. L. 17. Note.

P. 56. L. 4. समन्ततः सर्वतः । अनर्थानुबन्धिन्यनर्थकारिणी । Paḍ.

P. 56. L. 6. द्विस्त्रिश्चतुरिति सुजन्तः पाठः । द्विस्त्रिश्चतुर्वारमित्यर्थः । Bhû. निह्नुत्य गोपायित्वा । चोरितस्य पदार्थस्य त्वयि भवद्विषय आगतिरागमनहेतुत्वमपदेश्या कथनीयेत्यर्थः । Paḍ.

P. 56. L. 8. अवसीदेन्नश्येत् । तदपयशश्चर्मरत्नचौर्यापयशः । रूढं ख्यातम् । Paḍ.

P. 56. L. 9. कीनाशः Covetous or niggardly. अमुनैवार्थपतिनैव Paḍ.

P. 56. L. 11. अनुयुक्ते पृष्टे सतीत्यर्थः। वेशकुलस्य वेश्याजनस्य। दातुरपदेशो दातुर्नं नामग्रहणम्। Paḍ.

P. 56. L. 12. अतिप्रणुद्य त्यक्त्वा। प्रख्येतिपाठः Paḍ. "Having refused strongly and frequently (to give an answer). [Bühler]. प्रणुद् however ordinarily means to drive or to urge and we prefer to take अतिप्रणुद्य in the sense of "having strongly urged or pleaded.)

P. 56. L. 15. मौर्यो राजनीतिकर्ता। असुभिः प्राणैरवियोगो वियोगाभाव। Paḍ. The explanation of Maurya given by the commentary is probably wrong. Maurya is the name of the race of Kings which begins with Chandragupta and reigned from 315, B. C. not of Châṇakya, their minister, whom the commentator seems to have in his mind. The translation should run thus "Sire, the Mauryas have given this boon to the Vanias, viz., that in case they have committed such offences they shall not suffer capital punishment." [Bühler].

Mark Collins says that this passage "might indeed, be taken to indicate that Mauryas were actually ruling in Campâ at the time of the story and therefore presumably in the time of Daṇḍin. And it is more reasonable to suppose that when Dhanamitra in the story reminds the King of this Maurya-given boon, he is referring to a ruling of the King's ancestors rather than to a regulation introduced by a preceding dynasty." A Maurya dynasty is known to have been ruling in the Konkan. It was dispersed by the Western Chalukya Kirtivarman I and overwhelmed by Pulikesin II and destroyed by the Tajikas. See Bombay Gazetteer Part II, PP. 13, 283-284, 335, 345.

Any inference as to the date of the composition or the author of the Dasakumâracharita seems to us from this reference to Maurya to be improbable, since this is not the only passage in which the Mauryas are referred to. We have in the 8th Uchchhvâsa (L. 11. P. 131.) a more explicit reference to Âchârya Vishṇugupta and the Maurya King for whom the former wrote his treatise on politics. The wording of that passage is worthy of note. इयमिदानीमाचार्यविष्णुगुप्तेन मौर्यार्थे षड्भिः श्लोकसहस्रैः संक्षिप्ता might lead one to infer that Daṇḍin, if not a contemporary of Châṇakya, must have lived very shortly after Châṇakya, since he uses the word इदानीम् but this is hardly tenable. According to tradition the whole work was written for the instruction of some prince and the last Uchchhvâsa (which contains the sentences quoted above) is almost an illustration of Kautiliya's scheme of politics.

We are afraid there is some misreading here. आर्य as an honorific or propitiatory address to a King is very unusual. आर्यमौर्य might be taken as a compound, आर्य standing for Châṇakya and मौर्य for Chandragupta. But आर्य though usually prefixed to the name of Châṇakya can hardly be used alone to stand for it. Our Southern Ms. reads देव for आर्य, which is decidedly a better reading, but since it is not supported, we have retained the old reading.

The only authority that can be found in the Kautiliya for immunity from capital punishment of the Vaisyas as a class is contained in the following couplet:—एवं चोरानचोराख्यान्वणिकारुकुशीलवान् । भिक्षुकान्कुहकांश्चान्या-न्वारयेद्देशपीडनात् । P. 202, Mysore Series.

P. 56. L. 18. भर्ता refers to अपहारवर्मा See P. 59 L. 7. पटच्चरच्छेदशेषो जीर्णवस्त्र खण्डावशेषः.

P. 56. L. 19. तस्यैवेति तस्यार्थपतेः । अवयवेनांशेन Paḍ.

P. 56. L. 20. अभिनोदितेन प्रेरितेन.

P. 57. L. 1. कपालपाणिः कपालः खर्परः पाणौ यस्येति तथा । स्वैरेवधनैर्मद्दि-श्राणितैर्मद्दत्तैरात्मीयैरेव । धनैरत्रमहमतिस्मेत्यर्थः । Pad. And in this town I robbed the rich misers to such an extent, that with broken platters in their hands, they begged in the houses of the beggars who were enriched by their (the miser's own) property which I had presented to them [Bühler].

P. 57. L. 4. यत इति । एकदैकस्मिन्काले । प्रणयकोपः प्रीतिकलहस्तत्प्रशमनाय तन्नाशाय पायितायाः पानकारितायाः । मुखमधु मुखमधं तद्गण्डूषं पीतोज्झितम् । पीतशेषं तु गण्डूषमिति हलायुधः । Paḍ.

P. 57. L. 5. शीलमित्यादि । "For it is the nature of (drunkenness) drunkards and (over-excitement) and over-excited people to do their accustomed work even in an improper manner." [Bühler].

P. 57. L. 6. यदहमिति । उपोढमदोविक्लवः । Paḍ.

P. 57. L. 7. अभ्यर्थितेति । Disregarding the hundreds of oaths and supplications (by bowing and the joining of hands) of my distressed beloved.

P. 57. L. 12. मदावसन्नेति । मदेनावसन्नः शिथिलो यो हस्तस्तस्मा-त्पतितेन । अवघूर्णमाना विह्वला । Paḍ.

P. 57. L. 15. प्रतिभया प्रज्ञया । प्रज्ञा नवनवोल्लासशालिनी प्रतिभा मतेति भरतः । Paḍ. It is not necessary to take प्रतिभा in the sense suggested in the quotation from भरत, which, is accepted as a definition of Imagination in Poe-

tics. Here प्रतिभा simply means प्रत्युत्पन्नमतित्वम्, presence of mind or mere consciousness.

P. 57. L. 16. प्रख्याततरं ख्याततरम् । मत्परिग्रहत्वं मत्पत्नीत्वम् । Pad. Bhû. Ahd.

P. 57. L. 17. मदेनसा मत्पापेन । प्रोर्णुतौ अभिभूतौ Pad. Bhû. Ahd. literally "covered with."

P. 57. L. 20. या [त्वाम् Ms.] त्वमित्यर्थः । The reading त्वां appears certainly to be a clerical mistake for त्वम्. The reading त्वम् will add force to the imprecation जरतिके and will be more consistent with क्षमस्व एकमपराधम् and त्वत्कलत्राभिमर्शी धनमित्रः etc., on the next page, lines 5. and 6.

P. 58. L. 1. उद्घटितज्ञा सूचितज्ञा Pad.

P. 58. L. 3. भद्रकाः "Dear gentlemen" [Bühler].

P. 58. L. 7. आकल्पसारो भूषणसारः । Pad. 'Dependent on dress and decoration' [Wilson.] रूपाजीवा वेश्या Pad. रूपाजीवाजनो वेश्याजनः Bhû.

P. 58. L. 9. भवतु "Be it! Well" [Bühler].

P. 58. L. 11. सा शृगालिका प्रतिपन्नार्थेव ज्ञातार्थेव Pad. It would be better to take प्रतिपन्नार्थेव as "like one who grasped or understood (my) meaning."

P. 58. L. 12. भद्रमुख "fair sir" means literally "possessing a beautiful face" and is used, (1) like प्रियदर्शिन् as an honorific epithet of Kings. (Journ. Bo. Br. Roy. As. Soc. VIII P. 234). and (2) in dramas by low persons in addressing Princes (Sâhityadarpaṇa P. 172) (3) by Bâna and Daṇḍin as a kindly or propitiatory address. तवेतित्यामित्यर्थः । अधीगर्थदयेशामिति कर्मणि षष्ठी । Pad. Siddhântakaumudi I. P. 297. [Bühler].

The word evidently refers to those who are addressed as भद्रकाः in the P. 58. L. 3.

P. 58. L. 13. आरक्षिका रक्षणकारकास्तेषां नायकस्य कोष्टपालस्य । ... चारकं बन्धनालयम् । Paḍ.

P. 58. L. 15. सुभगमानी सुभगमात्मानं मन्यमानः । Paḍ. Bhû. Ahḍ.

P. 58. L. 16. नागरिकः कारापतिः । कारापतिर्नागरिक इति वैजयन्ती । समभ्यधत्तोक्तवान् Paḍ. According to some, नागरिक is a Police Officer.

P. 58. L. 19. कारणानां यातनानाम् । Paḍ. tortures or punishments of which the number seems to be 18.

P. 58. L. 21. मित्रमुखस्य मित्रछद्मनः Paḍ. प्रत्याशां पुनः प्रासीच्छाम् । प्रत्याशा पुनरासीन्छेति वैजयन्ती । Paḍ. Bhû. Ahḍ.

P. 58. L. 22. साधीयसी दृढतरा संधा प्रतिज्ञा । Paḍ. Bhû. Ahḍ.

P. 58. L. 23. अनुयोगव्यतिकरे प्रश्नप्रकारे । Paḍ. संपर्के च व्यतिकरः प्रकारव्रातयोरपीत्यजयः । Bhû.

P. 59. L. 1. अथेति । अच्युतो विष्णुस्तस्याम्बरं वस्त्रं तद्वत्पीता पिशङ्गात-पत्विट् धोतप्रभा यस्येति । Paḍ.

P. 59. L. 4. आपन्न आपत्तिं प्राप्तः । Paḍ.

P. 59. L. 7. अयत्विति । अक्षधूर्तोक्षनिपुणः । समसृज्यत संगतोभूत् । अभावलघुर्तः । निकृष्टाशयः क्षुद्रान्तःकरणः Paḍ. अयतु is explained by Bhû. at P. 69. L. 23. as तिष्ठतु. See note there.

P. 59. L. 9. अशङ्किष्ट grew suspicious

P. 59. L. 10. समुद्गकः संपुटकः Paḍ. Bhû. Ahḍ.

P. 59. L. 11. नागरिकपुरुषैः कारापतिपुरुषैः । Paḍ. Here too नागरिक must be taken to mean the Police.

P. 59. L. 13. उपक्रान्तो वशीकृतः । उपक्रमो वशीकारे समारम्भे चिकित्सन इति वैजयन्ती । Paḍ. Bhû. Ahḍ.

P. 59. L. 15. उपच्छन्दनैः सान्त्वनैः सान्त्वनोपच्छन्दने च समावनुनयेऽपि चेति केशवः । स्वं चर्मरत्नम् । त इति तुभ्यं । नोऽस्माकम् । पथ्यमनुगुणम् । त्वदनुभाव-प्रत्ययात्त्वत्प्रभावज्ञानादनतित्रस्नुनातित्रासरहितेन । ... तेन धननित्रेण । Pad.

P. 59. L. 17. अयेति । त्वदभिज्ञानप्रत्यायिताचास्त्वत्प्रत्यायकवस्तुविश्वासितायाः । Pad.

P. 59. L. 19. संक्रमीकृत्य उपायीकृत्य । प्रत्युपाये संक्रमे च निश्रेण्यां संक्रमो मत इत्युत्पलिनी । Pad.

P. 59. L. 20. प्राभृतान्युपायनानि । Pad.

P. 59. L. 22. एकदेति । हर्म्यगतायाः । स्थानस्थितमपि त्वत्तामिति । गलितमिति । प्रमादवती सज्जयन्ती । प्रमत्तेवानवहितेव । प्रच्याव्य पातयित्वा । तेन कर्णकुवलयेन । उपकन्यापुरं कन्यान्तःपुरसमीपे । कान्तकस्य तारापतेः । प्रवृत्तकुहर आरब्धसुरतः । हर्म्य includes अट्टालिका Pad. a terrace and hence, we must take the word in that sense.

P. 60. L. 5. दिग्धं विषलिप्तम् । दिग्धं लिप्ते विषाक्तेचेति वैजयन्ती । फले शल्यं यस्येति तत्तया तेन । Pad.—सायं चेति । राजकन्याङ्गुलीयकं मुद्रा । तया मुद्रितां कृतमुद्रां । वासताम्बूलं सहकारतैलकर्पूरादिभिः सुगन्धीकृतं ताम्बूलम् । घनसारादिभिर्यत्तु वासितं वासमुच्यत इति वैजयन्ती । पट्टांशुकयुगलं पट्टवस्त्रयुगलं । भूषणावयवाः कतिपयभूषणानि । तद्गर्भां चङ्गेलिकां वेत्रपुटिकाम् । झांपीति भाषया । चङ्गेलिर्वेत्र-पुटिकेति वैजयन्ती । Pad. Ahd. says चङ्गेरिका । चङ्गेरिर्वेत्रपुटिका । 'a cane basket.'

P. 60. L. 10. तत्प्रार्थिता तेन कान्तकेन प्रार्थिता । त्वत्प्रियाप्रहितमिति प्रेषितमिति । उच्छिष्टानुलेपनं स्वभुक्तावशिष्टरागम् । Pad. निर्माल्य "Worn the day before." [Bühler].

P. 60. L. 12. अपोढानि त्यक्तानि । Pad. अपोढान्यपविद्धानि Bhû. Ahd.

P. 60. L. 14. संवर्धितो वृद्धिं प्रापितः । स एव कान्तक एव । Pad.

P. 60. L. 15. अविसंवादीनि विसंवादरहितानि । Pad. 'Not inconsistent.'

प्रातिवेश्य: a neighbour' कार्तान्तिको लक्षणज्ञः 'an astrologer.'

P. 60. L. 18. तदेकापत्य सैवैकमपत्यं यस्येति तथा। Paḍ.

P. 60. L. 20. अर्थानुबन्धी राज्यरूपार्थसंबन्धी । तातेत्यात्मीयतासूचकं संबोधनम्। Paḍ. 'Friend'! [Bühler].

P. 60. L. 21. व्यामत्रयम्। परिमाणविशेषः। भाषया 'वांव' इति प्रसिद्धः। व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् । इत्यमरः। The space between the tips of the fingers of either hand when the arms are extended.

P. 61. L. 1. हस्तवता शिक्षितहस्तेन। एकागारिकेण चौरेण। Paḍ.

सुरङ्गा भूम्यन्तर्गतखनितमार्गविशेषः। Paḍ. Cf. भित्त्वा सुरङ्गां प्राविक्षत्स तद्राजसुतागृहम्। L. 54. X. Kathâsaritsâgara.

P. 61. L. 4. सगरसुतानाम्। 'The sons of Sagara dug down to the nether regions in quest of the sacrificial horse' [Bühler].

P. 61. L. 8. तेन चौरेण सहाभिसंधाय प्रतिज्ञायेत्यर्थः। Paḍ.

P. 61. L. 9. उपक्रान्तश्चिकित्सितः। धाष्ट्र्यभूमिर्धृष्टतरः। Paḍ.

P. 61. L. 10. चित्रमनेकप्रकारम् । हनिष्यसि मारयिष्यसि । Paḍ. Compare चित्रवध. note P. 36. L. 17.

P. 61. L. 12. प्राहं कर्तव्यम्। प्राहं युग्यं च कर्तव्यमिति वैजयन्ती। Paḍ. and Ahḍ. The Bhû. quotes the Vaiajyanti in the following manner: प्राहरूपं च कर्तव्यमिति वैजयन्ती [Bühler].

P. 61. L. 16. उरगास्येन फणिमुखाकारखननसाधनेन। Paḍ. Compare P. 48. L. 14. note for फणिमुखम्।

P. 61. L. 18. निष्पततो निर्गच्छतः। तस्यैव कान्तकस्यैव। असिधेन्वा-छुरिकया। Paḍ.

P. 61. L. 21. संनिवेशः संस्थानम्। संस्थाने संनिवेशे च स्वरूपे च निगद्यत इति वररुचिः। Paḍ. Ahḍ. Bhû.

P. 61. L. 22. तदुपदर्शितविभागे शृङ्गाल्किकाकथितप्रदेशे। Pad.

P. 62. L. 1. महितेति। महितानि स्थूलानि महार्घाणि बहुमूल्यानि रत्नानि तद्युक्ताः प्रत्युप्ताः [प्रसुप्ताः Ms.] सिंहाकारा दन्तपादा यस्येति तस्मिन्। "The lion-shaped ivory feet of which were studded with big precious jewels." [Bühler]. It is hard to understand how the Paḍ. takes महित in the sense of स्थूल or big when the word ordinarily means "worshipped" or "highly esteemed." The whole compound can also be taken to mean "the ivory feet of which had the shape of a lion shown in the carving, or in the in-laying, with highly esteemed and precious stones."

P. 62. L. 2. हंसतूलः पक्षिपक्ष्माणि गर्भयस्या एवंविधशय्यास्तरणम्। उपधानमुपवर्हः। उशीति भाषाप्रसिद्धम्। कुसुमलवैश्छुरितो मिश्रः पर्यन्तो यस्येति। Paḍ. छुरित means properly "carved or engraved." Bhû. explains it by शोभित. [Bühler]. जटाधर explains the word, छुरित by खचित, which means 'blended' or 'inlaid.' The word occurs in the second line of the Nândi of Veṅisaṃhâra (करैरिन्दोरन्तश्छुरित इव संभिन्नमुकुलः) where Prof. Târânâth takes it in the sense of "studded." The word also occurs in the latter half of verse 22. of Canto I. of 'Śiśupâlavadha (परस्परेण च्छुरितामलच्छवी तदेकवर्णाविव तौ बभूवतुः) where Mallinâtha explains छुरिते by रूषिते which means "tinged."

P. 62. L. 3. पार्ष्णिः पादमूलम्। अनुवलितः संवृतः। संवृतः स्यात्संवलितो मिश्रोऽनुवालेतोपि चेति वोपालितः। इतरच्चरणो वामचरणः। Paḍ. Ahḍ. Bhu. also has this quotation, though it gives it just before अनुवेल्लितं संवृतम्। The compounds beginning with दक्षिणपार्ष्णीत्यादि are all Avyayibhâvâs. In explaining this

difficult passage, it must be borne in mind that the princess sleeps, lying on her side in a gracefully negligent position [Bühler]. She slept "with the back of the lower end of her left foot resting or crossed on the inside of the end of her right foot."

P. 62. L. 4. ईषद्विवृतेति । 'with the joint of her beautiful ankle slightly exposed.'

परस्परेति । 'with the trunks of calves closely joined.

P. 62. L. 6. आकुञ्चितेति । "with both her delicate knees slightly bent." किञ्चिद्वेल्लितेति । "with the trunks of the thighs slightly curved." वेल्लितं वक्रितम् । Paḍ.

अधिनितम्बेति । "with the end of one of her creeper-like arms thrown loosely over the hips."

अपाश्रयः शिरोभागः । तथैव वैजयन्ती । निमितं (निमित्त all four Mss. including our Southern Ms. निक्षिप्तम् । डुमिञ् प्रक्षेपणे । Paḍ. Bhû. Ahḍ. The form, though not usual in classical Sanskṛit, occurs frequently in the Vedas. (See the Pet. Dict. S. V.). उत्तानतल must be taken as a Bahuvrihi compound qualifying करकिसलय [Bühler]. The reading निमित्त is certainly better and is supported by all the Mss. but we have retained निमितं, because the Paḍ. has found an explanation for this very unusual word. Translate "With the concave of the lotus-like hand of her other creeper-like arm slightly curved (so as) to support the extremity of her head." निमित्त can be taken in its ordinary sense and निमित can be derived from मा to measure, in which case the arm may be considered to be so curved as to suit the extremity of the head.

P. 62. L. 7. अविक्लिष्टेति । चीनांशुकस्य चीनदेशीयपट्टवस्त्रस्यान्तरीयमधोवस्त्रम् । Pad. चीनांशुकं वस्त्रं । अन्तरीयमधोवस्त्रम् । Bh. The former explanation is the better one [Bühler]. For the word चीनांशुक, see Śâkuntala Act I verse 33; Kirâtârjuniya IV. 59; Kumâra-Sambhava VII. 3; also Mâlati-Mâdhava Act VI. P. 202. Bombay Sanskrit series, where Sir R. G. Bhandarkar explains the word as "China cloth." The word चीन occurs in conjunction with खश in verse II. Act. V. Mudrârâkhasa (P. 245. Bombay Sanskrit series) where Khaśas, Magadhas, Gândhâras, Śakas and Kaulûtas are mentioned among the followers of Malayaketu, and an attempt is made by the late Justice Telang to identify those people. China seems to have been known to the Hindus from the earliest times. चीनभूमिजाः and चीनपट्टाः are mentioned in Bk. III. of the Kautilya (See V. P. 87. Ancient Hindu Polity by Narendranâth Law.)

अनतिविश्लिष्टं नातिश्लथम् । Pad.

P. 62. L. 8. आ ईषत्तिरश्चीनो वक्रो बन्धुरः सुन्दरः । निष्टप्तं तापितम् । तपनीयं सुवर्णम् । ... सूत्रं तन्तुः । रुचकोऽङ्गुलिकाभरणः । एवमेव वैजयन्ती । Pad. The same explanation of रुचक is given in the Ahd. com. But the Bhû. says रुचको मङ्गलद्रव्ये ग्रीवाभरणदन्तयोरिति विश्वप्रकाशः । The second explanation is the better one [Bühler]. रुचक seems to have been an ornament for the neck. Cf हारेण च महार्हेण रुचकेन च भूषितम् Bhâgavata, III. 23, 31 where, however, Sridhara has explained it as मङ्गलद्रव्येण ।

P. 62. L. 9. अर्धदृश्येति । अवरोऽधः । अधस्तादपि यावत् कर्णपूरः । Pad. अधरकर्णपाशः रूप्यालम्बः कर्णः । अधस्तात्कृतः कर्णपाशः । Bhû. "The

ear-ring hid under the beautiful ear which lay under her body, being only half visible." Regarding पाश in the sense of "beautiful, excellent" See the Peter Dict. S. V. [Bühler]. According to native grammarians. पाश in composition has three meanings: (1) with words meaning hair, पाश denotes collection (पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे Amara-Kośa II. 3, 98). The Śâśvata has खगादिवन्वते पाशः समूहे केशपूर्वकः । कर्णपूर्वोपि शब्दोयं-कर्णं वदति शोभनम् 140 शाश्वत कोश. (2) after कर्ण it denotes beauty. Kshîrasvâmi quotes a verse from some unknown author, stringing all the meanings of पाश as follows: अग्रतो बाहुपाशेन । केशपाशेन पृष्ठतः । पार्श्वयोः कर्णपाशेन । सर्वतोवन्वनं प्रिये । Besides these two (3) it has its ordinary meaning of a noose or chain. पाशः केशादिपूर्वः स्यात्तत्सङ्गे कर्णपूर्वकः । सुकर्णेचेति मेदिनी. Cf. सैवोष्ठमुद्रा स च कर्णपाशः Uttara. VI 27. This substantive पाश is distinguished from the Taddhita suffix पाशप् under Panini's Sûtra (याप्ये पाशप् V. 3. 47) of which भिषक्पाश, छात्रपाश &c. are instances.

P. 62. L. 11. इदानीं द्वितीयकर्णविषयकमाह । उपरीति । परावृत्तः । [Ms. वृत्त] समुत्तानः । कर्णिका कर्णभूषणम् ।......पिञ्जरितं पिङ्गटीकृतम् । विषममयथार्थकम् । व्याविद्धं वद्धं सम्यक्तया न वद्धस्तादृशः शिखण्डवन्धः । Pad. Bhû. "Her loosened and disordered braids reddened by the cluster of rays, emitted by the jewels that served as ornaments to her (other) beautiful ear which was turned upwards." [Bühler].

पाटलः श्वेतरक्तः । उत्तराधरः उत्तरोष्ठः । Pad. This compound is rather hard to understand. Our southern Ms. has विम्बं in place of विवरम्, but all the other Mss. read विवरम् and we have retained it. The general sense seems to be that 'the halo of her lustrous complexion

made the space between the upper and lower lip. (विवरम्) indiscernible.' If we read बिम्बम्, we must understand that the two lips were undistinguishable. The difficulty is that though अधर usually means the lower lip, उत्तर is very rarely used in the sense of the upper lip. But we have the authority of Kâlidasa who in Kumâra Sambhava V. 83. says पुनर्विवक्षुः स्फुरितो-त्तराधरः । If lip is not understood after उत्तर, as we do after अधर, the compound gives no meaning.

P. 62. L. 12. संक्रान्तो मिलितः । Paḍ. संक्रान्तो बिम्बितः । संक्रान्तो बिम्बितः समाविति वैजयन्ती । Bhû. Ahḍ. The first explanation is preferable, as the hand which *supports* the cheek, looks like an ornament for the ear. [Bühler]. We prefer to take संक्रान्त in the sense of बिम्बित, because (1) it gives better sense, inasmuch as the circumstance of the hand being reflected in the cheek clearly heightens the transparency of the complexion and the longish shadow of the hand which was under the cheek seemed like a pendant. (2) We are also supported in this interpretation by the following instances from the Kâdambarî (a) स्तनसंक्रान्तेनात्ममुखेन (P. 170 Kale's Edition) (b) अपसव्यजानुकरतलावलम्बितविमलमणिकुट्टि-मोदरसंक्रान्तप्रतिमः (Ibid. P. 209).

कपोल एव आदर्शतलम् । निषिक्तं प्रतिबिम्बितं यच्चित्रवितानमुल्लोचः । अस्त्री वितानमुल्लोच इत्यमरः । स एव पत्रजातिः पत्रक्रिया । तया जनितोत्पादिता विशेषकक्रिया तिलकादिक्रिया । Paḍ. The flowers of the painted or embroidered canopy of the bed, which were reflected by her mirror—like cheek looked like Tilakas and other ornaments such as women paint on their faces. [Bühler]. It may be noted that

the comparison of the upper cheek to a mirror in this compound lends support to our interpretation of संक्रान्त in the preceding note.

P. 62. L. 14. अविश्रान्ता निश्चला । Paḍ. उद्भिद्यमानं जायमानं श्रमजलं घर्मस्तस्य पुलका बिन्दवः । पुलको विन्दुरोमाञ्चयोरिति वैजयन्ती । Paḍ. the Tilaka had become detached by the sweat and consequently become ready to fall. [Bühler].

P. 62. L. 15. अतिधवलोऽतिश्वेतो य उत्तरच्छद आस्तरणपटो निमग्नप्रायो निमग्न इवेत्यर्थः । Paḍ. विलसनं स्फुरणं । Paḍ. Bhû. Ahḍ.

P. 62. L. 18. चोरयितव्यनिःस्पृहः "forgetting my intention to steal" [Bühler]. *Vide* P. 64 L. 21, where he speaks of returning after stealing something.

P. 62. L. 20. वसन्तवन्धुर्मदनः Paḍ. असंकेतितपरामृष्टाऽकृतसंकेता परामृष्टा स्पृष्टा Paḍ.

P. 62. L. 21. आर्तस्वरेण पीडितस्वरेण Paḍ.

P. 63. L. 1. निर्यासकल्केन चिक्कणद्रव्यक्वाथेन वर्णितं वर्णो रक्तादिः स संजातो यस्मिन्निति । तं फलककाष्ठपट्टिकां हिङ्गुलरक्तपट्टिकामिति यावत् । मणिसमुद्गकाद्रत्नसंपुटकात् ।......वर्तिकां तुलिकावर्णवर्तिकेति वैजयन्ती । Paḍ. For writing or drawing, boards are used even now in India, which are covered with the gum of some tree or some other gluey substance. On this the letters or figures are drawn with a brush (tûlikâ) (or now with a stick) in white or other colours. The interpolator who wrote निर्यासवालुकाकल्क (see the critical notes) apparently did not know this method, but thought of the more common one which consists in covering a gluey or varnished board with fine sand and to scratch the letters on that with a stick. [Bühler]. नागदन्तलग्न means that a painted board like this was hanging from a

peg (नागदन्त). He drew a picture of her in the posture in which she was then sleeping and of himself with his hands clasped in supplication at her feet.

P. 63. L. 4. आवद्धाञ्जलि कृताञ्जलीति क्रियाविशेषणम्। Paḍ.

P. 63. L. 5. What a travesty of the verse in the Kâvyâdarsa "कन्ये कामयमानं मां न त्वं कामयसे कथम्। इति ग्राम्योयमर्थात्मा वैरस्याय प्रकल्पते !" Kâvyâ I, 63.

P. 63. L. 6. हेमकरण्डात्सुवर्णपेटकाद्गृहीतताम्बूलवीटिकां सुवासितनागवल्लीपत्रवीटिकां कर्पूरस्फुटिकां कर्पूरखण्डं पारिजातकं सुगन्धखदिरसारमुपयुज्य भुक्त्वालक्तकपाटलेन यावकरक्तेन तद्रसेन ताम्बूलवीटिकारसेन सुधाभित्तौ चूर्णकुड्ये चक्रवाकमिथुनं निरष्ठीवं निःष्ठ्यूतवान् Paḍ. Ahḍ. explains पारिजातकम् by यक्षकर्दमम् according to the Amarakośa. Bhû. explains अलक्तपाटलेन by अलक्तकं पाटलं यस्मात्। अत्यन्तरक्तमित्यर्थः। The latter explanation is preferable to that given by the Paḍ. [Bühler]. To us, Bhû.'s explanation seems to be farfetched. It might mean deep red but we doubt very much if that colour will suit a likeness of चक्रवाक birds, which Apahâravarma has to draw on the Chunam—plastered wall. The proper colour will be श्वेतरक्त of (reddish white) or pale red. The ruddy or Brâhmini geese in classical Sanskrit literature stand as emblems of constancy in love. *Vide* रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं। बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम्। (Raghuvaṃśa, III. 24). Were these birds painted on the wall ? The author does not say so, but merely mentions सुधाभित्तौ. Apahâravarma improvised पाटल or 'white red' or 'rose colour' by chewing betel-leaves, scented catechu and a piece of camphor, the usual ingredients of a ताम्बूल. Did Apahâravarma spit this white red saliva upon the pair of चक्रवाक birds already

painted as some have suggested? Would not this procedure have been an affront to the girl he loved so passionately? Vâtsyâyana in his Kâmasutra (Ch. VI. P. 299. Nirṇayasâgara Edition) says " यत्र संपातोऽस्यास्तत्र चित्रकर्मणस्तद्युक्तस्य द्व्यर्थानां गीतवस्तुकानां क्रीडनकानां कृतचिन्हानामापीनकानामङ्गुलीयकस्य च निधानम् । प्रत्युत्तरं तया दत्तं प्रपश्येत् । ततः प्रवेशने यतेत । Thus according to Vâtsyâyana, a lover courting a girl is recommended four devices of communicating his wish to his beloved (1) To paint his own likeness on a board or wall (सानुरागमात्मानं फलके भित्तौ वा विलिख्य निदध्यात् says यशोधर the commentator of कामसूत्र). This Apahâravarma has done. He has also addresed (2) an amorous ditty to her (गीत). The third is क्रीडनकानां पुत्रिका कन्दुकादीनां कृतचिन्हानां निधानम् । This read with काष्ठमेढ्रकयोश्च संयुक्तयोश्च स्त्रीपुंसयोरजैडकानां......प्रच्छन्नं दानम् (*Vide* P. 211) seems to suggest the presentation of something suggestive of love, and hence it appears to us that Apahâravarma fulfilled (3) this third condition by "spitting the reddish saliva on the chunam-plastered wall (in such a way as) to produce the likeness of a pair of चक्रवाक birds." This interpretation seems to us all the more plausible, because, immediately after this spitting on the wall comes the exchange of rings, which according to Vâtsyâyana is the fourth device indicative of love.

P. 63. L. 8. अङ्गुलीयकविनिमयम् exchange of rings.

P. 63. L. 9. नागरिकतरस्य नागरिकश्रेष्ठस्य Paḍ.

P. 63. L. 10. तपस्वी शोच्यः Paḍ. Bhû. Ahḍ. अतिभिद्य प्रकाश्य । Bhû. Ahḍ. Thus I have slain the miserable Kântaka. You should obtain liberty by revealing this [Bühler].

We would translate तपस्वी as 'poor' or 'pitiable.' The Medinî explains it as आनुकम्प्यः. The explanation of प्रतिभिद्य is supported by सिंहघोषश्च कान्तकापचारं निभिद्य *Vide* P. 64. L. 8.

समापत्य the subject of this must be रक्षिपुरुषैः।

P. 63. L. 13. अनामृष्टोऽस्पृष्टः। Paḍ. Bhû. Ahḍ.

P. 63. L. 14. चपलं शीघ्रम्। Paḍ. प्रासरूपम् See Note P. 50. L. 15.

स्वपृष्टसमर्पितकूर्परः। समर्पितौ स्वपृष्ठे निहितौ कूर्परौ येनेति सः। Paḍ. "Pressing his elbows against his back." (and thereby offering himself to be bound) [Bühler].

P. 63. L. 17. तावतैव तावन्मात्रेण। उन्नीतस्तर्कितः Paḍ. उन्नीतमनुमितम् Ahḍ.

अभ्येत्य संमुखमेत्य Paḍ.

P. 63. L. 18. प्रसन्नकल्पः 'nearly quiet' जातास्थया जातादरया। Paḍ. [Bühler].

P. 63. L. 20. निष्प्रवाणियुगलमनाहतवस्त्रयुगलम्। Paḍ. Ahḍ. Bhû. अभ्यवहार्य भोजयित्वा। परमान्नं पायसम्। औशीरे शयनासने। Paḍ. शयनासनयोः समुदितयोः संज्ञेयमिति क्षीरस्वामी।

P. 63. L. 21. निघ्नः परवशः Bhû. Ahḍ.

P. 63. L. 24. मातरिश्वा वायुः। Paḍ. Ap. apparently alludes to his disease [Bühler]. We prefer to think that मातरिश्वा here has its ordinary meaning of the 'wind.' Ap. has already said in L. 13. अलमस्मि जवेनापसर्तुम्। and in the next line he compares himself to a hawk and the police to crows and runs away. The epithet बद्धपूर्वैः (पूर्वं बद्धः Paḍ.) is also significant शौङ्गेयस्य। तिलच्छदस्तु शौङ्गेयो विहङ्गारातिरित्यपीति वैजयन्ती। ससाणा इति प्रसिद्धः। तद्ध्वने काकानाम-

सामर्थ्यमितिभावः । Pad. शौङ्गेय means here "a falcon or hawk' not Garuda [Bühler].

P. 64. L. 3. कदर्थिता निन्दिता । निन्दितः क्लेशने चैकत्वर्णने च कदर्थित इति सज्जनः । Pad. Bhû. Ahd.

P. 64. L. 4. चिरं बहुकालं यो विरहखेदो वियोगं दुःखं तेन विह्वलाम् । Pad.

P. 64. L. 5. प्रत्यूषे प्रातःकाले । उदारकेण मित्रेण Pad.

P. 64. L. 6. वेशकृच्छ्राद्वेश्याकष्टात् । प्रतिततं यत्तपस्तत्प्रभावात्सामर्थ्यात्प्रत्यापन्नं प्राप्तं दिव्यं चक्षुर्येनेति तथा तमुपसंगम्य मिलित्वा तेन मरीचिना । एवंभूतेनामुना प्रकारेण । त्वद्दर्शनम् । त्वच्छद्मेन राजवाहनस्योपस्थितिः । Pad. The construction of this sentence is very awkward, if not inaccurate. The subject of the sentence is अहम् but the subject of उत्थाय in L. 6. is evidently मरीचि and that of the next gerund is अहम्.

P. 64. L. 8. सिंहघोषः कारागृहमित्रम् Pad. See P. 63. L. 10. above. कान्तकापचारं कारापत्यपकारम् । निर्भिद्य प्रकटीकृत्य । तत्पदे कान्तकस्थाने । Pad.

P. 64. L. 11. चण्डवर्मा राजवाहनबन्धनकर्ता । सिंहवर्मणाङ्गदेशस्थचम्पानगरराजा । Pad.

अभियुज्याभिभूय । Pad. Bhû. Ahd.

P. 64. L. 12. पारग्रामिकं विधिम् । hostility in the enemy's dominions. The Bhû. quotes later on P. 88. L. 18. the following from the Mitâkshara in reference to this.

उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।
दूषयेचास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥

(*Vide* Yâjnyavalkya Smriti V. 343 P. 100. Bombay A. D. 1892 Also Kâmandaka XVI. 4.

सम्पन्नसस्यं विषयं परस्य
यायात्प्रनृद्रन् विजयाय राजा ।
सस्योपघातेन परस्यवृत्ते-
श्छेदः स्वसैन्योपचयश्च साधु ॥

P. 64. L. 14. भिन्नवर्मा भिन्नतनुत्रः । Pad.

P. 64. L. 16. कौतुकं मङ्गलसूत्रम् ।

P. 64. L. 17. तद्विवाहायाम्बालिकाविवाहाय । पिनद्धमङ्गलप्रतिसरो बद्धमङ्गलहस्तसूत्रः । Paḍ.

P. 64. L. 18. अभिसरं सहायीभूतम् । Paḍ. Bhû. Ahḍ.

P. 64. L. 19. उपावर्तय । उप समीपं आवर्तय आनय । Bhû.

P. 64. L. 20. तेन धनमित्रेण तथेत्युपगतेऽङ्गीकृते । Paḍ.

P. 64. L. 21. प्रवेशनिर्गमागतागतानि तत्र प्रवृत्त उपक्रान्तो यो लोकस्तेन संबाधं संकटम् । Paḍ.

P. 64. L. 22. आथर्वणेन पुरोधसा । आथर्वणः पुरोधाः स्याच्छान्तिपुष्टिकरो द्विजः इति कामन्दकः । Paḍ. Ahḍ. Bhû. विधिना विध्युक्तप्रकारेण । Paḍ. आथर्वण is not uncommon in Bâṇa's writings in the sense of 'domestic chaplain.' The fact that the Ath. Veda is essentially a book of charms is no doubt the reason why the adherents of this Veda were selected by the Kings as priests. See also Kâmandaki Nitisâra, IV. 32. [Bühler]. The word अथर्वन् is derived by lexicographers from अथ (लोकमङ्गलाय) अर्व्यते (प्रस्तूयते) यत्. Charitravardhana commenting on the word अथर्वनिधेः in Raghu 1, 59. says आथर्वनिधिपदेन दुरितोपशमनिमित्तशान्तिपौष्टिकमिति । Dinakara adds पौरोहित्योचितत्वं द्योत्यते. Vijayagaṇi in the same place observes वशिष्ठस्तद्दंशवियानिधानं तथाथर्ववेदस्य कर्माणि कुर्वन्नथर्वनिधिः कथ्यते. Yâjnyavalkya has the following on the choice of a पुरोहित. पुरोहितं प्रकुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् । दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा and the Mitâkshara explains

the word अथर्वाङ्गिरसे as शान्त्यादिकर्मणि. The mere fact that Vasishtha was the family priest of the Raghus is sufficient to show that a family priest need not be ar adherent of the Atharvaveda proper.

P. 65. L. 2. स्फुरत: literally 'moving,' exerting or striving. अभिनिशाम्य संमुखं दृष्ट्वा Pad.

P. 65. L. 4. नर्मगृहं वासगृहम् Pad.

P. 65. L. 5. नवाम्बुवाहो नूतनमेघस्तस्य स्तनितं गर्जितम् । Pad.

P. 65. L. 6. कार्कश्येन काठिन्येन । Pad.

कर्णीसुत: स्तेयशास्त्रकर्त्ता Pad.

End of the 2nd Üchchhvâsa.

THIRD UCHCHHVÂSA.

P. 66. L. 1. विदेहेषु Magadha, Bihar. [Bühler]. Tirhoot, bounded on the East by the Kusi, West by the river Gandaka, North by the Himâlaya and South by the Ganges. (Dey's Anc. Geog.) मठिकाल्पो मठ: Pad.

P. 66. L. 2. दत्तपाद्यो दत्तपादोदक: Pad.

P. 66. L. 3. अलिन्दभूमि 'Verandah' आवद्धघारमाविच्छिन्नधारम् । Pad.

P. 66. L. 5. नैवातृक आयुष्मान् । Pad. Bhû. ननु श्रूयते 'You must have heard that' &c. [Bühler].

P. 66. L. 7. वल or वल and शम्बर are the names of two Asuras [Bühler]. अप्रतिमसमसद्दशमयत्तां दवतु: Pad.

P. 66. L. 8. Note the remoteness of the attributive प्रियसखी and the noun qualified viz., वसुमती, a blemish of style which is not infrequently found in this work.

P. 66. L. 10. जन्यं युद्धम् । Paḍ. लेशतः किञ्चित् । सार्वविभक्तिकस्तसिः । Paḍ. कथंचित् केनचिदिति यावत् । दुर्लक्षितां ज्ञातुमशक्याम् । लेशेन चिह्नेनापि लक्षितुमवगन्तुमशक्याम् । प्रयत्नप्राणितः प्रयत्नेन रक्षितः । Bhû. See ante, P. 7. L. 6.

P. 66. L. 11. स्वविषयमात्मदेशम् । ज्येष्ठस्य भ्रातुः । Paḍ. सुह्म a district in the West of Bengal (Bühler]. सुह्म "has been identified by some with Arrakan: but it appears from the sixth chapter of the Daśak. that Dâmalipta was the principal town of Sumha and according to the Hemakośa, Dâmalipta was another name of Tâmralipta or Tâmalipta (Tamluk). Hence Sumha was the country of Tâmralipta. (Dey's Anc. Geog). दण्डावयवम् सैन्यैकदेशम् Paḍ.

P. 66. L. 13. लुब्धका व्याधाः Paḍ. The hill and forest tribes are meant (Bühler). See ante, P. 7. L. 7.

P. 66. L. 14. हस्तवर्तिना carried in arms. वनचरशरवर्षभय पलायिता वनचराणां भिल्लानां शरवर्षाद्भयं तेन पलायिता Paḍ.

P. 66. L. 16. कपिलाशवस्य मृतगावः (*sic.*) क्रोडो वक्षःस्थलम् । Paḍ. कपिलाशवस्य मृतगोशरीरस्य क्रोडं रन्ध्रं भुजान्तरम् । अभ्यलीयत तदन्तः प्रविष्ट इति यावत् । Bhû. See ante, note P. 7. L. 12.

P. 66. L. 17. इष्वसनं धनुः । Paḍ.

P. 66. L. 18. वृष्णिपालेन गोपालेन । वृष्णिर्यदुषु गोपेष्विलजयः । अविपालेनेति वा । मेषवृष्णय एडक इत्यमरः । Paḍ.

P. 66. L. 19. स्वभर्तुरन्तिकमुपतिष्ठासुः Wishing to approach my master. Note that the वृद्धतापसी or the old female anchorite was धात्री or nurse. See for the story ante, P. 7. L. 12.

P. 66. L. 22. सार्थघाते संघभ्रंशे । Paḍ. Bhû.

P. 67. L. 2. प्रत्याख्याने दूरीकरणे। पारुष्यं काठिन्यम् Paḍ. प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः says Amara. Translate "the harshness in rejecting his suit" विविक्ते विजने। Paḍ. तदसहनेन पारुष्यासहेन।

P. 67. L. 3. स्वशिरःकर्तनोद्यमम् His attempt to cut off his own head.

P. 67. L. 5. कारणविलम्बी प्रयोजनविलम्बितः। Paḍ.

P. 67. L. 10. हतजीवितं दुष्टजीवितमपारयन्त्यशक्नुवती। Paḍ. हत जीवितमधमं वृथाजीवितं हातुं त्यक्तुमशक्नुवतीत्यन्वयः Bhû.

P. 67. L. 11. महादेवीं पट्टमहिषीम्। Paḍ. महादेवीं विकटवर्मणो मैथिलेन्द्रस्य ज्येष्ठभ्रातुः पुत्रस्य पत्नीम्। Bhû. आक्रष्टारिणा बलात्कारेण स्ववशीकृता। Bhû.

P. 67. L. 14. प्रसह्यकारिणो बलात्कारकारिणो Paḍ. This refers to Vikaṭavarman's usurpation. प्रमन्युः प्रकृष्टशोका Paḍ.

P. 67. L. 15. निगूढं गुप्तम्। Bhû.

P. 67. L. 16. पुत्राभ्युपपादनार्थम् For rearing up a son. See ante, PP. 7-8. अभ्युपपादनं संवर्द्धनम्। Bhû.

P. 67. L. 18. उपश्लिष्य संनिधानं प्राप्य। Paḍ. The meaning is "I could easily fall on Vikatavarman and kill him. But he has many younger brothers" (Bühler].

P. 67. L. 19. घटन्ते मिलिष्यन्ति। Paḍ. (And these would obtain the crown, as) the people of the town and provinces would join them. Besides nobody knows who I am, not even my parents, and nobody would recognise me as the lawful heir, if I had (?) killed the King. Therefore an artifice must be used [Bühler].

P. 68. L. 3. भद्रं कल्याणम्। Paḍ. प्रहारवर्मण्यधि प्रहारवर्माधीनाः। अधिरीश्वरे। 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी। Paḍ.

P. 68. L. 4. एतच्छोकसागरं प्रहारवर्मशोकसमुद्रम् । Paḍ.

P. 68. L. 7. कटशय्यां तृणशय्याम् । कटः समयबन्धेपि तृणेपि मृतकेपि चेति विश्वः । Bhû.

P. 68. L. 8. उपधिनाकपटेन । Paḍ. Bhû.

P. 68. L. 9. जालं कपटम् । जालं समूह आनाये गवाक्षे कपटेपि चेति वैजयन्ती । Paḍ. Bhû.

P. 68. L. 10. चिन्तयत्येवेति । समुद्रमध्यादुन्मग्नो निःसृतो यो मार्तण्डः सूर्यः । ......तत्तुरङ्गमा अश्वाः ।......तेषां श्वासरयस्तेनावधूतेव कम्पितेव त्रियामा रात्रिः । Paḍ.

P. 68. L. 11. समुद्रगर्भवासः समुद्रमध्यवसतिः । जडीकृतः शीतलीकृतः । मन्दप्रतापः स्वल्पतापः । Paḍ.

P. 68. L. 12. अवसायितेति-। अवसायितः समापितः । दिनमुखनियमविधिः प्रातःकालनियमकृत्यम् ।

P. 68. L. 14. अनवसितवचनेऽसमापितवचने । Paḍ.

P. 68. L. 15. हर्षाश्रु आनन्दाश्रु तेन कुण्ठितकण्ठं यथा स्यात्तथेति क्रिया विशेषणम् । Paḍ.

P. 68. L. 19. कामरूप 'Assam' See Cunningham, Anc. Geogr. P. 700. seq. See Ante, Note, P. 52. L. 2.

P. 68. L. 20. तदेकवल्लभः सैवैका वल्लभा यस्य । बह्ववरोधोपि बहुपत्नीकोपि । Paḍ.

P. 68. L. 21. मत्प्रयुक्तैर्मत्प्रेषितैः । तां पुष्करिकाम् । एनां कल्पसुन्दरीम् ।

P. 69. L. 1. उपजनय चेत्यादि । उपजनयोत्पादय । असमानोऽतुल्य इति । असमानदोषनिन्दादिना by railing &c., at the inequality (in virtues and accomplishments) between the husband and the wife. The instructions given to Pushkarikâ follow in the main the precepts given in Vâtsyâyana's Kâmasûtra which at P. 276, ch. V. says:— नैनां शीलतोऽनुप्रविश्याख्यानकपटैः सुभगंकरणयोगैर्लोकवृत्तान्तैः कविकथाभिश्च तस्याश्च

स्तविज्ञानदाक्षिण्यशीलानुप्रशंसाभिश्च तां रञ्जयेत् । कथमेवंविधायास्तवायमित्थंभूतः पतिरिति चानुशयं आहयेत् । न तव सुभगे दास्यमपि कर्तुं युक्त इति ब्रूयात् । &c.

P. 69. L. 2. वासवदत्ता ।.the heroines of Subandhu's poem and of the Ratnâvali bear this name [Bühler]. The heroine of the recently discovered drama, the Svapna-Vâsavadattâ by Bhâsa, is also Vâsavadattà—who is also the heroine of the Kathàsaritsàgara of Somadevabhatta.

P. 69. L. 4. मानं कोपम् । Bhû. supported by a quotation from the Rasaratnâkara, according to which, मानः means "anger without cause."

P. 69. L. 5. तत्र वृत्तं तत्र जातम् । Pad. उदर्कः स्यादुत्तरं फलम् । मधुरं यत्कर्म तस्य प्रस्तावनाय करणाय । Pad.

P. 69. L. 9. पिचुमन्दो निम्बवृक्षः । पिचुमन्दश्च निम्बेयेत्यमरः । Pad. The varia lectio पिचुमन्द instead of पिचुमर्द is according to the quotation, the reading of the Amarakosa also. Compare also the Pet. Dict. *Sub-Voce.* [Bühler]. Kshîrasvâmi gives the derivation of पिचुमर्द, but also notices the other reading. The Kalpadruma derives पिचुमन्द as पिचुं कुष्ठविशेषं मन्दयति नाशयतीति । The Mâdhavi creeper is generally supposed to twine itself round such trees as आम्र, नीप and बकुल which are all sweet-scented and never round a निम्ब, even the bark of which is very bitter. Hence the appropriateness of the Upamà comparing विकटवर्मा to a पिचुमन्द and कलसुन्दरी to a मालती plant.

P. 69. L. 11. After पुनरहमभिलिख्यात्मनः प्रतिकृतिम्, a verb ekli अत्रवम् or अवदम् must be understood. [Bühler].

P. 69. L. 16. मत्तकाशिन्यै "a beautiful woman" construe अस्यै with आदृतवती व्याहृतवती च । कुसुमधन्वानि मदने यद्यस्माद् ईदृश्येतत्सदृशी ।

वपुः श्रीः शरीरशोभा । न संनिधत्ते नास्तीत्यर्थः । Pad. विस्रतरमतितरामाश्चर्यम् । Pad.

P. 69. L. 18. न च तम् etc. । "I do not certainly know any one of this place who can paint a picture like this."

P. 69. L. 19. स्मेरया सहासया । Pad.

P. 69. L. 20. सदृशं युक्तम् । Pad.

P. 69. L. 21. अर्णवनेमिः पृथिवीत्यर्थः । Pad.

P. 69. L. 22. अयतु । तिष्ठत्वित्यर्थः । तिष्ठत्वित्याभिधेयेस्मिन्नास्तामथतुंचाव्ययम् । Bhû. Cf. अयतु वेत्ति शुचि व्रतमात्मनः Śâkuntala Act V. 27. रूपानुरूपेत्यादि । Having skill, character, learning, wisdom, and good fortune befitting the beauty of his person.

P. 69. L. 23. महाकुलीनः Of very noble descent. महाकुलादञ्खञौ Pâṇi. IV. I. 141.

P. 70. L. 1. तयोक्तमित्यादि । "She replied "Mother, what shall I say? (I will give him) my body, my heart, my life. But all this is little and unworthy (of such a man). Therefore, (even if I give them to him) he will (in reality) obtain nothing. If this is not a fraud, then show me the kindness" &c. [Bühler].

P. 70. L. 4. उपन्यस्त मुक्तमित्यर्थः । Pad.

P. 70. L. 5. अवरुद्धो गुप्तः । Bhû. "incognito" Wilson.

P. 70. L. 7. अन्ववर्तिष्ट Followed.

P. 70. L. 8. शेखर आपीडः । Pad. तासां मनोहराण्युपायनानि ताम्बूलमनुलेपनं स्रजमङ्गुलीयकं वासो वा तेन प्रहितं दर्शयेत् says Vâtsyâyana (P. 281. Ch. V.)

P. 70. L. 10. स्वत्वमाधीत्यादि । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । गाढत्वदर्शनाय दृढत्वज्ञानाय । Bhû. "In order to show his devotion to

you" एष चेदर्थो निश्चितः स्यात् if you are certain about this matter, *i. e.*, if you really will give yourself up to him" [Bühler].

P. 70. L. 11. प्राणो बलम्। सत्त्वं पराक्रमः । Paḍ. Bhû. Ahḍ. नामेति निश्चयार्थे Paḍ. There is possibly a hint in this sentence that Upa. might devise means to rid Avantisundari of her husband.

P. 70. L. 16. आवयोः पुत्रवत्याः etc. This promise made before birth is mentioned in close conformity to Vâtsyâyana's precept भवतेऽहमादौ दातुं संकल्पितेत्यभिदधीत (P. 284. Ch. V.)

P. 70. L. 17. नष्टापत्या हृतापत्या । Paḍ.

P. 70. L. 18. उपपन्नसंस्थानोनुगुणावयवः । उपपन्नं समृद्धे च संपन्नेनुगुणेपि चेति केशवः । संस्थानं मरणे गात्रे संनिवेशे च वर्तत इति भागुरिः । Paḍ. Bhûft

कामोपचारेषु मदनतन्त्रेषु । अलब्धं वैचक्षण्यं कौशलं येन । कलासु चतुःषष्टिषु । काव्येषु श्रव्यरूपेषु । नाटकादिषु दृश्यरूपेषु । आदिशब्देन रूपकाख्यायिकाचम्पूरूपेषु । मन्दो निश्चलोभिनिवेश आग्रहो यस्येति । शौर्योन्मादी शौर्योन्मत्तः । दुर्विकत्थनो दुष्टश्चासौ विकत्थनश्चेति ।......अस्थानवर्ष्यपात्रदाता । Paḍ.

P. 70. L. 21. मदन्तरङ्गभूतामाप्तभूताम् । Paḍ. "My confidential servant" [Bühler].

P. 70. L. 22. अनादृत्य तिरस्कृत्य । Paḍ. Having set her at nought or inspite of her.

P. 71. L. 1. नाटकीयां नर्तकीम् । नाटकीयो नृत्यकर इत्यजयः । Paḍ. Bhû. अपत्यानिर्विशेषमपत्यतुल्यामिति क्रियाविशेषणम् । Paḍ. must be construed with संवर्धितायाः [Bühler].

P. 71. L. 2. अलमकार्षीत् decked [her with flowers.] चित्रकूटः क्रीडापर्वतस्तद्गर्भवेदिकागते । Paḍ.

P. 71. L. 3. अयोग्यो मूर्खः । Paḍ.

P. 71. L. 4. अन्तरितं व्यवधानीकृतम् । Pad.

P. 71. L. 7. अस्तीत्यादि ' And I possess all this wealth. With the help of that I will place him in that man's (Vikatavarman's) place and live worshipping him exceedingly" [Bühler].

P. 71. L. 11. संनिवेशम् situation.

अन्तर्वंशिकपुरुषस्थानानीति । अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वंशिको जन इत्यमरः । प्रमदवनप्रदेशानीति । क्रीडावनप्रदेशान् । 'विज्ञेयं प्रमदवनं पुरोपकण्ठे शुद्धान्तैः सह रमते नृपस्तु यस्मिन्निति हलायुधः । Pad. See P. 35. L. 4.

विभागेन विवेकेन । Pad. "In detail" [Bühler]. "Separately" or "so as to distinguish one from the other" will be better.

अस्तगिरिरस्ताचलस्तस्य कूटं शिखरं तस्मात्यः पातः पतनं तेन क्षुभितं निःसृतं शोणितं रक्तं यस्येति ! Pad. We should prefer सञ्चलितम् for निःसृतम् in the above explanation, since the blood can only be 'excited' by a fall and cannot ooze out.

The above description can only apply to the redness of the orb before the time of sun-set and before it has taken a plunge into the Western Sea, for that is the phase described in the next compound. पश्चिमाम्बुधिपयःपातेति । पश्चिमाम्बुधिः पश्चिमसमुद्रस्तस्य पय उदकं तत्र पातस्तेन निर्वापितो दूरीकृतः पतङ्ग एव सूर्य एवाङ्गारः प्रदीप्तकाष्ठविषयस्तस्य धूमस्तस्य संभारोयस्मिन्निति । Pad. "The last adjective may however be better explained as a Tatpurusha in apposition to तमसि: [Bühler].

P. 71. L. 14. प्रविजृम्भिते–विकाशं प्राप्ते । Pad. This is the next phase after dusk. परदारेति । परदारा परस्त्री । परामर्शो ग्रहणम् । तत्रोन्मुखस्योत्कण्ठितस्य । Pad.

P. 71. L. 15. आचार्यकमिवाचार्यमानम् । Paḍ. Bhû. गुरुपरिग्रहेति । 'Who boasted of his carrying off the wife of (the Guru of the gods) Brihaspati ' [Wilsón].

P. 71. L. 16. कल्पसुन्दरीवपनेति । "The God of the flower-bow whose valour was being increased by the lunar orb which was as it were smiling at the lotus-like face of Kalpa-sundari, brought into view for the first time by the eager desire of seeing me.

P. 71. L. 19. धर्मपीडा धर्मनाश: Paḍ. "Loss of righteousness or virtue"

P. 71. L. 20. उपलम्भे प्राप्तौ Paḍ. शास्त्रकारैरनुमतैव । शास्त्रकारैर्मन्वादिभि: । अनुमतैवानिषिद्धैव । Paḍ. गुरुजनस्य पितृलोकस्य मोक्षोपायो मोचनोद्योगस्तत्संविना संवि: साधकता । Paḍ. See note P. 79. L. 9.

P. 72. L. 1. समग्रयेत् संपूर्ण करिष्यति । Paḍ. समग्रयेत् must be taken as the Potential 3rd Pers. Sing. of the Nominal Verb from समग्र.

P. 72. L. 3. हस्तिवक्त्रो भगवान् गजानन: Paḍ.

P. 72. L. 4. दुर्विकल्पो दुर्विचार: । Paḍ. Bhû.

P. 72. L. 5. सुरसरिद् गङ्गा। Paḍ. असौ refers to Kalpa-sundari. मद्विलोडने मत्खेलनम् ।

P. 72. L. 7. मानुष्यकं मनुष्यशरीरम् । Paḍ. The readings given under 'C' and 'W' at the foot of the page fully explain the whole position

P. 72. L. 8. एक: पूर्व यस्या: । Paḍ. Vikatavarman was to be her first husband.

P. 72. L. 10. प्रियासंकेतादि । Thinking of (such things as) the promised union with my beloved.

अनन्यथावृत्तिरनैकवृत्ति: । Paḍ.

P. 72. L. 11. ज्योतिष्मतः सूर्यस्य । Pad.

P. 72. L. 12. कार्दमिकनिवसनः । कर्दमः पङ्कः । कार्दमिकनिवसनः कर्दमेनाक्तं कार्दमिकम् । नीलवस्त्रः । Pad. On nightly expeditions the heroes always dress in blue, compare above P. 48. L. 13. in order to remain unobserved [Bühler]. दृढतरः परिकरः संनाहो यस्येति सः । कक्षा बन्धः परिकर इति वैजयन्ती । Pad. Bhú. उपहृतोऽङ्गीकृतः प्रकृतोपस्करो योग्यसामग्री येनेति स तथा । Pad.

P. 72. L. 13. मातृदत्तानि धात्रीदत्तानि । Pad.

P. 72. L. 14. उदम्भसमुत्कटजलाम् । Pad. उपखातं परिखासमीपम् । Bhû.

P. 72. L. 15. तया वेणुयष्टिकया । शायितया प्रसारितया । स्थापितयोद्ध्वींकृतया च प्राकारं भित्तिमलङ्घयं लङ्घितवानित्यर्थः । Pad. Up. laid the Bamboo stick athwart the ditch (horizontally) to cross the ditch and placed it vertically against the wall to climb to the top.

P. 73. L. 1. पक्वेष्टकचितेन । Regarding the shortening of the last syllable of इष्टका See Siddhânta Kaumudi I P. 470. (इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु Pânini VI. 3. 65). Upahâravarman first ascends the wall with the help of his bambu pole and then descends by the staircase leading from the tower over the gate (गोपुर) into the garden. Such staircases which lie perfectly open and lead to the tops of the walls or of the gate towers are very common in Indian fortifications [Bühler].

P. 73. L. 3. उत्तराहि 'in a northerly direction.' Regarding the formation of this rare form, see Siddhântakaumudi I. P. 697. (उत्तराच्च V. 3. 38.) [Bühler].

P. 73. L. 4. स्पर्शेन [लम्यं] लभ्यं विमानं महत्सौधं राजसदनम् । कुड्यं भित्तिः । Pad. "Next I went in a northerly direction about

a bow-shot's distance along the row of Bignonias, where the bulging wall of the great palace could be felt, then I followed for some distance a gravel-path which ran to the east and either side of which was adorned by thickets of red Asokas and Jessamine, afterwards I passed along a row of Mango trees which turned to the South." [Bühler].

P. 73. L. 7. गहनतरमतिगहनमुदरे मध्य उपरचिता कृता रत्नवेदिका यस्मिन्निति । Paḍ. 'Then I saw by the help of a lamp-wick, whose light shone forth from a partially opened box.' [Bühler].

P. 73. L. 9. फुल्लपुष्पं विकसितपुष्पम् । निरन्तरमन्तररहितम् । कुरण्टपीता अल्पपीतकुरवकाः । कुरण्टस्तु सुपीतक इत्यमरः । तेषां पङ्क्तिः सैवभित्तिस्तत्परिगतं तद्युक्तम् । गर्भगृहं गर्भागारम् । अवनिपतिताः पृथिव्यां लग्ना अरुणा आरक्ता अशोकलता अशोकशाखास्तन्मयम् । अभिनवा नूतनाः कुसुमकोरकाः पुष्पमुकुलास्त एव पुलकास्तैर्लाञ्छितं चिह्नितम् । प्रत्यग्रं नूतनं प्रवालपटलं पल्लवसमूहस्तेन पाटलं श्वेतरक्तम् । Paḍ.

P. 73. L. 12. कमलिनीपलाशानां कमलिनीपत्राणां संपुटा द्रोणाः । Paḍ.

P. 73. L. 13. भृङ्गारकः पात्रम् । Paḍ. भाषया झारीति प्रसिद्धः । Bhû.

P. 73. L. 15. अस्मि This use of the present tense sounds rather queer, when the verb in the preceding sentence is in the Aorist and that in the following one is in the Imperfect tense. It may be taken as a substitute for अहम् । अस्मीति तु तिङन्तप्रतिरूपकम् । एवं त्वामस्मि-स्मीत्यत्रास्मीत्यहमर्थे प्रतिरूपकम् । Vide Tatvabodhini under, स्वरादिनिपातमव्ययम् ।

P. 73. L. 16. Though most Mss. have सुशीमकामा or सुषीमकामा, it is necessary to read with Bhû. असु°, "she whose passion was not cold." [Bühler].

P. 73. L. 17. कण्ठराग° वल्गुः सुन्दरो गद्गदो यस्यास्ताम् । Paḍ.

P. 73. L. 18. विप्रलब्धा प्रतारिता । Paḍ.

P. 73. L. 19. अध्यवस्य निश्चित्य । Paḍ.

P. 73. L. 21. विवृतदीपभाजन उद्घाटितदीपपात्रः । Paḍ.

भामिनि Kalpasundari is appropriately addressed here as भामिनि, which literally means a passionate or choleric woman. Kshiraswâmi derives the word from भाम क्रोधे and the Amarakośa gives कोपना as its synonym.

P. 74. L. 1. कदर्थितवती lit. despised, *i. e.*, put to shame. Cf. for this passage P. 2. L. 5. and P. 25. L. 21.

P. 74. L. 3. महारजनं कुसुम्भम् Paḍ. Safflower.

P. 74. L. 5. दिग्विजयारम्भे शकुनार्थं पूर्णकुम्भमिथुनं पूर्णघटद्वन्द्वम् । Paḍ.

P. 74. L. 6. संनाह्यरथः संग्रामसज्जीकृतोरथः । Paḍ.

P. 75. L. 1. अभिसंधिरभिप्रायः । Paḍ.

P. 75. L. 6. पूर्वं हूतः पश्चान्मुक्तस्तस्मिन् । Paḍ.

P. 75. L. 12. विसंवादोन्यथाभाव इति वैजयन्ती । Paḍ.

P. 75. L. 13. संप्रधार्य निश्चित्य । Paḍ.

P. 75. L. 15. शृङ्गाटिकायामल्पचतुष्पथे । आथर्वणिकेन पुरोहितेन । संज्ञपितो मारितः । Paḍ. संज्ञपितं विशसितम् । Bhû.

P. 75. L. 17. कृतनर्मस्मिता । कृतं नर्मस्मितं परिहासस्मितं ययेति । Paḍ. "smiling ironically" [Bühler]. We should rather say "smiling playfully," since Kalpasundari's object was to beguile him into the trap she was laying for him.

P. 75. L. 20. वेतालोत्थापनं भूतविशेषोत्थापनम् । Paḍ. Raising a sprite.

P. 76. L. 4. अद्भुतायमाना । आश्चर्यायमाणा । Paḍ.

P. 76. L. 6. न विप्रलम्भो । This is no fraud.

P. 76. L. 7. बृहस्पतिप्रतिमा गुरुसमाना बुद्धिर्येषामिति तैर्मन्त्रिभिः प्रधानैरभ्यूह्य वितर्क्यानुमतोनुमोदितः । Paḍ.

P. 76. L. 10. प्रवृत्तेष्वितस्ततो गतेषु । लोकप्रवादेषु जनवार्तासु । Paḍ.

P. 76. L. 13. प्रावात्सीत् । Wilson rightly takes this as the 3rd Pers. Sing. of the Aorist of प्र+वस् and gives 'spread a broad' as its meaning but the use of प्रवस् in the sense of 'wafting' or 'spreading abroad,' is, if at all, very rare. वह् with प्र is sanctioned by usage in connection with fragrance. If the author meant this verb, the form should be प्रावाक्षीत् ।

P. 76. L. 14. निशान्तोद्यानं गृहोपवनम् । Paḍ. Bhû.

P. 76. L. 15. अवसितोऽवसानं प्राप्तः । Paḍ. This phrase has a double sense. 1stly, 'This sacrifice is finished' 2ndly, "This fool (the King) has made up his mind." [Bühler]. सो with अव alone can hardly mean 'resolve' or 'make up one's mind.' The usual prefix in the sense of resolve is व्यव or अध्यव. If the expression is taken as a double *entendre*, in either case the meaning should be " done for."

P. 76. L. 16. त्वदादिष्टया दिशा त्वदादिष्टेन मार्गेणेत्यर्थः । compare the phrase used in discussions on rules laying down a principle इति दिक् । [Bühler].

P. 77. L. 1. अपदेन पादाग्रेण । Paḍ. Bhû.

P. 77. L. 5. ताम् refers to घण्टाम् । also सा in L. 6.

P. 77. L. 8. निचाय्य दृष्ट्वा । Ahḍ.

P. 77. L. 15. पितुः कनिष्ठः younger brother of my father compare above P. 66. L. 13.

P. 77. L. 16. अजीर्णदोषं विषूचिकाम् । Paḍ. Cholera.

P. 77. L. 17. दण्डचक्रं सेनाचक्रम् । Paḍ. Regarding Puṇḍra a district of Eastern Bengal, see Cunningham, Ancient Geography P. 480 Note [Bühler].

P. 77. L. 18. The Yavana Khanati was probably an Arab or Persian trader, as it is not likely that in Daṇḍin's times there was a direct trade between Greece and India [Bühler]. Later researches and especially Râdhâkumuda Mukerji's History of Indian Maritime Activity clearly establish trade relations between India and Greece. The Daśakumâracharita appears to us however, to be a work of a much later time. The name खनति itself looks very suspicious.

Is it possible that by a clerical lapse the compound word खानेति (खान+इति) was transcribed as खनति ? Our Southern Ms. has सभीति नाम्नो which might be असफ्+इति नाम्नो. If this surmise be correct, the name could clearly be taken to stand for a Mahomedan trader and it would be possible that the appearance of this name खान or असफ् might be an additional link in the chain of evidence assigning to the author a far later date than the sixth century A. D.

वज्रं हीरकम् । Paḍ.

P. 77. L. 19. गृहपतिर्ग्रामाध्यक्षः । ग्रामाध्यक्षो गृहपतिरिति कोशः (?) । अन्तरङ्गभूत आत्मभूतः । जनपदमहत्तरो देशश्रेष्ठः । 'the Desai' [Bühler]. शतहलिः शतं हला यस्येति तथा । Paḍ. Is *Mehtar* in such titles as the Mehtar of Chitral a corruption of महत्तर ?

The word शतहलि seems, however, to be a proper name from its use as such in L. 17. Page 78.

The Paḍ. does not cite the authority for its explanation of गृहपतिं as ग्रामाध्यक्ष. The vague mention of a कोश

is not sufficient when सत्री and गृहपति are given as synonyms by Amara and the commentators of that Kośa have explained the word as सदात्रादिदानकर्ता. The verb is in the sing, and we have therefore to take गृहपति, अन्तरङ्गभूत: and जनपदमहत्तर: all as epithets qualifying शतहलि. It is better, therefore, to take गृहपति in the sense of "a charitably disposed house-holder." If we take it in the sense of ग्रामाध्यक्ष, we must assume that शतहलि was both "head of the village" and 'minister of the interior.'

P. 77. L. 20. अलीकत्रादशीलं मिथ्याभाषणस्वभाव: । Paḍ.

P. 77. L. 21. दण्डधर: सेनापति: । उद्धारकर्मणि निर्याणकर्मणि । Paḍ. Bhû. Ahḍ. The meaning of the passage seems to be, Śatahali, the governor of the town or Minister of the Interior was to raise a popular rising against Anantasîra and to withdraw, in order to effect this more safely, the soldiers from the place where the latter dwelt. The cause of Vikatavarma's hatred against Anantaśîra is given below P. 78. L. 18. "[Bühler].

P. 77. L. 22. अचिरप्रसृतं शीघ्रप्रक्रान्तम् । Paḍ.

P. 78. L. 6. तामेव कल्पसुन्दरीमेव । ऊर्वोरुपपीडायत्रेति क्रियाविशेषणम् । भुजोपपीडं गाढालिङ्गनपूर्वकम् । Paḍ. ऊरूपपीडं 'सप्तम्यां चोपपीडरुध' इति णमुल् Bhû. (Pâṇi. III 4,49 Siddh. kau. II 473). Regarding the form उपगुह्य see the Pet. Dict. under गुह्+उप [Bühler].

P. 78. L. 13. 'Child, the Puṇdras have not now an abundance of food. They, being overcome by the despair caused through misfortune, and giving themselves up (for lost) might attack our kingdom which has an abundance of food. Therefore, you

shall march against them, when it is possible to spoil their seedcorn or their ripe harvest. Now is not the time for the march" मुष्टिवधो बीजप्रक्षेपघातः। सस्यवधः परिणतधान्यच्छेदः। Paḍ. Ahḍ. and marginal gloss in S. The above speech is in accord with the principles of the Indian Râjanîtî see *e. g.* Kâmandaki XV. 4. [Bühler].

P. 79. L. 2. प्रहर्षकाष्ठाधिरूढ "who had reached the goal of highest joy" [Bühler].

P. 79. L. 3. प्रसाधितात्मोपयुक्तबुद्धिः Paḍ. Bhû.

P. 79. L. 6. लघुसमुत्थानेन शीघ्रगामिना। Paḍ.

P. 79. L. 8. पारतल्पिकं परस्त्रीगमनम्। Paḍ.

P. 79. L. 9. उपधियुक्तं कपटयुक्तम्। प्रमापणं मारणम्। अरीरधदसाधयत्। Paḍ. The author in this sentence seems to put into Râjavâhana's lips a plea for Upahâravarman's transgression referred to ante in L. 19. P. 71. The plea, it is needless to observe, obviously savours of the well-known maxim of the 'end justifying the means.' Chânakya, the Machiavelli of ancient India, lays down the following aphorism which may have influenced the conduct of Upahâravarma and also Râjavâhana's approval of the same :—धर्ममूलत्वात्कामफलत्वाच्चार्थस्य धर्मार्थकामानुबन्धायार्थस्य सिद्धिः सा सर्वार्थसिद्धिः। Vide Kautiliya, Mysore Edition P. 359.

End of the 3rd Uchchhvâsa.

FOURTH UCHCHHVÂSA.

P. 80. L. 1. सुहृद्भिरेककर्मा Having the same business as these friends. एककर्मा समानकर्मा । कर्म च राजवाहनान्वेषणम् । Bhû.

P. 80. L. 2. उपस्पृश्य स्नात्वा । Paḍ. **काशीपुरीम्** । काशते शिव-त्रिशूलोपरि अथवा काशयति सर्वमिदमिति शब्दकल्पद्रुमः । **वाराणसीम्** । वरणासी च नद्यौ द्वे पुण्ये पापहरे उभे । तयोरन्तर्गता यातु सैषा **वाराणसी** स्मृता । **मणिकर्णिकेति** विष्णोस्तपस्याप्रचयदर्शनाद् विस्मिततया शिवस्य मणिमयकुण्डल-पतनादस्यास्तथात्वम् । **अविमुक्तेश्वरमिति**—न विमुक्तं शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुरिति शब्दकल्पद्रुमः ।

P. 80. L. 3. मणिकर्णिका 'The name of one of the principal landing places or *ghats* by the side of the Ganges at Benares' [Wilson]. मणिभङ्गो रत्नशकलं तद्वन्निर्मलमम्भोजलं यस्यास्तथा ताम् । Paḍ.

P. 80. L. 4. आयामवन्तम्–आयामो दैर्घ्यं तद्वन्तम् । Paḍ.

P. 80. L. 5. बध्यमानपरिकरम् 'Girding up his loins' [Peterson] see also L. 9 P. 6 seq. कक्षावन्धः परिकर इति वैजयन्ती । Paḍ. अविरतेति "Whose eyes were swollen and ruddy on account of incessant weeping."

P. 80. L. 6. कर्कश 'Hardy.' कार्पण्यमिव &c., "The eyes, however, with the faded pupil, seem to shower great distress." आरम्भश्चेति [His] effort betokens an act of violence or desperation. Wilson translates साहसानुवादी as having the 'semblance of oppression.'

P. 80. L. 8. प्रपित्सते 3rd pers. sing. pres. desiderative of पद् to go with प्र prefixed, 'to engage in or perform,' 'he purposes to engage in some penance, कृच्छ्रम्' Wilson]. "Rather to do a deed of daring *i. e.*, to kill himself" so also साहसम् in L. 7.' [Peterson].

P. 80. L. 9. Put a stop after °अवकाशः [Peterson]. Wilson has अभ्युपपद्य and our Southern Ms. has the same reading. The Paḍ. reads अभ्युपेत्य which it explains as गत्वा.

P. 80. L. 11. करवीर a fragrant plant, Oleander or Nerium odorum.

P. 80. L. 13. पूर्वेषुकामचरः । पूर्वेषु पूर्वदेशेषु कामचरः स्वेच्छागमनकर्ता । Paḍ. The Laghudîpikâ takes पूर्वेषु as पूर्वस्यां दिशि. The Bhû. takes इषुकाम as देशस्य संज्ञा Compare Kâs. on Paṇini 2,1,50 (quoted by Bohtlingk) for the words अपरेषु-कामशमी and पूर्वेषुकामशमी *sub voce* इषुकामशमी." [Peterson]. The Bhû's explanation does not seem to be correct, nor is Peterson's reference much to the point. The word इषुकामशमी appears in the Kâsikâ under three Sûtras of Paṇini, *viz.* दिक्संख्ये संज्ञायाम् (II. 1. 51), दिक्पूर्वपदादसंज्ञायाम् (IV. 2-7), and प्राचां ग्रामनगराणाम् (VII. 3-14) and in the explanation given by the Kâsikâ as well as the Siddhânta Kaumudi, the word इषुकामशमी is quoted as the name of a village, and इषुकाम by itself does not appear to be the name of a province. Nor does the context seem to support the mention of a particular province, since we have in the next line दैवच्छन्दानुवर्ती which is more in accord with कामचरः. The Paḍ. and the Ahḍ. respectively explain the expression as पूर्वदेशेषु कामचरः स्वेच्छागमनकर्ता and पूर्वस्यां दिशि यथेष्टचरः and this explanation must be accepted until an authority is found for इषुकाम as the name of a country.

गृहपतिपुत्रः । गृहपतिर्ग्रामाध्यक्षः Paḍ. This explanation does not seem to be supported by the Lexicons Amara gives सत्री गृहपतिः समौ and Kshîra-svâmi does not offer any comment V. (Pâṇi VII, 3-14).

P. 80. L. 14. चित्रा must be construed with प्रयत्नसंवर्धितः. दैवच्छन्दो दैववशः Pad. Bhû. and Ahd.

P. 80. L. 15. अर्थवर्यस्य वैश्यश्रेष्ठस्य । स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोरित्यमरः. Pad.

रूपाभिग्राहितः "Apprehended or caused to be seized in the fact" [Wilson] "Caught with the money on him." रूपाभिग्राहितश्चर्यवस्तुनाणकेन ग्राहितो धारितः । रूपं श्लोके यशो नाटकादौ सौन्दर्यशब्दयोः ।अन्यावृत्तौ तथाकारे स्वभावे नाणके मृग इति महीपः । Pad. रूपाभिग्राहितो लोप्त्रेण सह संगृहीतः । चोरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्रं च तद्धनमित्यमरः Bhû. The quotation from the Mahîpa is interesting as giving an authority for the meaning मृग in which Bâṇa uses, रूप e. g., Kâd. P. 28. L. 19 [Peterson]. रूपानुसारप्रधावितानां च मृगयूणाम् । Peterson has correctly explained the word according to कौटिलीयम् IV. 682.

P. 80. L. 16. राजद्वारस्य गोपुरं प्रतोली। गोपुरं हि प्रतोल्यां च नगरद्वारयोरपीति महीपः । Pad.

P. 80. L. 18. जनकण्ठरवो लोकसान्निध्यशब्दः । कण्ठो गले संनिधाने ध्वनौमदनपादप इति विश्वः Pad. "This is not right. The expression कण्ठरव is chosen for the sake of the play of words between it and the following घण्टारव. जनकण्ठरवः "the noise from many throats." Of बहुकलकले महाजने P. 7. L. 18. नग्डलितहस्तकाण्डं "Curling up his trunk." [Peterson]. Wilson reads °काण्डः which is also supported by our Southern Ms.

P. 80. L. 19. पारिणमन् "Bending the trunk so as to strike with the tusk" Wilson. दारु° "The space between the tusks (प्रतिमानः) was violently struck with the wood, in the holes of which the culprit's arms were passed,

a sort of stocks for the hands instead of the feet." He struck the beast with his arms (भुजदण्ड) although they were so fettered. "परिणमंस्तिर्यग्दन्तप्रहारं कुर्वन् । तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मत इति वैजयन्ती". [Peterson].

P. 81. L. 1. दन्तयोरुभयोर्मध्यं प्रतिमानं प्रचक्षत इति वैजयन्ती । Pad.

P. 81. L. 2. नेत्राऽऽधोरणेन वाक्सङ्केतः । अङ्कुशः सृणिः । पादस्वरणः । Pad.

P. 81. L. 3. द्विगुणावद्धमन्युना द्विगुणितक्रोधेन Pad.

अनुपत्य having pursued.

P. 81. L. 4. यन्ता हस्तिपकः । कुञ्जरापसदः गजाधमः । वारणेनाङ्कुशेन वारणस्तु गजः प्रोक्तो वारणं तन्निवारण इत्यजयः । Pad.

P. 81. L. 5. निर्याणमार्गेऽपाङ्गदेशे । अपाङ्गदेशो निर्याणमित्यमरः Pad. "The outer angle of the eye of an elephant or part next to it, the temples" [Wilson].

P. 81. L. 6. द्विरदकीटः lit. "this vermin of an elephant," said contemptuously.

P. 81. L. 8. उत्क्रान्तयन्तृनिष्ठुराज्ञः । उत्क्रान्ताऽतिक्रान्ता यन्तुराधोरणस्य निष्ठुरा क्रूराज्ञा येन । Pad.

P. 81. L. 10. विरम्य कर्मणोऽस्मान्मलीनसात् having renounced this evil or sinful course of conduct.

P. 81. L. 12. मित्रवन्मय्यवर्तिष्ट behaved towards me like a friend.

P. 81. L. 15. श्रुतपरिघातिवेदः । ऋषिस्तु वेदे मृग्वादौ ज्ञानवृद्धे दिगम्बरः । Pad. According to B. R. 'a rishi distinguished for his learning' (Trik. 2, 7, 16, Durga Nir 1, 20, quoted by Muir, S. T. 2, 17) [Peterson].

The Trikândaśesha enumerates 7 classes of Rishis. Śrutarshi represents the fourth class, headed by Suśruta. The Kalpadruma explains श्रुतर्षि as श्रुतप्रधान ऋषिः

प्रज्ञागुणेषु । ते गुणाः षट् । शुश्रूषा ग्रहणं चैव श्रवणं चावधारणम् । ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्वज्ञानं च धीगुणा । इति कामन्दके Pad.

P. 81. L. 16. द्वैमातुरः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं तथा । द्विमातृन इत्यर्थः । Pad. Having two mothers, *viz.* the natural mother and a step-mother. वेशेषु वेश्यासु Pad.

P. 81. L. 18. निर्गत्य must be construed with अहम्.

P. 81. L. 19. आचक्मे Fell in love with. The use of the Reduplicated Perfect 1st person is highly irregular.

P. 82. L. 2. आपन्नसत्वा जातगर्भा । आपन्नसत्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणीत्यमरः । अपविद्धस्त्यक्तः । Pad.

P. 82. L. 5. दण्डपारुष्यभीतया दण्डपारुष्यं मारणादि । निर्भिन्नप्रायम् प्रकाशितप्रायम् । Pad.

P. 82. L. 7. प्राजिहीर्ष्ये 1st Pers. sing. 1st præt of the passive of the desiderative form of हृ to take, with प्र prefixed, "to strike." "I was intended to be struck or killed."

P. 82. L. 8. लूनवन्यनत्रुटितवन्धनः Pad.

Note that the मातङ्ग mentioned in L. 7 above is here described as an अन्त्यज.

P. 82. L. 10. उपास्थायिषि 1st pers. sing. of the Aorist passive of the causal of स्था with उप.

P. 82. L. 11. मुखविलोलकुन्तलेन । मुखे विलोलाः कुन्तलाः केशा यस्येति तथा तेन Pad.

P. 82. L. 15. Târâvali's tale to Kâmapâla. She had been Kâmapâla's love in more lives than one; and had previously been as Aryadâsî, Kâmapâla being Śûdraka, the mother of this very boy, whose rebirth from Kântimatî had got Kâmapâla into his present trouble. She had picked up the child and entrusted him to Vasumati's care. The child turns out in the sequel to be Arthapâla, to whom the thief is repeating what Kâmapâla told him. [Peterson] *Vide* P. 10. L. 4.

P. 82. L. 22. त्वमर्थपालः (?) चतुर्ष्वपि जन्मसु नाम्नैव भिन्नः । न तु स्वरूपेणेति । शौनकावस्थायां बन्धुमती वेदिमती हंसावली नन्दिन्यश्चतस्रः । शूद्रकावस्थायां विनयवत्यर्यदासी शूरसेना रङ्गपताका । कामपालावस्थायां कान्तिमती सोमदेवी सुलोचनेन्द्रसेना । एतास्तिस्रोऽभिन्ना एकरूपा इत्यर्थः । वेदिमतीप्रभृतयस्तिस्रोऽप्यभिन्नाः । हंसावलीप्रभृतयश्चतस्रोऽप्यभिन्नाः । नन्दिन्यनुसारेति तिस्रोऽभिन्नाः । Pad.

The reference of त्वम् in the text to अर्थपाल in the above extract is evidently wrong, since the thief is reproducing what कामपाल had told him of his own antecedents.

The following table will make the relationship referred to by the commentator quite clear :—

Name of hero.	1st Wife.	2nd Wife.	3rd Wife.	4th Wife.	5th Wife.
शौनक	बन्धुमती	वेदिमती	हंसावली	नन्दिनी	गोपकन्या
शूद्रक	विनयवती	चलदासी	शूरसेना	रङ्गपताका	अर्यदासी
कामपाल	कान्तिमती.	सोमदेवी	सुलोचना	इन्द्रसेना	तारावली

Wilson has the following note upon this passage. "In what follows we have three persons named, each with five wives; or Śaunaka with Bandhumati, Vedimati, Haṃsavâli, Ananya Nandini and Gopakanyâ; Śûdraka with Vinayavatî, Yakshadâsî, Śurasenâ, Raṅgapatâkâ and Aryadâsî; and Kâmapâla with Kântimati, Somadevi, Sulochanâ, Indrasenâ and Târâvali; who are declared to be respectively the same individual, that is, in different lives. Reference is here obviously intended to other narratives, of which Śaunaka and Śûdraka were respectively the heroes. The only Śûdraka of whom we know anything is the one mentioned, in the Introduction to the Mṛichchhakatika, as the King of Magadha and author of the drama."

The text says only this much that "Gopakanyâ married in a previous birth by Śaunaka was the same as Aryadâsî and Târâvali, and that the son who was born to you as Śûdraka by Aryadâsî was born to me." This son was brought up by Vinayavati, and that the same son through the force of affection was born again to Kântimati and being deserted by her was handed over by Târâvali to Vasumati as mentioned at P. 10. L. 4. Thus as far as this passage goes we can only say that Kântimatî, Târâvalî and Aryadâsî were three different incarnations of the same individual, but in L. 4. on the next page Somadevi, Sulochanâ and Indrasenâ are also mentioned without any reference to their relationship. So also तारावली is mentioned as a co-wife with कान्तिमती in L. 22. P. 84.

P. 83. L. 9. कृतान्तयोगाद्दैवयोगात् । कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु इति विश्वः । कृतान्तमुखभ्रष्टस्य यमुखनिर्गतस्य । Pad. Note the play on कृतान्त in two different senses in the same sentence.

P. 83. L. 13. मत्तकाशिनीमुत्तमाम् Pad.

P. 83. L. 15. सस्मितम् "Because she knows his real motive" [Peterson]. The insinuation implied by Peterson does not seem to be supported by what follows, since even after कामपाल is introduced into the royal palace, he does not hasten to meet his love, but only tries to take revenge upon चण्डसिंह. It is only तारावली who in jest misconstrues his motive.

P. 83. L. 17. प्रस्फुरन्तं कम्पन्तम् (?) Pad.

P. 83. L. 19. अनुवृत्त्या सेवया Pad. Some take this to mean "an equally desperate act." But अनुवृत्ति might here be taken in the sense in which it is understood in grammar, viz., "a subsequent or supplementary rule, completing what a preceding one has left to be explained." Thus the sense might be "I have come to wipe off or atone for that offence by my subsequent conduct" that is by making the consummation valid or legal by a formal marriage by retrospective effect." If अनुवृत्ति is taken as सेवा, the latter word must be considered as having an ironical force.

P. 83. L. 20. तवार्थपालस्य (!) Pad. Here again कामपाल and अर्थपाल *i. e.*, father and son are confounded by the commentator !

दुहितृसंसर्गानुग्राहिणः कन्यासंसर्गकृपाकर्तुः । उत्क्रान्तसीमावज्ञितमर्यादः । Pad.

P. 84. L. 4. सोमदेवी &c. Evidently the account of former births as she heard it from Kubera. *Vide* P. 3. L. 20.

P. 84. L. 5. मन्त्रिपदापदेशम् a minister only in name, but really heir apparent or crown prince.

P. 84. L. 7. स refers to कामपाल, the narrative being here resumed by पूर्णभद्र.

परिचर्यानुबन्धी बन्धुः a friend bound by (the ties of) service. सर्वभूतानाम् "Of all created beings" meaning thereby that he had no other friend in the world.

अलसकेन रुपेण । क्षयस्त्वलसको मत इति वैजयन्ती । Paḍ. But अलसक is explained in Hindu Medical works as उदररोगविशेषः Its symptoms are described as flatulence, with constipation and wind.

P. 84. L. 11. पैशुन्यवादिनः slanderers. अन्तरङ्गमताः confidantes or favourites.

P. 84. L. 12. इत्यमग्राह्यत counselled or advised in this wise.

P. 84. L. 14. देवज्येष्ठं elder brother of your highness.

P. 84. L. 15. प्रकृतिविश्रम्भणाय To win the confidence of the subjects.

क्षिणोति पुरा the present tense with पुरा used in the sense of the future. [Wilson]. यावत्पुरानिपातयोर्लट् (Paṇini III. 3, 4.)

P. 84. L. 18. अयथापूर्वमयथाभावम् । Paḍ a change.

P. 84. L. 19. अयथातथ्येन अयाथात्त्वेन । विप्रलम्भनीया प्रतारणीया । Paḍ.

P. 85. L. 1. मह्नोत्रापदिष्टा मन्नाम्नाहूता Paḍ. "He called one wife by the name of the other. This is frequently

represented by Sanskrit poets as a source of trouble in polygamous establishments. Compare Subhâshitâvalî No. 98 and the note there. Also Nipuṇika's device for getting the King's secret out of Vidûshaka, Vikramorvaśi Act II Bombay Ed. P. 26 [आर्य यन्निमित्तं भर्ता उत्कण्ठितस्तस्याः स्त्रिया नामधेयेन भर्त्रा देवी आलपिता] [Peterson]. Cf. also स्मरसि स्मरमेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् । Kumâra. IV. 8.

P. 85. L. 2. प्रावसत् Has left us. अवसीदति Wastes or pines away.

P. 85. L. 3. असौ refers to the King सिंहघोष.

P. 85. L. 6. पूर्वसंकेतितैः प्रागेव मन्त्रितैः Pad.

P. 85. L. 7. स्थानस्थानेषु In every place. तयोद्धरणीये चक्षुषी His eyes to be so taken or put out as to cause his death.

P. 85. L. 8. तस्य साधोः पुरः Before that good man (dies).

P. 85. L. 10. किं तव गोपायित्वा. "Why should I conceal it (*i.e.*, what follows) from you." The use of the gerund should be compared with the similar idioms noted by Kielhorn. Grammar, S. 599. [Peterson].

P. 85. L. 11. पत्नकन्यया Refers to Târâvali see L. 8.

P. 85. L. 14. संकुले संबाधे Pad. In the tumult.

भस्मनि हुतमिव Like (throwing) an oblation in (a heap of) ashes, *i.e.*, will be fruitless.

P. 85. L. 15. अनवसितवचन एव मयि Before I had finished saying this. आशीविषः a poisonous snake.

P. 85. L. 16. अभिगृह्य having caught.

P. 85. L. 18. यदृच्छया पतितेन नाम "As if it had fallen accidentally". For this use of नाम Cf. भीतो नाम P. 86. L. 19. below [Peterson]. Also भार्गवो नाम भूत्वा P. 116. L. 9.

तथा विषं स्तम्भयेयं etc. He will not effect a complete cure then, but check the effect of the poisons to such an extent only that his father will still be cast out as one dead. Compare the expression above तयोरुद्धरणीये चक्षुषी &c. In that case the eyes are to be taken out in such a way that death must ensue [Peterson].

P. 85. L. 21. मदुपलभ्य Having learnt from me.

P. 85. L. 22. राज्ञे प्रेषणीयम् Word should be sent to the King.

एष खलु &c.—गन्तव्येति It is verily the duty of a Kshatriya to punish disinterestedly a wicked man whether he be a relation or otherwise, while it is the duty of a woman to go the way of her husband whether he be wicked or otherwise.

P. 86. L. 1. अभिजनानुरूप etc. the last rite may be permitted as befits his noble birth.

P. 86. L. 3. काण्डपटपरिक्षिप्ते विविक्तोद्देशे In a retired place behind a screen.

P. 86. L. 4. दर्भसंस्तरमधिशाय्य "Having caused to be placed (the body) of Kâmapâla upon (अधिशाय्य) a pile or bed of darbha grass" [Wilson].

कृतानुमरणमण्डनया Decked for the occasion of accompanying (Your) husband in death. When a woman is prepared to immolate herself on the funeral pyre of her dead husband, she dresses herself as a Suvâsinî or married woman. Attired in a Saffron

coloured *sári* and a bodice to match, with all her long hair untied, her *mangalasútra* or auspicious neck ornament round her neck and her forehead profusely smeared with red turmeric, the symbol of her wedded life, she throws herself on the funeral pyre as if to meet her lord in heaven.

P. 86. L. 5. वाह्यकक्ष्या वहिः प्रकोष्ठः । कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येबन्धने इत्यमरः । Paḍ.

त्वया प्रवेशयिष्ये Lit. I shall be caused to be admitted by you.

P. 86. L. 7. अभ्यगमत् agreed to or assented.

P. 86. L. 8. घोषणास्थाने at the place where the sentence was to be proclaimed. चिञ्चावृक्ष tamarind tree.

P. 86. L. 9. यथायथम् as they best could climb.

P. 86. L. 10. उद्धुरध्वनि. "may be an adverb, but I have preferred to take it as an adjective qualifying महाजन. So below L. 18. वद्धकलकले महाजने उद्धुरध्वनीति क्रियाविशेषणं महाजनविशेषणं वा । Paḍ." [Peterson] Both Bhû. and Ahḍ explain उद्धुर as विशृङ्खल or unrestrained, but Kshîrasvâmi takes it as a synonym of उत्तुङ्ग loud.

P. 86. L. 14. स्थूणमङ्गारवर्षं च राजवधायोपजप्य–स्थूण and मङ्गारवर्ष are proper names and seem to be employed as agents in the alleged plot of assassinating the King. जप् with उप means to foment disunion. The word occurs at L. 8. P. 137 and again at L. 18. P. 138 below in the story of Viśruta. Cf. also उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि । Śiśupâla Vadha II. 99.

P. 86. L. 16. अन्धतमसप्रवेश literally, incarceration in a dark cell or dungeon.

P. 86. L. 19. प्रदीप्तशिखम् With flaming hood ? Parab reads प्रदीप्तशिरसं which is better, since शिखा is, if at all, rarely used for the head of a serpent.

भीतो नाम । मिथ्यैव भयं प्राप्त इति । Paḍ. Cf. above on P. 85. L. 18.

P. 86. L. 20. जनानुलीनः mixed up with or hidden behind the crowd. विहितजीवरक्षः who has preserved or saved the life of.

P. 86. L. 21. मृतकल्पः as one dead.

P. 86. L. 22. दैवो दण्ड एव Verily divine punishment.

P. 87. L. 1. रूढत्रासेति । रूढो जातस्त्रासो भयं तेन द्रुतः पलायितो यो लोकस्तेन दत्तो मार्गो यस्येति स तथा । Paḍ.

P. 87. L. 7. गतिमननुप्रपद्यमाना not going the way of or following (my lord).

P. 87. L. 9. उत्सवोत्तरम् । "With joy." The 'Sati' goes to her death with dance and singing. [Peterson]. उत्सवोत्तरम् may also mean after the festivity, that is, "after the immolation."

P. 87. L. 11. मत्प्रतिषिद्ध etc, the efforts of all the conjurors having been countermanded by me.

P. 87. L. 17. वैनतेयतां गतेन 'Becoming for the nonce a very Garuda, *i.e.*, in the matter of subduing the effects of the snake bite [Peterson].

P. 87. L. 22. तत्त्वतः apparently used in the sense of "with a statement of the facts of the case" *i.e.*, that you are my son and had once been hers. [Peterson] Construe उपलभ्य with कुबेरात्.

P. 88. L. 1. सैव वा सदृशकारिणी. Note the force of वा as an alternative supposition correcting a previous

hypothesis. Translate 'Or, she only has done what is fitting."

नहि "Without (undergoing) such a load (or head) of adverse fortune, I should not have been worthy." [Wilson] This is not right. भाग्यं is the good fortune acquired by merit. "I who am poor in merit, and am therefore without any such good fortune," etc. Compare the passage in Kâdambarî P. 61. L. 23. foll. [Peterson]. Both Wilson and Peterson seem to have missed the point. हि assigns a reason or the corrective statement noted in the preceding note. तादृश and अस्मादृश are contrasted and refer respectively to तारावली and कान्तिमती. The latter upbraids herself as अल्पपुण्य and attributes her present good fortune in finding her long lost son to the good offices of तारावली who is "a heap of good fortune" (भाग्यराशि).

P. 88. L. 2. कलप्रलापानुतानि । कलो मंजुलो यः प्रलापः शिशुशब्दः स एवामृतम् । Pad.

P. 88. L. 4. अन्यादृशीव "like another" कान्तिमती was transported with delight and is alternately doing this and that like one 'beside oneself' (अन्यादृशी).

P. 88. L. 7. (मघवतोऽपि) भाग्यवन्तम् should evidently be भाग्यवत्तरम्.

P. 88. L. 9. प्रतिपत्तिः कर्तव्यता. Pad. कर्तव्यता is much too vague. At P. 86. L. 6. सर्पपाल has told पूर्णभद्र "पितरमुपजीव्य तदभिहितेनाभ्युपायेन चेष्टिष्यामहे." सर्पपाल, therefore, seems to seek his father's instructions as to the "purpose or design" and Kâmapâla's reply in the following lines outlines, so to speak the "plan of the campaign."

गृहमेवेदं...अक्षय्यायुधस्थानम् This house itself is an inexhaustible armoury of weapons.

P. 88. L. 10. अलङ्घ्यतमा गुप्तिः The defences are unimpregnable.

P. 88. L. 11-15. "Many of the tributary princes are under obligations to me, the majority of the subjects do not like to see me in a plight. There are thousands of excellent fighting men (ready) with their friends, sons and wives. Therefore, having passed some days, in this very place we shall foment trouble or disturbances within and without the Kingdom. Having won over (उपसंगृह्य) to our side those who are already resentful and having encouraged his old enemies and having also incited his natural enemies, that is, enemies by consanguinity, we shall extirpate him who is hard to subdue." See Kâmandaka. XIII. 58, where a सहज enemy is explained सहजः स्वकुलोत्पन्न इतरः कार्यजः स्मृतः । The following verses from Kâmandaka XXVII. throw considerable light on this passage.

अल्पवेतनो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः ।
क्रुद्धश्च कोपितोऽकस्मात्तथाभीतश्च भीषितः ॥ २५ ॥
यथाभिलषितैः कामैर्भिन्द्यादेतांश्चतुर्विधान् ॥ २६ ॥
× × × ×
भेदं कुर्वीत यत्नेन मन्त्र्यमात्यपुरोधसाम् ॥ २७ ॥
पौराञ्जानपदांश्चैव दण्डमुख्यांश्च दण्डवित् ।
साधयेद्दानभेदाभ्यां यथायोगेन चापरान् ॥ ५१ ॥

P. 88. L. 17. प्रतिविधाय तिष्ठत्सु While we were ready with our defences. विज्ञापितोदन्तः apprised of the tidings (*i. e.*,

the resuscitation of कानपाल). जातानुतापः 'Repenting' evidently of having spared the life of कानपाल.

P. 88. L. 18. पारग्रामिकान्परग्रामे भवान् प्रयोगान्कटकप्रेषणादिरूपांस्तथा प्रायो बहुलान्। प्रायो वयसि बाहुल्य इति वैजयन्ती। Pad. पारग्रामिकं मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरः। उपरुन्ध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत्। दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नो- दकेन्धनमिति। Bhû. The Bhû.'s explanation is certainly more plausible than that of the Pad. The quotation from the मिताक्षरा is applicable only in a limited sense. कानपाल had no kingdom which could be harassed, or from which supplies could be cut off. We must therefore understand that कानपाल was besieged in his own residence from which supplies were also cut off. It may be noted that the word पारग्रामिक does not occur in the text of विज्ञानेश्वर.

अहन्यन्त "Were defeated or repulsed" [Wilson].

P. 88. L. 20. दरगास्येन *Vide* Note P. 48. L. 14. गता च ना. The subterranean passage led to (गता).

P. 89. L. 1. विग्रहिणीव देवी विश्वंभरा Like the "Goddess earth incarnate." Sîta is spoken of as having been carried off by the Earth and the Ganges to the nether world. (भगवतीभ्यां पृथ्वीभागीरथीभ्यामभ्युपपन्ना रसातलं च नीता) Uttara-Râmacharita Act III. हरगृहिणीवासुरविजयावतीर्णा Like the wife of Hara who has literally descended upon this Earth for victory over demons—an allusion to the incarnations of Śakti for the destruction of demons like Mahisha.

P. 89. L. 3. राज्यलक्ष्मीरिव Like regal Splendour (incarnate) resorting to a cave to avoid the sight of many bad Kings.

P. 89. L. 4. निष्टप्त Intensely heated.

P. 89. L. 6. काशयाष्टिः सरस इति प्रसिद्धा Paḍ. काश is a species of grass (saccharum spontancum)—"the 'andropogyon' bearing a cluster of white blossoms" according to Wilson. The old woman among the ladies there assembled being compared to a flowering stalk of Kâśa on account of her white hair.

P. 89. L. 9. after प्रत्यवादि Parab and Godbole read सुदत्यो मास्म &c. The Paḍ. evidently had the same reading which it explains as सुदत्य इति सर्वाभिप्रायेण संबोधनम्.

P. 89. L. 10. द्विजातिवृषाद् ब्राह्मणश्रेष्ठात् Paḍ.

P. 89. L. 11. सत्यर्थे कार्यवस्तुनि सतीत्यर्थः Paḍ.

P. 89. L. 14. अनवम् Safe.

P. 89. L. 16. सुरक्षयं देवगृहम्। "क्षयो रोगान्तरे वेश्म कल्पान्तापचयेषु च" इति विश्वः Paḍ. Wilson suggests the emendation असुक्षयं which would certainly be better, but it is not supported by any Ms. अत्यासङ्गादङ्गनासु राजयक्ष्मणाऽसुक्षय certainly makes better alliteration.

P. 89. L. 16. अन्तर्वत्न्यां गर्भिण्याम्। Paḍ.

P. 89. L. 19. उपह्वरे रहसि। Paḍ.

P. 89. L. 22. प्रकाशावस्थानात् Literally from "(their) residence (living) in public" *i.e.*, from their being brought up in public or openly (without privacy).

P. 89. L. 22. अरातिव्यसनाय For the incarceration of enemies.

P. 89. L. 23. कृत्रिमशैल &c. "Which contains carved in an artificial hill various halls and dancing saloons."

P. 90. L. 2. व्यंङ्गुलभित्तावङ्गुलद्वयपरिमाणभित्तौ। अर्धपादं प्रस्तरपिधानम्। किष्कुविष्कम्भं हस्तपरिणाहम्। वितस्तिपरिणाहं वा। किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च। Paḍ. The commentator does not seem to have correctly grasped the position. चण्डघोष raised a slender bolt (किष्कुविष्कम्भ) which was half the measure of a human foot (this was evidently a trap door) in a wall two fingers thick. किष्कु means कुत्सित.

P. 90. L. 6. द्यूतजिता won in a game of dice.

P. 90. L. 7. प्राप्तरूपम् See note ante Pt. I. P. 61, L. 12.

P. 90. L. 11. जीवग्राहम् caught alive.

P. 90. L. 12. स्त्रैणसन्निधिम् near that bevy of ladies स्त्रैणं स्त्रीणां समूहः। Paḍ.

P. 90. L. 15. निकृष्टाशयम् the low-minded. निशाम्य having seen.

P. 90. L. 20. अभिमित्राभियुक्तम् attacked by enemies.

P. 91. L. 1. पराक्रान्तम् You have achieved a great exploit or performed a feat.

ते श्वशुरः The captive Siṃhaghosha is Arthapâla's father-in-law (पितृव्यश्वशुरः) because Arthapâla has married (P. 90. L. 16.) Maṇikarṇikâ, the posthumous daughter of Siṃhaghosha's elder brother Chaṇḍaghosha. Siṃhaghosha is, it is true, also Arthapâla's uncle on the mother's side, but the word श्वशुरः is not as B. R. explains used here in that sense. श्वशुरः पितृव्यश्वशुरः कान्तिमतीसंबन्धान्मातुलः Bhû. [Peterson].

End of the 4 th Uchhvâsa.

FIFTH UCHHVÂSA.

P. 92. L. 2. अभ्रंकषस्य अभ्रंलिहस्य lit. scratching (touching) the sky. For the form अभ्रंकष see सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः Pāṇi. III. 2. 42.

परिणत &c. परिणतः पूर्णः । पतङ्गः सूर्यः । पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च इत्यमरः । स एव बालपल्लवः सोवतंसो यस्येति स तस्मिन् Paḍ. When the face of the west (compared to a woman) had for her head-ornament the ripe or setting sun which was like a tender sprout.

P. 92. L. 3. उपसृत्य आचम्य: Paḍ.

P. 92. L. 4. निम्नोन्नतेषु. We must understand भूभागेषु or some such word. The Paḍ. explains तमःसमीकृतेषु as अन्धकारपूर्णीकृतेषु which does not seem to be correct. What the author evidently means to suggest is that the 'ups and downs' were both made even, *i.e.*, indiscernible.

P. 92. L. 5. शिशयिषमाण desiring to sleep.

P. 92. L. 6. शरारुचक्रचारभीषणायाम् । शरारुर्घातुकः । Paḍ. Fear-inspiring on account of the roaming about of beasts of prey.

शर्वगल &c. The deep caverns of which (forest) were filled with floods of nocturnal darkness which resembled the neck of Śiva. Note the repetition of श in शरण, शरारु, शर्व, श्याम and शार्वर.

P. 92. L. 7. उपधाय उपधानीकृत्य Paḍ.

P. 92. L. 8. असुखायिषत and आल्हादिषत must be considered as Aorists of the Nominal verbs from सुख and आल्हाद respectively.

P. 92. L. 10. पर्यस्फुरत् &c. The throbbing of the right arm as an indication of some impending good is a common idea. *Cf.* स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य । Śâkuntala I. अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः Bhatti. Canto I. वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नुनोद Raghu. VI. 68.

P. 92. L. 11. चन्द्रातपच्छेदकल्पम् । Like a piece of moonlight.

P. 92. L. 12. समया सौधभित्तिं, सौधभित्तेः समीपे । Pad. समया निकषा चेति सामीप्ये वर्ततेऽव्ययम् । अभितःपरितःसमयानिकषाहा प्रतियोगेपीति षष्ठ्यर्थे द्वितीया Bhû.

P. 92. L. 13. चित्रास्तरणशायिनम् sleeping on many-coloured (चित्र) bedding. Does चित्रास्तरण mean carpets of various colours (गालिचा) such as those made in Persia and in Kashmir ?

P. 92. L. 14. आदिवराह &c. "(Like the Earth) attached to the cluster of the rays issuing from the grinders of the primeval boar." This is an allusion to Vishṇu's third incarnation in which in the form of a Boar he supported the Earth on his tusk. अंसस्रस्त &c. Her white upper garment resembling the milky ocean fallen off her shoulder भयसाध्वसमूर्च्छिताम् भयमनुरागः । भयं भीत्यनुरागयोरिति कोशः । Pad. The Ahd. follows the meaning given by the Pad. but it may be noted that the Pad. cites no authority. The Bhû. explains भयसाध्वसमूर्च्छिताम् as घोरसाध्वसमूर्च्छिताम् and quotes भयं प्रतिभयं घोरे from the Viśva-prakâśa. The Śabdakalpadruma gives घोर as a synonym of भय on the authority of the Medinî. The Bhû.'s explanation is preferable.

P. 92. L. 16. अरुणाधर &c. अरुणस्ताम्रो योऽधरस्तस्य किरणास्त एव बालकिसलयानि तेषां लास्यं नृत्यं तद्धेतुभिः कारणभूतैः । Pad.

आननारविन्द &c. Wafting the fragrance of lotus-like mouth.

P. 92. L. 17. स्फुलिङ्गावशेषमनङ्गमिव संधुक्षयन्तीम् Fanning as it were (with her breath) Cupid of whom a few sparks were still left (after he had been burnt by Śiva).

P. 92. L. 18. अन्तःसुप्त etc. "Her lovely and sleeping face with her slightly closed lotus-like eyes, resembling a lotus bearing within its interior sleeping bees."

P. 92. L. 19. ऐरावत etc. ऐरावतः सुरगजः। मदावलेपो मदगर्वः। लूनां छिन्नाम्। अपविद्धां त्यक्ताम्। Paḍ.

P. 92. L. 20. कल्पवृक्षरत्नवल्लरीम्। कल्पवृक्षरत्नमया। वल्लरी मञ्जरी। वल्लरी मञ्जरी स्त्रियावित्यमरः। Paḍ.

P. 92. L. 21. ऊर्ध्वाण्डकपाल etc. ऊर्ध्वाण्डमूर्ध्वैककपालम्। आकाशमित्यर्थः। 'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्। तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्। तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः। नखैर्हिरण्यगर्भः स तदण्डं विभिदे समम्। ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे' इति मनुः। Paḍ. "Scratching or touching the concave of the upper half of Brahma's egg" [Peterson].

P. 93. L. 1. शक्तिध्वज° etc. "The building lofty as the trident which tops (the temple of) Kumâra (Śaktidhvaja)." Wilson. All the commentators agree in explaining शक्तिध्वज as Kârtikeya and quote the following line from Ajaya सेनानीः क्रौञ्चशत्रुश्च कुमारः शक्तिकेतनः। But it is difficult to understand why शक्तिध्वज is taken as a measure of height. शक्रध्वज is often referred to when extreme height is intended as in पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्क्तयः। Raghu. IV. 3. But not a single Ms. has that reading.

P. 93. L. 3. हंसतूलदुकूलशयनम् A silk cloth bed stuffed with the down of swans.

शीतरश्मि etc. "Like a bevy of celestial nymphs fainting, because fallen from a swing made of the rays of the moon."

P. 93. L. 6. न तावदेषा देवयोषा. "She is mortal, because she sleeps, because she perspires, because the unguent on her person dries up, and because there is dust on her garments, accidents from which goddesses are exempt." (Wilson.)

Three of these four signs are among the six by which Damayanti recognised Nala. Naish. XIV 20-22.

सुरेषु नापश्यदवैक्षतास्योनिमेषमुर्वीभृति संमुखी सा ।
इह त्वमागत्य नले मिलेति संज्ञानदानादिव भाषमाणम् ॥ २० ॥

नावुद्द वाला विवुधेषु तेषु क्षोदं क्षितेरैक्षत नैषधे तु ।
पत्ते व्रजन्त्याः परिरम्भमुर्व्याः संभूतसंभेदमसंशयं सा ॥ २१ ॥

स्वेदः स्वदेहस्य वियोगतापं निर्वापयिष्यन्निव संसिसृक्षोः ।
हीराङ्कुरश्वाराणि हेमनीव नले तयालोकि न दैवतेषु ॥ २२ ॥

.रौः । Pad. 1.

the Pad. but it। संवाहनं मर्दनं स्यादित्यमरः । कमलिनीवेन्दुकिरणैः संकुचति ।
authority. The hampooing and is mentioned among
घोरसाध्वसमूर्च्छिताम् and ला. Vide Note P. 100. L. 6. (No. 44).
prakâśa. The
synonym of भय own that shampooing has a soothing
Bhû.'s explana ly. and is believed to induce sleep
P. 92. L. 16 that reason much patronized by the
वालकिल्यानि तेषां ndia. *Cf.* अङ्के निधाय करभोरु यथा सुखं ते संवाहयामि
। Śâkuntala III. 21.

Cf. also हस्तसंवाहनानाम् Uttara Meghadûta 33 where Mallinâtha explains the word as हस्तेन मर्दनानाम्।

P. 93. L. 7. भग्नवृन्त—चूतफलम् Like a pale-coloured ripe mango fruit spotted with drops fallen from its broken stem.

P. 93. L. 8. अभिनवेति । अभिनवं यद्यौवनं तस्य विशिष्टो यो दाहस्तेन दुर्लभोऽसह्य ऊष्मा यस्मिन् । विवर्णस्य भावो वैवर्ण्यम् । वर्णकमङ्गरागः । 'वर्णकोऽस्त्री विलेपनामिति वैजयन्ती । Pad.

P. 93. L. 11. सौकुमार्यगता अपि । Though delicate. संहता well-strung, firm.

प्रस्निग्धतमापि Though soft or glossy. पाण्डुतानुविद्धा Overcast with pallor.

P. 93. L. 12. नातिविशदरागोद्भेदः In which the expression of (red) colour is not quite distinct. विद्रुम Ruby. अनत्यापूर्णम् Not fully rounded or developed.

P. 93. L. 14. अनङ्गत्राणपात etc. Being free from the fear of being stricken with the arrow of the God of love.

P. 93. L. 15. विश्रब्धमधुरम् fearlessly and gracefully.

P. 93. L. 16. अनतिक्रान्तशिष्टमर्यादचेतसो धर्मात्मनोऽस्यामासक्तिरत इयं मदुपभोगयोग्येति व्यङ्ग्यम् । तथा च कालिदासः ।

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः । इति Bhû.

P. 93. L. 18. अथ is here used as a correlative of यदि in the preceding sentence and has almost the force of *but*.

P. 93. L. 19. स्पृष्टास्पृष्टमल्पस्पृष्टमित्यर्थः । Pad.

P. 93. L. 20. आविद्धरागसाध्वसम् । आविद्धे रागसाध्वसे यस्यां क्रियायाम् । Bhû. In a way in which love and fear are blended.

लक्ष्यसुप्तः । तत्रत्यं व्यापारं लक्षयन्सुप्त इव । Bhú. But लक्ष्य is given by Amara as a synonym of व्याज which means "pretence" "feigning". So लक्ष्यसुप्तः means simply pretending or feigning to be asleep.

स्थितोस्मि Present used for the past, or अस्मि may be taken as तिङन्तप्रतिरूपकम् ।

P. 93. L. 22. त्वङ्गदग्रपक्ष्मणोः । त्वङ्गत् चलत् । त्वङ्गदग्रपक्ष्म ययोः । Paḍ. अलसतान्ततारकेण with the pupil languid on account of dullness.

अनतिपक्वं किंचिदपक्वं किंचिदपरिपूर्णम् । निद्रया कषायः (चितः) परभागो गुणोत्कर्षः । Paḍ. The loveliness of the outer corner of the eyes being marred by broken or insufficient sleep.

P. 94. L. 1. त्रासविस्मय etc. अपूर्वपुरुषदर्शनात्त्रासः । आगमप्रकारानवबोधाद्विस्मयः । तदङ्गसङ्गसुखानुभवाद्दर्पः । तत एव रागः । ततो यदयं बलात्कारेण करिष्यति स्वाङ्गे ततः किं भवेदिति शङ्का । ततो भूषणादीनामस्थाने विन्यासः । अलस्तमपि वस्त्रं भूषणं वा स्रस्तमिति पुनस्तद्देशे स्थाप्यते । तथा स्थितमपि तद्देशाच्चाल्यते शङ्कापराधीनचित्तेन जनेन । 'अस्थाने भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः' इति रसरत्नहारः । व्रीडा अन्तरा मध्ये येषां तानि । Bhû.

P. 94. L. 2. कानि कानीति वक्तुमशक्यानि Paḍ.

P. 94. L. 4. साध्वसा° साध्वसं भयम् । आयासः खेदः । अथवा साध्वसमेवायासः । संबध्यमानाः स्वेदपुलका येषु तानि । Paḍ. The Bhû. adds सात्विकभावाविर्भावादिति भावः ।

P. 94. L. 5. कूणितः सङ्कुचितः । त्रिभागः नेत्रप्रान्त इत्यर्थः । Paḍ. मधुरं यथा तथा कूणिताः संकोचितास्त्रयो भागा अपाङ्गो मध्यो नासिकासमीपगश्च यस्येत्यर्थः । Bhû.

P. 94. L. 9. सैवाटवी तदेव तरुतलं स एव पत्रास्तरोभूत् । Note the force of एव which has the usual meaning of "the same" with the added implication of something once experienced. *Cf.* एते त एव गिरयो विरुवन्मयूरास्तान्येव मत्तहरिणानि

वनस्थलानि । Uttara Râmacharita Act. II, 23. In the present case, the reference is to the forest from which Pramati was translated by the celestial nymph into the apartment of Navamâlikâ.

P. 94. L. 10. विप्रलम्भः Deceit, delusion.

P. 94. L. 13. प्रतिशयितोऽस्मि "I will not leave her" *i.e.*, until she grants my boon. Bothlingk cites for this meaning Kâdambari *254, 13.* (दुरङ्गैरपि प्रतिशयितैः) and Harshach. *119, 13*; (Peterson) Also compare अस्मै प्रतिशयिताय स्वप्ने समादिष्टम् P. 23. L. 9. in the next Uchhvâsa.

P. 94. L. 14. रविकराभितप्त° । रविकरैः सूर्यकिरणैरभितप्तं यत्कुवलयदाम तद्वत्तान्ता क्लान्ताङ्गयष्टिः शरीरयष्टिः (यस्याः) Pad.

क्लिष्टनिवसन° । क्लिष्टं जीर्णं निवसनोत्तरीयं यस्याः सा । Pad.

P. 94. L. 15. निरलक्तकरूक्षपाटलेन undyed (with the red paint) dry and ruddy; निःश्वासोष्मजर्जरितत्विषा With its lustre marred by the heat of her breath.

P. 94. L. 16. कपिलधूम्रधूम्रम् । कपिलः पिङ्गलः । कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलावित्यमरः । धूम्रं किञ्चिदारक्तत्वश्यामम् । रुधिरशेषमिव लोहिततरम् etc. bearing a pair of eyes which were all the more red as if there were blood only left in them.

P. 94. L. 17. कुलचारित्रबन्धनपाशविभ्रमेणैकवेणीभूतेन केशकलापेन With the mass of her hair not made up into a braid under the apprehension that that was in conformity to the rule of virtuous conduct worthy of a noble family. The tying up of the hair during separation from the husband was strictly forbidden by etiquette. *Cf.* गुरुजनसकलव्यक्ति लम्बालकत्वात् । Uttara Megha, 21 where Mallinâtha explains लम्बालकत्वात् संस्काराभावाल्लम्बमानकुन्तलत्वात् । Hence the frequent reference to एकवेणी *Cf.*

नीलनागाभया वेण्या जघनं गतयैकया Râmâyaṇa, Ayodhyâ Kâṇḍa X, Sundara Káṇḍa XV and Yuddha Kâṇḍa XXXIII. The commentator in his gloss on the second of these passages says :—एकया हरणदिनकृतैकसंस्कारवत्या। The last passage from the Râmâyaṇa is explicit. (अचिरान्मोक्ष्यते सीते देवि ते जघनं गताम्। धृतामेकां बहून्मासान्वेणीं रामो महाबलः). So we have in Raghu-Vaṃśa XIV. 2. वनान्निवृत्तेन रघूद्वहेन मुक्ता स्वयं वेणिरिवावभासे। So also in Kumârasambhava II, 61 मोक्ष्यते सुरबन्दीनां वेणी वीर्यविभूतिभिः Mallinâtha in his commentary on the first of these passages quotes from Hârita न प्रोषिते तु संस्कुर्यान्न वेणीं च प्रमोचयेत्।

Śakuntalâ is introduced in the seventh act of the Śâkuntala as एकवेणीधरा and Dushyanta describes her there as नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः।

P. 94. L. 18. नीलांशुकक्षीरचूडिकापरिवृता। चूडिका कूर्पासः। Paḍ. नीलांशुकचूलिका। Ahḍ. क्षीरचूडिका सुवासिनीभिर्हस्तेषु भ्रियमाणः खड्गश्रृङ्गादिनिर्मितो वलयाकृतिभूषणविशेषः। Bhû. In Meghadûta Part II, verse 23 we have उत्सङ्गे वा मलिनवसने where Mallinâtha quotes from some Smṛiti प्रोषिते मलिना कृशा. In the verse quoted in the preceding note from Śâkuntala Act VII, Śakuntalâ is described as वसने परिधूसरे वसाना. A प्रोषितभर्तृका (a woman whose husband is abroad) is described as wearing

वासस्तदेव वपुषो वलयं तदेव हस्तस्य सैव जघनस्य च रत्नकाञ्ची॥

It appears, therefore, that a change of garments or the daily toilet and the usual decoration of person were forbidden by etiquette and the author in describing the appearance of Târâvali on the day following the nocturnal visit of Pramati to Navamâlikâ seems to conform to the usage above referred to. We may therefore translate the expression

as under, "Wearing the soiled lower garment and bodice (नील+अंशुक+चीर) and (the same) bracelet पतिव्रता-पताका = पतिव्रतावैजयन्ती—"the best of a dutiful wife."

P. 94. L. 19. क्षामक्षामा greatly emaciated. *Cf.* क्षामक्षामकपोलमाननम् Śâkuntala III. 8.

देवतानुभावाद् Whose complexion did not show much discolouration on account of her heavenly power.

P. 95. L. 4. वो जननी—भवत्पित्रपेक्षया कनिष्ठस्य पितृव्यस्य पत्नी Bhû. With reference to this statement, Wilson at p. 22 of his Introduction to this work observes as follows:-

"The fifth section relates the adventures of Pramati, who is here represented as the son of Kâmapâla by the Yakshiṇi Târâvali, and not, as in the Introduction, the son of Sumati. Arthapâla is there also called the son of Târâvali, while as we have seen in the preceding narrative, he is described as the son of Kântimatî. Either the author has been nodding, or the Introduction is the work of a different writer, who has been heedless or forgetful of the narrative of his predecessor." We are told by the author himself a little later. P. 96. L. 4. कथं मत्सुत एवायं वत्सस्यार्थपालस्य प्राणभूतः सखा प्रमतिरिति। These two statements taken together leave no doubt as to the author's intention of making Pramati the son of Târâvali and Arthapâla the son of Kântimatî. Kântimatî and Târâvali are both spoken of as co-wives of Kâmapâla (P. 84. L. 22). The Bhû. in its comment seems to have been guided by the statement contained in the Pûrvapîthikâ. In the Ms. copy of another Pûrvapîthikâ which purports to be a work of

one Bhaṭṭa Nârâyaṇa (Dec. Col. collection No 32/1873-74) occurs the following mention of the parentage of Arthạ-pâla:—श्रीमतमन्त्रिमुख्यधर्मपालसूनुकामपालात्कान्तिमत्यां गूढोत्पन्नो रहस्यभेदभिया त्यक्त इति निशम्य निवेदितो × × × × राज्ञार्थपाल इत्यभिधानेनानीयत प्रतिष्ठिम्. This is consistent with the statement contained in the Text.

P. 95. L. 6. चण्डिकायामत्यन्तकोपवत्याम् । Bhû.

P. 95. L. 7. आविष्टाऽऽवेशं प्राप्ता । Paḍ. Possessed.

P. 95. L. 9. श्रावस्ती The Modern Sahet-Mahal. On the Southern bank of the river Rapti (Irâvati); it was the capital of Uttara-Kosala, fifty-eight miles north of Ajodhyâ. It was the Savatthipura of the Buddhists. Buddha resided here for twenty-five years. Mark Collins conjectures that, "when Daṇdin wrote of Śrâvasti and its Śiva-festival, he had in mind the distinctly Śaiva town of Sthâṇvîsvara" the modern Thânésar in the Ambâlâ District of the Punjab.

P. 95. L. 10. मुक्तशापा नष्टशापा Bhû.

P. 95. L. 12. तत्वत: परिच्छिन्ना Not properly or truly recognised.

P. 95. L. 13. अविरलप्रमादायाम् abounding in dangers.

P. 95. L. 14. प्रत्यासन्ने देवगृहे When the temple was hard by.

P. 95. L. 17. घर्मकालसुभगे Pleasant or agreeable in the hot season.

P. 96. L. 1. अलीकमपराध: स्यादसत्यप्रिययोरपीति सज्जन: । प्रत्याकलनं साक्षात्करणम् । उपारूढं जातं साध्वसं यथेति क्रियाविशेषणम् । Paḍ. She remembers with shame her crime against her husband.

[Peterson]. Wilson has the following queer note on this expression:—"Who had brought violence upon himself by his simulated interposition," referring apparently to Śiva's attempting to make peace between his rival brides, Pârvatî and Gangâ."

P. 96. L. 3. प्रत्यापन्नमहिमा With her greatness restored यथावदभ्यजानाम् Recognised you truly.

P. 96. L. 6. औदासीन्यमाचरितम् Behaved (towards him) with indifference or neglect.

अस्यामासक्तभावः Smitten with her.

P. 96. L. 8. आत्मानं न विवृण्वाते। Do not open their hearts to each other.

कामाघ्रातया मदनस्पृष्टया Pad.

P. 96. L. 9. गुह्यरक्षणाय रहस्यरक्षणाय Pad.

P. 96. L. 10. लब्धलक्षो लब्धावसरः Pad. Bhû. Ahd.

P. 96. L. 16. निगमो वणिग्ग्रामः। निगमः पुरे वेदे वणिक्पथे मार्गे इति महीपः। नैगमानां वणिजाम्। Pad.

P. 96. L. 17. वृद्धविटः an old rogue.

P. 96. L. 19. वाटः श्रेणी। वाटः पुमान्पथिश्रेण्योः। Bhû. "a company," "a party." [Wilson]. नारिकेलजातिरेकः. कुक्कुटः। द्वितीयः कुक्कुटो बलाकाजातीयः। दीर्घग्रीवः सितवपुर्महाप्राणः सवन्मना: (?)। बलाकाजातिरित्युक्तस्तदन्यो नारिकेलजः। इति वैजयन्ती। Pad.

P. 96. L. 20. प्रतिविसृष्टः Set against किमङ्गैरेभिर्न्युत्पादितैस्तव। What is the good of your explaining these matters to these fools?

P. 96. L. 21. उपहस्तिका ताम्बूलस्थापनाय चर्मपेटी। पूगाद्यावर्तनिका चोपहस्तिकेति वैजयन्ती। उपहस्तिका इति वा पाठः। स एवार्थः। भाषया चर्चा इति प्रसिद्धा। Pad. Note this evidence of the

degeneracy to which Brahmins had fallen—*viz.* that of attending cock-fights and carrying leather pouches for betel-leaf chewing.

P. 96. L. 22. अनुप्रहार &c. each party making an uproar like the roar of a lion at each hit or stroke.

P. 97. L. 3. वयोविरुद्धम् Incompatible with or unexpected from his age.

P. 97. L. 4. सत्यर्थे If there is business or cause.

P. 97. L. 7. हंसकत्वप्रतिबोधित: । हंसक is an anklet for the feet. Pramati was roused from sleep by the sound of anklets as explained in the sequel.

P. 97. L. 11. तद्दृष्टिचेष्टितमनाकस्मिकम् । Her gazing (at the picture and at myself) not being casual or accidental.

P. 97. L. 13. स्थितिक्लेश: the trouble or fatigue of standing.

P. 97. L. 14. संकथा दैवतगोष्ठी । देशवार्ता लौकिकगोष्ठी । Pad. संकथा मिथोभाषणम् । Bhû. We prefer Bhû.'s explanation. *Cf.* अन्यस्त्रीजनसंकथालघुरहं स्वप्ने त्वयालक्षित: Veṇi-saṃhâra, Act II. 8.

P. 97. L. 20. उपलब्धम् Known, experienced.

P. 97. L. 21. निखिलपरिजन &c. most observed amidst the whole host of servants *i.e.*, the Cynosure of all eyes.

P. 98. L. 2. निद्रालीढलोचना निद्राविष्टितनयना । Paḍ.

P. 98. L. 3. तावतीं भूमिं मदनपरवशतां मर्यादां that stage.

P. 98. L. 4. निर्बन्धपृष्टविक्रियानिमित्ता Because her friends insistently asked her the cause of change in her. चातुर्यात् cleverly समर्थमुत्तरम् a satisfactory answer.

P. 98. L. 5. संशयानयाऽनया By her who has a doubt. संशयाना Pres. Participle of शी with सम्।

P. 98. L. 8. Note व्याजकुसुमम् corresponding to लक्ष्यकुसुमं P. 17. L. 7. and P. 93. L. 20.

P. 98. L. 14. उपगमय्य Having caused her to agree to.

P. 98. L. 15. विश्रमय्य Having given me rest.

P. 98. L. 19. प्रत्यादेश इव श्रियः Compare प्रत्यादेशो रूपगर्वितायाः श्रियः (of Urvaśî) Vikramorvaśî, Act I and प्रत्यादेशो धनुष्मताम् Kâdambari, 5, 15. (Siddhachandra प्रत्यादेशो निराकर्ता। प्रत्यादेशो निराकृतिरितिकोशः). Śhankar Paṇdit explains प्रत्यादेशः as meaning literally 'that which orders back.' that one of two or more things standing in a line which orders (आदिशति) the rest to go back (प्रति) or remain behind owing to their inferiority and itself comes forward on account of its own excellence. [Peterson]. "The usual meaning of this word is contradiction; here it means 'humiliator', 'rival'. So in the Vikr. *loc. cit* Wilson. Paṇdit's attempt to go behind the accepted meaning is ingenious. Wilson's explanation of प्रत्यादेश as contradiction is not supported by Native lexicons. The Amarakośa cites प्रत्याख्यान, निरसन, प्रत्यादेश and निराकृति as synonyms. The word simply means rejection or interdiction, *e.g.*, प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिः Śâkuntala, Act. VI. 6 इतः प्रत्यादेशात्स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता Śâkuntala, Act. VI. 9. प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् Uttara Meghadûta 33.

P. 98. L. 20. सौकुमार्यविडम्बितनवमालिका which mocks (or surpasses) the Navamâlika in softness. *Cf.* नवमालिका कुसुमपेलवापि Śâkuntala, Act. VI.

P. 98. L. 21. समापत्तिर्यदृच्छासंगतिः Meeting accidentally.

P. 98. L. 22. मर्माणि जीवस्थाने । जीवस्थाने भवेन्मर्म इति हलायुधः । Pad. Vital part of my body.

P. 99. L. 4. संस्थिता Died.

P. 99. L. 5. शुल्कं नामान्ना देयं वस्तु । Pad. Bhû. Ahd.

P. 99. L. 6. वैवाह्यकुलजः । विवाहाय योग्यं वैवाह्यं यत्कुलं वंशस्तत्र जातः । Pad. It is interesting to compare the device used in this story with a similar one occurring in the fifteenth story of the Vetâla. The following passage describes the disguise under similar circumstances of a boy as a girl and his introduction by that means into the royal house-hold and his intrigue with the princess :—

तद्रूपं तं समादाय गत्वा धूर्ताधिपोथ सः ।
तत्प्रियाजनकं भूपमास्थाने तं व्यजिज्ञपत् ॥ २७ ॥

राजन्नेकोस्ति मे पुत्रः कन्या दूराच्च तत्कृते ।
मयैषा याचितानीता स च क्वापि गतोऽधुना ॥ २८ ॥

तमन्वेष्टुमहं यामि तदेषा रक्ष्यतां त्वया ।
आनयामि सुतं यावत्त्वं हि विश्वस्य रक्षिता ॥ २९ ॥

तच्छ्रुत्वा शापभीत्या च प्रतिपद्य स भूपतिः ।
सुतामानाययामास यशःकेतुः शशिप्रभाम् ॥ ३० ॥

जगाद चैतां पुत्रीमां कन्यां रक्षेः स्वमन्दिरे ।
स्वपार्श्वे एव चाहारं शय्यां चास्याः प्रकल्पयेः ॥ ३१ ॥

× × × × × ×

अथ तत्र तया साकं स मन्त्रिसुतभार्यया ।
नस्थौ द्विजो दिवा नारी रात्रौ च पुरुषो भवन् ॥ ९८ ॥

× × × × × ×

शशिनानुगतः सख्या तरुणद्विजरूपिणा ।
आगत्य तं यशःकेतुं प्रह्वो राजानमब्रवीत् ॥ ९९ ॥
आनीतोऽयं मया पुत्रो देहि मे तां स्नुषामिति ॥ १०२ ॥

× × × × × ×

ब्रह्मन् जाने क्व गता सा स्नुषा ते क्षमस्व तत् ।
अपराधात्सुतस्यार्थे ददामि स्वसुतां तव ॥ १०३ ॥

Kathâs. XII, 22.

P. 99. L. 8. संन्यसिष्ये I shall become a recluse or enter the fourth stage or Âśrama of a Sannyâsin.

P. 99. L. 9. दुरभिरक्षतया तु मुक्तशैशवानां दुहितॄणां विशेषतोऽमातृकाणाम् । On account of the difficulty of protecting daughters who have passed girlhood especially such as have no mother (to take care of them). Perhaps the author had in his mind Manu's famous couplet पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रश्च स्थाविरे रक्षेन्न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

It is interesting to note that the Brahmin पाञ्चालशर्मा allows his daughter to grow up until she has passed her girlhood (मुक्तशैशवानाम्). Pramati disguised as a girl must surely have looked taller and stouter than most marriageable Brahmin girls of this day !

P. 99. L. 11. अगतिं who is helpless. Wilson's reading of गणपति for our गणयति leaves no verb to govern वृद्धं ब्राह्मणम् and consequently gives no meaning. Nor is his reading of अगतिमतिथिम् supported by other Mss.

आदिराज° "Manu" [Peterson.] There is much difference of opinion as regards the identity of आदिराज. He is पृथु according to हेमचन्द्र. He is वैवस्वत मनु according to the Râmâyaṇa :—आदिराजो मनुरिव प्रजानां

परिक्षिता. According to the Mahâbhârata, he is आविक्षित, son of अविक्षित्. अविक्षितः परिक्षित्तु [illegible] वीर्यवान् । [illegible] । Âśvamedhika Parva 101, 40. Compare आदिराजयशोबिम्बं In I. 5. of Daṇḍi's Kâvyâdarśa where one commentator explains the word as [illegible] । and another as मन्वादिपूर्वराजानाम् । The former renders आदिराजानाम् as [illegible] ।

P. 99. L. 12. अखण्डितचारित्रा Without a stain on her character.

P. 99. L. 13. अनिराकरणतः consenting.

P. 99. L. 16. गोरुतार्धमतीत्य Having gone half the length of a cow's lowing i.e., within half the distance from which a cow's lowing is heard. गोरुतम् क्रोशद्वयमिति हेमचन्द्रः ।

P. 99. L. 17. कार्त्तिकेयगृहे In a temple dedicated to Kârtikeya.

P. 99. L. 19. [illegible] । Pāṇ. उन्मङ्क्ष्यामि I shall rise to the surface.

P. 100. L. 1. तया विना Without her, referring to the pretended daughter of the Brahmin, who was entrusted to the care of the King.

P. 100. L. 4. आस्थानी The royal Court; मां स्थापयित्वा । Having placed me, that is, having presented me.

P. 100. L. 5. श्रीभुजवत् "He is worthy of your veneration, such as is paid to Vishṇu. श्रीभुज् the enjoyer or possessor of Shri" [Wilson]. The difficulty in accepting this interpretation is in regard to the formation of the compound श्रीभुज, which is possible only under इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः [Pāṇ. III. 1. 135].

Possibly, there is a reference to the formula recited at marriages in which the bride-groom is spoken of as नारायणस्वरूपि and the King is here requested to worship the Brahmin youth as his own son-in-law. If we are correct in suspecting a reference here to the ritual of marriage as at present practised, this will be one more instance of the comparative modernity of the work.

अधीती "योऽधीतकृत्स्नवेदः स्यात्सोऽधीतीत्युच्यते बुधैः" Pad. Ahd. इष्टादिभ्यश्च (Pan. V. 2. 88) इति इनिः । क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानात्सप्तमी । so also गृहीतमनेनेति गृहीती in the next line.

P. 100. L. 6. षडङ्गेषु The 6 Angas or branches of Vedic study which are :—शिक्षा व्याकरणं कल्पो ज्योतिषामयनं तथा । छन्दः सह निरुक्तेन वेदाङ्गानि वदन्ति षट् । आन्वीक्षिकी Politics which is described, by the commentator of the Kâmandakiya as सर्वविद्यातत्त्वप्रकाशेन व्याप्रियमाणात्यन्तोपयोगिनी यथोक्तम् "प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता" (कौटि. अर्थ १-१-१).

चतुःषष्टिकलागमप्रयोगचतुरः । We have enumerated these according to one authority in our note on P. 11. L. 9. ante. Since the 64 arts are frequently mentioned in Sanskrit Literature, and since some of these are particularly referred to in the following two lines, we extract below the names of these arts according to Vâtsyâyana and give the commentator's explanation of each name :—

(१) गीतम् { स्वरगं पदगं चैव तथा लयगमेव च । चेतोवधानगं चैव गेयं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥

(२) वाद्यम् { घनं च विततं वाद्यं ततं सुषिरमेव च । कांस्यपुष्करतन्त्रीभिर्वेणुना च यथाक्रमम् ।

(३) नृत्यम् — करणान्यङ्गहाराश्च विभावो भाव एव च। अनुभावो रसाश्चेति संक्षेपान्नृत्यसंग्रहः। तद्विविधं नाट्यमनाट्यं च।

(४) आलेख्यम् — रूपभेदाः प्रमाणानि भावलावण्ययोजनम्। सादृश्यं वर्णिका भङ्ग इति चित्रं षडङ्गकम्।

(५) विशेषकच्छेद्यम् — विशेषकस्तिलकः। तस्य भूर्जादिपत्रमयस्य छेदनमेव छेद्यम् पत्रच्छेद्यमिति वक्तव्यम्।

(६) तण्डुलकुसुमबलिविकाराः — अखण्डतण्डुलैर्नानावर्णैः। सरस्वतीभवने कामदेवभवने वा मणिकुट्टिमेषु भक्तिविकाराः। तथा कुसुमैर्नानावर्णैर्ग्रथितैः शिवलिङ्गादिपूजार्थे भक्तिविकाराः।

(७) पुष्पास्तरणम् — नानावर्णैः पुष्पैः सूचीवानादिवद्धैरभ्यस्यते। पुष्पशयनमित्यपरा संज्ञा।

(८) दशनवसनाङ्गरागः — अङ्गरागोऽङ्गमार्ष्टिः कुङ्कुमादिना। विलासिनीनां दशनादिसंस्कारः।

(९) मणिभूमिकाकर्म—कृतकुट्टिमा भूमिः। तस्यां मरकतादिभेदेन करणम्।

(१०) शयनरचनम् — शयनीयस्य कालापेक्षया रक्तविरक्तमध्यस्थाभिप्रायादाहारपरिणतिवशाच्च रचनम्।

(११) उदकवाद्यम्—उदके मुरजादिवद्वाद्यम्।

(१२) उदकघातः—हस्तयन्त्रमुक्तैरुदकैस्ताडनम्।

(१३) चित्रा योगाः — नानाप्रकारदौर्भाग्यैकेन्द्रियपलितकरणादयः। ईर्ष्यया परातिसंधानार्थाः।

(१४) माल्यग्रथनविकल्पाः — माल्यानां मुण्डमालादीनां देवतापूजनार्थं नेपथ्यार्थं ग्रथनविकल्पाः।

(१५) शेखरकापीडयोजनम् — ग्रथनविकल्प एवायम्। शेखरस्य शिखास्थानेऽवलम्बनन्यासेन परिधापनात्। आपीडस्य मण्डलाकारेण ग्रथितस्य काष्ठिकायोगेन परिधापनात्।

(१६) नेपथ्यप्रयोगाः — देशकालापेक्षया वस्त्रमाल्याभरणादिभिः शोभार्थं शरीरस्य मण्डनाकाराः।

(१७) कर्णपत्रभङ्गाः—दन्तशङ्खादिभिः कर्णपत्रविशेषा नेपथ्यार्थाः।

(१८) गन्धयुक्तिः—स्वशास्त्रविहितप्रपञ्चा प्रतीतप्रयोजनैव ।

(१९) भूषणयोजनम् — अलङ्कारयोगः । संयोज्यं कण्ठेकेन्द्रच्छन्दादि मणिमुक्ताप्रवालादिभिर्योजनम् । असंयोज्यं कटककुण्डलादेर्विरचनम् ।

(२०) ऐन्द्रजालाः — इन्द्रजालादिशास्त्रप्रभवा योगाः । सैन्यदेवालयादिदर्शनादहंभावविस्मापनार्थाः ।

(२१) कौचुमारा (श्च) योगाः — कुचुमारस्यैते सुभगंकरणादयः उपायान्तरासिद्धसाधनार्थाः ।

(२२) हस्तलाघवम्—सर्वकर्मसु लघुहस्तता ।

(२३) विचित्रशाकापूपभक्ष्यविकारक्रिया — चतुर्विध आहारः ।

(२४) पानकरसरागासवयोजनम् — भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयमिति ।

(२५) सूचीवानकर्माणि — सूच्या वस्त्रसंधानकरणं तत्त्रिविधं सीवनं, ऊतनं, विरचनम् ।

(२६) सूत्रक्रीडा—नालिकासंचारनालादिसूत्रागामन्यथान्यथादर्शनम् ।

(२७) वीणाडमरुकवाद्यानि — तन्त्रीवाद्यम् वीणावाद्यम् ।

(२८) प्रहेलिका—लोकप्रतीता क्रीडार्था वादार्था च

(२९) प्रतिमाला — यस्या अन्त्याक्षरेति प्रतीतिः । प्रतिश्लोकं क्रमायत्र संघायाक्षरमन्तिमम् । पठेतां श्लोकमन्योन्यं प्रतिमालेति सोच्यते ।

(३०) दुर्वाचकयोगाः — शब्दतोऽर्थतश्च दुःखेनोच्यत इति दुर्वाचकम् । The illustration given from Kâvyâdarsa is not found in the work.

(३१) पुस्तकवाचनम् — भरतादिकाव्यानां पुस्तकस्थानां शृङ्गारादिरसापेक्षया गीततः स्वरेण वाचनम् ।

(३२) नाटकाख्यायिकादर्शनम् — काव्येषु गद्यपद्येषु नाटकस्य बहुप्रपञ्चत्वात् । आख्यायिकायाश्च प्रधानगद्यत्वाद्दर्शनं परिज्ञानम् । आदरार्थं विशेषाभिधानम् ।

(३३) काव्यसमस्यापूरणम् — काव्यस्य श्लोकस्य समस्या पाद इत्यर्थः। तस्याः पूरणं क्रीडार्थं वादार्थं च।

(३४) पट्टिकावेत्रवानविकल्पाः — पट्टिका छुरिका तस्या वानविकल्पाः। खट्वाया आसनस्य च वेत्रैः वानविकल्पाः प्रतीतार्थाः।

(३५) तक्षकर्माणि—कुन्दकर्माण्यपद्रव्यार्थानि।

(३६) तक्षणम्—वर्धकिकर्म शयनासनाद्यर्थम्।

(३७) वास्तुविद्या—गृहकर्मोपयोगिनी।

(३८) रूप्यरत्नपरीक्षा — रूप्यमाहतद्रव्यं दीनारादि। रत्नं वज्रमणिमुक्तादि। तेषां गुणमूल्यादिभिः परीक्षा व्यवहाराङ्गम्।

(३९) धातुवादः — क्षेत्रवादः। स हि मृत्प्रस्तररत्नधातूनां पातनशोधनमेलनादिज्ञानहेतुरर्थार्थः।

(४०) मणिरागाकरज्ञानम् — स्फटिकमणिरञ्जनविज्ञानम्। पद्मरागादिमणीनामुत्पत्तिस्थानज्ञानमर्थार्थम्।

(४१) वृक्षायुर्वेदयोगाः—रोपणपुष्टिचिकित्सावैचित्र्यकृतो गृहोद्यानार्थाः।

(४२) मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः — सजीवद्यूतविधानम्।

(४३) शुकसारिकाप्रलापनम् — शुकसारिका मानुषभाषया प्रलापिताः सुभाषितं पठन्ति संदेशं च कथयन्ति।

(४४) उत्सादने, संवाहने केशमर्दने च कौशलम् — पादाभ्यां मर्दनमुत्सादनम्। हस्ताभ्यां शिरोभ्यङ्गकर्म केशमर्दनम्। शेषाङ्गेषु मर्दनं संवाहनम्।

(४५) अक्षरमुष्टिका कथनम् — अक्षराणां मुष्टिरिव मुष्टिकासंग्रहः। तत्र साभासाऽक्षरमुद्रा। निराभासा मुद्रेत्युच्यते।

(४६) म्लेच्छितविकल्पाः—साधुशब्दोपनिबद्धमपि अक्षरविन्यासादस्पष्टार्थम्।

(४७) देशभाषाविज्ञानम्—अप्रकाश्यवस्तुज्ञापनार्थं तद्देशीयैर्व्यवहारार्थम्।

(४८) पुष्पशकटिका—पुष्पाणि निमित्तीकृत्य प्रणीता।

(४९) निमित्तज्ञानम्—शुभाशुभदेशपरिज्ञानफलम्।

(५०) यन्त्रमातृका — सजीवानां निर्जीवानां यन्त्राणां या नोदना संग्रामार्थं घटनाशास्त्रं विश्वकर्मप्रोक्तम्।

(५१) धारणमातृका—श्रुतस्य ग्रन्थस्य धारणार्थं शास्त्रम्।

(५२) संपाठ्यम् { संभूय क्रीडार्थं वादार्थं च। तत्र पूर्वावधारितमेको ग्रन्थं पठति, द्वितीयस्तमेवाश्रुतपूर्वं तेन सह तथैव पठति।

(५३) मानसी—मनसि भवा चिन्ता। दृश्यादृश्यभेदाद् द्विधा।

(५४) काव्यक्रिया—संस्कृतप्राकृतापभ्रंशकाव्यस्य करणं प्रतीतप्रयोजनम्।

(५५) अभिधानकोषः—उत्पलमालादिः।

(५६) छन्दोज्ञानम्—पिङ्गलादिप्रणीतस्य छन्दसो ज्ञानम्।

(५७) क्रियाकल्पः—काव्यकरणविधिः। काव्यालङ्कार इत्यर्थः।

(५८) छलितकयोगाः { परव्यामोहनार्थाः। यद्रूपमन्यरूपेण संप्रकाश्य हि वञ्चनम्। देवेतरप्रयोगाभ्यां ज्ञेयं तच्छलितं तथा॥

(५९) वस्त्रगोपनानि { वस्त्रेणाप्रकाश्यदेशस्य संवरणं यथा तद्रूपमानमपि तस्मान्नापैति। त्रुटितस्यात्रुटितस्येव परिधानम्।

(६०) द्यूतविशेषाः—निर्जीवद्यूतविधानम्।

(६१) आकर्षक्रीडा—पाशकक्रीडा।

(६२) बालक्रीडनकानि { गृहकन्दुकपुत्रिकादिभिर्यानि बालानां क्रीडनानि तानि बालोपक्रमार्थानि।

(६३) वैनायिकीनां वैजयिकीनां { स्वपरविनयप्रयोजनाद्वैनायिक्य आचारशास्त्राणि। हस्त्यादिशिक्षा च। वैजयिकीनामिति विजयप्रयोजनाः। दैव्यो मानुष्यश्च। दैव्योऽपराजिताः मानुष्यः सांग्रामिक्यः शस्त्रविद्याः।

(६४) व्यायामिकीनां च ज्ञानम् { व्यायामप्रयोजना व्यायामिक्यो मृगयाद्याः। एतास्तिस्र आत्मोत्कर्षरक्षणार्थां जीवार्थाः।

चतुःषष्टिकलागमप्रयोगचतुरः skilled in the theory and practice of the 64 arts.

P. 100. L. 9. सोपनिषदोर्थशास्त्रस्य कर्मज्ञानमीमांसयोः। Bhú. शक्यः त्रियंबदः प्रोक्त इति हलायुधः। "शक्यं विस्रब्धं कर्त" Kautiliya Prak. 114-115. विश्रम्भी विश्वासवान्।

P. 100. L. 10. संविभागशीलः "Liberal in distributing gifts." श्रुतधरो "Of good memory" "Retaining what is heard." गतस्मयः "Free from pride" [Wilson]. It may be seen that this account of Pramati's education is much nearer to that of Chandrâpîda in the Kâdambari and like the account given in the Pûrvapîthikâ is not open to objection.

P. 100. L. 14. परम् qualifies वैलक्ष्यम् । अनुनेतुम् to appease or conciliate.

P. 100. L. 15. बाष्पकुण्ठकण्ठः as if choking with restrained tears after having long wept loudly" [Wilson].

P. 100. L. 17. उपक्रमिष्यते shall set about.

P. 100. L. 18. उपच्छन्द्य Having propitiated you.

P. 100. L. 20. पाञ्चालशर्मा "His name. The careless way in which it is introduced so abruptly at the end of the episode is to be noted. It must be remembered that Daṇḍin took his stories from older sources, and that he did not finish the Daśakumâracharita." [Peterson].

P. 100. L. 22. अहीनकालसिद्धिः Speedy success.

P. 101. L. 4. विलसद्भावं विलसद्बहुलम् Bhû. ललितम् उन्नतम् Bhû. Exploit or feat of valour.

P. 101. L. 5. अत्रभवान्प्रविशतु may you now enter *i.e.*, begin your narrative.

End of the Fifth Uchhvâsa.

SIXTH UCHHVÂSA.

P. 102. L. 1. Wilson reads मित्रगुप्तश्चाचचक्षे [Peterson].

सुहृत्साधारणभ्रमणकारणः *Cf.* सुहृद्भिरेककर्मा P. 80. L. 1.

सुह्मेष्वग्निकोणदिक्स्थेषु Bhû. सुह्म has been identified by some with the modern Arrâkân. But since दामलिप्त which according to the हेमकोश was another name for ताम्रलिप्त (the modern Tamluk, a port near the mouth of the Ganges,) is here mentioned as being situated in सुह्म, we may consider सुह्म as the southern part of modern Bengal.

P. 102. L. 3. वीणावादेन.

वीणा "सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी" Amara. Evidently this was a seven-stringed instrument unlike what is commonly now known by that name and which has only five strings.

P. 102. L. 7. विस्मृतविन्ध्यवासरागम् who forgot, her fondness for residence in the Vindhya mountains.

P. 102. L. 8. विन्ध्यवासिनी A name of Durgâ as the goddess of the Vindhya mountains; a celebrated temple to her under this appellation is in the neighbourhood of Mirzapur." [Wilson].

P. 102. L. 9. प्रतिशयिताय see note ante on प्रतिशयितोस्मि P. 94. L. 13.

P. 102. L. 10. पाणिग्राहकमनुजीविष्यति will be a dependent of her husband.

P. 102. L. 11. अपरिणयनाद्विवाहाभावात् Pad. This is a fair index of the intelligence of this commentator. The

construction of course, is आपरिणयात् until her marriage, [Peterson]. कन्दुकनृत्येन कन्दुकवन्नृत्यं तेन Pad. This too does not seem to be right, since a ball or कन्दुक is specifically mentioned in the next paragraph. कन्दुकनृत्य was evidently a dance and play with a ball combined. It must have been something like the musical drill of our time.

P. 102. L 15. कन्दुकावती। मतौ बह्वचोऽनजिरादीनामिति दीर्घः संज्ञायाम्। सोमापीडां चन्द्रशेखराम् Bhû. "Wearing the moon as her diadem." [Wilson].

P. 102. L. 16. धात्रेयिका। धात्र्युपमाता। तत्कन्या धात्रेयिका। Bhû.

P. 103. L. 2. निरुष्मताम् "Bohtlingk does not recognise *this word. Wilson and the Calcutta Ed.* read निरुष्णताम्." [Peterson].

Our Southern Ms. reads निरुष्मताम् The word उष्मा is recognised in Hindu medical works for bodily heat, and consequently there can be no objection whatever against the formation of the word निरुष्मता।

पापमाचरितुम् seems to be a better reading than वैरमारोपयितुम् of our Southern Ms.

P. 103. L. 3. सुदृष्टं सम्यग्दृष्टम्। Bhû. See also note P. 113. L. 16.

P. 103. L. 7. नृशंसो वेशः Wicked are prostitutes.

P. 103. L. 9. संपन्नशस्यं प्रचुरधान्यम् Pad.

P. 103. L. 15. अनिषिद्धदर्शनाऽप्रतिहतदर्शना Pad. Open to public view or without *purdah.*

P. 103. L. 19. आतिष्ठद्द सा. &c. Wilson considers the passage as obscure and suggests the following

translation "Although seen by me, a different person, and at a distance, she took her place immediately in my heart." It may be seen that in thus interpreting the passage Wilson omits the privative न and makes अन्येन to qualify मया. Some take अन्तराले to mean "passage from where she stood to my heart."

Peterson translates "The moment I saw her she was in my heart, though neither I nor any one else saw her pass from where she stood to my heart." This translation takes no account of प्रथमं अपश्यम् in the preceding sentence. We prefer to think that अन्तराल denotes "interval in time" as in Uttararâma. Act I. 31. (बाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले). The latter part of the sentence means that "she was not seen by me or any one else during the interval" that is, after she was seen seated on the bejewelled platform and (took her place in my heart) and the moment she began to dance. Our southern Ms. reads अन्यैव for अन्येन which too does not give a good meaning. Wilson reads अन्येन च.

P. 103. L. 20. चित्रीया विस्मयोद्भुतमितिकोशः Pad. विस्मियमित्या-धाक्षेपालंकारः। आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणादिति लक्षणात्। Bhû.

P. 103. L. 21. भुक्तपूर्वा &c. "Lakshmî, who as the bride of Vishṇu, the Purâtana-pumân and as the Goddess of fortune, has been enjoyed by former sovereigns" [Wilson].

P. 103. L. 22. अयातयामम् unenjoyed. जीर्णे च परिभुक्ते च यातयाममिति द्वयम् Amara III 145.

P. 103. L. 23. व्यत्यस्त "With the palms downward" [Peterson]. This is hardly right. Before beginning her play, the heroine is making her bow to the Goddess and she touches the ground (स्पृष्टभूमि) with the extremity of her leaf-like hand (हस्तपल्लव) the palm being (naturally) reversed (the dorsum touching the ground).

P. 104. L. 2. अमन्दरागरूषिताक्षम् । The ball, of a kind still used in Kattywar, is covered with red spots. It is compared to Anaṅga, not to the eye of Anaṅga as Wilson has it [Peterson]. रूषिताक्षं रञ्जितम् Bhû. A play seems to be intended upon the word अक्ष which as अक्षि means the eye and रूषिताक्ष can in that sense very well be an epithet of Anaṅga, but we have not been able to find an authority for अक्ष as meaning "a spot."

P. 104. L. 3. मन्दोत्थितम् When it (the ball) gently rose or rebounded. कुञ्चिताङ्गुष्ठेन etc. Having struck it with her leaf-like hand, the forefinger being slightly bent and (the other) fingers being out-stretched.

P. 104. L. 4. हस्तपृष्ठेन चोन्नीय Having given it a jerk with the dorsum (of her hand).

चटुलदृष्टिलाञ्छितं marked by her swift glances and hence like a cluster of flowers followed by a row of bees. आकाश एवाग्रहीत् Caught it aloft as it was falling.

P. 104. L. 6. मध्यविलम्बितलये द्रुतलये च । मध्यविलम्बितं मध्ये विलम्बितम् । द्रुतं लयः पतनं यत्रेति तस्मिन्सतीति सतिसप्तमी । Pad.

मृदुप्रहृतिति softly and forcibly (alternately).

P. 104. L. 7. चूर्णपदम् गत्यागत्योरानुलोम्यं न्यूनाधिक्यक्षेपणं तच्चूर्णपदम् । Pad.

उदपातयत् sent it flying. विपर्ययेण च प्राशमयत् Made it stop by striking it in the opposite direction.

P. 104. L. 8. पर्यायेणाभिघ्नती striking it respectively with the left and right hand as it came sideways or straight. गीतमार्गम् दशपदचंक्रमणं गीतमार्गं विदुः । Paḍ.

P. 104. L. 10. अनेककरणमधुरमनेकव्यापाररम्यम् । Paḍ.

P. 104. L. 11. उच्चावचाः स्थूलसूक्ष्माः Paḍ. उच्चावचमनेकभेदम् । उच्चावचं नैकभेदमित्यमरः । Bhû.

P. 104. L. 12. तत्क्षणारूढविश्रम्भम् In whom confidence was engendered at that moment. The reading before the author of the Padachandrikâ was प्रतिक्षणारूढविभ्रमम् which he explains as प्रतिक्षणमारूढ उत्पन्नो विभ्रमो विलासो यस्येति तथा । But the reading selected by us gives better meaning, since it assigns a cause for her resting her hand upon the shoulder of Kośadâsa.

P. 104. L. 13. कण्टकित रोमाञ्चितम् Paḍ. तत्प्रथमा &c. तत्प्रथमं तदेव प्रथममवतीर्णं आगतो यः कन्दर्पः कामस्तेन कारिता कटाक्षदृष्टिर्यस्याः सेति तथा Paḍ.

P. 104. L. 14. तदनुमार्गे कन्दुकानुमार्गे । Paḍ.

P. 104. L. 15. श्वासानिलवेगान्दोलितैः As if striking (*i.e.,* warding off) the bees eager to taste the fragrance of her lotus-like mouth, by means of the toy-leaves formed of the cluster of rays issuing from her lips which were vibrating by the motion of her breath.

P. 104. L. 16. मण्डलभ्रमणेषु In making her rounds.

P. 104. L. 17. विशन्तीव पुष्पमयं पञ्जरम् As if entering a flowery cage. The coloured ball spun its rounds with such velocity that it seemed to make a cage of flowers round about her.

पञ्चबिन्दुप्रसृतेषु । पञ्चावर्तप्रहारस्तु पञ्चबिन्दुरुदाहृतः । Pad.

P. 104. L. 18. गोमूत्रिकाप्रचारेषु । गोमूत्रिकेति विद्वद्भिराख्यातः कान्तहस्ते नतः । Pad.

P. 104. L. 19. नूपुरमणि etc. With her step answering to the time kept by the sound of the precious stones in her ornaments.

P. 104. L. 20. कृतकस्मित etc. Her Bimba-like or ruddy lips being bathed as it were by the light of her feigned smile.

अवलम्बित etc. With the mass of her hair first hanging down and then put in its place again आयमित (in a way) in which the string of her sounding and jewelled girdle was tightened (made even आयमितः समीकृतः according to Bhû.) आन्दोलित etc. In which the skirt of her garment hanging down from her large hips was whirling as she rose gracefully.

P. 104. L. 22. आकुञ्चितप्रसृत etc. In which the beautiful ball was hit by her creeper-like arm which (as required) was contracted, stretched out or curled up.

P. 104. L. 23. आवर्जितबाहुलताम् In which her arms were bent. परिवर्तित etc. In which her dishevelled hair falling on the lower part of the spine were put back, or in which her dishevelled hair fell on the lower part of the spine which was slightly turned sideways.

P. 105. L. 1. अवस्रस्त etc. In which her play was not interfered with by the haste with which the golden sockets of her drooping ear ornaments were replaced.

P. 105. L. 2. असकृत् etc., in which the ball coming either outside of or betwixt her hands or feet was being thrown up.

P. 105. L. 2. अवनमन etc. In which her slender (stick-like) waist was lost to view, or visible according as she bent down or stood up.

P. 105. L. 3. अवपतन etc. In which her pearl necklace was tossed about as she leapt up or down.

अङ्कुरित etc. In which the gentle breezes of wind caused by her leaf-like ears were, as it were, authorized to dry up the paint on her cheeks stained by drops of perspiration.

आगलित In which one of her leaf-like hands was busy in holding up her breast-garment from falling.

P. 105. L. 7. एकेनैवानेकेनेव With one (ball) as if there were many. This idea is the same as is referred to in the following verse ascribed to Vararuchi and quoted according to F.W. Thomas in Bhoja-Prabandha:—

एकोऽपि त्रय इव भाति कन्दुकोऽयं
कान्तायाः करतलरागरक्तरक्तः ।
भूमौ तच्चरणनखांशुगौरगौरः
खस्थः सन्नयनमरीचिनीलनीलः ॥

P. 105. L. 9. कुवलयशरमिव as if it were an arrow made of lotus. सापदेशम् under some pretext. *Cf.* दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे Śâkuntala Act II, 13. प्रेषितं and L. 11. प्रतिनिवृत्तं refers to कन्दुकम् ।

P. 105. L. 18. आशास्यम् To be hoped for. The reference is to the form भूयासम् in L. 16.

अनया यदञ्जनेनया "The meaning is," "There is a (magic) unguent with which her eyes being anointed, the prince on his approach may look upon her as a monkey and being disgusted, may leave her." *Cf.* Kâvyadarśa II. 151.

P. 105. L. 20. सोयमार्येणाज्ञाकरो जनो etc. "This your honour's obedient servant (meaning herself) is exretmely obliged." अनुगृहीत: has an ironical force, half-jesting, since we have स्मेरया in the preceding sentence and she is evidently merry at the prospect of being turned into a female monkey in this very birth.

P. 105. L. 22. अन्यथापि In another way too.

P. 106. L. 1. अवहसिततनोमनोभवाकारम् । Who has laughed to scorn the form of the God of love, and hence the enemy of Śambara *i.e.*, the God of love, out of resentment रोषात.

P. 106. L. 6. विधिरदृष्टम् Pad. Destiny.

P. 106. L. 7. सहतामयम् Let this (Kośadâsa) put up with or endure (delay). आमन्त्र्य having taken leave.

P. 106. L. 9. बहु विकल्पयतो: While long debating.

P. 106. L. 10. प्रियादर्शनसुभगम् Pleasant or agreeable on account of the sight of my beloved.

P. 106. L. 11. निरभिमानम् Laying aside all his pride or dignity. अनुकूलानि: संकथानि: Pleasant conversation.

P. 106. L. 12. उपकार्योपसंगृहम् Pad. "An Upakâryâ is a tent. *Cf.* Raghuv. V. 63." [Peterson] But since उपकार्या is given first as a synonym of राजसदन there

is greater propriety in taking it here in that sense especially since Mitragupta is described as having had his bath and dinner and also sleep in that place. It is quite likely that the word is used here for a pleasure-house or summer-house in the garden. In the verse from Raghuv. to which reference is made by Peterson, Mallinâtha the commentator explains उपकार्याम् as राजभवनम् and adds "उपकार्या राजसद्मन्युपचारचितेऽन्यवद्" इति विश्वः ।

P. 106. L. 16. जालरन्ध्रम् गवाक्षच्छिद्रम् Paḍ.

P. 106. L. 23. यवनाः "By Yavanas we are here probably to understand Arabs, who, we know, were at this period the chief traders and navigators in the Indian and China seas." [Wilson.]

P. 106. L. 24. रामेषुनाम्ने नाविकनायकाय to the chief of the crew by name रामेषु. Can this be an Arab name ?

P. 107. L. 1. अपि सिञ्चेत्सहस्रं द्राक्षाणाम् । अपिः संभावनायाम् । गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्त्वपि । Paḍ. Bhû. Ahû. He can probably water (?) a hundred grape-plants in a moment. Wilson remarks on this sentence "For 'grapes,' the usual sense of Drâkshâ, it may be allowable to substitute 'raisins,' which are articles of import into India from the Persian and Arabian gulfs."

P. 107. L. 2. मद्गुः पोतविशेषः Paḍ. "a galley," "a vessel of war." [Wilson]. It is noteworthy that it was अनेकनौकापरिवृतः ।

P. 107. L. 4. पराजयिषत a questionable form, A. C. W. and M. give this reading and so we have adopted it.

P. 107. L. 7. भीमटङ्कृतेन the twanging of which was terrible. लवलवीकृताङ्गान् लेशलेशीकृताङ्गान् Pad. Torn to pieces.

P. 107. L. 8. अस्मत्पोतसंसक्तपोतम् whose ship was alongside ours.

P. 107. L. 9. अनभिसरम् असहायम् । अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समा इत्यमरः । Bhû.

P. 107. L. 10. अवबुध्य Having recognised.

P. 107. L. 11. कृतान्तविलसितानि the caprices of fortune. सांयात्रिकाः पोतवणिजः । " सांयात्रिकः पोतवणिक् इत्यमरः । Pad.

P. 107. L. 12. किलकिलारवामित्यनुकरणम् Pad.

P. 107. L. 13. The reading दुर्वहा seems to be better than दुर्वरा of B. and दुर्वारा of W. and our Ms. अननुकूलवाततया Driven by adverse winds.

P. 107. L. 14. निविडमाश्लिष्टवती stuck fast.

P. 107. L. 15. गाढपातितं शिलावल्ये लंगरपदवाच्यं यत्र तथा । With the anchor firmly cast.

P. 107. L. 17. गन्धपाषाणवती मनःशिलादिधातुपाषाणमयीत्यर्थः । अथवा " शैलेयं गन्धपाषाणः शिलापुष्पं च कथ्यते इति । Pad. इन्दीवरारविन्दमकरन्दबिन्दुचन्द्रकोत्तरं गोत्रवारि ". "This mountain-stream of water with its surface marked by circlets formed by drops of the juice of blue and red lotuses ? Our Southern Ms. reads °त्तरङ्गमत्र वारि which also gives good sense.

P. 107. L. 18. तद्वनाभोगः तद्वनपूर्णता । Pad.

P. 107. L. 19. सलिलशिलाग्यारूढ etc. Who has climbed the summit of the mountain without knowing it.

P. 107. L. 21. नालीकरागधूसरम् Darkened by the pollen of lotuses.

P. 108. L. 7. प्रियहिताय प्रियं च हितं च तस्मै । Paḍ. Bhû. Both agreeable and beneficial.

P. 108. L. 8. संकल्पो निश्चयः । Paḍ. Bhû. But from रत्नवती कनकवतीति भावयतः (P. 115. L. 15.) संकल्प appears to mean mere fancy.

दुष्करसाधनम् "What overcomes difficulties" [Wilson].

P. 108. L. 11. त्रिगर्त Name of a country, identified with Jâllandhar in the North West of India. स्फीतसारघनाः Possessing extensive and substantial property.

P. 108. L. 13. दशशताक्षः इन्द्रः । Paḍ. Bhû. The Hindu God of rain. ओषधि । फलपाकान्तवृक्षादिः स च कदलीधान्यादिः। Śabdak. an annual plant or herb, one that dies after becoming ripe. वनस्पतिः । विना पुष्पं फलिद्रुमः । Śabdak. a tree that bears fruit but no apparent blossoms.

P. 108. L. 14. क्षीबा Without vapour. भिन्नस्रोतसः Whose streams are broken or interrupted.

P. 108. L. 15. उत्समण्डलानि प्रस्रवणमण्डलानि । Paḍ.

P. 108. L. 16. अवहीनाः कथाः All chat or conversation had ceased. गलिताः कल्याणोत्सवक्रियाः All auspicious festivities were at end.

P. 108. L. 18. शुष्काः lean or starving.

P. 108. L. 19. सर्वटश्चतुःशतग्रामाणां संग्रहस्थानम् । Kshîra. The meeting place or the administrative headquarter of 400 villages. पुटभेदनं पुटा भाण्डवासनानि भिद्यन्तेऽस्मिन् Kshîrasvami. पुटैरश्वखुरैर्भिद्यत इति Śabdak. पुटभेदनम् is cited by Amara as a synonym of पत्तनम्. These terms are found in the Kautilîya II. 1. 19 and they are explained there in a footnote as under :—

नगरं राजधानी । शुल्कप्राकारवेष्टितं खर्वटम् । पत्तनं शकटैर्गम्यं घाटिकैर्नौभिरेव च । नौभिरेव तु यद्गम्यं पट्टणं तत्प्रचक्षते । द्रोणमुखं जलनिर्गमप्रवेशं पट्टणमित्यर्थः । इति रायपसेणीसूत्रव्याख्याने । प. २०६

नगराणि करवर्जितानि निगमवणिजां स्थानानि...खर्वटानि कुनगराणि । पत्तनानि जलस्थलपथयोरन्यतरयुक्तानि । इति प्रश्नव्याकरणसूत्रव्याख्याने । प० ३०६

P. 108. L. 20. अजाविकटमितिपाठः । व्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेनेत्यजशब्दस्य पूर्वनिपातः । संघाते कटच् इति सानूहिकापवादः । Bhû. अजाश्च अवयश्च तत्समूहोऽजाविकम् । Pad. गवला महिषाः । गवलो महिषेऽस्त्री तु तस्य शृङ्गेपि वर्तते इति वैजयन्ती । Pad.

P. 108. L. 23. स्वमांसासृगपनीतक्षुत्पिपासान् "Whose hunger and thirst were appeased by his own flesh and blood." The whole of this story is based with a few changes upon another related by Gomukha to Naravahanadatta in Taranga IX. of Lambaka X. of the Kathâsaritsâgara verses 1—40. In verse 6 occur the following expressions भार्यां क्लान्तां क्षुधा तृषा । अजीवयत्स्वमांसासृग्भिः । which show that Dandi not only borrowed materials for the story but even some of the expressions.

P. 108. L. 24. निकृत्तपाणिपादकर्णनासिकम् "Whose hands and feet and ears and nose were cut off." The Kathâsaritsâgara has छिन्नहस्तपादचतुष्टयम् (v. 9) and निकृत्तहस्तचरणौ (v. 12).

P. 109. L. 3. रोपितव्रणम् "Whose wounds were healed." Cf. यथा व्रणनाडिकाम्.

इङ्गुदी । भाषया हिङ्गुणवेट इति प्रसिद्धः । इङ्गुदीतापसतरुरित्यमरः । Pad. See verse 13 of Kathâsaritsâgara 9, X.

P. 109. L. 4. मृगान्वेषणाय In quest of deer, *i.e.*, gone hunting. *Cf.* फलमूलार्थं गते of Kathâ. V. 15, 9, X.

P. 109. L. 7. उदञ्चनम् a bucket for drawing water from a well.

P. 109. L. 8. विकलम् the cripple. स्कन्धेनोद्वह bearing (him) on her shoulder. *Cf.* पण्डं पृष्ठेधिरोप्य तम् । 28-9-X Kathâ.

P. 109. L. 9. पतिव्रताप्रतीति लेभे; *Cf.* पतिव्रतेत्यर्च्यमाना V. 31. X Kathâ.

P. 109. L. 10. पानीयार्थि etc. Accidentally seen and dragged out by caravans in quest of water.

P. 109. L. 12. विकलीकृतः Mutilated or made a cripple of.

P. 109. L. 13. दत्तपश्चाद्बन्धः (His hands) being tied behind.

P. 109. L. 14. विकलीकृतोभिमतः Supposed to have been maimed. [Peterson]. We prefer to take अभिमतः in its ordinary sense of "worthy or esteemed" and consider it an adjective of भिक्षुः. If the author had intended the meaning sought to be given to the expression by Peterson, we should have had विकलीकृत-त्वेन or at least विकलीकृत इति (अभिमतः). That the cripple was अभिमत to धन्यक is shown by the word भर्त्सिता in L. 5. *ante* and पर्यश्रुः पादपतितः in L. 16. below. भिक्षुः may be taken in its ordinary sense of "mendicant" or as "one of that (Buddhistic) order". We incline to the latter opinion, because the story in the Kathâ. in the original is a Buddhistic story and the husband of धूमिनी being a follower of Buddha referred to the cripple by the usual appellation of भिक्षु. Our southern Ms. omits अभिमतः ।

P. 109. L. 18. विरूपितमुखी "Whose face was disfigured." In the Kathâ V. 40 we have छिन्ननासिकाम्. श्वभ्यः पाचिका पुटपाककर्त्री Pad. "a woman of a degraded class"

P. 109. L. 21. अष्टादशवर्षीयः किञ्चिन्न्यूनाष्टादशवर्षः । ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः Pad. अदाराणामननुगुणदाराणां वा । (For those) who are unmarried or have wives that (literally) do not possess the accomplishments suited to the tastes of the husband.

P. 109. L. 23. यादृच्छिकीं संपत्तिमनभिसमीक्ष्य Not approving of such accidental wealth (यादृच्छिकीं संपत्तिम्) as is found in wives taken upon faith in others. कार्तान्तिको लक्षणज्ञ इति वैजयन्ती Pad.

P. 110. L. 1. वस्त्रान्तपिनद्धशालिप्रस्थः With a quantity of unthrashed rice tied up at one end of his upper garment.

लक्षणज्ञः the same as कार्तान्तिकः, an astrologer.

P. 110. L. 3. लक्षणवती Possessed of auspicious marks.

P. 110. L. 4. शालिप्रस्थेन etc. Can you lit. feed us (that is serve) on delicious viands with (only) this quantity of paddy? हसितावधूतः first laughed at, and then dismissed.

P. 110. L. 5. शिबिषु कावेरीदक्षिणतीरेषु । शिबिर्मरुद्वृधायास्तु दक्षिणं तीरमिष्यत इति वैजयन्ती । Pad. दक्षिणं वर्षमिष्यत इति वैजयन्ती Bhû.

P. 110. L. 6. सह पितृभ्यामवसितमहर्द्धिम् Whose great fortune vanished with (the demise of) her parents. अवशीर्णभवनसाराम् the substance or valuable property of whose house was lost.

P. 110. L. 9. विरूढाः hideous. स्नातवन्तः Well washed or clean.

P. 110. L. 10. रक्ततलाङ्गुली the fingers red inside. See °ताम्राङ्गुली in L. 17. below. यत्रोऽङ्गुष्ठविरहं (?) चिह्नम् Pad. अङ्गुलीस्ययत्राकारेखाविशेषः Śabdakalpadruma.

P. 110. L. 11. मांसलौ पुष्टौ । अतएव मग्नगुल्फसन्धी । अत एवादृश्यमानशिराविशिष्टौ । Bhû.

P. 110. L. 12. सकृद्विभक्तः समं विभक्तः । एकवारे समे सकृदित्यमरः । Pad. The Bhûshaṇa illustrates this passage by the following quotation from Varâhamihira's Brihatsaṃhitâ, 70, 1-9:—

स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखौ कुमार्याः
पादौ समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ ।
श्लिष्टाङ्गुली कमलकान्तितलौ च यस्या-
स्तामुद्वहेद्यदि भुवोऽधिपतित्वमिच्छेत् ॥ १ ॥

मत्स्याङ्कुशाब्जयववज्रहलासिचिह्ना-
वस्वेदनौ मृदुतलौ चरणौ प्रशस्तौ ।
जङ्घे च रोमरहिते विपुले सुवृत्ते
जानुद्वयं सममनुल्बणसन्धिदेशम् ॥ २ ॥

ऊरू घनौ करिकरप्रतिमावरोमौ

* * * * *

विस्तीर्णमांसोपचितो नितम्बो
गुरुश्च धत्ते रशनाकलापम् ।
नाभिर्गभीरा विपुलाङ्गनानां
प्रदक्षिणावर्तगता च शस्ता ॥ ४ ॥

मध्यं स्त्रियास्त्रिवलिनाथमरोमशं च
वृत्तौ घनावविषमौ कठिनावुरःस्थौ ।
रोमप्रवर्जितमुरो मृदु चाङ्गनानां
ग्रीवा च कम्बुनिचितार्थसुखानि धत्ते ॥ ५ ॥

बन्धुजीवकुसुमापमोऽधरो
मांसलो रुचिरबिम्बरूपधृक् ।
कुन्दकुड्मलनिभाः समा द्विजा
योषितां पतिसुखामितार्थदाः ॥ ६ ॥

दाक्षिण्ययुक्तमशठं परपुष्टहंस-
वल्गुप्रभाषणमदीनमसौष्ठवं च
नासा समा समपुरा रुचिरप्रशस्ता
दृग्नीलनीरजदले द्युतिहारिणी च ॥ ७ ॥

नो सङ्गते नातिपृथू न लम्बे
शस्ते भ्रुवौ बालशशाङ्कवक्रे ।
अर्धेन्दुसंस्थानमलोमशं च
शस्तं ललाटं न तलं न तुङ्गम् ॥ ८ ॥

कर्णयुग्ममपि युक्तमांसलं
शस्यते मृगसमं समाहितम् ।
स्निग्धनीलमृदुकुञ्चितैकजा (?)
मूर्धजाः शुभकराः शिरःस्थिताः ॥ ९ ॥

Kern V. 2. अनुल्बणसन्धिदेशम् L. 4.
V. 3. श्रोणीललाटमुरुकूर्मसमुन्नतं च । गूढो मणिश्च विपुलां श्रियमादधाति ।
V. 4. प्रशस्ता L. 4.
V. 5. त्रिवलिनाथ L. 1. रोमापवर्जितम् L. 3.
V. 6. रुचिरबिम्बरूपभृत् L. 2.
V. 7. प्रभाषितमदीनमनल्पसौख्यम् L. 2. समपुटा रुचिरा प्रशस्ता L. 3. दृल्युतिहारिणी च L. 4.
V. 8. न नतं न तुङ्गम् L. 4.
V. 9. मृदु समं समं शिरः L. 2. [Peterson].

चतुरस्रः square. ककुन्दरं नितम्बस्थितकूपकद्वयम् । कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने ककुन्दरे । इत्यमरः । Pad.

P. 110. L. 15. चूचुकं कुचाग्रम् ।

P. 111. L. 4. प्रस्थं मानविशेषः । मापंटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् । राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरञ्चतुर्गुणमिति शार्ङ्गधरोक्तेः । शेरचतुष्टयपरिमाणमिति यावत् । Paḍ. शालिप्रस्थेन । प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोरित्यमरः । शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थ इति मागधपरिभाषायाम् । सपदि पादाधिकशेटकपरिमितेन शालिना Bhû.

P. 111. L. 5. साकूतं साभिप्रायम् Paḍ. Significantly.

P. 111. L. 6. अलिन्दं देहली a terrace in front of a house. सुसिक्तसंमृष्टे Well-sprinkled and cleaned.

P. 111. L. 7. गन्धशालीन् Small-quantity of rice. Godbole and our M Ms read संक्षुद्य after गन्धशालीन् This is a good reading, since it is necessary, when a small quantity of unhusked rice is to be cleaned, to take only two or three handfuls at a time and after gently pounding the same to dry it in the sun (विशोष्य) and to rub it with the back of "a stalk" (नालीपृष्ठेन घट्टयन्ती). or a piece of wood. मात्रयाऽल्पपरिमाणेन Paḍ. स्वल्पकालेन Bhû.

P. 111. L. 9. एभिस्तुषैः must be taken with भूषणमृजाक्रियाक्षमैः This husk or chaff (which is) useful in cleaning ornaments is sought after (अर्थिनः) by goldsmiths.

P. 111. L. 10. काकिणीभिः कपर्दिकाभिः Paḍ. वराटकानां दशकद्वयं यत्सा काकिणीति भास्कराचार्यः Bhû. काकिणी हर्मणीवार्ता फालस्यः परिमाणकम् Ahḍ. "A coin or measure of value of small value, equal to twenty Cowri shells" [Wilson].

P. 111. L. 11. स्थिरतराणि solid. मितंपचा "मितनखे च" इति खश् Paḍ. Bhû. Ahḍ. (Paṇ. III. 2. 26) Small.

P. 111. L. 12. शरावे मृत्पात्रे Paḍ.

P. 111. L. 13. ककुभोलूखले । ककुभो वृक्षः । "ककुभो भूरुहे वीणाप्रसेवे". इति महीपः । Pentaptera Arjuna, Rox, "In a mortar of Kakubha wood " [Wilson] लोहपत्रवेष्टितमुखेन the lower end (मुख) of which was girt with iron-plate. समशरीरेण of even thickness. विभाव्यमानमध्यतानवेन । विभाव्यमानं सेभाव्यमानं मध्यतानवं

मध्ये कृशत्वं । तनोर्भावस्तानवम् । Pad. Whose slenderness in the middle was marked.

P. 111. L. 15. अङ्गुलीभिः Of the other hand [Peterson]. अवहत्य having thrashed. शूर्पे a winnowing basket. किंशारुक the beard of corn.

P. 111. L. 16. क्वथितपञ्चगुणे "At the boiling point and five times the rice in quantity" [Peterson] क्वथितं च तत्पञ्चगुणं चेत्यर्थः Bhû.

P. 111. L. 17. दत्तचुल्लीपूजा A custom still observed. The cook throws a few grains of rice upon the fire before putting the pot on. So Jewish bakers put a little of the dough into the oven. [Peterson] मुकुलावस्थामतिवर्तमानेषु "When the rice was passing the state of a fullblown bud; that is when it was swollen sufficiently "[Wilson]. उपहितमुखपिधानया with a cover (of course of cloth) placed on the top of the boiling pot. "She poured off the scum or the superfluous water" [Wilson].

P. 111. L. 19. दर्व्या अवघट्य (gently) crushing it with the ladle and stirring [it a little मात्रया परिवर्त्य]. दर्वी is one kind of ladle and मात्रा another "[Peterson] but Peterson does not quote an authority for this meaning of मात्रा.

P. 111. L. 20. अधोमुखीनवातिष्ठिपत् "She made the pot to stand with inverted mouth over the thoroughly boiled rice." [Wilson] समपक्वेषु सिक्थेषु when all the grains were evenly boiled.

P. 111. L. 21. कृष्णाङ्गारीकृत्य । यदत्र वक्तव्यं तदुक्तं वासवदत्तादर्पणे । Bhû. We reproduce this note of Peterson for what it may be worth. To us the expression appears to

mean "having turned into charcoal." तदर्थिभ्यः प्राहिणोत् sent it to those who wanted it (अर्थिभ्यः).

P. 111. L. 23. उपदंशाञ्शाकादीन् Pad.

P. 111. L. 24. सलवणसंभारम् with a modicum of salt.

P. 111. L. 25. दत्ताङ्गारधूपवासम् । This probably means what in Marathi is called फोडणी or ठिकरी a process in which mustard and assaphœtida are thrown into boiling sweet-oil and the whole mixed with soup, or vegetable or curry आमलकम् dried myrabolam. श्लक्ष्णपिष्टम् finely powdered.

P. 112. L. 2. दत्ततैलामलकः To whom oil and the myrabolam powder were given as ointments before the bath. कुट्टिमं बद्धभूमिकम् Pad.

P. 112. L. 3. त्रिभागशेषलूनस्य त्रिषु भागेषु यः शेषोऽग्रिमस्तत्र छिन्नस्य । "The third part (*i. e.*, the upper-end) of which was cut off." The uppermost third part of a plantain-leaf (what is known as अगोती in Marathi). Food is offered to a guest of distinction on such a plantain-leaf. शरावद्वयं दत्तमार्द्रमभिमृशन् । contemplating the two wet earthen platters placed (दत्तम्) upon the plantain-leaf. Some take अभिमृशन् as "touching" but there seems to be no propriety in "touching" the platters. We see from the context that Śaktikumâra was keenly watching everything that गोमिनी was doing and it would be more in keeping with his character if we understand अभिमृशन् as "closely observing" or "contemplating" what गोमिनी intended to do with the wet platters.

P. 112. L. 4. पेया ससिक्था । मण्डोऽसिक्थः, ससिक्था पेया, परिसिक्था यवागूश्च, घनसिक्था विलेपी, परिस्रुतस्त्वोदनो भक्त इति वाग्भटोक्तेः । Pad. पेयेति मण्डस्य नाम Bhû.

P. 112. L. 6. दर्वीद्वयं दत्त्वा दर्वीद्वयमात्रमोदनं दत्त्वेत्यर्थः । Paḍ. These two ladle-fulls seem to have been intended for what in English is called the first course. सर्पिर्मात्रानल्पघृतमिति यावत् Paḍ. This was probably what in common parlance is called अन्नशुद्धि in Marathi. सूपं वरान्नम् Paḍ. This hardly seems to be correct, since in the articles purchased in exchange for the charcoal no pulse is mentioned.

P. 112. L. 7. त्रिजातकं त्वक्तैले त्रिकटु वा । अवचूर्णितेन विलोडितेन । 'चूर्णे विलोडने पेषे' इति मागुरिः । Paḍ. Three spices collectively, mace, cardamoms, and Cassia leaf. "कालशेयं तक्रम् । दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः" इत्यमरः । Curds. काञ्जिकम् "आरनाल-सौवीर-कुल्माषाभिषुतानि च । अवन्ति-सोम-धान्याम्ल-कुञ्जलानि च काञ्जिके" इत्यमरः । Paḍ. gruel.

P. 112. L. 9. अन्धसि ओदने Paḍ.

P. 112. L. 11. हिमशिशिरकण etc. Whose eye-lids were being reddened because of their being fringed with drops (of water) as cold as snow. Peterson gives the following extract from the Bhû. which to us does not seem to be very apposite, since in the quotation made by the Bhû. the effects of drinking wine in the company of one's beloved are described. However, we reproduce it. हिमशिशिरेतीन्द्रियवर्गं तृप्तिरुक्ता । माघेपि । कान्तकान्तावदनप्रतिबिम्बे भग्नबालसहकारसुगन्धौ । स्वादुनि प्रणुदितालिनि शीते निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥ Bhû.

The verse occurs in the tenth Canto of शिशुपालवध which is wholly devoted to the description of a drinking bout.

Wilson's note on the passage is more apposite. "All the senses were gratified, the eye by the con-

densed vapour on the pitcher, the ear by the sound of the drops, the touch by the cold feel, the nose by the fragrance and the tongue by the sweetness." [Wilson].

P. 112. L. 15. करकेण With the water-pot of an ascetic or student. आचमनम् The sipping of water before beginning the performance of a religious rite or before and after meals. Bhâradvâja describes the process thus:—

आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करम्
संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ।
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत्
माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः ॥

This sipping of water is prescribed after (1) bath, (2) drink, (3) sneezing, (4) sleep, (5) meals, (6) after walking the streets, (7) change of clothing. स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे । आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥

P. 112. L. 16. कर्पटं जीर्णवस्त्रम् Bhû. स्वं refers to Śaktikumâra who "lay down on one of his old upper garments on the floor which was rubbed with green cowdung by the old woman after the leavings of his meals had been removed."

P. 112. L. 18. एतदनपेक्षः Neglectful or indifferent towards her (गोमिनी).

गणिकामन्तरोपमकरोत् Introduced a prostitute into his household. तामपि–Even her. There is great force in this अपि, because instead of resentment and jealousy which would have been perfectly justified, she showed a friendly disposition towards her who had usurped her place in her husband's affection.

P. 112. L. 19. मुक्ततन्द्रा त्यक्तालस्या Pad. पर्यचरत् served him.

P. 112. L. 20. अहीनमत्यर्थम् Paḍ. We should understand अहीनम् in the sense of "not less assiduously than usual."

P. 113. L. 1. त्रिवर्गे । त्रिवर्गो धर्मकामार्थैरित्यमरः । Bhû.

This ideal of a dutiful wife is repugnant to a cultured mind. Even poetical justice would demand the expulsion of the concubine, if she was introduced only to test the steadfast virtue and the wifely devotion of गोमिनी, but the author was evidently one of those who permitted any licence to the sterner sex and exacted meek submission and absolute resignation to the will of the husband from the wife. The story has rather an abrupt ending and disappoints the reader.

P. 113. L. 3. सौराष्ट्रेषु The modern Kâthiawâr वलभी—a town in the East of Kâthiawâr about 25 miles west of Bhâvanagar and about 25 miles north of Śatruñjaya. The modern name of the town is Valeh (Bombay Gazetteer, Vol. I. part 1. Gujerath, p 78.)

P. 113. L. 5. मधुमती—The town of Mathurâ was also called मधुपुरी (present Maholi, five miles to the south-west of the modern city,) the abode of मधु whose son लवण was killed by शत्रुघ्न, brother of रामचन्द्र.

P. 113. L. 8. तद्गृहगमनम्—तत् must refer to her parents' home, since in L. 16 below she mentions her mother.

P. 113. L. 11. देवशेषकुसुमैर्निर्माल्यपुष्पैः Paḍ.

P. 113. L. 16. सुदृशं मां कुरु. "Give me a good fate for my evil one". A different sense from that in which the phrase is commonly used, as for example, at

P. 103 L. 3. "[Peterson]. The sentence referred to by Peterson runs thus :—अनयाऽऽत्मानं सुदृष्टं कारयित्वा त्यक्ष्यामि.... प्राणान्, Bhû. explains the word सुदृष्ट in that context as सम्यग्दृष्टम्. We do not see why we should not take सुदृष्टा in the same sense in the context now before us. Her husband had conceived such a dislike towards her that he did not like to see her (न तां पुनर्द्रष्टुमिष्टवान्) L. 6. above. Also ज्ञातिवर्गो मामवज्ञयैव पश्यति in the sentence immediately preceding this. Hence the most natural meaning appears to be "make me one whose sight is welcome" अदृष्ट in a technical sense does indeed denote प्राक्तनजन्मसंस्कार: but it is not necessarily adverse, nor is दृष्ट used in the sense of fate.

P. 113. L. 21. उदर्कःफलमुत्तरम् Pad.

P. 114. L. 2. असौ निम्बवती.

P. 114. L. 5. प्रातिवेश्यो प्रतिवेशवर्ती Pad. Neighbour.

P. 114. L. 6. राजान्तरङ्गभावेन on account of his being in the confidence of the king.

P. 114. L. 8. विमानः a palace with seven floors विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्मनि ।

P. 114. L. 9. तन्मातृप्रार्थनं कनकवतीमातृप्रार्थनामिति Pad. तन्मातृप्रार्थनमित्यमिवाय Bhû. "Assuring him very earnestly that her mother had called him."

P. 114. L. 10. कन्दुकं भ्रंशयेयम्. *Cf.* A similar device in Uchhvâsa II where an ear-ring is dropped by a servant-woman to delude कान्तक the jailor.

P. 114. L. 12. अनवस्थ: Unsteady, incontinent.

P. 114. L. 14. तामेव प्रियसखीं मन्यमानो माम् । Taking me for that dear friend of mine.

P. 114. L. 16. रन्ध्रेण निवेण । उपश्लिष्यालिङ्गय रागनिच्छाम् उज्ज्वलीकृत्य प्रकटीकृत्य। Pad.

P. 114. L. 19. नीरन्ध्रे तनसि गाढान्धकारे। Pad.

P. 114. L. 21. अतिवर्तिता अतिक्रान्ताः। Pad.

P. 115. L. 1. अमुत्र for "there" Rather an unfamiliar use of the word.

P. 115. L. 5. The M M's. *v. l.* प्रसादकालोपाल्यातनस्या वृत्तान्तैकदेशम् is not a bad reading.

P. 115. L. 6. दण्डवाहिना दण्डाधिकारिणा। Pad.

P. 115. L. 13. श्रेणीप्रातिभाव्येन "By the security of his company, or the association of trades to which he necessarily belonged." [Wilson].

P. 115. L. 15. भावयतः considering.

P. 115. L. 16. संकल्पः View taken, fancy. शूरसेनेषु Name of the country of which Mathurâ was the capital.

P. 115. L. 18. कुलपुत्रः कुलीने च शूद्रे चेति वैजयन्ती Pad. Bhû. Ahd. कलासु चतुःषष्टिकलासु Pad. But it is better to take the word here in its restricted sense of शिल्पकला.

P. 115. L. 19. निर्व्यूढानेककलहः। निर्व्यूढो दृढीकृतः Pad. उत्पादितानेककलहः Bhû. We prefer to take निर्व्यूढ in the sense of समाप्तम् in which sense the Śabdakalpadruma quotes the following from जटाधरः—अवदानं तु यत्कर्म निर्व्यूढमतिशोभनम्। निर्व्यूढ etymologically means "carried to end" as in Uttara-Râmacharita, Act I हा तात निर्व्यूढस्तेऽपत्यस्नेहः। We have also in the Veni-Samhâra Act VI. निर्व्यूढदुर्धरप्रतिज्ञाभारस्य...वृकोदरस्य.

P. 115. L. 20. कर्कशैः By the unfeeling.

P. 115. L. 21. आगन्तोः a stranger.

P. 116. L. 2. नातिपरिमोषानुरूपा अल्पाभिमोषा नाशे न (?) तुल्या। अल्पमात्रैटना समे, Ahd.

P. 116.L.3. लक्ष्म चैतद्दक्षिणपार्श्ववर्ति । It is difficult to make out the meaning of this sentence. Mitragupta is looking at the picture which Kalahakantaka is holding in his hand. The Pad. is silent, the Bhû. explains लक्ष्म as नखक्षतरूपं चिह्नम्. How this could be shown in a picture or how it could be made out by an on-looker it is difficult to understand. The Ahd.'s note is as follows :—अलब्धभोगपर्याप्तिस्वैरिण्याश्च गोत्रयोरिति । दक्षसंवेत्वसूर्यत्वाविरतं स्वयमितिवृहत्कथायाम्.

We have not been able to trace this verse in the Brihata-Kathâ but content ourselves with suggesting an interpretation which to us appears more straightforward than is offered by either of the two commentators. The inference drawn in the next sentence is that the husband must be an old man. अनतिपारिसुक्त accounts for the first part of the inference *viz.* old age. And we conjecture that the दक्षिणपार्श्ववर्ति लक्ष्म must do the same for the husband being a Bania. Now, we know that Bania women unlike other Hindu women carry the end of their *Sâree* over their right arm and right shoulder and the wearing of the garment in this fashion constitutes the लक्ष्म or mark which leads Mitragupta to conclude that she must be the wife of an old Bania.

P. 116. L. 8. सः कलहकण्टकः ।

P. 116. L. 9. परिव्रज्य उज्जयिनीम् । Went to Oojein. Note the unusual sense of व्रज् with परि. भार्गवो नाम भूत्वा pretending to be an astrologer. भार्गवौ शुक्रदैवज्ञाविति वैजयन्ती. For the use of नाम see ante, note P. 85. L. 18.

P. 116. L. 11. श्मशानरक्षाम् lit. protection or guarding the burning ground. L. 12. श्रमणिकाम् see Telang's

remarks on the part played by those female ascetics.

P. 19. Telang's Introduction to the Mudrârâkhhasa.

P. 116. L. 15. उपलभ्य having learnt.

P. 116. L. 25. तदभिमान्त्रितेन । Understand पादेन ।

P. 117. L. 1. उपरि after this. Note the sense in which the word is used in comparatively later time. Note also the use of the word singly without any noun or pronoun to mark the point of time referred to.

P. 117. L. 6. निर्ग्रन्थिका भिक्षुकी Paḍ.

P. 117. L. 9. आमयापदेशात् Under pretext of illness.

P. 117. L. 15. The reading of C and our southern Ms. *viz.* विश्रम्भग्राविष्टा is decidedly a better reading.

P. 117. L. 19. पितृवनं श्मशानम् Paḍ.

P. 117. L. 21. दग्धार्धशवम् Partially burnt. मृतकं शवम् Paḍ.

P. 117. L. 22. संनिगृहीता Caught hold of.

P. 118. L. 2. शाकिनीत्वं पिशाचदेवतत्वम् Paḍ.

P. 118. L. 8. अनन्यन्तराम् । न विद्यते गत्यन्तरं यस्यास्ताम् Paḍ.

The latter incident in the story as pointed out by Wilson (*vide* P. 25. of Introduction) *viz.*, that of a merchant's wife being made to appear in the estimation of her husband and the Pañchayat a Ŝâkini or a woman who has obtained supernatural powers by an impure intercourse with evil spirits is taken from the first narrative of the Baital Pachisi. Vide Taranga 9, Lambaka XII of the Kathâsaritsâgar from which we extract the following couplets.

ततस्तस्याः सनिद्रायाः शूलेनाङ्गं कर्तितं ।
दत्त्वासितसेनादाय तदाभरणसंचयम् ॥ १५५ ॥

प्रातर्गत्वा श्मशानं च सोभूत्तापसवेषभृत् ।
स्वैरं राजसुतं तं च विदधे शिष्यरूपिणम् ॥ १६२ ॥
अब्रवीत्तं च गच्छैकमितोलङ्करणादिमाम् ।
मुक्तावलीं समादाय त्वं विक्रेतुमिवापणे ॥ १६३ ॥
तथाभूतश्च जगृहे स दृष्ट्वा पुररक्षिभिः ।
दन्तघाटसुतामोषज्ञसैश्चौरगवेषिभिः ॥ १६७ ॥
निन्ये च नगराध्यक्षनिकटं तैः स तत्क्षणात् ।
स च तं तापसाकारं दृष्ट्वा पप्रच्छ सान्त्वतः ॥ १६८ ॥
अपश्यं योगिनीचक्रं समागतमितस्ततः ॥ १७३ ॥
तन्मध्ये चैकयानीय योगिन्या राजपुत्रकः ।
उद्घाटितहृदम्भोजो भैरवाय निवेदितः ॥ १७४ ॥
अतिप्रवृत्ता च मया क्रुद्धेन जघनस्थले ।
अङ्किता सा त्रिशूलेन मन्त्रप्रज्वालिताश्रिणा ॥ १७६ ॥
सैषाद्य तापसानर्हा विक्रेया मम वर्तते ॥ १७७ ॥
ग्रस्तः सुतो मे डाकिन्या तयेत्युत्पन्ननिश्चयः ॥ १८० ॥
पितृभ्यां शोच्यमानायाः पुरान्निर्वासनं व्यधात् ॥ १८१ ॥

P. 118. L. 14. समतप्ये was distressed.

P. 118. L. 16. समसृज्यत joined in battle. अनपेक्षापविद्धाम् । अनपेक्षया अपेक्षाया अभावेनापविद्धां त्यक्ताम् । Bhû.

P. 118. L. 21. अक्षपयेताम् destroyed.

P. 119. L. 21. Mantragupta could not use his lips for the reason assigned, and the story is therefore told without the use of any of the labial letters. Śrirâma's Kansa-Nidhâna (Peterson's Third Report P. 355) is a longer example of this literary *tour de force.* [Peterson].

End of the Sixth Uchhvâsa.

SEVENTH UCHHVĀSA.

P. 120. L. 2. संस्थितजनदाहस्थानसंसक्तस्य । संस्थितो मृतः । Paḍ. Note the exigency to which the author has been put under the self-imposed restriction of avoiding all labials. मृत having a labial has to give place to संस्थित, and श्मशान or पितृवन the more familiar word is also under a ban for a similar reason. The periphrasis here used is but one instance of the "Shifts and turns" to which but for the trick above referred to "the mind has to resort" for what could have been conveyed more directly and more intelligibly. So also कान्तारे for वर्त्मदुर्गमम्, and धरणिज for महीरुह or पादप or विटपी etc.

P. 120. L. 5. चरितरक्षसीत्यनेन रात्रिचरत्वद्योतनम् । क्षरितनीहारे निःसृतहिमे । निलयं गृहम् ।

P. 120. L. 6. घनतरसाल &c. "A dialogue (referring to रटितम् some lines below) came to my ears, preventing the sleep which was kissing (निसिनिम्) my eyes, sounding among the branches of the thickly covered trees" [Wilson]. Three of Wilson's Mss. have the reading अन्तरालनिर्ह्रादिनि नेत्रनिसिनी नेत्रस्पर्शिनीम् । णिसि चुम्बने Paḍ. [Peterson].

P. 120. L. 7. दग्धसिद्धेन By this wretched magician.

P. 120. L. 8. खिलीकृतः प्रतिहतः । Paḍ. "made empty or powerless; from खिल empty, defeated, overcome [Wilson].

P. 120. L. 9. "अणकनरेन्द्र means here inferior or base magician" Wilson. "Bohtlingk marks अणक as a word for which no reference was available." [Peterson].

But, the Bhû. quotes कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः from Amara. Pâṇani strings the word in पापाणके कुत्सितैः II. I. 54 and Bhattoji instances the word अणककुलाल under that Sûtra.

P. 120. L. 12. तरलतराण्यत्युज्ज्वलानि । तरलो हारमध्ये च चञ्चले चोज्ज्वलेपि चेति केशवः Paḍ.

P. 120. L. 13. दहन° "The dust (or ashes) of the coals (left) by the destruction (combustion) of wood." [Wilson.]

P. 120. L. 14. Wilson read राक्षसेक्षणगृहीत, but it is better to divide राक्षसे and क्षणक्षण°. Translate "Which (fire) was a demon to the darkness (pervading) the expanse of the forest and the flame of which was flickering at each morsel of fuel of many kinds taken each moment.

P. 120. L. 15. तिलसिद्धार्थकादीन् "Sesamum and white mustard seeds" निरन्तरचटचटायितान् "Crushed or crumbled; from चट् to break in pieces; the repetition is in some degree imitative" Wilson reads आकिरन्तम् [Peterson] We think चटचटायित means separating or breaking off (under the action of fire) with a sound like चट which is a common experience in every Hindu kitchen.

P. 120. L. 19. अलघीयसा च Wilson omits च.

P. 120. L. 20. रणरणिकौत्सुक्यम् । औत्सुक्यं रणरणिकेति महीपः । Paḍ.

P. 120. L. 21. शीर्णनहने श्लथवन्धने । Paḍ.

P. 121. L. 1. शिलासितेन शिलावदसितः श्यामः Paḍ. Wilson reads शितेन which also gives good meaning, since it means 'sharpened on a wet-stone' शिरश्छिकर्तिषयाचेष्टत Posed with the intention of cutting off (her) head. *Cf.* for a similar incident Mâlatî-Mâdhave Act. V.

P. 121. L. 4. कदर्थनात्क्लेशनात् । क्लेशनं तु कदर्थनमिति । Paḍ.

P. 121. L. 6. कारणानां यातनानाम् । कारणा तीव्रयातना । नारकीणां Wilson reads नारकाणां against all the Mss. but one. [Peterson].

P. 121. L. 7. शीतेतरदीधितिः सूर्यस्तद्देहजस्य यमस्येत्यर्थः । Paḍ.

P. 121. L. 10. न चेदिच्छसीदमिति पाठः। इदं मदुक्तम् । अणीयसि कारणेनणीयानादर इति नेच्छसीत्यर्थः । Bhû. If this were not so, you would not wish (me to command your services).

P. 121. L. 12. कर्णशेखर° (Her eyes) which looked like ear-ornaments made of blue-lotuses.

P. 121. L. 14. सलिलचरो जलचरो मत्स्यः केतनमस्येति । Paḍ. चिल्लिकालतां भ्रूलतावल्लीम् ललाटमेव रङ्गस्थली तत्र नर्तकी । लीलालसं लीलासौम्यम् । अलसं मन्दसौम्ययोरित्यजयः । Paḍ.

P. 121. L. 16. रागलज्जा° Hovering between love and coyness, तिरश्चीनो वक्रः । तस्यार्चिरेव चन्द्रिका यस्येति तथा तेन सार्चीकृतं वक्रीकृतम् । आननसरसिजं वक्त्रकमलम् । Paḍ.

P. 121. L. 17. दन्तच्छदकिसलयमोष्ठपल्लवम् Paḍ.

P. 121. L. 19. आस्यान्तरालं मुखमध्यः । तनीयसा मन्देन । हृदयमेव लक्ष्यं वेध्यम् । दलनं भेदनम् । रतिसहचरो मदनः । स्यदो जवे इति निपातः । तद्वदाचरति स तथा तेन । तरङ्गिता तरङ्गं प्राप्ता । Paḍ. The breath from her mouth and nostrils goes swift as Cupid's arrow. Wilson's reading सायकस्य दयितेन for our सायकस्यदायितेन is supported by our southern Ms. It is not a bad reading and it would make her breath a friend of Cupid's arrow, which has nothing unusual about it, since the wind is often spoken of as Cupid's friend.

P. 121. L. 22. रागानिल इच्छावायुः । रणरणिका व्याकुलता सैव तरङ्गा यस्मिन्निति । Paḍ.

P. 122. L. 2. क्षणमन्यत्रप्रकटीभाव: Paḍ.

P. 122. L. 13. संशयितकलगिर: Their sweet low tones might easily be taken for the humming of bees alighting on their hair. Compare note on Kâdambari P. 23. L. 21. second edition (Peterson).

P. 122. L. 20. आयासितजायारहितचेतसि. "This and such of the following compounds as are not epithets of the immediately succeeding terms are epithets of काले (P. 123. L. 1.) 'at the season when the heart of those separated from their wives are distressed.' etc." [Wilson.]

वनकेपुरे निविडपुंनागे । अथवा निबिडवकुले Paḍ.

P. 122. L. 21. लीलायिततिलके शोभायितकुरके Paḍ. ललितोऽनङ्गराजः । निर्निद्रा विकसिताः । कर्णिकाराः परिव्याधाः । दक्षिणो दहनसारथिर्मलयानिलः । रयो वेगः । सहकारा आम्रवृक्षाः । चञ्चरीका भ्रमराः । कलिकाः कोरकाः ।

P. 122. L. 23. कालाण्डजः कोकिलः । वनप्रियःपरभृतः पिकः कालण्डजः स्मृत इति वैजयन्ती । Paḍ. and Bhû. रक्तारक्ताधराः स्निग्धाः स्त्रियः Paḍ. रक्तरक्ताधराः किन्नरस्त्रियः । Bhû.

P. 122. L. 25. दर्दुरं ग्रामजालम् । दर्दुरा चण्डिकायां च ग्रामजाले तु दर्दुरमिति विश्वः । अथवा दर्दुरवद्वाद्यभाण्डवद्यद्रिरितदम् । दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोरिति मेदिनी । Paḍ. दर्दुरगिरि seems to be a mountain of that name usually associated with Malaya.

P. 123. L. 8. नः must be taken to refer to Mantragupta.

P. 123. L. 12. संतिष्ठेत May die.

P. 123. L. 15. अग्रजो ब्राह्मणः । Paḍ.

P. 123. L. 16. निकारो यातना । अपकारो वा । स्वराधोपकारश्च निकारश्च निग्रहः स्मृता इति वैजयन्ती । Paḍ. संतर्पणमाभिमतेच्छा Paḍ.

[42 D. K.]

P. 123. L. 18. नरेन्द्रस्य मन्त्रवादिनः । नरान्तरस्य राज्ञ इत्यर्थः । Paḍ. Wilson omits नरेन्द्रस्य and च and explains नरान्तरस्य as referring to the Râja. The नरेन्द्र of our reading is the Râja as in L. 20. In line 19 the word is used in the sense of sorcerer. [Peterson]. There is some confusion here. Peterson should have said that नरेन्द्र in the compound नरेन्द्रसार्थसंग्रहणेन means sorcerer.

We have corrected आयास्यति of the old edition to आयस्यति. The Paḍ. had the reading आयस्यति which it explains as यतते and derives it from यसु प्रयत्ने. Our Southern Ms. as well as Wilson reads आयस्यति which certainly gives better sense than the prophecy which is implied in the future tense of या with आ. The reading आयस्यति is also more consistent with न चास्ति सिद्धिः which follows.

P. 12. L. 203. शङ्करनृत्तदेशजातस्य (Wilson शङ्करनृत्तरङ्गदेशजातस्य). A periphrasis to avoid the use of a labial letter. वट and the other names of the tree intended, *e.g.*, न्यग्रोध and बहुपात all contain labial letters. [Peterson] शङ्करनृत्तदेश is श्मशान. See our note on P. 120. L. 2. The first part of Peterson's remark evidently refers to the periphrasis involved therein. The latter part of Peterson's note is inaccurate, since साल is not a synonym of वट at all.

जरत्सालस्य स्कन्धरन्ध्रान्तर्जटाजालं निष्कृष्य may mean "pulling out the matted fibres off the interior of the trunk of an old sâl or *Shorea robusta* or it may refer to तच्छिरः सजटाजालं निकटस्थस्य कस्यचिज्जीर्णसालस्य रन्ध्रे न्यधिषि L. 2. P. 121. above.

P. 123. L. 22. नानाश्चर्यक्रिया° Imposed upon by doing various wondrous tricks. आकृष्टान्नचेलादित्यागात् by giving

away food and clothing, etc, wrung (out of the deluded people).

P. 124. L. 1. संहतिर्वृन्दम्। किञ्जल्कः केसरः। शारं चित्रम्। Paḍ.

P. 124. L. 2. कृतनिकेतनः कृतगृहः। Paḍ.

P. 124. L. 5. छंदांसि वेदाः। Paḍ. रसनाग्रे सन्निहितानि "A curious coincidence of phraseology, he has all the Vedas on the tip of his tongue" Wilson.

P. 124. L. 8. एतत्संग्रहेण etc. Consecration by him has since long fulfilled its objects to-day. The meaning intended seems to be to induce the king to invoke the ascetic's aid. Wilson reads एतत्सकाशादर्थग्रहेणाद्य चिरं चरितार्था दीक्षा which may mean Consecration has to-day obtained its proper meaning (since) long. Parab reads एतत्संग्रहेणाद्य चिरं etc.

P. 124. L. 11. यत्नलङ्घिनः। Parab reads यन्त्रालङ्घिनः and the Paḍ. had evidently the same reading, since it has explained the word यन्त्राणि as मन्त्रविन्यासरेखाक्रमः। यत्न इति वा पाठः Paḍ.

P. 124. L. 13. धनदाज्ञाकरो यक्षः Bhû. see L. 18. P. 123.

P. 124. L. 15. अधिगतक्षणः। अधिगतः प्राप्तः क्षणमेकान्तकालो येन। Bhû.

P. 124. L. 16. स्थानदर्शितज्ञानसंनिधिः। स्थाने योग्ये काले दर्शितो ज्ञानस्य तदावेष्टितपिशाचादिज्ञानस्य संनिधिः सांनिध्यं येन। Bhû.

P. 125. L. 4. तदेकतःसरस्तटं। सरस्तटस्यान्तिके। एकतः कचिदन्तिके इति वैजयन्ती। एकतः सर्वतो योगे शेषार्थे कर्म वेष्यत इति द्वितीया Paḍ. Ahd. The Bhû. explains एकतः by एकत्र which is better than the far-fetched explanation given by Paḍ.

P. 124. L. 6. संतानं विस्तारः। Paḍ.

P. 125. L. 7. गन्धहस्त्युन्मत्तद्विपः। दारणं विदारणम्। Paḍ.

P. 125. L. 8. गगनसागरो गगनसमुद्रः । घना एव तरङ्गाः । रानिः परम्परा । लङ्घनमतिक्रम्य गमनम् । Pad.

P. 125. L. 9. सहस्राक्ष इन्द्रस्तद्दिगङ्गना प्राचीत्यर्थः । रागायितं रागवदाचरितम् । Pad.

P. 125. L. 12. कदर्थनया with a view to torment. अन्तरिक्षाख्येन । अष्टमूर्तिमध्य आकाशाभिधानेन Pad.

संसृष्टायाः मिलितायाः । Pad. The idea in lines 11-13 seems to be: First. The evening or rather the twilight is compared to a woman and the sky (which is one of the 8 forms of Śiva) is the god himself. The orb of the Sun at evening is reddish and as the Sun approaches the setting mountain, his light has nothing to distinguish it (साधारण) from the mineral layers on the top of the mountain. 2nd. The Sky-God Śiva with a view to torment Pârvati embraces the evening which is compared to a woman and the sun's orb which is reddish at that time is one of her exposed breasts smeared with red-sandal or saffron.

P. 125. L. 17. ते refers to कर्दन.

P. 125. L. 18. अनाकलितकलङ्केनार्चितेनात्यादरानिचितेन With worship or homage free from flaw and rendered with great respect. अनेनानेन by me.

P. 125. L. 19. संस्कृतम् Purified.

P. 125. L. 20. गलद्धांयां निशि about midnight.

सततगतीन् for "vital airs."

P. 125. L. 22. तटस्खलितेति । तटात्स्खलिताःपतिताश्च ते जले स्थगिताः स्थिता ये । जलजसमूहस्य चञ्चलदण्डस्तस्य कण्टकाग्राणि । तैर्दलितो देहो येषां । तेषां राजहंसानां श्वासजर्जरं त्रासेन कठोरं रसितं शब्दस्तत्र दत्तःकर्णो येन तस्य । Bhû. Note the varying rhythm in the use of the past

participles स्खलित, स्थगित (after 2 Mâtrâs) and चलित (after 6) and दलित (after 9) and finally रसित (after 16.)

P. 126. L. 1. आरटितं पीडाशब्दितम् Paḍ.

P. 126. L. 2. निचाय्य निश्चित्य Paḍ.

P. 126. L. 5. नात्यादरेण विलासिनैवेत्यर्थः Bhû.

P. 126. L. 7. जालिकशतम् a hundred fishermen.

P. 126. L. 8. त्रिंशद्दण्डान्तरे । दण्डःप्रकाण्डः । दण्डोऽस्त्री लगुडे पुमान् । व्यूहभेदे प्रकाण्डे चेति मेदिनी । षोडशहस्त इति यावत् । काण्डान्तात्क्षेत्र इति सूत्रे काण्डशब्दस्य षोडशहस्तप्रमाणमिति व्याख्यातं वृत्तिकृता Paḍ.

P. 126. L. 11. रन्ध्रदर्शनासहैः Not suffering any fault or defect to remain.

P. 126. L. 13. आख्यायत. Understand मया. जनान्ते जनपदमध्ये । जनो जनपदे प्रोक्त इति हलायुधः । Bhû.

P. 126. L. 18. धरणितलं पृथ्वीतलं तत्र तैतिलगणा भूदेवाः । तिलस्नेहं तिलतैलम् । वर्तिका वस्त्रकृतनालिका भाषया पलीता इति ख्यातः । अस्यामग्निशिखा अग्निज्वाला । ग्रस्तो गिलितः । नैशान्धकारराशी रात्रितिमिरसमूहः । Paḍ.

P. 127. L. 3. हास्तिनो हस्तिप्रमाणी । पुरुषहस्तिभ्यामण् चेति पक्षेऽणि संयोगादिश्चेतीनोऽणि प्रकृतिभावः । हस्तिप्रमाणस्य या लीला तया । न तु ह्रस्वप्रमाणस्य लीलया । तथासति प्रतीकारसंभवापत्तेः । Bhû. Put the stop after हास्तिनं, and take नक्रलीलया नीरनिलीनयायी with what follows. Wilson's note on the passage is "the depth of which was an elephant's stature," हास्तिनं हस्तिप्रमाणम् । C. has हास्तिनक्रलीलया; and B. and D. probably intend the same, although they give erroneously हस्तिनकुललीलया [Peterson]. L. 4. नीरनिलीनयायी अतिनिलीनतया यातीति निलीनयायी Paḍ.

P. 127. L. 8. अत्यचित्रीयत । अतिचित्रमभवत् Ahḍ.

P. 127. L. 9. चण्डतर° "In which (royal road) way was made by men who were afraid of the use of the batons carried by terrific mace-bearers.

P. 127. L. 10. नयनरस° Parab alone reads रसनयन°, all the other Mss. including our Southern Ms. have the reading given in the text. The meaning seems to be "the pleasure of sleep being dispelled from the eyes by (thoughts of) love.

P. 127. L. 11. लाक्षारस° Resembling one of the guardian elephants whose head is smeared with lac-juice. शक्रदिगङ्गना° The jewel-mirror of the Eastern quarter.

P. 127. L. 13. शङ्कायन्त्रित° With their limbs restrained or subdued through fear.

P. 127. L. 14. सार्यां ऋषेरियम् Pad. अजेयस्येन्द्रियाणाम् must be taken together.

P. 127. L. 15. नीरजसा free from passion or darkness. नीरजसांनिध्य the presence of the god Śiva (नीरज).

P. 127. L. 17. सकलनास्तिकानाम् 'The Nâstikas, in Brahmanical phraseology, are Buddhists and Jains; both are probably intended " (Wilson).

P. 127. L. 18. चन्द्रशेखर° "A rather singular enumeration of objects of veneration. Śiva, Yama and Brahmâ: but the orthodox divinities seem to have been neglected by the Râja just murdered, alluding no doubt to struggles between the parties, which we have reason to suppose were not infrequent about this period." Wilson is certainly wrong in interpreting in this note नरकशासन as Yama. नरक was the name of a demon who was killed by Vishṇu who is on that account frequently mentioned as नरकान्तकः, नरकजित् etc. The triad of gods mentioned in the

text has therefore nothing singular about it. The reference to the struggles between Brahmans on the one hand and Buddhas and Jains on the other, has nothing improbable about it.

P. 127. L. 21. जगदीश must here be taken not in its usual sense of the "Lord of the Universe" but in a restricted sense as "King of the country," as applying to Mantragupta as "King of Andhras. स्थगयन् hiding or eclipsing. For आदिराज see note ante P. 99. L. 11.

P. 128. L. 1. हृदयस्थानीयां who was in the place of her heart, *i. e.*, was intimate.

P. 128. L. 4. लीला° Covering her lips with her fingers gracefully waved.

P. 128. L. 5. निरञ्जनं कज्जलरहितम Paḍ.

P. 128. L. 6. स्नेहनिर्यन्त्रणम् स्नेहवन्धम् । Paḍ.

P. 128. L. 8. निरर्गलीकृत who had no impediment or who was unfettered.

P. 128. L. 11. सावनेन here must be taken to mean an army.

P. 128. L. 13. तत्कौशलं. See note ante P. 119. L. 20.

"One incident of the story" says Wilson (P. 27. Introduction) "the transformation of the person, is repeated from the story of Upahâravarma; but the narrative is peculiar in the locality of the incidents, the sea-coast of Kaliñga, and in making Andhrá,

the ancient Teliṅgaṇa, a maritime power. There is also an allusion to the predominance of heretical opinions. either Buddhist or Jain in Andhra."

This transformation or rather the substitution of another man in the place of one deliberately murdered in an underground cellar is possibly suggested by the story of तरुणचन्द्र a physician who under the pretext of curing विनयशील, King of 'Srî-Kantha, of old age induced him to reside in an underground cellar, and as the King instead of making more flesh only wasted away, the physician killed him and having introduced into the cave by a subterranean passage a young man, caused him to be accepted as the King transformed by his medication. The following couplets from the story will be found interesting :—

आजहार क्वाप्येकं पुरुषं तादृशाकृतिम् ।
राजानं त्वां करोमीति युवानं कृतसंविदम् ॥ ६० ॥

ततः सुरङ्गां भूगेहे दूराद्दत्वात्र तं नृपम् ।
सुप्तं हत्वा तयानीत्वा सोऽन्धकूपेऽक्षिपन्निशि ॥ ६१ ॥

तयैव पुरुषं तं च तरुणं तत्र भूगृहे ।
प्रवेश्य स्थापयामास सुरङ्गां पिदधे च ताम् ॥ ६२ ॥

ततः स सर्वाः प्रकृतीर्वैद्योऽन्येद्युरभाषत ।
अजरोयं कृतस्तावत्षड्भिर्मासैर्मया नृपः ॥ ६४ ॥

(Kathâsaritsâgara VII 6. 60-64).

End of the Seventh Uchhvâsa.

EIGHTH UCHHVÂSA.

P. 129. L. 5. निष्कलः स्थविरो वृद्ध इति यावत् । निष्कलः स्थविरः समाविति वैजयन्ती । Paḍ.

P. 129. L. 7. वंशनाली वेणुः । शरक्षेपो बाणगमनम् । ततोऽप्युच्छ्रितस्य । Paḍ.

पञ्चषैः पञ्च षड्वा । संख्ययाऽव्ययेत्यादिना बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणादिति समासतो डच् Paḍ.

P. 129. L. 11. विदर्भो नाम जनपदः । The modern Berar. Vidarbha "seems to have reached from the Krishṇâ north nearly to the Nerbudda. It is included in Mahârâshtra" (Konow's Karpuramañjari P. 213).

According to Mark Collins (P. 40. Geog. Data of Daśak.) the Southern[1] boundary of Daṇḍin's Empire (Vidarbha) was either along the Krishṇâ or along the Varadâ and Tuṅgabhadrâ rivers. On the East it was bounded partly by Kaliṅga and possibly Kosala, and partly by Ândhra, under which name we must understand the Eastern territory between the Krishṇâ and the Godâvari. Within this area there must be assigned the six feudatory Kingdoms of Vidarbha. These six Kingdoms are Aśmaka, Kuntala, Murala, Richika, Konkaṇa and Sâsikya or Nâsikya.

The Nalachampu of Trivikrama Bhatta (who flourished between 750 and 850 A: D.) besides mentioning Kuṇḍina as being situated on the Varadâ and as being the Capital of the Vidarbha country (देशानां दक्षिणो देशस्तत्र वैदर्भमण्डलम् । तत्रापि वरदातीरमण्डनं कुण्डिनं पुरम्) (Uch. II.

P. 69. Nirṇaya Sâgar Ed. 1907) and after referring to the hermitage of Bhârgava as being to the West of Vidarbha, gives the Setu between India and Ceylon as the Southern boundary, the Vindhya as the Northern, and the sea on either side as the Eastern and Western limits of Vidarbha (आसेतोः कपिकीर्तिनाङ्कशिखरादाराच्च विन्ध्यावधेः । आपूर्वापरसिन्धुसीमविषयः Uch. VII v. 3. P. 244. Nirṇ. Sâg. Ed.)

भोजवंश° An ornament to the dynasty of Bhoja. Wilson would infer from this that this work or at least this chapter was composed subsequent to Bhoja's death unless the introduction of his name were meant as a compliment to the Râja.

Paṇdit R. V. Krishṇamâchârya, also known as Abhinava-Bâṇa, the learned editor of Subandhu's Vâsavadatta, in his critical notes on some of the classical Sanskrit poets refers to a tradition current among Paṇditas to the effect that this reference in the text points to a degenerate scion of the Bhoja dynasty तादात्विकः कश्चन भोजवंशीयो निर्गलितचरितो राजकुमार एवानेन कविना विश्रुतचरितमुपनिबध्नता मनसिगूढमाकलित इति सर्वतः प्रवादः श्रूयते (P. 50. Daṇḍi and his works).

Mark Collins who has raised his elaborate hypothesis to prove, if not the contemporaneity, at least the proximity in time of Daṇḍin and Kâlidâsa on the basis of this mention of a descendant of Bhoja, surmises that the predecessors of the Vâkâtakas who ruled in Bhojakata were probably given the surname of Bhoja by tradition-loving Hindus.

अंशावतार इव धर्मस्य The Supreme Being or some abstract virtue is often spoken of as descending upon this Earth (अवतारः) and manifesting itself in full (पूर्णः) or in part (अंशः). In the present instance Puṇyavarmâ is described as the partial-manifestation-of-Dharma or righteousness in the same sense in which Kâlidâsa describes Raghu and Aja as अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोर्गतौ (Raghu VIII. 16). So also we have in the same poem धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इवाङ्गवान् (X. 84.)

अतिसत्वः। अत्यन्तं सत्वं यस्येति। सत्वं बलं सत्वगुणो वा। Paḍ.

P. 129. L. 13. उदग्र उन्नतः। मूर्तिः कायः। बुद्धिर्मतिः। उत्थानशीलः पौरुषस्वभावः। उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेपि च। इति विश्वः Paḍ.

शक्यभव्यकल्पारम्भी। शक्यं तु सुकरं कर्म भव्यं तु जनलालितम्। कल्यं युक्तं न भङ्गेन सदैवैष समाचरेदिति दिवाकरः। शक्यं स्वसाध्यम्। भव्यं कुशलम्। भावुकं भाविकं भव्यं कुशलं क्षेममित्यमरः। कल्पो विधिः। कल्पो न्याय्ये विधौ शास्त्रे संवर्ते ब्रह्मवासरे। कल्पद्रुमे विकल्पे चेति महीपः। Paḍ. It is interesting to note that nearly the same expression occurs in कौटिलीयम् अधि० ७ अध्याय ८ प्रक० ११४–१५, where Châṇakya has शक्यकल्पभव्यारम्भिस्थिरकर्मानुरक्तप्रकृतिभ्यो विशेषः। शक्यारम्भी विषह्यं कर्मारभेत। कल्यारम्भी निर्दोषम्। भव्यारम्भी कल्याणोदयम्।

P. 129. L. 15. असंबद्ध° असंबद्धाः परस्परामिलिताः प्रलापा निरर्थकवचनानि। प्रलापोऽनर्थकं वच इत्यमरः। अदत्तकर्णः अश्रोतेत्यर्थः। Paḍ.

अवितृष्णो। न विगता तृष्णा यस्येति स तथा। Paḍ. The Bhû. explains the word as सर्वदापि गततृष्ण एवेति भावः which as taken with गुणेषु makes the whole expression absurd. Our Southern Ms. has अनभितृष्णो but omits गुणेषु. It also omits नेदिष्ठः before धर्मार्थसंहितासु. With the text as at present the Paḍ. explanation seems to be the best.

P. 129. L. 16. नदीष्णो निपुणः । नदीष्णाभिज्ञनिष्ठयूतप्रवीणनिपुणा अपि इत्यमरः । नदीपूर्वात्ष्णातेरातोनुपसर्गे कः प्रत्ययः । निनदीभ्यां स्नातेः कौशल इति मूर्धन्यः । Pad. नेदिष्ठो निकटवर्ती । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति साधुः । Pad.

P. 129. L. 17. प्रत्यवेक्षा गवेषणम् । कोशो भाण्डागारम् । वाहनान्यश्वादीनि ।

P. 129. L. 19. षाड्गुण्योपयोग° षाड्गुण्यं षड्गुणाः । संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः । षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजा इत्यमरः । Pad.

चातुर्वर्ण्यस्य चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । Pad.

पुण्यश्लोकः । पद्ये यशसि च श्लोक इत्यमरः । Bhû. The following verses from Kâmandakîya Nîtisâra are also quoted by the Bhû. as illustrative of the virtues of an ideal ruler. It may be noted that some of the epithets applied to Puṇyavarmâ are to be found in these verses :—

न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं रक्षणं तथा ।
सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥ २० ॥

नयविक्रमसंपन्नः सूत्यानश्चिन्तयेच्छ्रियम् ।
नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयः ॥ २१ ॥

शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाक्ष्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता ।
उत्साहो वाग्मिता दार्ढ्यमापत्क्लेशसहिष्णुता ॥ २३ ॥

प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता ।
कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः संपत्तिहेतवः ॥ २४ ॥

(Kâmandakîya I. 20-24). पुरुषायुषं पूर्णमायुः Pad. अगण्यत was counted among the immortals, *i.e.*, departed this life. *Cf.* देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य (Raghu VIII. 95.)

P. 129. L. 21. तदायतिस्तस्मात्पुण्यवर्मण आयतिः प्रभावो यस्येति स तथा । स्यात्प्रभावेपि चायतिरित्यमरः । Pad. V. S. Apte takes तदायतिः in the sense of one "descended from him." Others explain the word as "who owed his prosperity to him (his

father). There is no reason to understand प्रभाव in the very unusual sense of 'descent' especially since some adversative force is intended in the following sentence (स सर्वगुणैः समृद्धोपि दैवाद्दण्डनीत्यां नात्यादृतोभूत्). For the same reason, the other interpretation too seems inconsistent. We would, therefore, render तदायतिः "Possessed of his power or valour." This meaning agrees well with the minister's opening remark on the next page सर्वैवात्मसंपदभिजनात्प्रभृत्यन्यूनैवात्रभवति लक्ष्यते (P. 30. L. 1). For आत्मसंपत् the Bhû. refers to verses 23-24 quoted in note on L. 21 above.

P. 130. L. 3. अप्रतिपद्यात्मसंस्कारम् । The following couplets from the Kâmandakîya throw considerable light on this expression:—

आत्मा प्रयत्नादर्थेभ्यो मनः समधितिष्ठति ।
संयोगादात्ममनसोः प्रवृत्तिरुपजायते ॥ २८ ॥

विज्ञानं हृदयं चित्तं मनोबुद्धिश्च तत्समम् ।
अनेनात्मा करोतीह प्रवर्तननिवर्तने ॥ ३० ॥

प्रयत्नज्ञानसंस्कारा आत्मलिङ्गमुदाहृतम् ॥ ३१ ॥

The commentary explains the last line as under :—
प्रयत्नः समारम्भ इच्छापूर्वको द्वेषपूर्वकश्च । ज्ञानं येनात्मा बुध्यते । × × संस्कारो ज्ञानजो ज्ञानहेतुश्च । अनुभवज्ञानेन ह्यात्मनि संस्कार उत्पद्यते, तस्मात्कालान्तरेण स्मार्तं ज्ञानमुत्पद्यत इति ज्ञानजो ज्ञानस्य च हेतुः ।

P. 130. L. 5. चेतयते does not see or know.

P. 130. L. 8. योगक्षेमयोः । अलब्धलाभो योगः । लब्धरक्षणं क्षेमः । तयोराराधनाय साधनाय । Bhû.

P. 130. LL. 9, 10. स्थितीर्मर्यादाः । संकिरेयुः संकीर्णाः कुर्युः । Bhû. इतो लोकादिहलोकात् । अमुतः परलोकात् Pad. स्वामिनमात्मानमिति । तथा च

याज्ञवल्क्यः 'अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किंचित् किल्बिषं प्रजाः । तस्मात्तु नृपतेरर्धं यस्माद्गृह्णात्यसौ करान्' (Yâjnyavalkîya XIII 337) कामन्दकोऽपि 'अहिंसा सूनृता वाणी सत्यं शौचं दया क्षमा । वर्णिनां लिङ्गिनां चैव सामान्यो धर्म उच्यते । (IV. 32.) सर्वस्यास्य यथान्यायं नृपतिः संप्रवर्तकः । तस्याभावे धर्मनाशस्तदभावे जगच्च्युतिः ॥ (IV. 34.) इति । चाणक्योऽपि 'राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः । लोकास्तमनुवर्तन्ते यथा राजा तथा प्रजाः' ।

P. 130. L. 12. अमुतः परलोकात् Pad. व्यवहितविप्रकृष्टेषु (In matters) which are hidden from view and which are remote.

P. 130. L. 14. बाह्यविद्यासु । इतरविद्यासु । Pad. excluding दण्डनीति. अभिषङ्गं संगम् ।

P. 130. L. 15. दण्डनीति is defined in the Kautiliya as follows:—आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डः । तस्य नीतिर्दण्डनीतिः अलब्धलाभार्था, लब्धपरिरक्षणी, रक्षितविवर्धनी, वृद्धस्य तीर्थेषु प्रतिपादनी ।

P. 130. L. 19. प्रसादवित्तो राजप्रसादप्रसिद्धः Pad. He is प्रसादवित्त in that the King's favour was his riches *Cf.* तपोवन (Peterson).

P. 130. L. 20. अवाह्योऽभिन्नः । तन्मय इति भावः । Compare the English phrase 'out of' a thing. [Peterson]. अयन्त्रितमुखो whose tongue was uncontrolled.

बहुभङ्गिविशारदः । भङ्गी स्याद्वक्रभाषितम् । Pad. skilled in irony or crooked speech परमर्मान्वेषणपरः seeking the weak or vulnerable points of others. परिहासशीला Causing merriment or jovial. परिवादरुचि Delighting in calumny or scandal. पैशुन्यपण्डितः proficient in slander.

P. 130. L. 22. उत्तोनो गुणग्रस्यादिग्रहणम् Pad. सकलदुर्नयोपाध्यायः master of every sort of iniquity कामतन्त्रकर्णधारः a pilot or leader in love affairs.

P. 130. L. 23. कुमारसेवकः कुमारावस्थायाः प्रभृति सेवकः Paḍ. & Bhû. Here begins that famous harangue which has justly attracted the notice of Eastern and Western scholars. Kumâradatta's caricature of Kautilîya has been noticed by the Editor of the Kautilîya in his preface. "The arguments which are urged by one of his favourites," says Prof. Wilson, "in behalf of idle pleasures, and in detraction of grave advisers and ministers, while they speak the language of the profligate in all ages, afford some curious insight into the abuses of official authority which prevailed in Indian government at the time of the composition."

The introductory part of this harangue reminds one of a similar occasion improvised by the author of the Naishadhiya (Vide Canto XVII verses 37-96) for a similar diatribe in which orthodox Brahmanic teaching is burlesqued in the same strain.

P. 130. L. 25. प्रेत्य लभ्यैः to be attained after death. *Cf.* मृतः स्मरति जन्मानि मृते कर्मफलोर्मयः । अन्यभुक्तैर्मृते तृप्तिरित्यलं धूर्तवार्तया ॥ Naishadha XVII. 53.

P. 131. L. 1. बद्धा दर्भरज्जुभिः etc. This refers to the initiatory ritual of the Agnishtoma, in which the body of the sacrificer or यजमान is first shaven, then tied with Kuśa grass, then covered with deer-skin and lastly anointed with butter.

P. 130. L. 3. पुत्रदारशरीर etc. This refers in general to the absolute renunciation of worldly ties, such as sons, wives and even one's own life.

P. 130. L. 4. पटुजातीयः । प्रकारवचने जातीयर् । चतुरसदृशः Bhû. अस्यै मृगतृष्णिकायै For this mirage or unreal thing. पापात्तापा मुदः

पुण्यात्परासोः स्युरिति श्रुतिः । वैपरीत्यं द्रुतं सालात्तदान्यातवलावले ॥ Naishadha XVII. 45.

P. 130. L. 5. परिवार्य Having surrounded. काकिणी विंशद्वराटकाः । वराटकानां दशकद्वयं यत्सा काकिणीति भास्कराचार्यः Bhû. a sum of money equal to 20 *Cowries* or to a quarter of a Paṇa. [Apte] कार्षापणलक्षणम् । कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकःकार्षिकः पणः इति मनुः Bhû.

P. 131. L. 6. एकशरीरमात्रमपि. Parab, following the Padachandrika reads एकशरीरिणम् which is explained as एकाकिनम्. Though mortal and alone.

P. 130. L. 7. स refers to कश्चित् in line 4.

P. 131. L. 8. चतस्रो राजविद्याः The allusion is to the following couplet from the Kâmandakîya :—आन्वीक्षिकी, (Logic) त्रयी, (three Vedas), वार्ता. दण्डनीतिश्च (agriculture and trade) (polity) शाश्वती । विद्याश्चतस्र एवैता लोकसंस्थितिहेतवः The Kalpadruma cites the following verse from देवीपुराण with reference to वार्ता. पश्वादिपालनाद्देवि कृषिकर्मान्तकारणात् । वर्तनाकारणाद्वापि वार्ता सा एव गीयते । [Kâm. III. 2].

P. 131. L. 10. अधीष्व दण्डनीतिम् । The reference is again to Kâmandakîya, which has एकैव दण्डनीतिस्तु विद्येत्यौशनसाः स्थिताः । तस्यां हि सर्वविद्यानामारम्भाः संप्रतिष्ठिताः ॥ (Kâm. III. 5.)

P. 131. L. 11. विष्णुगुप्त is the same as Châṇakya, the preceptor of Maurya, or of Chandragupta of the Maurya dynasty. See the Mudrâ-Râkshasa. [Wilson] His work which is here described as containing 6,000 slokas (or 192,000 letters) has recently been published by the Mysore Government and a treatise in English setting forth Châṇakya's views on polity has been recently published by Narendranâth Law.

P. 131. L. 14. सर्वशास्त्रानुबन्धि Interdependent upon or connected with all other branches of learning.

P. 131. L. 17. इयत ओदनस्य पाकाय etc. This is a parody of "काष्ठपञ्चविंशतिपलं तण्डुलप्रस्थसाधनम्" "Kautilîya, Adhikaraṇa II Adhyâya 19.

P. 131. L. 18. मानोन्मान° तूलावच्छेद उन्मानो मानः प्रस्थादिभिः कृत, इति वैजयन्ती Paḍ. उन्मानम् is weighing and मानम् measuring.

P. 131. L. 19. मुष्टिमर्धमुष्टिं चेति । उभौ परिमाणविशेषौ । शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिरष्टमिका तथा । जनपदायव्ययशोधको मुष्टिः । ग्रामस्य शोधकोऽर्धमुष्टिः । Bhû. The Laghu-dîpikâ after explaining the words as परिमाणविशेषौ gives an alternative meaning as under :—अथवा कृत्स्नायव्ययप्रदेशोपविशिष्टमात्रगणनायुक्तोऽर्धमुष्टिः । कृत्स्नावान्तरस्थलविषय आयादिचतुर्विधगणनायुक्तो मुष्टिः । Since the whole passage is a parody of the कौटिलीय, we must interpret मुष्टिमर्धमुष्टिं वाभ्यन्तरीकृत्य in the light of Châṇakya's precepts. Now, Châṇakya says दिवसस्याष्टमे भागे रक्षाविधानमायव्ययौ च शृणुयात् (Adhik I. Ch. 19.) So the two things that a king has to attend to in the first three hours of the day is the safe custody and examination of (the ledgers of) Receipts and disbursements. According to the alternative meanings given by Bhû. मुष्टि seems to have been an officer who examined or audited the accounts of a province or district (जनपदायव्ययशोधकः) and अर्धमुष्टि a similar officer for village units. If we accept this interpretation, we must interpret अभ्यन्तरीकृत्य as "taking into confidence" one or other of the officers named above. If we take the alternative meaning suggested by the Laghu-dîpika, मुष्टि seems to be a mode of counting the receipts, in which case अभ्यन्तरीकृत्य may mean checking before custody. In

either case अभ्यन्तरीकृत्य does not seem to mean "throwing down into (the belly)" a meaning which V. S. Apte has given to the expression. It looks all the more absurd when taken with क्षालिताक्षालितमुखेन as if a king were recommended to eat a handful or so even "without washing his face." We have the same expression again (न मामासन्नकार्येष्वभ्यन्तरीकरोति) at P. 134. L. 15. where it clearly has the meaning we have assigned to it.

P. 131. L. 20. शृण्वत एव । षष्ठी चानादरे (Pāṇ. II. 3, 38). In spite of (the presence of) the king, or while the king was attending to the accounts.

P. 131. L. 21. चत्वारिंशच्चाणक्य° The precept in the कौटिलीय is तेषां हरणोपायाश्चत्वारिंशत् (II. 8.)

P. 131. L. 22. विकल्पयितारः suggesting as alternatives. द्वितीये The reference is to the original द्वितीये पौरजानपदानां कार्याणि पश्येत् (I. 19.) कष्टं जीवति Has a hard time of it.

P. 131. L. 25. तृतीये The original is तृतीये स्नानभोजनं सेवेत स्वाध्यायं च कुर्वीत । (I. 19).

P. 132. L. 1. चतुर्थे–The original is चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहमध्यक्षांश्च कुर्वीत (I. 19). हस्तंप्रसारयन् stretching out his hand for receiving revenue.

P. 132. L.2. पञ्चमे । पञ्चमे मन्त्रिपरिषदा पत्रसंप्रेषणेन मन्त्रयेत् । चारगुह्यबोधनीयानि च बुध्येत । Ibid.

P. 132. L. 3. मध्यस्था मध्यस्थायिनः । भाषया वकील-पदवाच्याः । Bhū. we should prefer to render the word as "umpires" or "arbitrators." नियतम् for a certainty. मिथः संभूय With mutual collusion.

P. 132. L. 5. विपरिवर्तयन्त: Perverting, distorting. स्वपरमित्रमण्डलान्युपजीवन्ति । स्वस्य परस्य शत्रोश्च मित्रमण्डलान्युपजीवन्त्याश्रयन्ते तेभ्योऽपि गृह्णन्ति । Feed or fatten circles of their friends and enemies. *Cf.* Kâmandaka (XII. 41):—मन्त्रिणः स्वार्थतात्पर्याद् दीर्घमिच्छन्ति विग्रहम् । तेषां च भोग्यतामेति दीर्घकार्याकुलो नृपः ।

बाह्याभ्यन्तरांश्च कोपान् गूढमुत्पाद्य Secretly exciting or fomenting internal and external dissensions अवशमवगृह्णन्ति hold him in their power.

P. 132. L. 7. षष्ठे । षष्ठे स्वैरविहारं मन्त्रं वा सेवेत । Ibid. दह्यताम् आक्षेपः । Bhû. दह् is here used in the same sense as in दग्धदेहः "this wretched or accursed body."

P. 132. L. 8. तिस्रस्त्रिपादोत्तरा नाडिकाः $3\frac{3}{4}$ Ghatikâs. The entire day and night consisting of 60 Ghatikâs divided into 16 parts gives $3\frac{3}{4}$ Ghatikâs for each part and since recreation and deliberation have both to be compressed into the brief span of $3\frac{3}{4}$ Ghatikâs, or an hour and a half, there can be but a few minutes only for rest and hence दह्यतां...विहारः ।

चतुरङ्गबल° The original is हस्त्यश्वरथायुधीयान् पश्येत्.

P. 132. L. 9. अष्टमे । सेनापतिसखो विक्रमं चिन्तयेत् Inspection of the army in company with the officer commanding.

P. 132. L. 11. शस्त्राग्निरसप्रणिधयोऽनुष्ठेयाः । शस्त्रप्रणिधिः शस्त्रमारकः । अग्निप्रणिधिरग्निदायकः । रसप्रणिधिर्विषदायकः । 'शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे रसे द्रवः' इति मेदिनी । Pad. Killing by (1) weapon, (2) fire and (3) poison were recognised as ways of getting rid of an enemy. The गूढपुरुषाः or secret agents are those referred to in शस्त्राग्नि etc. The following list of persons who according to चाणक्य are fit to be agents for administering poison is interesting :—सूदारालिकस्नापकसंवाहकास्तरककल्पकप्रसाधकोदकपरिचारका रसदाः । P. 21.

द्वितीये स्नानभोजनं कुर्वीत स्वाध्यायं च Ibid.

P. 132. L. 12. संविष्ट आरूढशयनः । संवेशः शयने स्थाने सत्समारोहणेपि चेत्यनयः । Pad. किल Indeed, having an ironical force, since he has only 3 hours for sleep with all the anxieties of a crowned head.

P. 132. L. 14. षष्ठे—The original is तूर्यघोषेण प्रतिबुद्धः शास्त्रमितिकर्तव्यतां च चिन्तयेत् । सप्तमे । सप्तमे मन्त्रमध्यासीत । गूढपुरुषांश्च प्रेषयेत् Ibid.

P. 132. L. 15. प्रियाख्यानलब्धान् obtained by flattering speeches.

वीतशुल्कबाधवर्त्मनि । वीता शुल्कबाधा यत्रेति क्रियाविशेषणम् । In a way free or exempt from taxation.

P. 132. L. 17. क्लेशेनोत्पाद्य making or creating with difficulty business (when there is none).

P. 132. L. 20. गुणवत् सार्थकम् Pad.

P. 132. L. 21. स्वस्त्ययनम् क्षेमप्रापणम् Pad. माङ्गल्यकर्मारम्भकालनिवक्ष्यमाणमन्त्रोच्चारणपूर्वकतण्डुलविकिरणम् । तन्मन्त्रो यथा । अमुककर्मणि पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु । इत्युक्ते पुण्याहमिति ब्राह्मणैस्त्रिरुक्ते अमुककर्मणि ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु । ततः ऋध्यतामिति ब्राह्मणास्त्रिर्ब्रूयुः । ततः । स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु इति पठित्वा तण्डुलान् विकिरेत् । Śabdakalpadruma.

P. 132. L. 22. स्वर्ग्यम् leading to heaven. आयुष्यम् giving long life.

P. 132. L. 24. उपांशु एकान्ते Pad. अहर्निशम् here must be taken as a compound, being the object of नयन् in the next line.

P. 133. L. 1. शास्त्रसमाज्ञातो हि etc. The meaning seems to be that "it is insincere for one to give anything or believe anything or speak sweetly, because (of being)

so enjoined by one knowing the Śâstras (simply with a view) to deceive; for insincerity is the root of adversity."

P. 133. L. 3. यावता etc. Compare लोकयात्रा प्रवर्तते Kâvyadarśa I. 3 [Peterson] "The reading of the text [Wilson reads यावता च नयेन विना लोकयात्रा] is sufficient: as long as the course of the world (proceeds) without policy, the object (of government) seems to be accomplished through the world (by ordinary means or of its own nature, or spontaneously) not by the Śâstras" [Wilson] Since our text reads न याति between विना and लोकयात्रा, we should translate "In as far as the course of wordly life does not proceed without government, to that extent that government is successful through the world itself."

P. 133. L. 6. अरिषड्वर्गः कामक्रोधलोभमदमोहमात्सर्याणि । Pad.

P. 133. L. 9. मन्त्रिवकैर्मन्त्रिकुत्सितैः । कुत्सितानि कुत्सनैः इति समासः अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतश्च वकवृत्तिचरो द्विजः । इति मनुः Ahd.

P. 133. L. 10. मन्त्रकर्कशाः मन्त्रकठिनाः । Pad. Wilson's reading मतिकर्कशाः is not bad. *Cf.* धर्माधर्मौ मनुर्जल्पन्नशक्याजर्नवर्जनौ । व्यातान्मण्डलदण्डार्थी श्रद्धायि मुधा बुधैः Naishadha XVII. 63. also गुरुतल्पगतौ पापकल्पनां त्यजत द्विजाः । येषां वःपत्युरत्युच्चैर्गुरुदारग्रहे ग्रहः ॥ Ibid. 44. यस्त्रिवेदीविदां वन्द्यः स व्यासोपि जजल्प वः । रामाया जातकामायाः प्रशस्ता हस्तधारणा ॥ Ibid. 47. शुक्र the author of the Nîti known under his name. आङ्गिरस् The author of one of the 20 chief Smritis. विशालाक्ष Name of an author on Nîti referred to in Kautilîya Vide Prak. IV. P. 13. वाहुदन्तिपुत्र Another author on Nîti referred to in Kautilîya Vide Prak. IV. P. 13. पराशर the author of a

Smriti which is considered to be specially applicable to the Kali age.

P. 133. L. 16. तन्त्रावापेन । तन्त्रं स्वराष्ट्रचिन्ता स्यादावापस्त्वरिचिन्तनम् । Pad.

P. 133. L. 18. पादातम् पत्तिसंहतिः Pad.

P. 133. L. 23. आस्वादयितुम् a form of doubtful accuracy.

P. 134. L. 1-2. *Cf.* तं तमाचरतानन्दं स्वच्छन्दं यं यमिच्छथ Naishadha XVII 50 also कुरुध्वं कामदेवाज्ञां ब्रह्माद्यैरप्यलङ्घिताम् Ibid. 59.

P. 134. L. 3. पञ्चाङ्गी । पञ्चाङ्गानां समाहारः । जानुबाहुद्वयं मूर्धा पञ्चाङ्गमिति कथ्यते । Ahd.

प्राहसीत् etc. Vihârabhadra was present in the harem when the King recapitulated all that the old minister had said to him. Vihârabhadra's harangue deriding the study of the Sastras and especially the study of दण्डनीति was indeed meant as a reply to the old minister but it derived additional piquancy from the laugh which he raised amongst the women-folk by his caricature of Châṇakya's precepts.

This passage is referred to by R. Shâma Śhâstri, the Editor of the Kautilîya, in support of the authenticity of that work.

P. 134. L. 7. प्रस्तुतेर्थे । प्रकृतकार्ये । Pad. वचसाभ्युपेत्य etc. assenting in word but absent in mind.

P. 134. L. 9. अलचितेर्थे In matters which are distasteful or disagreeable. आक्षिगतो द्वेष्यः । द्वेष्योक्षिगत उच्यत इति हलायुधः । Pad. आक्षिगतः चिन्तादिकादिः खेदकृत् Kshira.

P. 134. L. 13. विलोभनवस्तु दानवस्तु । Pad.

P. 134. L. 14. मत्पक्ष्यान् मदीयपक्षवर्तिनः Pad.

P. 134. L. 15. अभ्यन्तरीकरोति Takes into confidence Vide Note L. 19. P. 131.

P. 134. L. 16. अवष्टभ्यमानमाक्रम्यमाणम् । Pad.

P. 134. L. 17. विश्रम्भं विश्वासम् । Pad.

P. 134. L. 18. प्रतिक्षिपति Ridicules.

P. 134. L. 20. सत्यमाह चाणक्यः The reference in this and the next line is to the following lines :—

(*a*) अनर्थ्याश्च प्रिया दृष्टा चित्तज्ञानानुवर्तिनः

(*b*) अप्रिया अपि दक्षाः स्युस्तद्भावाद्बहिष्कृताः Kautilīya, Prak 92. P. 249.

P. 134. L. 21. चित्तज्ञानानुवर्तिनः Those who shape their conduct according as they know (the king's) mind. अनर्थ्या अपि though not contributing to the good (of the king) तद्भावबहिष्कृताः ignorant of the king's sentiments or mood, etc.

P. 135. L. 2. सुलभव्यलीकेषु । व्यलीकमपराधः स्यात् इत्यमरः Pad.

P. 135. L. 4. स्तम्भितपिशुनजिव्हः Holding my treacherous tongue.

P. 135. L. 6. पितृनिर्वासितो नाम भूत्वा Pretending to be banished by his father. *Cf.* भीतो नाम P. 86. L. 19.

P. 135. L. 7. चारणैर्गायकसमूहैः Pad. The Pad. has the reading चारणगणैः. चारणो गायकः समाविति वैजयन्ती शिल्पकारिणीभिश्चित्रकारिणीभिः । Pad. since शिल्प is explained in the Kalpa-druma as including वात्स्यायनोक्तनृत्यगीतवाद्यादिकलाः, we must take शिल्पकारिणी in the sense of dancing girls.

P. 135. L. 9. अमुना संक्रमेण through him आस्पदमलभत Got a footing (in the good graces) of the king.

P. 135. L. 10. व्यसनम् "स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यार्थदूषणे। दण्डपारुष्यमित्येतन्महाव्यसनसप्तकम्" इति वैजयन्ती Ahd, अवर्णयत् lauded, praised. It is now चन्द्रपालित who continues the part of the *advocatus diaboli*, औपकारिकी उपकारायार्हा सा तथा Paḍ.

P. 135. L. 11—17. This is by far the best panegyric of hunting that has been attempted. The benefits which it confers are enumerated as under (1) व्यायामोत्कर्षात् etc. On account of excellent exercise, it gives swiftness of foot and ability to walk long distances and is thereby very useful in adversity.

P. 135. L. 12. (2) कफापचयात् It kindles the fire in the stomach *i.e.*, appetite by reducing phlegm and is thereby the root cause of good health.

P. 135. L. 13. (3) मेदोपकर्षात् etc. By reducing fat, (it gives to the body) firmness, hardiness and lightness *Cf.* मेदश्छेदकृशोदरम् etc. Śâkuntala Act. II.

(4) शीतोष्ण etc. Endurance in bearing cold and heat, wind and rain, hunger and thirst.

P. 135. L. 14. (5) सत्वानामवस्थान्तरेषु It confers ability to know the feelings of animals under various conditions *Cf.* सत्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः Śâk. Act II.

(6) हरिणगवलगवयादिवधेन etc. The prevention of injury or damage to crops by the killing of deer, wild buffaloes and bison.

P. 135. L. 15. (7) वृकव्याघ्रादिघातैः etc. Removal of obstruction in over-land (स्थलपथ) roads by killing wolves, tigers, etc.

P. 135. L. 16. (8) शैलाटवीप्रदेशानाम् etc. supervision of mountain and forest areas, useful in various industries, or work of various kinds.

P. 135. L. 17. (9) आटविकवर्ग etc. The inspiring of confidence in wild tribes of men.

P. 135. L. 18. (10) उत्साहशक्ति etc. the terrorising of enemy's forces by stimulating energy (in one's own officers).

P. 135. L. 18. द्यूतेपि The supposed benefits which are said to follow from gambling look like bathos. Just as ten benefits are enumerated as springing from addiction to hunting, the author now proceeds to mention nine distinct beneficial results of devotion to gambling.

P. 135. L. 18. (1) द्रव्यराशेः etc. Incomparable generosity of heart on account of the giving away of heaps of coin as if it were straw.

P. 135. L. 19. (2) जयपराजयानवस्थानात् etc. Not being subject to joy or depression on account of the fluctuation of fortune in gambling.

P. 135. L. 20. (3) पौरुषैकनिमित्तस्य etc. Just indignation which can only spring from personal valour.

अक्षहस्त etc. Extreme cleverness resulting from having to watch deceitful tricks extremely hard to detect, in the handling of dice and in the movement of the pieces.

P. 135. L. 21. (5) एकविषय etc. Wonderful concentration on account of the mind being directed to one subject.

P. 135. L. 22. (6) अध्यवसाय etc. A liking for adventure or daring, which is the accompaniment of fixed resolve or perseverance.

P. 135. L. 23. (7) अतिकर्कशपुरुष etc. Non-liability to defiance or insult on account of encounters with desperate characters and an unmiserly passage through life.

P. 135. L. 24. Parab reads शरीरवापनम् The Paḍ. offers no explanation. Our Southern Ms. has शरीरयापनम् and we prefer to keep the old reading and render it as "passage through life" on the analogy of शरीरयात्रा.

P. 136. L. 1. पुष्कलः श्रेयान्। श्रेयाञ्श्रेष्ठः पुष्कलः स्यादित्यमरः। Paḍ. भावज्ञानकौशलम् भावश्चित्ताभिप्रायः। ज्ञानं ग्रन्थादिविषयम् Paḍ. We prefer to take भावस्य ज्ञानम् knowing the feelings or sentiments of others.

The next seven lines are devoted to a panegyric on love.

P. 136. L. 2. अलोभक्लिष्टम् Untarnished with avarice.

P. 136. L. 3. भुक्तानुसन्धानं भुक्तस्मृतिः Paḍ. cherishing the memory of what is once enjoyed. The adjectives अलब्ध, लब्ध, रक्षित, भुक्त and रुष्ट evidently imply women. रुष्टानुनयः क्रुद्धस्य समाधानम् Paḍ.

P. 136. L. 5. परिजनव्यपेक्षा regard or consideration for servants.

P. 136. L. 6. उद्रिक्तसत्त्वता Eminence in virility courage or vitality दाक्षिण्यानुवर्तनम् Generous conduct.

P. 136. L. 8. स्पृहणीयवयोवस्थापनम् the preservation of the desired period of life, *i.e.*, youth or adolescence.

अहंकारप्रकर्षात् etc. Contempt of all kinds of pain or discomfort on account of extreme self-esteem. अङ्गजरागदीपनात्। अङ्गजो मदनः। राग इच्छा। दीपनं वृद्धिः। Paḍ.

P. 136. L. 10. अशाठ्यशंसिभिरनर्गलप्रलापैः lit. By unfettered speech, indicating freedom from guile.

P. 136. L. 11. मत्सराननुबन्धादानन्दैकतानता Complete absorption in a delightful state of mind on account of freedom from jealousy.

P. 136. L. 12. संविभागशीलतया On account of a disposition to share (with others). संवर्गणं संयोजनम् Paḍ.

P. 136. L. 13. अनुत्तराणि विलसितानि sports or dalliances than which there could be none better.

P. 136. L. 14. सांग्रामिकत्वम् a readiness to fight. संग्रामे साधु सांग्रामिकम् Paḍ. वाक्पारुष्यं lit. Severity or harshness of language *i.e.*, abuse. दारुणो दण्डः Severe punishments.

P. 136. L. 15. औपकारिकाणि । उपकारक्षमाणि Paḍ.

P. 136. L. 16. उपशमरतिः Delighting in a pacific mood or tranquillity.

P. 136. L. 17. तस्य मतम् Chandrapâlita's advice. It may be noted that this evil adviser has sought to vindicate what all teachers of morality have considered as the vices of princes viz (1) Hunting (2) Gambling (3) Women (4) Drinking (5) Violence in word (6) Violence in deed and (7) Extravagance. वाग्दण्डयोश्च पारुष्यमर्थदूषणमेव च । स्मृतं व्यसनतत्त्वज्ञैः कोपजं व्यसनत्रयम् । कामजं, मृगया द्यूतं स्त्रियः पानं तथैव च । व्यसनं व्यसनार्थज्ञैश्चतुर्विधमुदाहृतम् । Kâm. XIV.

P. 136. L. 18. प्रकृतयः "The different members of the state." [Wilson].

P. 136. L. 20. तन्त्राध्यक्षाः सेनापतयः Paḍ. May not तन्त्राध्यक्षाः mean "heads of departments ?"

P. 136. L. 21. आयद्वाराणि Heads of Revenue.

व्ययमुखानि heads of expenditure विटविधेयतया On account of the king being in the power of the apostles of sensuality (विट).

P. 136. L. 23. सजानयः। जायासहिताः। जायाया निङ् इति समासान्ताः। Ahḍ. अभ्यन्तरीकृताः admitted to confidence. *Vide* Note L. 19. P. 131.

P. 136. L. 24. अनेकापदेशपूर्वमपाचरत् misconducted under various pretexts.

P. 136. L. 25. असौ refers to सामन्तपौरजानपदमुख्याः in L. 22. तदन्तःपुरेषु. तत् refers to the King. भिन्नवृत्तेषु whose character was lost मन्दत्रासा निर्भयाः Paḍ.

P. 137. L. 1. पांसुलजनभङ्गि etc. Delighting in the witty sayings of loose characters. *Cf.* अभूमिरियं भुजङ्गभङ्गिभाषितानाम् Kâdambari P. 196. Parab reads सुलभभङ्गि which would mean crooked speeches, easy to make out, but this meaning would be much too flat. The southern reading सुलग्न gives no good meaning. The Bhû. seems to have read सुभग्नभङ्गि in which case भुग्न and भङ्गि both having the sense of 'crooked' would sound tautological. भुजङ्गभङ्गि would be the best reading, since the author seems to have intended an alliterative effect by bringing together अङ्गना, भङ्गि, भग्न &c., but we have retained the old reading because there is no authority for a change.

P. 137. L. 2. घातृणां गणा जारसमूहाः। घाता जारे विघातरि। इति अजयः। Paḍ.

P. 137. L. 4. अपहतपरिहतयः प्रहताः पातकपथाः। The ways of sin or evil became oft-trodden or frequented.

because the means of avoiding the same had been all removed. If we read with C. W. and M. अपहृतपरिभूतय:, we must take परिभूति in the sense of check.

P. 137. L. 5. वधबन्धातुरा: Fearing death or confinement.

P. 137. L. 6. अयथाप्रणीत: unjustly administered. कृश poor.

P. 137. L. 8. परोपजापा भेदा: Paḍ. secret conspiracies.

P. 137. L. 9. अद्रिद्रोणी: । द्रोणि: स्यान्मध्यपद्धतिरिति वैजयन्ती । Ahḍ. The foot-paths between two mountains. The valley or chasm between two mountains. (Pr. Sk. Dict) अनपसारमार्गा: अनिर्याणमार्गा: । Paḍ. शुष्कतृणवंशगुल्मा: thickets of dry grass and bamboo.

द्वारतोऽग्निविसर्गै: "lit. by discharging fire through the opening. With this line begins a long catalogue of twenty-two sinister devices used by Aśmakendra's agents for thinning the ranks of Anantavarma's warriors.

P. 137. L. 10 (2) व्याघ्रादिवधे प्रोत्साह्य तन्मुखपातनै: By contriving to send (them) into the jaws of tigers, &c., after encouraging (men) to hunt them.

(3) इष्टकूपतृष्णोत्पादनेन etc. By aggravating hunger and thirst, so much so as to threaten impending death (प्राणहारिभि:) after dragging people over long distances to slake their thirst with the water of a desired well.

P. 137. L. 11. (4). गुल्मतृणगूढ &c., By running over uneven paths, causing falls over ups (तट) and downs (प्रदर) covered and hidden under grass and bushes.

P. 137. L. 12. (5). विषमुखीभिः &c., By extracting thorns with knives the points of which were dipped in poison.

P. 137. L. 13. (6). विष्वग्विसर &c. By killing at pleasure those who were alone and separated from their followers, who were dispersed in all directions.

(7). मृगदेहापराद्धैः &c., By the darting of arrows which seemingly missed to hit the bodies of deer.

P. 137. L. 14. (8) सपणवन्धम् &c., By pushing down unobserved by others, after (making them) climb with a wager the summits of mountains difficult of ascent.

P. 137. L. 15. (9). आटविकच्छद्मना &c., By surrounding or capturing small parties of soldiers in forests, as if the raid were made by wild tribes.

P. 137. L. 16. (10). समवृत्त &c., By forcibly driving people into crowds assembled for fairs or fights of birds or gambling-booths.

(11). इतरेषां &c., By causing the assassination of others.

P. 137. L. 17. (12). गूढोत्पादितव्यलीकेभ्यः &c., By attempts upon others (पराक्रमैः) purporting to shield them from obloquy, having publicly obtained unpleasant disclosures and having communicated the same to witnesses, after having themselves secretly caused mischief or injury.

P. 137. L. 18. (13). परकलत्रेषु &c., Having introduced lewd persons to the wives of others under the guise of friends and having killed either the husbands or both and having brought these acts of violence to notice.

P. 137. L. 19. (14). योगनारीहारितानाम् &c., By secret murders of persons decoyed by women soliciting in streets (योगनारी) to assignations after having previously concealed themselves. The Ahḍ. quotes from the Vaijayanti the following couplet. योगो विश्रब्धघाती स्याद्योगा मध्येयनं स्थिता। We have omitted the last two lines which are illegible. मध्येऽयनं is explained as मार्गमध्ये.

P. 137. L. 20. (15). उपश्लेष्म &c., By murders committed under the pretext of hindrances, having induced (men) to enter caves, or to excavate treasure-troves or to attain success in incantations.

P. 137. L. 21. (16). मत्तगजाधिरोहणाय &c. By causing men to return at risk to their life after having made them ride elephants in rut.

P. 137. L. 22. (17). व्यालहस्तिनं &c., By wagers about the irregular movement of wicked elephants along a central circle or ring specially marked.

P. 138. L. 1. (18). दायाद्यर्थे By throwing the blame upon the opposite party, after having secretly killed litigants quarrelling for inheritance.

P. 138. L. 2. (19). सामन्तपुर &c., After having secretly killed the ill-behaved among feudatories, citizens and among the rural population, proclaiming the names of their enemies.

P. 138. L. 3. (20). योग्याङ्गनाभिः &c., By bringing on consumption, after having brought about incessant intercourse with young women. In a quotation from Râjavallabha, a योग्या in the sense of a young woman is distinguished from बाला and प्रौढा on the one hand, and वृद्धा on the other.

(21). वस्त्राभरण &c., By skill in poisoning clothes, ornaments, flowers and ointments.

P. 138. L. 4. (22). चिकित्सामुखेन &c., By aggravating bodily disorders under the guise of medical treatment.

P. 138. L. 5. तीक्ष्णरस° Poisoners and others.

P. 138. L. 7. वानवास्यम् is used of the King here *Cf.* below ll. 19 and 23 (Peterson). Vanavâsî was one of the seats of the Kadamba Kings in the sixth and seventh centuries and is the modern Vanavâsî in North Kanara (Fleet's Dynasties of Kan. Districts Bom. Gazetteer Vol. I. Pt. 2. PP. 285, 291 and note 1 on pp. 278-279). The Mahâbhârata mentions वनवासिकाः and from the context these appear to be the inhabitants of Vanavâsi. The passage names all the peoples of the South as under :—अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ । द्रविडाः केरलाः प्राच्या मूषिका वनवासिकाः। कर्णाटका माहिषकाः &c. Bhîshma Parva IX 58-59. Jayamangala in his commentary on the वात्स्यायनकामसूत्र says कोङ्कणविषयात्पूर्वेण वनवासविषयः The Paḍ. and Ahḍ. both explain वानवास्यः as वनप्रभुः but cite no authority. Wilson reads वानवास्याम्. The text adopted by us seems to be correct, since it is supported by the commentaries as well as by our Southern Ms.

P. 138. L. 9. अश्मकेन्द्रः The King of the Aśmakas. The Aśmakas, though placed by Varâhamihira in the North-West (Br. S. XIV 22) are mentioned along with आन्ध्र and कर्णिक in XVI. II. They are included by Mr. C. V. Vaidya amongst people inhabiting Hindustan proper or North India (Epic India Note II. P. 482). Nundolal Dey who has supplied the map prefixed to Râdhakumud Mukerji's Fundamental Unity of India has shown their country to the West of Janasthâna and south of Devagiri. "A tribe of Aśmakas or

Assakas was settled at the time when the Suttanipâta was composed on the banks of the Godâvari. This is no doubt the same tribe whose name appears in inscriptions at Ajantâ of about the sixth century A. D. and they therefore probably occupied land near the sources of this river in the Western Deccan, South of Berar." (Mark Collins Geog. Data p. 42).

P. 138. L. 10. अभ्यराति against the enemy.

P. 138. L. 11. न्यविशत् encamped. कुन्तलपतेः—Kuntala "was the country between the Bhîmâ and Vedavatî, bounded on the West by the Ghats, including Shimoga, Chitaldroog, Bellary, Dhârwâr and Bijapur and adjacent parts (V. Smith's Early History P. 148).

आत्मनाटकीयां स्वीयनृत्याङ्गनाम् Pad.

P. 138. L. 15. परामृशाति originally means 'touches. Here the sense is 'defiles.'

P. 138. L. 16. मुरलेशम् "The name (Muralas) occurs in an inscription found at Bhera Ghat on the Narmadâ but among others equally unknown or of such divergent parts that we derive no hint as to the location of this tribe. In the Raghu, a river Muralâ or Marulâ is mentioned in connection with the country of the Keralas and it is possible that the Keralas of this passage are the same as Daṇḍin's Muralâs. But to identify these with the Keralas of the extreme south is hardly warranted by the data of his romance." (Mark Collins Geog. Data of Daśak. P. 43). Nundolal Dey gives Narmadâ as another name for Muralâ. The Trikândaśesha gives Marundalâ (नरुन्दला) as a synonym of Muralâ but this does not

help us to locate that river. Dr. S. K. Belwalkar in his Marathi translation of Bhavabhûti's Uttara-Râmacharitam conjectures that the Muralâ must have been a tributary of the Godâvari near Pañchavati. (see 3-5 P. 132). See however extract from Kâvya-Mîmâmsâ for this name in our Note on नासिक्यनाथम् on the next page.

P. 138. L. 17. ऋषीकेश्वरम्. The reading of the old edition was ऋचीकेश्वरम् but since our Southern Ms. and B. and C. cited in the old edition have ऋषीक° for ऋचीक, and the name ऋषीक is found in the Râmâyaṇa (IV. 41) and the Mahâbhârata (Bhîshma Parva, Chap. IX, v 64) and also the Bṛihat-Saṃhitâ (XIV. 14), we have preferred ऋषीक as the more satisfactory reading.

As regards the position of the Rshîkas, we find these people placed immediately before Vidarbhas in the description of Jambudvîpa, though they are also mentioned along with the Kâmbojas in the North (Bhîshma Parva, XXV, 26). They are more definitely mentioned in the Râmâyaṇa in the following line: विदर्भानृषिकांश्चैव रम्यान्माहिषकानपि। The countries named by Sugriva in the context before and after Rshîka seem to point to some order in the enumeration. The Bṛihat-Saṃhita mentions the Rshîkas among Southern peoples (XIV. 14) and Dravidas, Videhas, Ândhras, Âśmakas, Bhâsâpuras and Konkanas are all strung together in one verse in XVI. II.

Gorresio's reading माहिषिकीम् for माहिषकान् seems to be wrong, since it neither gives good meaning nor suits

the context. There is the further difficulty of taking Mâhiṣikî as Mâhiṣmatî and to reconcile the interpretation when Avanti is mentioned in the context immediately before Vidarbha.

The Bombay recension of the Râmâyaṇa no doubt gives ऋष्टिक as another reading for ऋषिक and it would be risky to identify the Rshikas with the Rattis on the slender authority of an alternative reading unsupported by any collateral evidence.

कोङ्कणपतिम् Konkaṇa is here rightly taken by Mark Collins to stand for the sea-coast country which "began about Chaul or Chemval in the Kolaba District twenty miles north of Bombay and appears to have extended over the whole of Kolaba and Thana."

नासिक्यनाथम् The other readings here are hard to make out. Mark Collins refers to the name सासिक being found in the Bhîshma Parva Ch. IX but the word there is शशिकाः. Mr. Vaidya's list of countries does not give the name. The name साहसिक्य has not yet been traced by any one. असिक is found in the Bṛihat-Saṃhitâ (असिकेशं मौनङ्गे XI. 56.) but there is nothing to guide us in locating this tribe. The only satisfactory reading is नासिक्य which is mentioned in the following verse कर्णाटमहाटवि चित्रकूटनासिक्य कोल्लगिरिचोलाः । क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्यो ऋष्यमूकश्च । Bṛihat-Saṃhitâ, XIV. 13. Nâsikya is the present Nâsik on the Godâvari. The following extract from the काव्यमीमांसा mentions all these countries except ऋषीक माहिष्मत्याः परतोदक्षिणापथः । यत्र महाराष्ट्र माहिषकाश्मकविदर्भ कुन्तल × × × मुरलवानवासकं × × × नासिक्यकौङ्कण......प्रभृतयो जनपदाः । See P. 93.

P. 138. L. 19. व्यतिषक्तम् engaged.

P. 138. L. 20. कोशवाहनं विभज्य We must take कोशश्च वाहनानि च समाहारद्वन्द्व compound. "We will divide between ourselves the treasure and the transport." See तत्कोशवाहनमवशीर्णम् in L. 24 below where अवशीर्णम् must be taken in the sense of 'scattered or fleeing here and there in the tumult of the battle.'

P. 138. L. 21. काञ्चनकुङ्कुमकम्बलानाम् Wilson notices the reading काञ्चनकुङ्कुमपलानाम्, taking पल in the sense of a measure of weight. Probably saffron-coloured gold-interlaced woollen garments, that is, shawls are meant.

P. 138. L. 22. प्राभृतीकृत्य उपायनीकृत्य Pad.

P. 138. L. 24. नयद्वेषादामिषत्वमगमत् Fell a prey on account of his hatred of political science. To fall a prey is a common expression, *e. g.*, रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ Raghu XII II.

P. 139. L. 6. मौलैः hereditary ministers.

P. 139. L. 13. नालीजङ्घ The man's name. For the awkward way in which it is introduced, doubtless from the original narratives which Daṇḍin is using, compare the similar case above, P. 100. L. 21. [Peterson] न्यवधाय Having deposited or left in custody.

P. 139. L. 16. घोष आभीरपल्लीे । घोष आभीरपल्ली स्यादित्यमरः Pad.

P. 139. L. 17. दुरध्वम् Bad road.

P. 139. L. 20. किंशीला । कस्यायं किंशीलः Bhû. "What like is his mother by birth or caste?" Wilson.

P. 139. L. 23. तस्त्वजे Another instance of the irregular use of the reduplicated Perfect with the 1st Person. One learned Paṇḍit defends this as अत्र सचिन्त्यपूर्वबन्धुसमागमाद् विमुग्धता जाता । अतः लिट्प्रयोगः संगच्छते.

P. 140. L. 1. नयावलिप्तमश्मकेन्द्रं नयेनैवोन्मूल्य Having rooted out by nothing else than policy Aśmakendra who prided himself upon his policy. The Paḍ. reads नयावलिप्तमश्मक-नयेन the last word being explained as पाषाणोन्मूलनेन which certainly does not make better sense than the reading in our text.. The author is playing upon the word नय.

P. 140. L. 4. त्रीनिपूनतीत्य. It seems that the hunter aimed three arrows in succession at the two deer but the latter succeeded in out-running the range of each.

P. 140. L. 5. सपत्राकृतः । सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने [Paṇ V. 4. 61.] सपुङ्खशरप्रवेशनेन सपत्रं करोति । सपुङ्खस्य शरस्यापरपार्श्वेन निर्गमनान्निष्पत्रं करोतीत्यर्थः । Sid. Kau. "One pierced the animal to the feathered part, the other passed quite through and left the feathers behind; hence one is said to be सपत्राकृतः, and the other निष्पत्राकृतः." [Wilson].

P. 140. L. 6. अपलोम रोमशून्यम् । क्लोमं तिलकं क्लोम मस्तिष्कमित्यमरः Paḍ. the lungs.

P. 140. L. 7. निष्कुलाकृत्य । 'निष्कुलान्निष्कोषणे' इति डाच् । [Paṇ. V. 4. 62.] निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् Sid. Kau. Having cut up the body विकृत्य. विच्छिद्य । शूलाकृत्य शूले कृत्वा [शूलेन] पाचयित्वेत्यर्थः । शूलात्पाके (V. 4. 64). इति डाच् ।

P. 140. L. 8. अतक्षिपम् must be taken in the sense of "satisfied" a very unusual sense. Wilson's reading अतार्प्सम् is certainly the best, though it is unsupported by the Mss. The Paḍ. reads अतार्षम् which it explains as अतिक्रान्तवान्, but it may be noted that the form अतार्षम् is itself very irregular.

P. 140. L. 9. माहिष्मती Maheśvara on the right bank of the Narmadâ forty miles to the South of Indore. It was the capital of Haihaya or Anupadeśa,

the Kingdom of the myriad-handed Kârtavîryârjuna of the Purâns.

P. 140. L. 15. अस्य refers to prince Bhâskaravarmâ.

P. 140. L. 18. त्वदुक्तमत्यक्रमिषम् scorned your proposal.

P. 140. L. 20. वत्सनाभः । दारदो वत्सनाभः स्यादित्यमरः । Paḍ. a kind of very strong poison. संनीय संमिश्र्य ।

P. 140. L. 22. पतिव्रता. Something like इति वक्तव्यम् or some words to that effect are wanting here.

P. 141 L. 3. कापालिकवेषच्छन्नौ Dressed in the garb of ascetics.

P. 141. L. 7. वैजन्यम् विजनस्यभावः solitude.

P. 141. L. 11. उपपत्स्यते Will take place or occur.

P. 141. L. 12. सांप्रतम् युक्तम् Paḍ.

P. 141. L. 15. उपधिः कपटम् Paḍ.

P. 141. L. 18. महाव्रतिन् । कापालिकः ।

P. 141. L. 22. सानाथ्यशंसी । सनाथस्य भावः सानाथ्यम् । तच्छंसतेसौ तथा । Paḍ. अस्याः refers to मञ्जुवादिनी and hence सानाथ्यशंसी must be taken to mean that the vision foretold Mañjuvâdinî's marriage.

P. 142. L. 2. मया निरोद्धव्यः to be put under restraint or confined by me.

मञ्जुवादिनीराग &c. With my courage consumed by the love-stricken glance of मञ्जुवादिनी. आकार्य आहूय Ahḍ.

P. 142. L. 4. अल्पायुः प्रथितः Proclaimed as short-lived.

P. 142. L. 6. कुशीलवैर्गायकैः । गायकास्तु कुशीलवा इति वैजयन्ती । Paḍ.

P. 142. L. 7. मठिका । अल्पो मठो मठिका । Paḍ. मात्राः "Clothes" [Wilson] परिच्छदादीन् । 'मात्रा परिच्छदेऽल्पेंऽशे प्रवृत्तौ कर्णभूषणे । अक्षरावयवे माने' इति वैजयन्ती । The Practical Sk. Dict. takes this word to mean 'wealth, money, property' in this

context. We would go a little further than Wilson and take मात्रा in the sense of "paraphernalia" and not merely clothes, since परिच्छद which is given as a synonym of मात्रा includes as applied to a King not only all the emblems of royalty but even the usual accompaniments of regal splendour, such as elephants, horses, chariots, &c.

P. 142. L. 9. अनुरञ्जितातपे समये about the time when sun-shine had become red. We have a parallel expression in Śiśupâla-vadha IX. 7, where the hour of dusk is described as:—वरुणस्य दिशा भृशमन्वरज्यदतुषारकरः Si. IX. 7.

P. 142. L. 10. संहृत्य after having finished or gone through. जनसमाजज्ञानोपयोगीनि। Wilson notices जनसमाजोपयोगीनि as the reading of his Mss. B. and D. The word ज्ञान seems almost redundant, but since all the Mss. including M. have that reading, we have retained it. Wilson translates the expression as "actions or performances suited to the knowledge or taste of an assemblage of people." The reading adopted by him in his edition *viz.*, जनसमाजज्ञानोपयोगी does not make better sense, nor is it supported by the other Mss.

नानारुतादि the reading of A instead of नानारुदितानि is certainly preferable, for the sounds made by birds and beasts are usually imitated and not their "weeping." हस्तचंक्रमणं हस्तयोरितस्ततः प्रसारणं भ्रमणं वा । Paḍ. This appears to mean walking on two hands resting on the ground and with the feet held aloft in the air.

ऊर्ध्वपादम् । कराभ्यामवनीं स्पृष्ट्वा मूर्धानं भ्रामयेन्मुहुः । उत्तानीकृत्य चरणावूर्ध्वपादं तदुच्यते । इति नृत्याध्याये भरतः । Paḍ. अलातपादम् ।

उद्धृत्यैकं तु चरणमन्यं कृत्वैव कुञ्चितम् । नृत्यत्यनुमतं तिर्यक्तदालातकमेव च । Ibid. वृश्चिकलङ्घनं मकरलङ्घनं चेति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं संबध्यते। मत्स्योद्वर्तनानि मीनवद्विलसितानि । Paḍ.

P. 142. L. 12. आदायादाय विश्वासद्योतनार्थे द्विरुक्तिः Paḍ. उपाहितवर्म्मा तिरस्कृतशरीरः Ahḍ.

P. 142. L. 13. श्येनपातः । परिक्रम्यान्तरिक्षेण संप्राप्योच्चैरदृश्यताम् । आकस्मिकाभिपातेन श्येनपात इतीरितः । Paḍ. उत्क्रोशपातश्च कुररपातः । उत्क्रोशकुररौ समावित्यमरः । चापेति । प्रसारितबाहुद्वयप्रमाणं चाप इत्युच्यते । भाषया वांव इति प्रसिद्धिः ।

P. 142. L. 15. उत्कर्तुं त्रोटितुम् । Paḍ. चारभटस्य । चारश्चासौ भटश्चेति व्युत्पत्तिः । भटश्चारभटो मत इति हलायुधः । पीवरांसं मांसलस्कन्धम् । Paḍ. विचेतीकुर्वन् । अरुर्मनश्चक्षुश्चेतः इत्यादिना सकारलोपः । Ahḍ. [Pāṇ. V. 4, 51]. Making him insensible.

P. 142 L. 18. नालीजङ्घसमङ्कित &c., In which my footprints were hardly visible on account of Nâlîjaṅgha having levelled the sand.

P. 142. L. 20. उच्चितेष्टकत्वात्, On account of the bricks having been picked out.

लङ्घितप्राकार &c. Having leapt over the moat and the ditch. अतिमुक्तपूर्ववेषः Having doffed my former disguise.

P. 143. L. 1. तुमुलो व्याकुलरव इति महीपः Paḍ.

P. 143. L. 2. भग्नपार्श्वस्थैर्यस्थूल &c. The outer entrance to which was covered by a large stone, placed for support, and the sides of which were chopped off. गलति मध्यरात्रे while the hour of midnight was passing. This seems to refer to घटिकायन्त्र or time-measure, in which the water placed in a jar drops away through a hole at the bottom.

P. 143. L. 4. वर्षवर a eunuch or an attendant in women's apartments.

P. 143. L. 5. अग्निसंस्कारं दापयित्वा Having caused the funeral pyre to be lighted.

P. 143. L. 8. परीक्षितकुक्षिवैजन्यम् The absence of any one in the interior having been ascertained by search.

P. 143. L. 11. लोहपादपीठम् The iron pedestal. अंसलपुरुषो मांसलपुरुषः । Pad. *Vide* वत्सांसाभ्यां कामबले [Pan. V. 2. 98] where the Sid. Kau. explains the word by बलवति. उभयकरविधृतैकपार्श्वम् One side of which was supported by (my) both hands. एकतो निवेश्य Having placed it on one side. यथापुरम् as before. Rather an unusual form, from यथा and पुरा.

P. 143. L. 14. प्रकृतीः Evidently पौरामात्यसामन्तवृन्दाः mentioned in L. 7.

P. 143. L. 17. अमन्दमातृपक्षः One whose maternal side is not weak.

दुर्घटा घटनाशक्या । कूटं कपट । कोटिरग्रं संख्या वा । घटना योजना । पाटवं कुशलता । Pad. The whole compound seems to mean "One whose roguery was manifest in his skill in bringing about deceits of an impossible kind and who broke a hard stone column." Perhaps there is a covert allusion in the word अश्मक to the late King.

P. 143. L. 19. निर्वेशः "Hire," "recompense" [Wilson].

P. 143. L. 20. आर्यादत्तः Given by the Goddess.

P. 144. L. 3. अलब्धरन्ध्रः who found or detected no weak point.

P. 144. L. 4. नष्टमुष्टिचिन्तादिकथनैः Methods of testing a man who pretends to have divine knowledge. "He should be able to say what you have lost, what you are holding in your clenched hand (or whether the beans or the like you have there are of even or uneven number), and what you are thinking of." [Peterson].

P. 144. L. 6. मद्राकृतम्- Shaven. Formed under the Vârtika. भद्राच्चेति।

उपनाय्य Having caused the उपनयन or thread-ceremony being performed.

P. 144. L. 8. शक्तित्रयायत्तम् Dependent upon the three Śaktis, *viz.*, (1) प्रभुशक्तिः, (2) मन्त्रशक्तिः and (3) उत्साहशक्तिः named in the next line. परस्परानुगृहीताः supported by each other.

P. 144. L. 10. पञ्चाङ्गमन्त्रमूलः। (1) सहायाः (2) साधनोपायाः (3–4) विभागो देशकालयोः। (5) विपतेश्च प्रतीकारः सिद्धिः 'पञ्चाङ्गमुच्यते' इति कामन्दकः। (XII 36). द्विरूपप्रभावस्कन्धः। अर्थानां पुरुषाणां च समृद्धिः।

P. 144. L. 11. चतुर्गुणोत्साहविटपः। चतुर्गुणो य उत्साहः स एव विटपाः शाखाः। द्विसप्ततिप्रकृतयः प्रजाः पत्राणि यस्येति सः। षड्गुणाः किसलयानि यस्येति सः। शक्तिसिद्धिपुष्पफलश्च। शक्तित्रयं पुष्पं सिद्धित्रयं च फलमिति। षड्गुणाः संधयस्तिस्रः सिद्धयश्चोदयास्त्रयः इति। नय एव वनस्पतिर्नीतितरुः। Pad. Wilson explains the terms as under:—पञ्चाङ्ग or five parts as "friends, expedients, distinction of place and time, counteraction of evil, success."

द्विरूप Abundance of wealth and abundance of population.

चतुर्गुणोत्साह Exertion of mind, speech, body and action.

द्विसप्ततिप्रकृतिपत्र: Having for its leaves the seventy-two Prakṛitis. द्विसप्ततिः प्रकृतयो यथा (१) मध्यमः (२) विजिगीषुः (३) उदासीनः (४) शत्रुः एताश्चतस्रो मूलप्रकृतयः। (१) मित्रम् (२) अरिमित्रम् (३) मित्रमित्रम् (४) अरिमित्रमित्रम्। एताश्चतस्रः शाखाप्रकृतयो विजिगीषोः पुरोवर्तिन्यः। (१) पार्ष्णिग्राहः (२) आक्रन्दः (३) पार्ष्णिग्राहासारः (४) आक्रन्दासारः। एताश्चतस्रः शाखाप्रकृतयो विजिगीषोः पृष्ठगाः। अत एव मूलप्रकृतयश्चतस्रः। अष्टौ च शाखाप्रकृतयः। पञ्च द्रव्यप्रकृतयो यथा (१) अमात्यः (२) राष्ट्रम् (३) दुर्गम् (४) कोषः (५) दण्डः इति। पूर्वोक्तद्वादशप्रकृतीनामेकैकस्याः प्रकृतेरमात्यराष्ट्रदुर्गकोषदण्डाख्याः पञ्च द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति। एताश्च पञ्च द्रव्यप्रकृतयो द्वादशानां प्रत्येकं भवन्त्यो द्वादशगुणा जाताः (१२×५=६०) षष्टिरेव द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति। ताश्चषष्टिर्द्रव्यप्रकृतयो मूलप्रकृतिभिश्चतसृभिः शाखाप्रकृतिभिश्चाष्टाभिः सह (६०+४+८) संक्षेपतो द्विसप्ततिप्रकृतयो मुनिभिः कथिताः। Târâkumâra Kaviratna. Key to Cal. Univ. Course 1889 षष्टिर्द्रव्यप्रकृतयः संक्षेपेण द्विसप्ततिः Kautiliya VI. 2-97. मौला द्वादश चैवैता अमात्याद्यास्तथा च याः। सप्ततिर्द्व्यधिकाथैषां सर्वं प्रकृतिमण्डलम् Kâmandaka XII. 25.

षड्गुणकिसलय: Having for its tender sprouts the six expedients, *viz.* सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः Amara II. 8. 19.

शक्तिसिद्धिपुष्पफल: Having might (शक्ति) and success (सिद्धि) as flower and fruit, respectively.

P. 144. L. 12. नयवनस्पतिः the tree of politics. *Cf.* त्वन्नीतिपादपस्य पुष्पमुद्भिन्नम् Mâlavikâgnimitra Act I. Also बुद्धिजलनिर्झरैः सिच्यमाना देशकालकलशैः। दर्शयिष्यति कार्यफलं गुरुकं चाणक्यनीतिलता Mudrârâkshasa Act V. (Chhâyâ). *Cf.* also अष्टशाखं चतुर्मूलं षष्टिपत्रं द्वये स्थितम्। षट्पुष्पं त्रिफलं वृक्षं यो जानाति स नीतिवित् Kâmandaka VIII. 42.

अनेकाधिकरणत्वात् on account of its complexity.

P. 144. L. 15. पेशलं सुन्दरम् Paḍ.

P. 144. L. 16. रहस्यशिक्षितम् Instructed or directed in private. The instruction conveyed in the next three lines to Nâlîjangha closely follows the precepts laid down in the कौटिलीय in Prakarana VI under the head of उपधाभिः शौचाशौचविज्ञानममात्यानाम्. This can alone explain the significance of the epithets of मायापुरुष and भुजङ्ग applied to himself by विश्रुत in lines 15 and 16. मायापुरुष deceitful person.

P. 144. L. 17. भुजङ्ग a serpent, a dissolute person.

P. 144. L. 18. उद्वीर्येत and अस्येत have for subject बालः in L. 16.

P. 144. L. 19. ग्राम्भृतैरुपायनैः Pad.

P. 144. L. 20. अतिविस्रम्भदत्तक्षणम् An opportunity being found in extreme confidence.

त्वदुपदिष्टेन According to the policy unfolded by you. दर्शनम् Judgment or discernment.

P. 144. L. 22. प्राणवत्म् Valour.

P. 144. L. 23. अभ्यमित्रीणम् Valiant towards or in meeting one's enemies.

P. 145. L. 1. चिरबिल्वद्रुमः । The Karanja (Butea frondosa) tree the juice of which has a nasty and repellent smell. Hence विश्रुत is repellent to enemies but fragrant like Sandal to those who are submissive to him.

P. 145. L. 3. उपधाभिर्विशोध्य Having tested him by many wily tricks. *Vide* Note on L. 15. P. 144.

P. 145. L. 4. मतिसहायम् my counsellor.

विविधव्यञ्जनान् variously disguised. गूढपुरुषान् गुप्तसेवकान् Pad. लुब्धसमृद्धम् avaricious or covetous and prosperous. अत्युत्सिक्तम् Arrogant.

P. 145. L. 6. आविधेयप्रायम् Almost disobedient or refractory. अलुब्धतामभिख्यापयन् Proclaiming my disinterestedness. धार्मिकत्वमुद्भावयन् Promoting or encouraging piety.

P. 145. L. 7. कण्टकान् विशोधयन् Getting rid of thorns *i. e.*, those likely to give trouble. अमित्रोपधीरुपघ्नन् Counter-acting the wiles of enemies.

P. 145. L. 8. अभिसमाहरेयमर्थान् May collect revenue.

अर्थमूला हि दण्डविशिष्टकर्मारम्भाः The course of conduct laid down in political science has its root in wealth or is dependent upon the possession of material resources *Cf.* कोशमूलो हि राजेति Kâmandaka XIV. 33.

P. 145. L. 9. न चान्यदस्ति पापिष्ठं *Cf.* मन्ये निर्धनता प्रकाममपरं षष्ठं महापातकम् Mrichchhakatika Act I. 37.

तत्र दौर्बल्यात् On account of weakness in that, *i. e.*, in riches.

योगानन्वतिष्ठम्. योग here must be understood in the restricted sense which it bears in political science *viz.*, means of acquisition of wealth.

Index to proper names in the Pûrvapîṭhikâ.

(Page figures indicated in bold Types.)

Index to Proper names in the Dasa'kumâracharita.

BOMBAY SANSKRIT AND PRAKRIT SERIES

Edited under the Superintendence of Professor S. K. Belvalkar, M.A., Ph. D., and Professor A. B. Dhruva, M.A., LL.B.

[For Copies apply to Government Book Depôt, Poona.]

	Rs.	As.
No. I Pañchatantra, Books IV and V, edited with Notes, by Dr. G. Bühler	0	4
No. II Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara, Part I. Sanskrit Text and Various Readings, edited by Dr. F. Kielhorn (*out of Stock*)		
No. III Pañchatantra, Books II and III, edited with Notes by Dr. G. Bühler	0	4
No. IV Pañchatantra, Book I, edited with Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	6
No. V Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha, Part I (Cantos I-VI), edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M.A.	1	8
No. VI Mâlavikâgnimitra of Kâlidâsa, edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M.A., 2nd edition (*under revision*)		
No. VII Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara, Part IIA, (Paribhâshâs 1-37), Translation and Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	8
No. VIII Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha, Part II (Cantos VII-XIII), edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M.A. (*out of Stock*)		
No. IX Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara, Part IIB, (Paribhâshâs 38-69), Translation and Notes, by Dr. F. Kielhorn..	0	8

	Rs.	As.
No. XXIII Vâsishtha-Dharmaśâstra, edited with Notes, by Dr. A. A. Führer, *Second edition*	0	12
No. XXIV Kâdambarî, by Bâṇa and his Son, Vol. I, Text; Vol. II, Notes and Introduction, by Dr. P. Peterson, *both together*	6	8
No. XXV Kîrti-kaumudî, edited with Notes, by Professor A. V. Kathawate (*copy-right restored to the editor*)		
No. XXVI† Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. II. Part III, by Dr. Kielhorn, *Second edition* ..	3	0
No. XXVII Mudrârâkshasa of Viśâkhadatta, with the Commentary of Dhuṇḍirâja, edited with Notes, by Justice K. T. Telang, M.A. (*copy-right restored to the editor*)		
No. XXVIII* Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol III. Part I, by Dr. Kielhorn, *Second edition*	3	0
No. XXIX* Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. III, Part II, by Dr. Kielhorn, *Second edition* ..	3	0
No. XXX* Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. III. Part III, by Dr. Kielhorn, *Second edition* ..	3	0
No. XXXI Subhâshitâvali of Vallabhadeva, edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasad. ..	2	8
No. XXXII Tarka-kaumudî of Laugâkshi Bhâskara, edited by Mr. M. N. Dvivedi (*copy-right restored to the editor*)		
No. XXXIII Hitopadeśa of Nârâyaṇa, edited by Dr. P. Peterson	0	14
No. XXXIV Gauḍavaho of Vâkpati, edited by Mr. S. P. Pandit, M.A. (*under revision*)		

† Nos. 21, 22 and 26 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9.

* Nos. 28, 29 and 30 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9.

	Rs.	As.
No. XXXV Mahânârâyaṇa Upanishad, edited by Col. G. A Jacob	0	7
No. XXXVI Selections of Hymns from the Ṛigveda (First Series) By Dr. Peterson (*Fourth edition*)	2	0
No. XXXVII Śârṅgadharapaddhati, Vol. I, edited by Dr. P. Peterson	3	0
No. XXXVIII Naishkarmyasiddhi, by Col. G. A. Jacob	2	S
No. XXXIX Concordance to the Principal Upanishads and the Bhagavadgîtâ, by Col. G. A. Jacob ..	4	0
No. XL Eleven Âtharvaṇa Upanishads, with Dîpikâs by Col. G. A. Jacob, *Second edition*	1	S
No. XLI Handbook to the study of Ṛigveda, Part I, comprising Sâyaṇa's Introduction to his Ṛigveda-bhâshya, with English Translation, by Dr. P. Peterson	1	S
No. XLII* Daśakumâracharita of Daṇḍin, Part II, by Dr. P. Peterson		
No. XLIII Handbook to the study of Ṛigveda, Part II, Comprising the Seventh Maṇḍala of Ṛigveda with the Bhâshya of Sâyaṇa	2	S
No. XLIV Âpastamba-Dharmasûtra, with the Various Readings of the Hiraṇyakeśi Dharmasûtra, Part I, by Dr. G. Bühler (*under revision*)	1	6
No. XLV Râjataraṅgiṇî of Kalhaṇa, Part I (Cantos I to VII), by Pandit Durgaprasada	1	S
No. XLVI Patañjali's Yogasûtra, with the Scholia of Vyâsa, the Commentary of Vâchaspati, and the Vṛitti of Nâgoji-bhaṭṭa by Mr. Rajaram Shastri Bodas and Vasudeo Shastri Abhyankar (*Second edition*)	3	S

* See also No. X.

	Rs.	As.
No. XLVII Parâśara's Dharma-samhitâ, with the Commentary of Sâyaṇa-Mâdhavâchârya, Vol. I, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	2	2
No. XLVIII Parâśara Dharma-Samhitâ, with the Commentary of Sâyaṇa-Mâdhavâchârya, Vol. I, Part II, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	2	0
No. XLIX Nyâyakośa, by Mahâmahopâdhyâya Bhimacharya Zalkikar, *Second edition*	6	0
No. L Âpastamba-Dharmasûtra, Part II, by Dr. Bühler..	1	2
No. LI Râjataraṅgiṇi of Kalhaṇa, Vol. II, (Canto VIII) by Pandit Durgaprasad	1	4
No. LII Mṛichchhakaṭika, Vol. I, Text with two Commentaries and Various Readings, by Mr. N. B. Godbole	3	8
No. LIII Navasâhasâṅka-charita, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar..	1	10
No. LIV Râjataraṅgiṇî of Kalhana, Vol. III, containing the Supplements to the work by Dr. P. Peterson	1	2
No. LV Tarkasaṅgraha of Annambhaṭṭa, by Mr. Y. V. Athalye (*under revision*)	3	0
No. LVI Bhaṭṭikâvya, edited with the Commentary of Mallinâtha, Vol. I, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	1 0 / 9	0
No. LVII Bhaṭṭikâvya, edited with the Commentary of Mallinâtha, Vol. II, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	6	0
No. LVIII Selections of Hymns from the Ṛigveda (Second Series), by Dr. P. Peterson	4	0
No. LIX Parâśara Dharma-Samhitâ, with the Commentary of Sâyaṇa-Mâdhavâchârya, Vol. II, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	4	0

	Rs.	As.
No. LX Kumârapâla-charita of Hemachandra, (in Prâkrit), by Mr. S. P. Pandit, M. A.	8	8
No. LXI Rekhâganita, Vol. I, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi	12	0
No. LXII Rekhâganita, Vol. II, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi	9	0
No LXIII Ekâvali of Vidyâdhara, with Mallinâtha's Commentary, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi	14	0
No. LXIV Parâśara Dharma-Saṁhitâ, with the Commentary, of Sâyaṇa-Mâdhavâchârya, Vol. II, Part II, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	5	0
No. LXV Pratâparudra-yaśobhûshaṇa of Vidyânâtha, with Commentary, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi	11	0
No. LXVI Harsha-charita of Bâṇa, Part I, Text with Commentary, edited by Dr. A. A. Führer	2	0
No. LXVII Parâśara Dharma-Saṁhitâ, with the Commentary of Sâyaṇa-Mâdhavâchârya, Vol. III, Part I, Mr. Vaman Shastri Islampurkar	4	0
No. LXVIII Śrîbhâshya of Râmânuja, Vol. I, Text, edited by Mr. Vasudev Shastri Abhyankar	11	0
No. LXIX Dvyâśraya-kâvya of Hemachandra, Vol. I, (Cantos I—X), by Prof. A. V. Kathawate ..	9	0
No. LXX Vaiyâkaraṇabhûshaṇa of Koṇḍabhaṭṭa, with two Commentaries and Notes, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	10	0
No. LXXI Shaḍbhâshâchandrikâ of Lakshmidhara, with Introduction, Notes, etc., by Rao Bahadur K. P. Trivedi	7	8
No. LXXII Śrîbhâshya, of Râmânuja, Vol. II, Notes, by Mr. Vasudev Shastri Abhyankar	6	0

	Rs.	As.
No. LXXIII Nirukta of Yâska, with the Commentary of Durgâchârya, Vol I, by Professor H. M. Bhadkamkar .. .. :	9	8

WORKS OUT OF SERIES

	Rs.	As.
Aitareya Brâhmana, Word-index to, compiled by Pandit Vishwanâth Balkrishna Joshi	4	0
Amarakośa with the Commentary of Maheśvara, edited, with an Index, by Mr. Ramchandra Shastri Talekar	0	13
Atharvaveda Samhitâ, with the Commentary of Sâyaṇâchârya, edited, by Mr. S. P. Pandit. *Four volumes at Rs. 10 each*	40	0
Kâvyaprakâśa, edited by Vamanacharya Zalkikar with his own Commentary, *Third edition* ..	9	6
Vendidad, *Complete in two volumes*	5	0

THE SAME LIST ABRIDGED AND ARRANGED LPHABETICALLY

	Rs.	As.
Aitareya-Brâhmaṇa, Word-index to, by Vishwanath Balkrishna Joshi (out of Series)	4	0
Amarakośa with Maheśvara's Commentary, by Ramchandra Shastri Talekar, (out of Series) ..	0	13
Âpastamba-Dharmasûtra, Part I, by G. Bühler, (No. 44)	1	6
Âpastamba-Dharmasûtra, Part II, by G. Bühler, (No. 50)	1	2
Atharvaveda Saṁhitâ with Sâyaṇabhâshya, four volumes, by S. P. Pandit, (out of Series) ..	40	0
Âtharvaṇa Upanishads, eleven, with Dîpikâs, by G. A. Jacob, (No. 40)	1	8
Bhaṭṭikâvya with Mallinâtha's Commentary, Part I, by K. P. Trivedi, (No. 56)	9	0
Bhaṭṭikâvya with Mallinâtha's Commentary, Part II, by K. P. Trivedi, (No. 57)	6	0
Concordance to the Principal Upanishads and the Bhagavadgîtâ, by G. A. Jacob, (No. 39) ..	4	0
Daśakumâracharita, Part I and Part II together (Nos. 10, 42)	4	6
Desî-nâmamâlâ, Part I, by Pischel and Bühler (No. 17)		
Dvyâśraya-kâvya, Part I, by A. V. Kathawate, (No. 69)	9	0
Ekâvali, with Commentary, by K. P. Trivedi, (No. 63)	14	0
Gaüḍavaho, by S. P. Pandit (No. 34)		
Handbook to the Study of Rigveda, Part I, by P. Peterson (No. 41)	1	8

	Rs.	As.
Handbook to the Study of Ṛigveda, Part II, by P. Peterson (No. 43)	2	8
Harsha-charita, with Commentary, by A. A. Führer. (No. 66)	2	0
Hitopadeśa, by P. Peterson (No. 33)	0	14
Hymns from Ṛigveda, Selection of, (First Series) by Dr. Peterson (No. 36)	2	0
Hymns from Ṛigveda, Selection of, (Second Series) by Dr. Peterson (No. 58)	4	0
Kâdambarî, Vol. I, Text and Vol. II, Notes and Introduction, by Dr. Peterson (No. 24)	6	8
Kâvyaprakâśa, with a Commentary, by Vamanacharya Zalkikar (out of Series)	9	6
Kîrtikaumudî, by A. V. Kathawate (No. 25) ..		
Kumârapâlacharita, by S. P. Pandit, (No. 60) ..	8	8
Mṛichchhakaṭika, Vol. I, by N. B. Godbole (No. 52)	3	8
Mâlavikâgnimitra, by S. P. Pandit (No. 6) ..		
Mâlatî-Mâdhava, by R. G. Bhandarkar (No. 15) ..	4	4
Mahâbhâshya, Vyâkaraṇa—, of Patañjali, Vol. I, Parts I, II, and III together (Nos. 18, 19, 20) ..	4	8
Mahâbhâshya, Vyâkaraṇa—, of Patañjali, Vol. II. Parts I, II, and III together (Nos. 21, 22, 26)	9	0
Mahâbhâshya, Vyâkaraṇa—, of Patañjali, Vol. III, Parts I, II, III together (Nos. 28, 29, 30) ..	9	0
Mudrârâkshasa, by K. T. Telang (No. 27)		
Mahânârâyaṇa Upanishad, by G. A. Jacob (No. 35) ..	0	7
Naishkarmyasiddhi by G. A. Jacob (No. 38) ..	2	8
Navasâhasâṅkacharita Part I, by Vaman Shastri Islampurkar (No. 53)	1	10
Nirukta of Yâska, with Commentary, Vol. I, by H. M. Bhadkamkar (No. 73)	9	8

	Rs.	As.
Nîti and Vairâgya Śatakas, by K. T. Telang, (No. 11)		
Nyâyakośa, by Bhimacharya Zalkikar, (No. 49) ..	6	0
Pañchatantra, Book I, by Kielhorn (No. 4)	0	6
Pañchatantra, Books II and III, by G. Buhler (No. 3) ..	0	4
Pañchatantra, Books IV and V, by G. Buhler (No. 1)	0	4
Parâśara Dharma-Saṁhitâ, Vol I, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar (No. 47)	2	2
Parâśara Dharma-Saṁhitâ, Vol. I. Part II, by Vaman Shastri Islampurkar (No. 48)	2	0
Parâśara Dharma-Saṁhitâ, Vol. II, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar (No. 59)	4	0
Parâśara Dharma-Saṁhitâ, Vol. II, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar (No. 64)	5	0
Parâśara Dharma-Saṁhitâ, Vol. III, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar (No. 67)	4	0
Paribhâshenduśekhara, Part I, by F. Kielhorn (No. 2)		
Paribhâshenduśekhara, Part IIA. by F. Kielhorn (No. 7)	0	8
Paribhâshenduśekhara. Part IIB, by F. Kielhorn (No. 9)	0	8
Paribhâshenduśekhara, Part IIC, by F. Kielhorn (No. 12)	0	8
Pratâparudrayaśobhûshana, of Vidyânâtha, with Commentary, by K. P. Trivedi (No. 65)	11	0
Raghuvaṁśa, Part I, by S. P. Pandit (No. 5) ..	1	8
Raghuvaṁśa, Part II, by S. P. Pandit (No. 8) ..		
Raghuvaṁśa, Part III, by S. P. Pandit (No. 13) ..		
Râjataraṅgiṇî, Part I, by Pandit Durgaprasad (No. 45)	1	8
Râjataraṅgiṇî Part II, by Pandit Durgaprasad, (No 51)	1	4

	Rs.	As.
Râjataraṅgiṇî, Part III, by P. Peterson (No. 54)..	1	2
Rekhâgaṇita, Part I, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi (No. 61)	12	0
Rekhâgaṇita, Part II, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi (No. 62)	9	0
Śârṅgadharapaddhati, Part I, by P. Peterson (No. 37)	3	0
Shaḍbhâshâchandrikâ of Lakshmîdhara, by K. P. Trivedi (No. 71)	7	8
Śrîbhâshya, Part I, by Vasudev Shastri Abhyankar (No. 68)	11	0
Śrîbhâshya, Part II, by Vasudev Shastri Abhyankar (No. 72)	6	0
Subhâshitâvalî of Vallabhadeva, by P. Peterson (No. 31)	2	8
Tarkakaumudî of Lâugâkshi Bhâskara, by M. N. Dvivedi (No. 32)		
Tarkasaṅgraha of Annambhaṭṭa, by Y. V. Athalye (No. 55)	3	0
Vâsishṭha Dharmaśâstra, by A. A. Führer (No. 23) ..	0	12
Vaiyâkaranabhûshaṇa of Koṇḍabhaṭṭa, with two Commentaries, by K. P. Trivedi (No 70)	10	0
Vendidad, in Two Volumes (out of Series)	5	0
Vikramâṅkadeva-charita, by G. Bühler (No. 14) ..		
Vikramorvaśîya, by S. P. Pandit (No. 16)	2	0
Yogasûtras of Patañjali, by Rajaram Shastri Bodas and Vasudev Shastri Abhyankar (No. 46) ..	3	8

WORKS IN THE PRESS

Dvyâśraya-kâvya of Hemachandra. Vol. II, by Professor A. V. Kathawate

Parâśarasmṛiti, with the Commentary of Sâyaṇa-Mâdhavâcharya, Vol. III, Part II, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar.

Tarkasaṅgraha of Annambhaṭṭa, with two Commentaries. by Y. V. Athalye (2nd edition).

WORKS UNDER REVISION

No. XXXIV Gaüḍavaho of Vâkpati, by S. P. Pandit.

Nos. XLIV and L Âpastamba-Dharmasûtra, by Bühler.

WORKS IN PREPARATION

Mrichchhakaṭika, Vol. II, Introduction and Notes, by K. C. Mehendale,

Yâska's Nirukta, Vol. II, by H. M. Bhadkamkar.

WORKS UNDERTAKEN

Aṇubhâshya of Vallabhâchârya, with Notes, by Shridhar Shastri Pathak.

Kâvyâdarśa of Daṇḍin, by Dr. S. K. Belvalkar, M.A., PH.D. and R. B. Raddi Shastri,

Syâdvâdamañjarî of Hemachandra, by A. B. Dhruva, M.A.LL.B.

Tarkabhâshâ of Keśavamiśra with the Commentary of Chinnabhaṭṭa, by D. R. Bhandarkar, M.A. and Pandit Kedarnath.

Udbhaṭa's Kâvyâlaṅkâra-Sâra-Saṅgraha, with the Laghuvṛitti of Pratihârendurâja, by N. D. Banhatti, B.A.

Vyavahâra-Mayûkha of Nilkaṇṭha, by P. V. Kane, M.A., LL.M.